

HET KONINKRIJK DER NEDERLANDEN
IN DE TWEEDE WERELDOORLOG
1939-1945

DEEL 6

tweede helft

RIJKSINSTITUUT VOOR OORLOGSDOCUMENTATIE

DR. L. DE JONG

HET KONINKRIJK
DER NEDERLANDEN
IN DE
TWEEDE
WERELDOORLOG

DEEL 6

JULI '42 - MEI '43

tweede helft

'S-GRAVENHAGE/MARTINUS NIJHOFF/1975

COPYRIGHT 1975
RIJKSINSTITUUT VOOR OORLOGSDOCUMENTATIE
AMSTERDAM

DRUK: STAATSDRUKKERIJ - 'S-GRAVENHAGE
PRINTED IN THE NETHERLANDS

Inhoud

Hoofdstuk 6 – Ommekeer	515
Hoofdstuk 7 – December '42–Februari '43	544
Een regering-Mussert?	545
Troostprijs	559
De sector van het hoger onderwijs	571
Studenten naar Duitsland?	594
Prinses Margriet	602
Stalingrad	604
Seyffardt geliquideerd / De razzia's op jongeren	612
Gevolgen	623
Hoofdstuk 8 – 'In naam van het recht'	638
'Normale' rechtspraak	639
Schrieke	643
Vrederechtspraak	647
Hoge Raad	656
Protesten tegen Ommen	669
Hoofdstuk 9 – Toenemend verzet	699
De artsen-demonstratie	700
De aanslag op het Amsterdamse bevolkingsregister	712
De strijd om de loyaliteitsverklaring der studenten	737
Bombardementen / Schaarste	762
Evacuatie en afbraak	765
Arbeidsinzet	779

INHOUD

Hoofdstuk 10 – De April–Meistakingen	799
Vrijdag 30 april	806
Nederlandse Spoorwegen	818
Zaterdag 1 mei	828
Zondag 2 mei	830
De stakingen verlopen	837
Effect	844
Bijlage – Datumlijst van de belangrijkste gebeurtenissen	863
Lijst van illustraties	869
Lijst van kaarten	871
Lijst van afkortingen, gebruikt in de voetnoten	872
Register	875

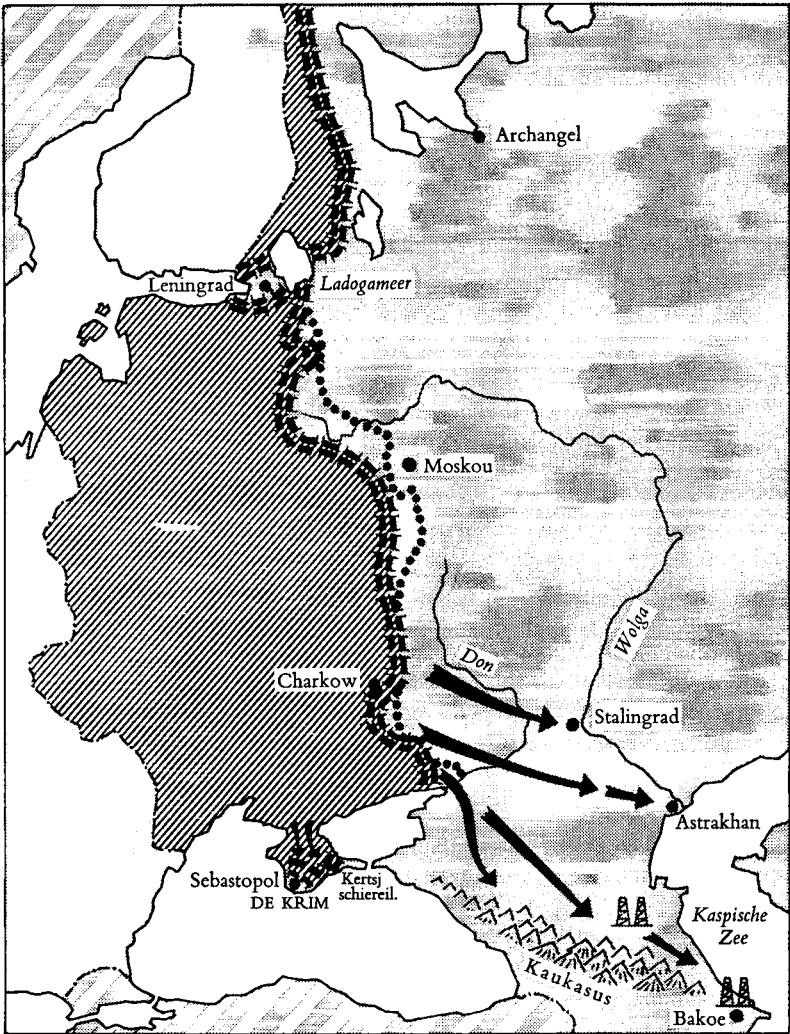
ISBN 90 247 1742 6

Ommekeer

In '41 was Hitlers poging om de Sowjet-Unie volledig te bedwingen, althans uit te schakelen als volwaardige militaire tegenstander, mislukt. Het had niet veel gescheeld. Als hij er in geslaagd was, Moskou te veroveren, zou hij het hart gerukt hebben uit het Russische spoorwegnet waarmee hij de coördinatie in de Russische verdediging ernstig bemoeilijkt zou hebben. Verder dan de noordwestelijke buitenwijk van Moskou kwam de *Wehrmacht* evenwel niet (22 november '41) en in de nacht van 5 op 6 december ging het Rode Leger tot de eerste tegenoffensieven over die de Duitsers dwongen, bij de Russische hoofdstad belangrijk terrein prijs te geven.

Met dat al had de Sowjet-Unie die volledig verrast was door de Duitse invasie, zware slagen moeten incasseren. Enkele miljoenen militairen waren gesneuveld of krijgsgevangen gemaakt, veel van de bewapening die het Rode Leger bij de aanvang van de gigantische strijd bezeten had, was verloren gegaan. Heel westelijk Rusland was in Duitse handen gevallen, waarmee de Sowjet-Unie een groot deel van haar landbouwareaal maar, belangrijker nog, óók haar belangrijkste industriegebied verloren had. De industriële productie was in november '41 tot op een derde van het peil in juni gedaald. Men was er evenwel in een enorme krachtsinspanning in geslaagd, de installaties van meer dan vijftienhonderd grote industriële bedrijven naar het oosten te evacueren: ruim tweehonderd naar het gebied van de Wolga, bijna zevenhonderd naar de Oeral, de rest naar Siberië, Kazakstan en andere delen van Centraal-Azië. Men zou daar nieuwe wapenen kunnen gaan vervaardigen – maar dat vergde tijd. Wel kon het Rode Leger gedurende de gehele strenge winter van '41 op '42 in de aanval blijven, maar de opzet van het winteroffensief: de Duitsers te dwingen, *al* hun reserves in de strijd te werpen, was te hoog gegrepen. Het Rode Leger had een ernstig tekort aan verbindingsmiddelen, de operaties waren veelal onvoldoende gecoördineerd, de aanvoer haperde vaak en de Duitsers bezaten een overwicht aan tankafweergeschut waardoor het de Russische tanks niet mogelijk was, lokale successen uit te buiten. Desniettemin werden de Duitse troepen in een strijd van maanden een kleine 100 km westwaarts gedrongen, tussen Moskou en Leningrad zelfs 250 km. Leningrad bleef evenwel over land geblokkeerd doordat de Duitsers eind augustus '41 een deel van de zuidelijke oever van

III. Oostelijk front, lente-herfst 1942

De rode stippellijn geeft de Duitse posities aan voor het begin van het Russische winter-offensief '41-'42. In mei '42 vielen de Duitsers op het schiereiland de Krim aan, in juni werd het grote offensief in de richting van Stalingrad en de Kaspische Zee ingezet.

het Ladogameer bezet hadden. De Russen slaagden er niet in, die oever weer in handen te krijgen. Er werd onbeschrijfelijk geleden in de ingesloten stad. Van de ruim twee miljoen inwoners stierf in die eerste oorlogswinter ruim een half miljoen de hongerdood.¹ Eerst begin '42 slaagde men er in, over het ijs van het Ladogameer een 'weg' aan te leggen waarlangs vrachtauto's, optornend tegen zware sneeuwstormen, het allernoodzakelijkste naar de belegerde stad konden brengen; op de terugweg namen zij vrouwen, kinderen en ouden van dagen mee. Toen in april '42 de dooi inviel, was een half miljoen burgers geëvacueerd.

Van alle Duitse divisies stond in de lente van '42 ruim 70% aan het Oostelijk front. In mei veroverden zij met vrij weinig moeite het schiereiland Kertsj op de Krim. De verovering van Sebastopol vergde daarentegen veel inspanning. Begin juni werd de aanval ingezet. Het zwaarste geschut waarover de Duitsers beschikten en sterke eskaders van de *Luftwaffe* werden in de strijd geworpen. Stap voor stap werden de Russische troepen teruggedrongen. Eerst op 1 juli verlieten de laatsten hunner in onderzeeboten de heldhaftig verdedigde havenstad.

Drie dagen eerder, op 28 juni '42, had Hitler zijn grote offensief ingezet.

In mei hadden de Russen getracht, het initiatief in handen te houden door hunnerzijds in de richting van Charkow aan te vallen. Die aanval was mislukt; hij had het Rode Leger aan het zuidelijk frontgedeelte veel troepen en materieel gekost – en juist aan dat frontgedeelte zouden de Russen opnieuw verrast worden. De kracht van de *Wehrmacht* was door hen onderschat. Zij hadden verwacht na de dooiperiode een algemeen offensief te kunnen inzetten (de aanval richting-Charkow was slechts als inleiding bedoeld) en derhalve het uitwerken van defensieve plannen verwaarloosd. Dat kwam Hitler te stade.

Hitlers bedoeling was om aan de gehele Russische oorlogseconomie een dodelijke slag toe te brengen door haar af te snijden van de aardoliebronnen in het gebied van de Kaukasus. Daartoe wenste hij van Stalingrad tot Astrakhan de benedenloop van de Wolga te bezetten en tot de Kaukasus en zijn aardolievelden door te dringen. Slaagde die opzet, dan zouden de Russische strijdkrachten goeddeels geïmmobiliseerd worden en dan zou de *Wehrmacht* nog in '42 een nieuwe poging ondernemen om Moskou te veroveren; in '43 zou zij trachten in het Midden-Oosten door te dringen. Welnu, afgezien nog

¹ De Amerikaanse schrijver Harrison E. Salisbury schat in zijn *The Siege of Leningrad* (1969, p. 512–17) dat de blokkade van Leningrad in totaal omstreeks een miljoen mensenlevens heeft gevegd. De hongervinter in westelijk Nederland (1944–45) vergde er ca. vijftienduizend.

van de Hongaarse, Roemeense en Italiaanse hulplegers werd bijna de helft van de Duitse troepen die zich aan het Oostelijk front bevonden, aan de zuidelijke sector geconcentreerd; er werd daar voorts meer dan de helft van de Duitse tankdivisies en gemotoriseerde eenheden samengetrokken. Het offensief begon – en de Russen moesten wijken. Dat doende wisten zij evenwel meestal aan omsingeling te ontkomen. Desalniettemin rukten de Duitsers vrij snel op. Hun Zesde Leger werd naar de benedenloop van de Wolga gedirigeerd, hun Vierde (met talrijke tankdivisies) naar de Kaukasus. Eind juli rukten 30 Duitse divisies, door 1200 vliegtuigen ondersteund, in de richting van Stalingrad op, begin augustus bereikten zij er de buitenste verdedigingsgordel. De Russen bleven zich evenwel taai verdedigen: de eerste stormloop op de stad die de naam van de Russische dictator droeg (hetgeen, zo meende Hitler, aan haar val symbolische betekenis zou geven), mislukte maar nog voor het einde van de maand bereikten de Duitsers bezuiden Stalingrad de Wolga. Wie niet vechten kon, werd uit de stad geëvacueerd. De waterleiding viel er uit, zo ook de elektriciteitsvoorziening. Beschietingen en bombardementen legden hele huizenblokken in puin. Voor een beslissende aanval trokken de Duitsers bijna tweehonderdduizend man en vijfhonderd tanks samen. Op 13 september werd die aanval ingezet. Op de 14de drongen de Duitsers in het stadscentrum en tot bij de haven door. De val van de stad leek een kwestie van dagen. In Duitsland werden in allerijl voorbereidingen getroffen om haar verovering op grootscheepse wijze te vieren, in bezet Nederland gaf de secretaris-generaal van de NSB, daartoe door het *Reichskommissariat* aangespoord, op 18 september telefonisch opdracht aan alle districtsleiders om er voor te zorgen dat elke NSB'er de vlag zou uitsteken zodra het bericht kwam: 'Stalingrad is gevallen.'

Maar neen – uit het stadscentrum werden de Duitsers teruggedreven door verse Russische troepen die 's nachts de Wolga overgezet waren. Medio oktober werd een nieuwe Duitse stormloop ingezet. De gevechten waren feller dan ooit. Om elke ruïne, om elke barricade werd gestreden. Russische artillerie nam van de oostelijke oever van de Wolga af deel aan de strijd – en de Duitsers kwamen er niet door. Maar zij gaven de hoop niet op dat het hun alsnog zou lukken, de taaië Russische verdedigers over de brede stroom terug te drijven. Stalingrad *moest* veroverd worden! Dat was Hitlers onverbidde-lijke eis.

*

Wat deden Engeland en de Verenigde Staten?

Weinig, veel te weinig, vond men in bezet gebied. De meesten beseften

er niet, en wilden ook niet aannemen, dat Duitsland nog steeds profiteerde van de militaire voorsprong die het sinds '33 opgebouwd had en die het in staat had gesteld, tegen geringe offers in '39 Polen te bezetten, in '40 Denemarken, Noorwegen en West-Europa, in '41 de Balkan en Kreta. Engeland zou nooit voldoende krachten kunnen mobiliseren om alléén in Europa de strijd met de *Wehrmacht* aan te binden, zelfs niet met een *Wehrmacht* die grotendeels gebonden was door de strijd aan het Oostelijk front. Amerikaanse troepen en Amerikaanse wapenen waren bij de bevrijding van Europa onmisbaar. Maar de Verenigde Staten hadden kostbare jaren laten verstrijken. In '39 vormde hun wapenproductie slechts 1% van hun totale productie, in '40 2,8%, in '41 9%. De zweepslag van Pearl Harbor was nodig om het '*arsenal of democracy*' (Roosevelts term!) tot werkelijkheid te maken. In '42 steeg de Amerikaanse oorlogsproductie tot 31% van de totale productie, in het laatste kwartaal lag zij al bij de 40%. Dat was een uniek snelle stijging – maar zij betekende niet dat Amerika een jaar na Pearl Harbor al tot belangrijke offensieven in staat was. De training van de troepen vergde veel tijd. Bovendien waren er twee belangrijke factoren die de kracht beperkten welke de Geallieerden bij en op het Europees strijdtoneel konden ontplooiën: het verloop van de strijd ter zee en de wenselijkheid om in de Stille Oceaan de punten te behouden, c.q. te veroveren, die voor latere offensieve actie tegen Japan onmisbaar waren.

Op beide factoren willen wij kort ingaan.

In de eerste maanden van '42, toen de scheepvaartroutes bij de Amerikaanse Oostkust en in en bij de Caraïbische Zee nog vrijwel onbeschermd waren, hadden de Duitse *U-Boote* daar talrijke Geallieerde koopvaarders tot zinken gebracht. Aan de beveiliging van die routes werd spoedig het nodige gedaan, maar midden op de Atlantische Oceaan bleef een brede zone liggen die men niet met lange-afstands-vliegtuigen bestreek. Er waren niet genoeg van die vliegtuigen beschikbaar of, beter misschien: ze waren er wel, de nieuwe types Engelse bommenwerpers namelijk, maar het Britse oorlogskabinet wilde die bommenwerpers niet van hun eigenlijke doelen, de Duitse steden, afhouden. Torpedobootjagers en andere oorlogsbodems die met de convooien meevoeren, waren ook niet in voldoende aantallen aanwezig. Wel werden in '42, mede door het gebruik van effectievere dieptebommen en van een nieuw type radar, bijna 100 *U-Boote* tot zinken gebracht, maar de *Kriegsmarine* wist door snelle aanbouw het aantal *U-Boote* dat tegelijk in de vaart gebracht kon worden, belangrijk uit te breiden: van 91 in januari '42 tot niet minder dan 212 in december.

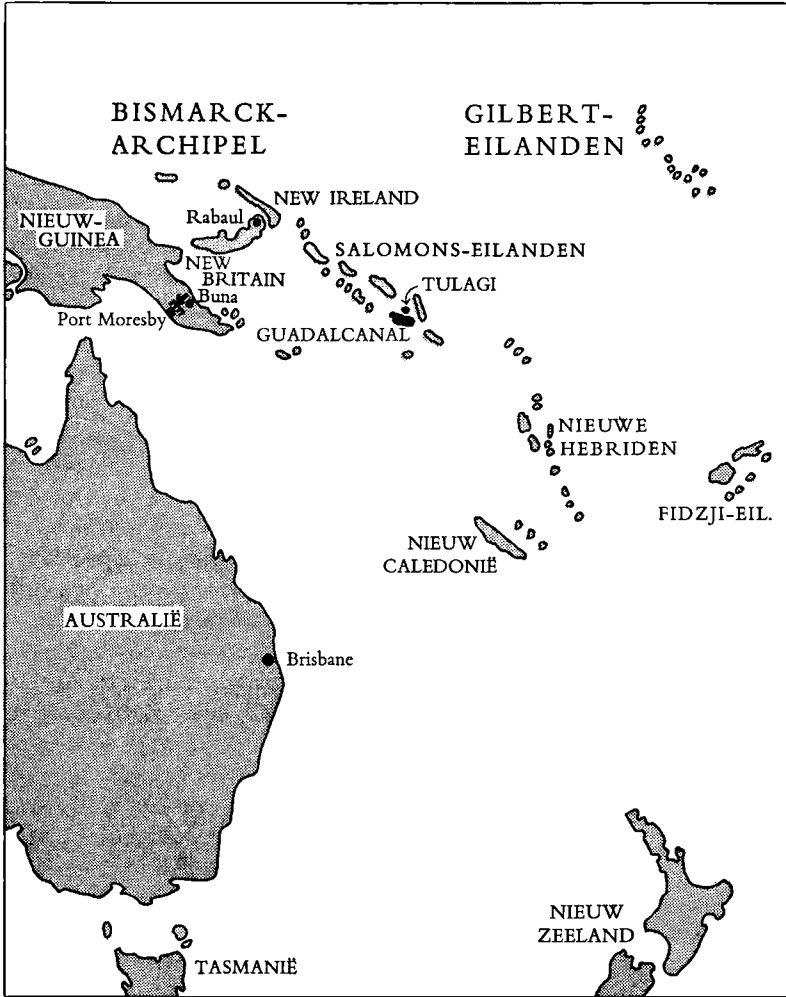
Begin '42 beschikten de Geallieerden over 48 mln ton aan scheepsruimte. Daarvan ging in '42, voor een gering deel door actie van de Japanners, bijna

8 mln ton verloren – de nieuwbouw: 7 mln ton, bleef daar bij achter. Die nieuwbouw was bijna geheel afkomstig van Amerikaanse werven waar men vooral bij het bouwen van montageschepen van het *Liberty*-type het ene record na het andere vestigde. De gemiddelde montagetijd van zulk een schip van ruim 10 000 ton: 105 dagen in de zomer van '42, was een jaar later tot 41 dagen gereduceerd.¹ Wat de Amerikaanse scheepsbouwindustrie presteerde, was formidabel, maar hief het feit niet op dat de Geallieerde oorlogsleiders eind '42 nog 1 mln ton scheepsruimte *minder* ter beschikking hadden dan een jaar tevoren. Daarbij moet men nog bedenken dat van de totale scheepsruimte een groot deel nodig was voor 'normale' aanvoer. Engeland dat vóór de oorlog jaarlijks 54 mln ton aan goederen (hoofdzakelijk grondstoffen en voedingsmiddelen) placht te importeren, had zijn import (die mede nodig was om de oorlogsindustrie draaiend te houden) gehalveerd – maar dat betekende altijd nog dat 27 mln ton aan goederen van overzee aangevoerd moest worden. Men kon dus wel aan Geallieerde kant indrukwekkende offensieve plannen ontwerpen, maar de scheepsruimte ontbrak om ze uit te voeren. 'This problem', zo schreef de chef van de Amerikaanse legerstaf, generaal George C. Marshall, in juni '42 aan president Roosevelt, 'is with us daily and hourly.'² Een Amerikaanse divisie van twintigduizend man vergde voor haar eerste inzet bijna 150 000 ton aan scheepsruimte en had nadien elke maand voor haar bevoorrading 26 000 ton nodig.³ Voer een vrachtschip van New York heen en terug naar Engeland, dan duurde het gemiddeld twee maanden voor het in de thuishaven teruggekeerd was; voer het om Afrika heen naar Egypte, dan vergde dat uit en thuis zeven maanden; voer het van San Francisco naar Australië, dan was het vice versa vier maanden onderweg. Deze en dergelijke harde gegevens over de sloopstransporten stelden onwrikbare grenzen aan alles wat de Geallieerden wilden ondernemen.

Precieze cijfers over de scheepsverliezen werden door Londen en Was-

¹ In '44 werd door een werf in Californië het record gevestigd: 8 dagen! ² Memorandum, 10 juni 1942, van Marshall aan Roosevelt, aangehaald in R. M. Leighton en R. W. Coakley: *Global Logistics and Strategy 1940-1943* (Washington, 1955), p. 208. Dit is een van de delen uit de groep *War Department* van het seriewerk *The United States Army in World War II*, een project van de *Historical Division, Department of the Army*. ³ Had men dus, gesteld al dat die beschikbaar waren (*quod non*), in de loop van '42 100 Amerikaanse divisies naar Engeland overgebracht, dan zou dat ca. 30 mln ton aan scheepsruimte geveerd hebben. Anders gezegd: de Engelse oorlogseconomie zou praktisch lamgelegd zijn met catastrofale gevolgen voor de voorziening der burgerbevolking en voor de operaties der Engelse strijdkrachten.

DE OORLOG TEGEN JAPAN

IV. Het strijdtoneel in het zuidwesten van de Stille Oceaan
In rood: door Japan beheerste gebieden

hington niet bekendgemaakt (zij zouden de vijand zeer welkom zijn geweest) – er werd af en toe door de Geallieerde oorlogsleiders slechts in algemene termen over gesproken. Het gevolg was dat de publieke opinie in een land als Nederland er eigenlijk nimmer een denkbeeld van had, hoezeer de Geallieerde operaties door de verliezen ter zee geremd werden.

Hetzelfde gold voor die tweede belemmerende factor: de strijd tegen Japan.

Zeker, de Geallieerde oorlogsleiders konden iets vrijer ademhalen toen in mei '42 de Japanse landing bij Port Moresby vrijdeld was en Japan een maand later in de Slag bij Midway vier van zijn zes vliegekampschepen verloren had, maar in diezelfde maand begonnen de Japanners vliegvelden te bouwen op de eilanden Tulagi en Guadalcanal in de groep der Salomons-eilanden en zij zouden, als zij die vliegvelden in gebruik konden nemen, de toevoerlijn naar Australië ernstig bedreigen. Begin juli gaven generaal Marshall en de chef van de Amerikaanse marinestaf, admiraal Harold E. King, opdracht, via de Salomons-eilanden door te stoten naar New Britain, New Ireland en Nieuw-Guinea. Begin augustus landden de Amerikanen op Guadalcanal en Tulagi. Drie maanden duurde het voor zij er meer in handen hadden dan een smalle kuststrook. Dat had harde strijd gevergd waarbij zware verliezen geleden waren: van de vijf vliegekampschepen die de Amerikanen toen nog in de Stille Oceaan bezaten (twee waren er al verloren gegaan), waren twee tot zinken gebracht en drie beschadigd. Verder dan Guadalcanal en Tulagi kwamen de Amerikanen dan ook niet; de opdracht van Marshall en King kon niet uitgevoerd worden.¹ Ja, het kostte de Amerikaanse opperbevelhebber in de Zuidwest-Pacific, generaal Douglas MacArthur, de grootste moeite om te voorkomen dat de Japanners dwars over de bergrug van Australisch Nieuw Guinea Port Moresby bereikten; daar moesten Amerikaanse en Australische divisies voor ingezet worden. Het gehele gebied van de Zuidwest-Pacific trok, mede door de lange afstanden, als een magneet steeds meer krachten aan. Het mocht dan waar zijn dat president Roosevelt ondanks de pressie van zijn militaire adviseurs vastgehouden had aan de afspraak dat eerst getracht zou worden, de oorlog in Europa te winnen – uit het streven om te voorkomen dat de Japanners hun machtsgebied verder zouden uitbreiden, vloeide voort dat in april '43 méér militairen van het Amerikaanse leger vochten tegen Japan dan tegen Duitsland en Italië.²

¹ Op Guadalcanal werd het laatste verzet van de Japanners eerst in februari '43 gebroken. ² In april '43 tegen Duitsland en Italië 508 000 man, tegen Japan 525 000. De cijfers sluiten de *US Army Air Forces* in, niet daarentegen de *Navy* en de *Marines* die naar verhouding nog veel sterker in de Stille Oceaan vertegenwoordigd waren.

Feiten als deze waren aan de publieke opinie in Nederland (trouwens ook aan de publieke opinie in de oorlogvoerende landen) onbekend. Ja, men vernam er wél hoe de strijd op Guadalcanal en Nieuw Guinea verliep – maar de Zuidwest-Pacific was een halve aardbol weg. Op Europa kwam het aan – en dan in de eerste plaats op de strijd tegen Duitsland.

★

Er was een belangrijke sector waarop de Engelsen tegen Duitsland in het offensief konden blijven: in de lucht. Zij kregen er trouwens van de zomer van '42 af steun bij van de Amerikanen, met dien verstande dat de Amerikanen vertrouwden dat zij met hun 'Vliegende Forten' (nieuwe viermotorige, van talrijke geschutskoepels voorziene bommenwerpers die een moderne bommenrichtkijker aan boord hadden) overdag diep in Duitsland zouden kunnen doordringen om er precisiebombardementen uit te voeren op belangrijke industriële doelen. Op 17 augustus '42 waagden zich de eerste twaalf Vliegende Forten boven het Westeuropese vasteland; zij vielen toen doelen in Noord-Frankrijk aan.¹ Het was een bescheiden begin. In '42 bleven de Engelsen nog de enigen die Duitsland vanuit de lucht teisterden – maar niet in de mate waarop zij zelf gerekend hadden. Wel kwamen voor *Bomber Command* van de *Royal Air Force* eindelijk de vóór de oorlog bestelde moderne bommenwerpers gereed, maar het gemiddeld aantal voor operaties beschikbare toestellen, ruim 500 in november '41, was in oktober '42 tot ruim 400 gedaald en de Engelsen waren nog ver verwijderd van het doel dat zij zich begin '41 gesteld hadden: 4000 zware bommenwerpers van welke men in nachten die daarvoor geschikt waren, telkens 2000 of meer tegen de Duitse steden zou kunnen inzetten. De bevolking in bezet gebied kreeg de indruk dat de belofte die de '1000-bommenwerpers-aanvallen' op Keulen (30 mei '42), Essen (1 juni) en Bremen (25 juni) ingehouden hadden, niet waar gemaakt werd. En dan wist die bevolking niet eens dat de schade welke

¹ Van Egypte uit hadden twaalf Amerikaanse bommenwerpers uit een groep van vier-en-twintig die voor nationalistisch China bestemd waren, op 12 juni '42 een aanval uitgevoerd op de aardolie-installaties in Roemenië; zij hadden er maar weinig schade aangericht. De groep van vier-en-twintig bleef voorlopig in Egypte om steun te verlenen aan de Britse operaties in het Middellandse Zeegebied. Ze werd nog versterkt met een even groot aantal Amerikaanse bommenwerpers uit Brits-Indië.

die aanvallen aan de Duitse oorlogseconomie toegebracht hadden, zeer beperkt was. Het zou maart '44 worden voor *Bomber Command* zo ver was dat inderdaad per dag ca. duizend zware bommenwerpers voor operaties beschikbaar waren.

★

Het moreel effect dat in bezet gebied van de bombardementen op Duitsland uitging, was niet gering. Wie 's nachts de Britse toestellen hoorde overtrekken, verheugde zich als regel in de verwoestingen die zij, naar men meende, in Duitsland zouden aanrichten, en in de slachtoffers die zij er zouden maken. Soms ging er iets mis. Zo in de nacht van 5 op 6 oktober '42 toen een aantal Engelse bommenwerpers zijn bommen afwierp op de mijn 'Maurits' en haar omgeving. De mijn werd getroffen (zij lag een week geheel stil en had eerst na zeven maanden haar normale productie weer bereikt), maar de meeste bommen kwamen in Geleen terecht waar bijna honderd doden vielen en bijna drieduizend mensen hun woning verloren. Dit bombardement was een vergissing geweest: men had doelen in Duitsland moeten bombarderen. De Nederlandse regering te Londen stond namelijk op het standpunt dat bombardementen op doelen in Nederland alleen verantwoord waren indien er een redelijke kans bestond dat de aan te brengen schade niet in een wanverhouding zou staan tot het aantal slachtoffers onder de burgerbevolking. Daar was het Britse oorlogskabinet het geheel mee eens. *Bomber Command* van de *Royal Air Force* mocht dus 's nachts geen doelen in Nederland aanvallen. Aanvallen overdag met lichte, tot *Fighter Command* behorende bommenwerpers waren wél toegestaan: men kon dan beter mikken. Die aanvallen waren evenwel hachelijk, want de Duitse luchtverdediging boven Nederland (die mede het Ruhrgebied beschermde) was sterk. Het eenvoudigst was het bestoken van doelen die aan of vlakbij de kust gelegen waren. Herhaaldelijk werden aanvallen uitgevoerd op de grote bunkers van de *Kriegsmarine* in IJmuiden en van september '42 af werd het Hoogovenbedrijf te Velsen verscheidene malen gebombardeerd, met goed succes ook: twee van de drie hoogovens waren in januari '43 buiten bedrijf gesteld.

Even succesvol, althans wat de aangerichte schade betrof, was de aanval die 93 lichte bommenwerpers van *Fighter Command* op zondag 6 december '42 's middags om half één uitvoerden op de Philipsfabrieken te Eindhoven. Dat die fabrieken bij de Duitse oorlogsinspanning ingeschakeld waren (van elke tien radiobuizen waar Duitsland de beschikking over kreeg, waren drie van Philips afkomstig), was uiteraard niet alleen aan de directie, maar ook aan

de employé's en arbeiders bekend. Welnu, onder de hogere employé's was van '41 af een groepje tot stand gekomen dat systematisch gegevens verzamelde die een bombardement niet alleen konden motiveren maar ook vergemakkelijken. De secretaris van de directie, mr. H. P. Linthorst Homan, en de chef van de expeditie, Iman J. van den Bosch, behoorden tot dat groepje. Zij tekenden o.m. kaarten waarop de locatie van het Duitse luchtafweergeschut bij en op de fabrieksgebouwen nauwkeurig aangegeven was. Dit spionagewerk van van den Bosch werd in de herfst van '42 ontdekt; hij dook toen in Groningen onder.¹ Of de door hem en Homan verzamelde gegevens en getekende kaarten Engeland tijdig bereikt hebben, staat niet vast. Hoe dat zij, de aanval (waar natuurlijk opzettelijk een zondag voor uitgekomen was) was doeltreffend, hoewel de meeste van de 93 lichte bommenwerpers moeite hadden in formatie te blijven: van het moment af dat zij, zeer laag vliegend, de Nederlandse kust gepasseerd hadden, waren zij door Duitse jagers aangevallen. Ruim 60 ton aan bommen werd afgeworpen. Een deel daarvan trof de omgeving van de Philipsfabrieken. Het station en een deel van het centrum werden zwaar beschadigd, meer dan tweehonderd huizen kwamen er volledig in puin te liggen. Onder de burgerbevolking vielen bijna honderdvijftig doden (zeven Duitse militairen kwamen om het leven) en er waren voorts enkele honderden gewonden. Bij Philips was de schade groot. In eerste instantie leek zij zelfs onherstelbaar zodat ir. Frits Philips daags na het bombardement Hirschfeld, de secretaris-generaal van handel en nijverheid die zich naar Eindhoven begeven had, 'stralend' tegemoet kwam. 'Hij zei me', zo vertelde Hirschfeld ons later:

"Het is afgelopen!" Ik zei: "Zeg dat in hemelsnaam niet hardop! Dan sturen ze meteen al je arbeiders naar Duitsland! Je moet zeggen: wanneer ik al mijn arbeiders hier mag houden, dan draait de zaak weer in zes maanden tijd." ²

Het administratiegebouw van Philips was volledig verwoest en ook enkele gebouwen waar voorraden in opgeslagen waren, lagen in puin. De schade aan de machinehallen was geringer en van belang was vooral dat het complex waar Philips zijn eigen machines placht te bouwen, vrijwel ongedeerd was. Hirschfeld had goed gezien: na zes maanden had de productie weer min of meer het vroegere peil bereikt.

Hoe heeft men in bezet gebied op dit bombardement gereageerd? Volgens onze gegevens over het algemeen met enthousiasme alsmede met grote bewondering voor de mannen van de *Royal Air Force* die er evident op uit

¹ Homan is na het bombardement van 6 december ondergedoken. ² H. M. Hirschfeld, 4 maart 1961.

waren geweest, de levens van employé's en arbeiders te sparen en zich daartoe overdag zo diep boven door de vijand beheerst gebied gewaagd hadden. 'De RAF verdient hier een tien', schreef *Trouw*.¹ 'Unaniem', zo vernam een Rotterdammer uit Eindhoven, 'was het oordeel: 'Op zichzelf is het ellendig, maar het was nu eenmaal noodzakelijk als onderdeel onzer bevrijding, en dus moest het gebeuren. En het is in elk geval schitterend uitgevoerd.''² 'De mensen zeggen', aldus *De Waarheid*, 'dat het de schuld der Duitsers is, want als die er niet gezeten hadden, was dit niet gebeurd. En slachtoffers moeten er nu eenmaal vallen in een oorlog.'³ *Het Parool* was overigens van oordeel dat men zich bij Philips veel te veel moeite gegeven had bij het herstel van de schade. 'Vooral onder de leidende persoonlijkheden', aldus dit blad,

'hebben velen die zich als 'goede' Nederlanders beschouwen, een weinig fraaie rol gespeeld . . . Toen het nog levensgevaarlijk was om zich op de terreinen te begeven en iedereen dus een gegronde reden had om rustig thuis te blijven, liepen zij daar al bedrijvig rond, richtten noodafdelingen in, verschaften de Duitsers alle mogelijke inlichtingen over nog beschikbare materialen en ruimten, werkten tot 's avonds laat, riepen hun ondergeschikten op en hielden vergaderingen aan huis wanneer in de fabrieken nog geen kamers beschikbaar waren. Men vocht om telefoons . . . en materialen.'⁴

Van Engelse kant was de aanval een gewaagd experiment geweest. Van de 93 vliegtuigen die men op Eindhoven afgezonden had, waren 13 neergeschoten, 1 stortte neer in de Noordzee, 1 verongelukte bij de landing. Bovendien waren van de resterende 78 toestellen 53 beschadigd, de meeste doordat zij vogels, andere doordat zij bomen geraakt hadden. '*Despite the damage done to the Philips Radio Works, the casualties suffered by the bombers were*', aldus de Engelse officiële geschiedschrijving, '*too high to inspire much confidence in the future of this kind of operation.*'⁵

★

¹ *Trouw*, 1, 2 (18 febr. 1943), p. 8. ² F. A. de Graaff: *Op leven en dood. Kroniek van oorlog en bezetting 1940-1945* (1946), p. 124. ³ *De Waarheid*, 64 (28 dec. 1942), p. 4. ⁴ *Het Parool*, 52 (10 mei 1943), p. 2. ⁵ (*United Kingdom, Cabinet Office*) *History of the Second World War. Military Series*. Ch. Webster en Noble Frankland: *The Strategic Air Offensive against Germany 1939-1945*, dl. I, 1 (1961), p. 441.

En het 'Tweede Front'?

In april hadden de Engelse oorlogsleiders in beginsel het Amerikaanse denkbeeld aanvaard om nog in de zomer van '42 in Frankrijk te landen. Reeds toen hadden Churchill en de Britse *Chiefs of Staff* maar weinig vertrouwen in de goede afloop van zulk een avontuur en Churchill had, toen hij accoord ging met het concept-communicé dat Molotow, de Russische minister van buitenlandse zaken, begin juni uit Washington meebracht (de tekst sprak van 'volledige overeenstemming met betrekking tot de dringende taak om in 1942 een Tweede Front in Europa te doen ontstaan'), aan Molotow een memorandum voor Stalin overhandigd waarin stond: '*It is impossible to say in advance whether the situation will be such as to make this operation feasible.*'¹ De aarzelingen van de Britse oorlogsleiders werden sterker toen in juni in Noord-Afrika, waar Rommel de Nijldelta tot op geringe afstand wist te naderen, bleek hoe sterk de *Wehrmacht* nog was. Enkele weken van intensieve, soms heftige debatten volgden, maar op 25 juli werd te Washington in het college van de *Combined Chiefs of Staff* overeenstemming bereikt: men zou in '42 in Frans Noord-Afrika landen, niet in Europa.²

Eind juli waren de Duitsers aan de zuidelijke sector van het Oostelijk front in volle opmars. Het gebrek aan gegevens over het militaire potentieel van de Russen had er toe bijgedragen dat in Engelse en Amerikaanse stafkringen vrij algemeen betwijfeld werd of de Sowjet-Unie nog lange tijd zou kunnen standhouden. Roosevelt en Churchill deelden dat pessimisme niet – wél beseften zij dat het voor Stalin een zware tegenslag zou zijn dat het Tweede Front in de rest van het jaar althans in Europa geen werkelijkheid zou worden. Openhartigheid leek de beste politiek. In augustus vloog Churchill naar Moskou. Hij deelde er Stalin mee dat een landing in Europa in '42 als uitgesloten moest worden beschouwd. Hij voegde daar evenwel aan toe dat nagegaan zou worden of twee Britse divisies samen met drie Russische eind '42 Noord-Noorwegen zouden kunnen veroveren (een operatie waar de Britse *Chiefs of Staff* geen enkel vertrouwen in hadden) en dat de Verenigde Staten en Engeland bovendien van plan waren, het in '43 tot een grootscheepse landing in West-Europa te laten komen – '*Roundup*' zou de code-aanduiding van die landing zijn; dat gaf eigenlijk al aan dat ze pas uitgevoerd zou worden wanneer de kracht van de *Wehrmacht* gebroken was.

¹ Aangehaald in a.v. J. R. M. Butler: *Grand Strategy*, dl. III, 2 (1964), p. 597. ² Het college van de *Combined Chiefs of Staff* telde zeven leden: drie vertegenwoordigers van de Britse *Chiefs of Staff*, de drie Amerikaanse *Chiefs of Staff* en het hoofd van Roosevelts militaire staf, admiraal William D. Leahy. Aan Engelse kant was de vertegenwoordiger van de *Chief of the Imperial General Staff* (generaal Sir Alan Brooke), veldmaarschalk Sir John Dill, de belangrijkste figuur.

Tenslotte bevestigde Churchill dat de Verenigde Staten en Engeland hun uiterste best zouden doen om de verschepingen van materiaal naar de Sowjet-Unie op peil te houden. Die hulp, vooral van belang in de vorm van militaire vrachtauto's, verbindingsmaterieel en sommige voedingsmiddelen en industriële grondstoffen, was Stalin welkom¹ maar uiteraard zou een grootscheepse landingsoperatie (waarvan hij, typische landrot, de complexiteit niet ten volle begreep) hem oneindig welkomer geweest zijn.

★

Van zijn vlucht naar Moskou (hij vloog via Kairo) maakte Churchill gebruik om de gehele situatie in het Midden-Oosten met de daar aanwezige bevelhebbers te bespreken. Hij kreeg er de sterke indruk dat het Engelse Achtste Leger dat er nog steeds niet in geslaagd was, Rommels strijdmacht beslissend te verslaan, behoefte had aan een nieuwe leiding. Aan generaal Auchinleck werd het opperbevelhebberschap in Perzië en Irak aangeboden – deze weigerde en trok zich gegriefd terug. De nieuwe opperbevelhebber in het Midden-Oosten werd generaal *Sir* Harold Alexander, bevelhebber van het Achtste Leger werd luitenant-generaal Bernard Montgomery. Vooral van Montgomery die steeds temidden van zijn troepen leefde, ging een inspirerende

¹ Er waren vier aanvoerroutes: door de lucht van Alaska naar Siberië (die route werd door de meeste vliegtuigen gebruikt die naar de Sowjet-Unie overgevlogen werden), overzee naar Wladiwostok (een route die, gegeven het Duits-Japans bondgenootschap, alleen voor niet-militaire goederen gebruikt mocht worden), overzee naar de Perzische Golf en dan per weg of spoorweg naar de Kaukasus, en overzee naar Moermansk en Archangel. Die laatste route kon in de zomermaanden niet gebruikt worden doordat de Geallieerde convoien van Noord-Noorwegen uit zwaar door de *Luftwaffe* aangevallen konden worden. Ook in de winter van '42 op '43 vielen de convoien naar Noord-Rusland uit: er waren geen schepen genoeg.

In totaal ontving de Sowjet-Unie tot in de zomer van '44 ca. 13 mln ton aan goederen: bijna 5 000 tanks (de Geallieerde tanks bevielen de Russen niet erg) en 11 000 vliegtuigen en voorts meer dan een kwart miljoen vehikels van allerlei aard. In Washington werd geschat dat in de zomer van '44 de helft van de voorraden voor het Rode Leger in Amerikaanse vrachtauto's vervoerd werd. Op een Geallieerd aanbod om Amerikaanse en Engelse zware bommenwerpers bij de Kaukasus te stationeren, ging Stalin niet in. Hij wenste niet dat grote aantallen Russische militairen met Amerikaanse en Engelse in contact zouden komen en voelde er bovendien niet voor, die Amerikanen en Engelsen toe te laten in de buurt van de gebieden waar de aardolie-installaties lagen die de Sowjet-Unie in het begin van de jaren '20 onteigend had.

werking uit. Het zelfvertrouwen van het Achtste Leger werd hersteld – en nog versterkt toen het eind augustus–begin september een nieuwe poging van Rommel om van El Alamein tot de Nijldelta door te dringen, afslieg. Montgomery ontwierp een eigen aanvalsplan. Hij bezat tweemaal zoveel tanks als de Duitse veldheer¹, was hem ook in manschappensterkte ver de baas (bijna tweehonderdduizend Britten tegenover vijftigduizend Duitsers en vier-en-vijftigduizend Italianen), had meer vliegtuigen (voor de tactische strijd 530 tegen 350) en een geregelder toevoer (de Duits-Italiaanse convoien naar Libye werden herhaaldelijk van Malta uit aangevallen) – het probleem was dat Rommels frontzone in een gebied lag dat niet in het zuiden omtrokken kon worden: het Achtste Leger moest er dwars doorheen.

In de nacht van 23 op 24 oktober '42 werd de grote aanval bij het licht van de volle maan ingezet. Een week van harde strijd volgde. Eerst op 2 november gaf Rommel zijn posities prijs. Slechts 40 Duitse tanks kon hij redden, de Italiaanse gingen zelfs alle verloren. Twee-en-twintigduizend Italianen en achtduizend Duitsers raakten in krijgsgevangenschap. Zeker, Rommel had nog een groot deel van zijn troepen over, maar het was duidelijk dat het tij nu definitief gekeerd was.

Het was een klinkende overwinning die de Britten behaald hadden. Behaald op Duitsers! Eindelijk! Groot was het effect van de zegepraal bij El Alamein op de Britse burgerbevolking – groter misschien nog in bezet Nederland. De door de Duitsers hemelhoog geprezen Rommel was verslagen! Twee nieuwe generaals, zei men, had de Engelse regering benoemd: Stoffer en Blik om Rommel op te veggen. Of, zo vroeg men: 'Ken je al het verschil tussen een wekker en Rommel?' 'Nee.' 'Een wekker zegt tic-tak en gaat vooruit, Rommel zegt tac-tiek en gaat achteruit.'²

Inderdaad, achteruit ging hij.

En nog geen week nadat hij de grote terugtocht ingezet had, kwam het bericht dat, ver in zijn rug, Amerikanen en Engelsen geland waren in Marokko en Algerië.

★

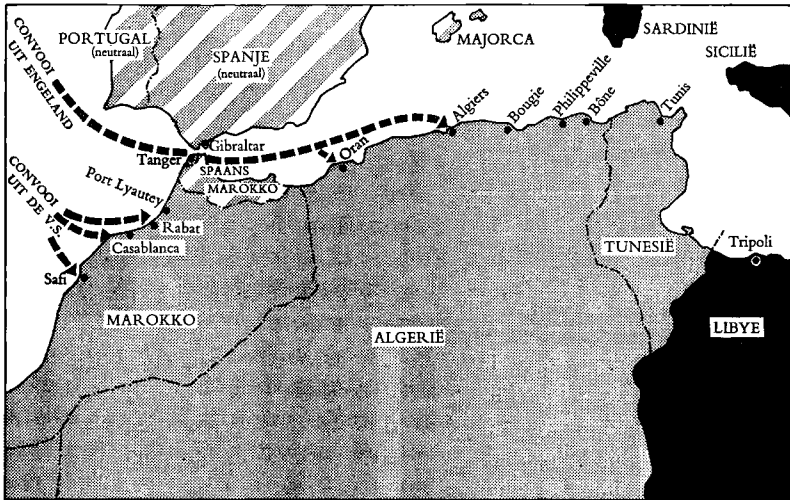
De bedoeling van die landing was, niet alleen Marokko en Algerië in handen te krijgen maar vooral ook Tunesië dat, evenals de twee andere genoemde

¹ Tot de ruim 1000 tanks van het Achtste Leger behoorden 300 Amerikaanse die eind juni in grote haast uit de Verenigde Staten naar Egypte gezonden waren.

² *De Waarheid* (jan. 1943), p. 3.

gebieden, onder Vichy-Frankrijk ressorteerde. Als landingsoperatie zou het de grootste zijn die tot op dat moment ondernomen was: men zou in eerste instantie bijna honderdduizend man ontschepen. Daartoe moest men van overal schepen bijeenschrapen, troepen eveneens. De meeste van die troepen zouden Amerikaanse zijn; men nam aan dat de autoriteiten in Frans Noord-Afrika minder antipathie koesterden jegens de Verenigde Staten dan jegens Engeland. Een deel van de Amerikaanse troepen, voor Marokko bestemd, zou rechtstreeks van Amerika oversteken, de overige, door een Engels contingent versterkt, zouden van Engeland via Gibraltar naar Algerië varen. Alles moest in grote haast in gereedheid gebracht worden en daarbij wreekte zich het feit dat de Amerikaanse divisies die in de zomer en de vroege herfst in Engeland aangekomen waren, als regel zonder hun zware wapenen waren gearriveerd. Veel van dit in allerijl nagezonden wapentuig werd in kisten en kratten verpakt die onvoldoende of in het geheel niet gemarkeerd waren; op een gegeven moment moest men 700 goederenwagons doorzoeken om enkele ontbrekende onderdelen te localiseren. Er was meer dat niet klopte. Een deel van de Amerikaanse munitie was en bleef zoek – het Engelse *War Office* moest bijspringen. De plunjezakken van de Amerikaanse militairen bleken niet te deugen. Voorts kregen de militairen anti-tankwapens mee waarmee ze nooit geoefend hadden. Verder had men eigenlijk geen duidelijk denkbeeld hoe men een grootscheepse amfibische landing organiseren moest. Tijd om te oefenen in het em- en debarkeren van troepen ontbrak. Ook de bescherming uit de lucht had zwakke punten: er was een tekort aan lange-afstands-jagers en -verkenneren. Zo nam men bij de voorbereidingen risico's die, had men Duitse troepen tegenover zich gehad, fataal zouden zijn geweest. Men hoopte evenwel dat de Vichy-Franse strijdkrachten in Noord-Afrika, ca. honderd-twintigduizend man, weinig of zelfs geen weerstand zouden bieden.

Bij de voorbereidingen had men generaal de Gaulle niet ingeschakeld. De Amerikanen beschouwden de leider van de beweging der Vrije Fransen allerminst als representatief voor het Franse volk en ook met Churchill had de Gaulle (die steeds op de onverkorte handhaving der Franse rechten stond) in de zomer en herfst van '42 grote moeilijkheden gekregen. De Amerikanen meenden bovendien dat zij de Gaulle in het geheel niet nodig hadden; in de zomer van '42 was Roosevelt's vertegenwoordiger in Algiers, Robert D. Murphy, begonnen voorbereidingen te treffen om op het juiste moment in Frans Noord-Afrika de beschikking te hebben over een figuur die, zo meende Murphy, door het Franse bestuursapparaat ter plaatse geaccepteerd zou worden als hoogste autoriteit in plaats van het staatshoofd van Vichy-Frankrijk, maarschalk Pétain. Die figuur was een Franse generaal, Henri

V. De Geallieerde landingen in Frans Noord-Afrika

Giraud, die in '40 in krijgsgevangenschap geraakt was maar in april '42 met grote koelbloedigheid uit de Duitse vesting waar hij opgesloten zat, had weten te ontsnappen. Giraud had aanhangers in Algiers – met hen werkte Murphy nauw samen.

Op zondag 8 november begonnen de landingen. In Marokko stuitten de Amerikanen op verzet en bij Algiers en Oran klopten de Amerikaanse berekeningen al evenmin. Een opstand van de Giraudisten werd door de Franse autoriteiten snel neergeslagen en de generaal zelf die, na uit Zuid-Frankrijk gehaald te zijn, naar Algiers overgebracht was, bleek geen enkel gezag te hebben. Drie verwarrende dagen volgden – tot de Geallieerde opperbevelhebber, generaal Dwight D. Eisenhower, op 11 november een regeling trof met de man die tot april '42 minister-president van Vichy-Frankrijk geweest was, admiraal Darlan. Deze had zich louter bij toeval (hij bracht een bezoek aan een zoon die ziek was) op 8 november in Algiers bevonden. Eisenhower besefte dat de Franse autoriteiten die Giraud als een usurpator, c.q. een werktuig in Amerikaanse handen beschouwden, de aanwijzingen van Darlan zouden volgen. De admiraal werd nu als hoogste Franse autoriteit in Noord-Afrika erkend; als contraprestatie gelastte hij de

Franse troepen (die hij onder Giraud plaatste) het vuren te staken. Het was een transactie, niet onbegrijpelijk uit militair oogpunt (Stalin achtte haar 'perfectly correct'¹), maar die in de politieke sfeer verontwaardiging wekte bij de Gaulle, bij diens grote beschermer in het Britse *War Cabinet*, de minister van buitenlandse zaken Anthony Eden, bij een groot deel van de Britse publieke opinie en, sterker nog, bij de verzetsgroepen in Europa die zich onder 'bevrijding' heel iets anders voorgesteld hadden dan de erkenning van het oppergezag van een Darlan die, hij mocht dan minder pro-Duits zijn dan zijn opvolger Pierre Laval, tot ruim een half jaar tevoren de leiding had gehad van een autoritaire, met Duitsland samenwerkende regering.

★

Voordat zich die politieke problematiek had geopenbaard, had het bericht dat de Geallieerden in Marokko en Algerië geland waren, in bezet Nederland een storm van enthousiasme ontketend. Montgomery's overwinning bij El Alamein was al met vreugde begroet, maar wat in Frans Noord-Afrika geschied was, leek van nog veel groter gewicht: de Geallieerden hadden een nieuw oorlogsterrein geopend, ze waren *geland* – en de landingen heetten geslaagd. 'Die freudestrahlenden Gesichter lebhaft debattierender Gruppen auf den Strassen liessen die Genugtuung über die neue Lage deutlich erkennen. Man sah sich', aldus een Duits militair rapport, 'am Wendepunkt des Krieges und hoffte auf baldige Landung der Engländer und Amerikaner im besetzten Gebiet.'² Wie aan het communiqué van 11 juni terugdacht dat meegedeeld had dat Washington, Londen en Moskou het eens waren geweest over 'de dringende taak om in 1942 een Tweede Front in Europa te doen ontstaan', was er nu van overtuigd dat de woorden Tweede Front in Europa' pure misleiding geweest waren – *geslaagde* misleiding! En wat was nog méér op handen? Slag op slag zou Duitsland treffen! Nu kon toch eenieder zien dat het met Hitlers macht gedaan was! 'De eindstrijd is in het zicht', juichte *Het Parool*.³ Aan van Randwijk, hoofdredacteur van *Vrij Nederland*, werd, zo schreef hij een maand later, 'op die onvergetelijke zondag van Algiers en Oran' de vraag gesteld 'of het geen tijd werd, het werk van *Vrij Nederland* te staken, nu de bevrijders reeds op de deuren van Europa bonzen.'⁴ Johan H. Doorn waar-

¹ Aldus Roosevelt in een telegram aan Churchill op 17 november 1942 (*United Kingdom, Cabinet Office*) *History of the Second World War, Military Series*. Michael Howard: *Grand Strategy*, dl. IV (1972), p. 175. ² LXXXVIII *Armee-Korps*, I c: 'Tätigkeitsbericht für . . . November 1942', p. 1 (CDI, II.0062). ³ *Het Parool*, 45 (13 nov. 1942), p. 3. ⁴ *Vrij Nederland*, III, 5 (11 dec. 1942), p. 3.

schuwde in *De Oranjekrant* tegen over-optimisme; wellicht uitte hij zich volgens menig lezer al zeer zwartgallig toen hij het 'niet onmogelijk' noemde 'dat de werkelijke bevrijding van ons vaderland nog meerdere maanden op zich laat wachten.'¹ Paul de Groot sloeg in *De Waarheid* de operaties van Amerikanen en Engelsen minder hoog aan ('zij maken geen haast') maar hij dacht wèl dat de nederlagen die Duitsland leed, tot 'de politieke storm in het binnenland van de vijand' zouden leiden, 'en daarop is onze hoop op een spoedig einde van de oorlog gevestigd.'²

★

De Geallieerde landingen in Marokko en Algerië hadden Hitler verrast. Via het *Spiel* dat de Britse *Intelligence* met de *Abwehr* speelde, waren berichten doorgegeven dat de Geallieerden voornemens waren, elders te landen: in Noorwegen of in Noord-Frankrijk. Op Hitler hadden die berichten niet veel indruk gemaakt. Maandenlang had hij het voor uitgesloten gehouden dat Amerika en Engeland die ter zee zulke zware verliezen geleden hadden, er in zouden slagen nu reeds grote landingsconvooiën samen te stellen. Eigenlijk beschouwde Hitler alleen een landing bij het zwakverdedigde Dakar (Frans West-Afrika) als plausibel.

In de nacht van 7 op 8 november vernam hij dat Duitse agenten in Spanje grote Geallieerde transportvloten bij Gibraltar waargenomen hadden. Wat was hun doel? Zijn fantasie sloeg op hol: zelfs een landing in midden-Italië of in Zuid-Frankrijk hield hij nu voor mogelijk. '*Es ist ein Fehler*', riep hij uit, '*dass wir dort unten nichts stehen haben*'³ – maar van fouten repte hij niet toen hij op de 8ste, enkele uren na het bericht der Geallieerde landingen, in München zijn jaarlijkse toespraak hield ter herdenking van de mislukte *Putsch* van '23. Eén zin slechts wijdde hij aan dat grote nieuws: '*Wenn heute Roosevelt seinen Angriff auf Nordafrika ausführt mit der Bemerkung, er müsse es vor Deutschland und Italien schützen, so braucht man über diese verlogene Phrase dieses alten Gangsters kein Wort zu verlieren.*' Duitsland zou doorvechten! '*Das Deutschland von einst hat um drei Viertel 12 die Waffen niedergelegt – ich höre grundsätzlich erst 5 Minuten nach 12 auf.*'⁴

Drie dagen later, op 11 november '42, bezette hij Vichy-Frankrijk.

¹ *De Oranjekrant*, 14 (eind nov. 1942), p. 1.   ² *De Waarheid*, 59 (21 nov. 1942), p. 2.

³ A. Speer: *Erinnerungen* (1969), p. 260.   ⁴ Hitler maakte in die toespraak een belangrijke toespeling op de uitroeiing der Joden; wij komen hier in ons volgende deel op terug.

Het is, achteraf gezien, misschien te betreuren dat de Geallieerden in Algerië niet verder oostwaarts geland zijn dan in Algiers. De Engelsen hadden zo dicht mogelijk bij Tunesië willen landen: in Philippeville en Bône, maar dat had de Amerikanen te riskant geleken. Het werd 11 november voor een eerste Engels detachement beoosten Algiers aan land ging: in Bougie, maar toen waren de Duitsers al twee dagen bezig op het vliegveld van Tunis te landen. De Fransen boden er geen weerstand. Zij trokken westwaarts terug, hopend dat zij samen met de Geallieerden in staat zouden zijn, de Duitsers te verdrijven. Het werd evenwel eind november voor de eerste Geallieerde aanval op Tunis ingezet kon worden. De stad werd tot op 25 km genaderd, maar Geallieerden en Fransen tezamen bezaten de kracht niet om de eenheden van de *Wehrmacht* te verslaan. Eind december bevonden zich ca. zestigduizend Duitsers en Italianen in Tunesië; meer dan 200 tanks hadden zij tot hun beschikking. Het tekort aan spoorwegmaterieel en vrachtauto's alsmede de zware regens maakten het de Geallieerden onmogelijk om dat Tunesisch bastion met kracht aan te pakken. Zeker, op de lange duur behoefde zulks voor de Geallieerde zaak niet ongunstig te zijn (hoe meer krachten Hitler en Mussolini in Tunesië zouden samentrekken, des te groter zou hun uiteindelijk verlies worden), maar zulks maakte het feit niet ongedaan dat het strategische doel dat men zich met de landingen in Frans Noord-Afrika gesteld had: snel naar Tunesië oprukken en dan de Duits-Italiaanse strijdmacht in Libye in de rug aanvallen, niet bereikt was. Eind januari kon die strijdmacht zich in goede orde bij de Duitsers en Italianen voegen die zich al in Tunesië bevonden. Een en ander betekende dat de Middellandse Zee in het centrum nog steeds versperd bleef voor de Geallieerde scheepvaart.

Zo stelde, na die inspirerende 8ste november, het nieuws uit Noord-Afrika de publieke opinie in bezet Nederland eigenlijk weken-, ja maandenlang teleur. Grote overwinningen bleven uit.

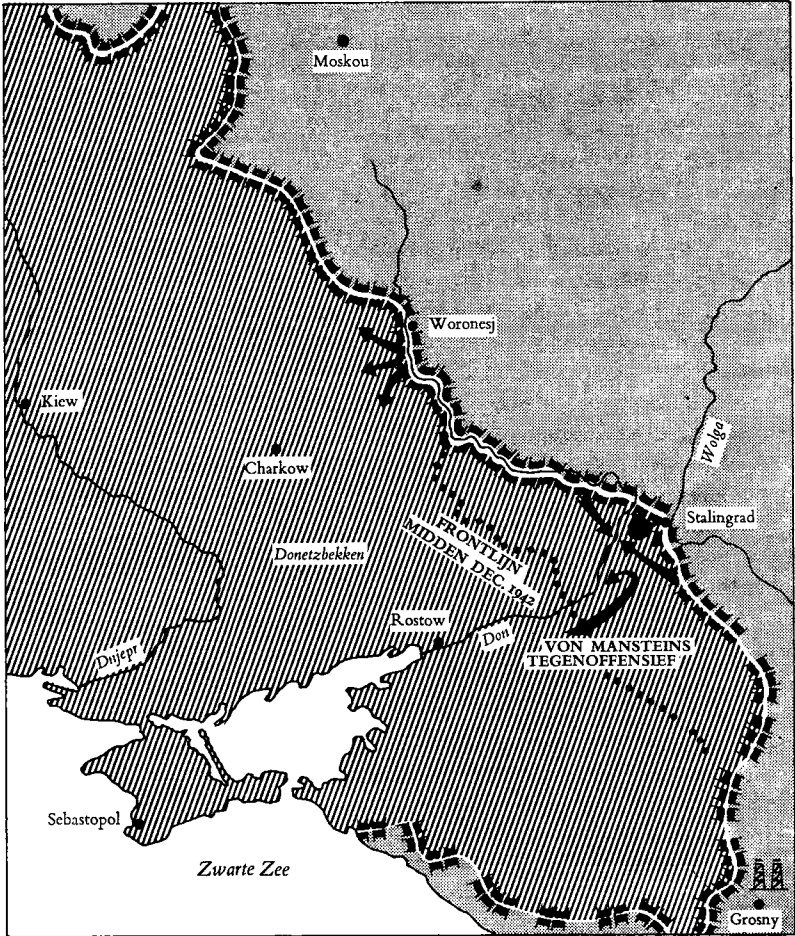

Inmiddels hadden gebeurtenissen aan het Oostelijk front voor een nieuwe injectie van optimisme gezorgd.

In de loop van '42 waren de naar de Oeral en verder oostwaarts verplaatste

Russische industriële ondernemingen de een na de ander in bedrijf genomen. Miljoenen vrouwen werden in de industrie tewerk gesteld. Bij de voedselvoorziening bleven er grote moeilijkheden – desondanks ging de militaire productie snel stijgen. In '42 werden door de staatsbedrijven ca. 25 000 tanks afgeleverd tegen ruim 7 000 in '41. Bovendien ontwikkelden de Russen op artilleriegebied een wapen dat de Duitsers niet bezaten: raketgeschut. Voorts sprak het vanzelf dat de Russische strijdkrachten in en door de verwoede gevechten die sinds 22 juni '41 geleverd waren, een ervaring opgedaan hadden die hun zeer te stade kwam. Stalin en zijn naaste medewerkers bleven offensief denken. Door de lucht gingen zij belangrijke steun geven aan de guerrilla-eenheden die in het door de Duitsers bezette gebied opereerden – eenheden die als gevolg van het barbaarse beleid dat de Duitsers voerden, steeds meer steun kregen uit de burgerbevolking; al in de zomer van '42 noopten zij Hitler, formaties tot een sterkte van meer dan 20 divisies in te zetten bij de bescherming der verbindingslijnen. Men besefte intussen in Moskou terdege dat de guerrilla alléén onvoldoende zou zijn om de Duitsers te verdrijven. Daar waren grootscheepse offensieve acties voor nodig. Hitler zag ze aankomen; hij zinspeelde er ook op toen hij op 8 november in München sprak. Op dat moment verwachtte hij dat de Russen hun winteroffensief aan de centrale sector van het duizenden kilometers lange front zouden inzetten – dáár concentreerde hij zijn reserves. Strategisch werd hij dan ook volkomen verrast toen de Russen op 19 november (elf dagen na de Geallieerde landingen in Noord-Afrika) aan de zuidelijke sector de Duitse, Roemeense en Italiaanse troepen aanvielen die de twee flanken dekten van de strijdmacht die bij Stalingrad stond; die Roemeense en Italiaanse troepen waren kwalitatief niet met de Duitse te vergelijken. Dat dubbele offensief was met grote zorg voorbereid: van alle Russische tank- en gemechaniseerde eenheden was er drie-vijfde voor geconcentreerd samen met de helft van alle reserves aan artillerie. De bedoeling was voorts dat ook de taaie verdedigers van Stalingrad tot de aanval zouden overgaan. Daartoe was in de eerste drie weken van november 's nachts in diep geheim (alle radioverkeer werd nagelaten) honderd zestigduizend man aan troepen de Wolga overgezet.

De offensieven sloegen grote gaten in de linies van de Duitsers en hun bondgenoten. Een heel Duits *Panzerkorps*, twee Roemeense legers en een Italiaans leger werden uiteengeslagen. Numeriek waren de Russen aanvankelijk niet in de meerderheid (elk van beide zijden had in totaal ca. 1 miljoen man in de strijd geworpen), maar een van de grondregels van de grote Duitse strategie uit de Napoleontische tijd, Clausewitz: concentratie op het beslissende punt, pasten de Russen met meesterschap toe en het

VI. Oostelijk front, de Russische offensieven aan Wolga en Don

gevolg was dat op 23 november, vier dagen na de inzet van hun actie, het Duitse Zesde Leger bij Stalingrad omsingeld was: 22 divisies zaten er samengepakt op een gebied, niet veel groter dan de provincie Utrecht. Als Hitler hun op dat moment opdracht gegeven had, naar het westen terug te trekken, hadden zij vermoedelijk de Russische omsingeling nog wel kunnen doorbreken – maar de *Führer* zat vastgeklemd tussen zijn starre concepties en zijn overmoedige uitspraken. Op 8 november had hij in München hoog opgegeven van het feit dat zijn troepen er tenminste in geslaagd waren, de Wolga af te snijden. Dan die rivier de rug toekeren? Uitgesloten! Trouwens, *Reichsmarschall* Goering, opperbevelhebber van de *Luftwaffe*, verzekerde zelfingenomen dat een bevel tot de terugtocht volmaakt overbodig was: zijn vliegtuigen zouden door de lucht voor de bevoorrading van het Zesde Leger zorgen.

Er werd aan Duitse kant een tegenoffensief op touw gezet, waarvoor zelfs een Duitse tankdivisie uit Bretagne naar de benedenloop van de Don overgebracht werd. Op 12 december ging dat tegenoffensief van start. Het maakte vorderingen – zozeer zelfs dat de militairen van het Zesde Leger het geschut van de naderende troepen hoorden bulderen. Maar de nieuwe Duitse bevelhebber aan de zuidelijke sector, *Generalfeldmarschall* Erich von Manstein, had de kracht niet om het Zesde Leger te bereiken. Hij werd zelf in de verdediging gedrongen, kreeg een nieuw Russisch offensief op te vangen dat van Woronesj uit zuidwaarts ingezet werd – en het Duitse Zesde Leger, een kwart miljoen man sterk, bleef ingesloten. Per dag had Goering 500 ton aan goederen door de lucht willen aanvoeren; grote aantallen Duitse transporttoestellen werden daartoe ingezet – de meeste werden door de Russen neergeschoten, hetgeen de Duitsers o.m. op het verlies kwam te staan van talrijke instructeurs van de opleidingsscholen der *Luftwaffe*. Boven de 100 ton per dag kwam de Duitse aanvoer niet uit.

Het Zesde Leger was ten dode opgeschreven.

Maar dat betekende tegelijk dat de 4de *Panzerarmee* die in september de Kaukasuspassen bereikt had (maar niet de Russische aardoliebronnen!) van geluk zou mogen spreken als zij nog via Rostow westwaarts zou kunnen ontkomen.

Het grote offensief waar Hitler al zijn hoop op gevestigd had, was mislukt. Ook aan het belangrijkste front, het Russische, was de *Wehrmacht* het initiatief kwijt.

★

Medio januari '43 kwamen Roosevelt en Churchill met hun voornaamste adviseurs in Casablanca (Marokko) bijeen teneinde de Geallieerde strategie nader te bepalen.¹ Dat de oorlog gewonnen zou worden, leed voor geen hunner ook maar een spoor van twijfel. Maar hoe? Generaal Marshall, *Chief of Staff* van het Amerikaanse leger, was er, als steeds, voorstander van dat men zo spoedig mogelijk en in elk geval in '43 in West-Europa zou landen. Dat was ook Churchills wens; deze had die landing trouwens in augustus '42 in Moskou aan Stalin beloofd. Maar de Engelse militaire deskundigen achtten, tenzij Duitsland plotseling ineen zou storten (op dat punt waren zij nogal optimistisch, optimistischer dan de Amerikanen), een groot-scheepse landing in West-Europa te hoog gegrepen. Zij becijferden dat men in de zomer van '43 tegenover de Duitsers die in Frankrijk alleen al 40 divisies hadden staan, niet meer dan 15 divisies in het veld zou kunnen brengen. Het tekort aan schepen speelde een belangrijke rol – landingsvaartuigen waren er ook niet genoeg.² Trouwens, zo betoogden de Engelsen, als men er in slaagde, Italië tot overgave te dwingen, zou dat voor de Duitsers óók een zware klap betekenen – misschien zouden dezen er wel toe overgaan, Italië zonder slag of stoot te ontruimen. Dat laatste hielden de Amerikanen voor hoogst onwaarschijnlijk. Vooral Marshall voorspelde dat men op het langgerekte Italiaanse schiereiland een moeilijke strijd tegemoet zou gaan die, uiteraard, Duitsland zou verzwakken, maar toch niet in beslissende mate.

Het kwetsbare punt in Marshalls argumentatie was dat men, gegeven het feit dat een bestorming van de *Atlantikwall* in '43 uitgesloten was, moeilijk iets anders kon doen dan de krachten die voor het Europese strijdtoneel beschikbaar waren of spoedig zouden worden, in '43 in de omgeving van de Middellandse Zee in te zetten. Waar? Eerst moest Tunesië veroverd worden. En dan? De een bepleitte een landing op Sardinië, de ander op Sicilië. Men koos Sicilië omdat men van dat eiland gemakkelijker verder zou kunnen komen; uiterlijk eind juli zou die landing moeten plaatsvinden. De meeste Amerikaanse militairen waren met die besluiten maar matig ingenomen. Zij koesterden het wantrouwen dat hun Engelse collega's eigenlijk onder de

¹ Ook Stalin was uitgenodigd, maar hij had doen weten dat hij op dat moment Moskou moeilijk kon verlaten. Met betrekking tot de conferentie van Casablanca ging in Nederland het volgende grapje de ronde doen: 'Waarom was Stalin daar niet aanwezig?' 'Hij had het te druk met de inmaak.' (*De Waarheid* (eind febr. 1943), p. 2) ² Voor de landingen in Noord-Afrika hadden de Amerikanen met spoed de nodige speciale landingsvaartuigen laten bouwen. In januari '43 gaf Roosevelt evenwel de landingsvaartuigen voor het jaar '43 een vrij lage prioriteit. Men moest, meende hij, in de eerste plaats vrachtschepen en escortevaartuigen bouwen.

landing in West-Europa trachtten uit te komen en zich mede daarom zoveel moeite gegeven hadden voor aanvaarding van de Mediterrane strategie. 'We lost our shirts', schreef Marshalls voornaamste adviseur aan een relatie in Washington, 'we came, we listened and we were conquered.'¹

Dat onbehagen aan Amerikaanse kant droeg er toe bij dat voor de oorlogvoering tegen Japan vrij sterke krachten gereserveerd werden – een streven dat Churchills instemming had want deze haakte naar de dag waarop een geslaagd offensief tegen de Japanners in Birma Englands imperiale positie in Zuid-Azië zou versterken. Tot een duidelijk algemeen oorlogsplan kwam men niet; een besluit om, zo al niet in '43, dan toch in '44 in West-Europa te landen, werd niet genomen. Onder de Engelse militairen waren trouwens verscheidenen die nog steeds de hoop koesterden dat men Duitsland door de blokkade en door luchtbombardementen (die, zo werd afgesproken, belangrijk verhevigd zouden worden) op de knieën zou krijgen. Los van dit alles (daar werd men het snel over eens) moesten alle pogingen in het werk worden gesteld om het *U-Boot*-gevaar te bedwingen: men kon in Casablanca de fraaiste plannen opstellen, maar daarmee hief men het harde feit niet op dat de Gallieerden, gelijk reeds vermeld, ten tijde van de conferentie 1 mln ton scheepsruimte *minder* hadden dan een jaar tevoren. Dat tekort aan scheepsruimte (waar men in Casablanca niet voldoende op lette) zou spoedig de uitvoering van de plannen waaraan Roosevelt en Churchill hun goedkeuring gehecht hadden, weer vertragen.

★

Op 26 januari '43 werden de resultaten van de conferentie van Casablanca wereldkundig gemaakt. Uiteraard werd over de genomen militaire besluiten slechts in zeer algemene termen gesproken. Het trok sterker de aandacht dat Roosevelt op de persconferentie die hij na afloop van de besprekingen samen met Churchill hield, de conferentie aanduidde als 'the *'unconditional surrender' meeting*'.² 'The elimination of German, Japanese and Italian war power means', zei hij,

¹ Brief, 22 jan. 1943, van gen. Wedemeyer aan kol. Handy, aangehaald in (*US Government, Department of the Army*) *United States Army in World War II, The War Department*. M. Matloff: *Strategic Planning for Coalition Warfare 1943-1944* (1959), p. 106. ² Dat hij voornemens was, dat begrip te lanceren, had Roosevelt op 7 januari, nog voor hij Washington verlaten had, al duidelijk gemaakt aan de Amerikaanse *Chiefs of Staff*. De vaak uitgesproken veronderstelling dat hij het begrip spontaan gebruikte en daar Churchill mee verraste, is van alle grond ontbloomt.

'the unconditional surrender by Germany, Italy and Japan. This means a reasonable assurance of future world peace. It does not mean the destruction of the population of Germany, Italy or Japan, but it does mean the destruction of the philosophies in those countries which are based on conquest and the subjugation of other peoples.'

Churchill sprak zich in gelijke geest uit.

Het is eenvoudiger, de motieven aan te geven die er de twee grote Geallieerde oorlogsleiders toe brachten, de formule 'onvoorwaardelijke overgave' te bezigen, dan er de gevolgen van te schetsen. Wat die motieven betreft, onderschrijven wij de samenvatting van de Britse historicus Michael Howard:

*'In the first place, the failure of the Western Allies to launch the attack in the West demanded by Stalin, made it more vital than ever that the Russians should have no reason to fear that they might be left in the lurch by the conclusion of a compromise peace between Germany and the West. In the second place, the Darlan affair and the uproar which it had caused . . . was fresh in the minds both of the Prime Minister and the President.¹ It seemed desirable that the events in North Africa would not set the pattern for future relations between the Allies and the Axis: that neither Goering nor Himmler, nor any of the other devils in the Allied eschatology would be regarded as suitable partners to an agreement simply because they could ensure the allegiance of the bureaucratic machine which governed Germany.'*²

Daar kwam nog een motief bij: in '18 had Duitsland de wapenen neergelegd op bepaalde voorwaarden die samenhangen met beginselen die president Wilson tevoren geformuleerd had. In Duitsland had men dus van een *voorwaardelijke* overgave kunnen spreken en zulks had er toe bijgedragen dat al vóór maar sterker nog onmiddellijk na de Vrede van Versailles (1919) nationalistische agitatoren (Hitler was slechts één onder hen geweest, en in die tijd bij lange na niet de belangrijkste) hadden kunnen betogen dat Duitsland 'eigenlijk' niet verslagen was, maar 'bedrogen' door zijn vijanden en 'verraden' door degenen die de capitulatie aanvaard hadden. Duitslands nederlaag was in '18 niet volstrekt duidelijk gemaakt – juist die duidelijkheid wenste men thans te bereiken door te stipuleren dat de oorlog eerst zou

¹ Admiraal Darlan was op 24 december '42 door een aanslag om het leven gebracht. Generaal Giraud was hem als hoogste autoriteit opgevolgd. Op de conferentie van Casablanca hadden Roosevelt en Churchill vergeefs gepoogd, een duidelijke verzoening tussen Giraud en de Gaulle te bewerkstelligen. Korte tijd later kon de Engelsman Harold Macmillan, die als politiek adviseur aan generaal Eisenhower toegevoegd werd, bevorderen dat het hoogste Franse gezag in Noord-Afrika bij de Gaulle kwam te liggen die er een Gaullistische 'regering' kon vormen. ² M. Howard: *Grand Strategy*, dl. IV, p. 282–83.

'ONVOORWAARDELIJKE OVERGAVE!'

eindigen wanneer een centraal Duits gezag, welk ook, zou erkennen dat het zich op genade of ongenade aan de coalitie van Geallieerden en Russen overgaf. En met Italië en Japan zou het niet anders gaan. Vandaar de eis: 'onvoorwaardelijke overgave'. Hij was de publieke opinie in de Verenigde Staten en het Britse Rijk hartelijk welkom – en niet anders lag het bij de volkeren in de bezette landen van Europa: het kwaad zou uitgeroeid worden, met wortel en tak.

Welke complicaties uit die eis voortvloeiden bij de capitulatie van Italië (september '43) en van Japan (augustus '45), zullen wij in latere delen schetsen. Hier willen wij louter stilstaan bij de vraag of de eis 'onvoorwaardelijke overgave' de oorlogvoering door Duitsland verlengd heeft.

Welnu, die vraag is niet te beantwoorden.

'Whatever the effect of 'unconditional surrender' on the opposition to Hitler' (een over het algemeen deprimerend effect) 'there is', aldus de Britse historicus John Ehrman,

*'no compelling reason to suppose that the opposition would have succeeded if 'unconditional surrender' had never been announced.¹ Nor can we say what was its effect on the country, for there is no way of showing that it deterred any Germans from surrendering who would have surrendered otherwise. It had no demonstrable effect on the German troops in North Africa or in France, many of whom were taken prisoner without bothering about conditions; nor, in the last resort, on those in Italy or Germany . . . It is possible that Goebbels' propaganda on the subject stimulated the Germans to fight on and to produce more. It is also possible that they would have done so anyway.'*²

★

'Het verwachtingspatroon van een volk dat onderdrukt wordt, heeft', schreven wij in ons vorige deel, 'met name in oorlogstijd maar een zwakke verbinding met de objectieve werkelijkheid. Het onderdrukte volk weet

¹ Het verdient de aandacht dat het in maart '43, slechts enkele weken na het stellen van de eis 'onvoorwaardelijke overgave', tot twee pogingen kwam om Hitler van het leven te beroven – pogingen die uitgingen van een groep hoge Duitse officieren en die beide door een samenloop van omstandigheden op het laatste moment zijn mislukt. Wij komen hier in ons volgende deel op terug waarin wij zullen beschrijven hoe eind '43 vanuit die groep contacten gelegd werden met de Nederlandse illegaliteit. ² (United Kingdom, Cabinet Office) *History of the Second World War, Military Series*. J. Ehrman: *Grand Strategy*, dl. VI (1956), p. 4-5.

van de reële krachtsverhoudingen der strijdende partijen bitter weinig af . . . Aan de berichtgeving van de bondgenoot die de bevrijding brengen moet, klampt men zich vast, maar dan met dien verstande dat de militaire betekenis van elke lokale overwinning die hij behaalt, schromelijk overschat wordt. Zulk een lokale overwinning wordt als een zo overtuigend bewijs gezien voor zijn onvermijdelijke zegepraal dat het onderdrukte volk aanneemt dat ook de onderdrukker spoedig de schellen van de ogen zullen vallen' – en wanneer zo het effect van 'een lokale overwinning' aangegeven mocht worden, hoeveel sterker deed zich die reactie dan nog voor bij die drie gebeurtenissen die tussen eind oktober en eind november '42 in snelle successie op elkaar volgden en die wij in dit hoofdstuk beschreven: de slag bij El Alamein, de Geallieerde landingen in Noord-Afrika en de omsingeling van het Duitse Zesde Leger bij Stalingrad.

De eerste van die gebeurtenissen betekende: Engelsen kunnen Duitsers verslaan, de tweede: de Geallieerden kunnen grote landingsoperaties uitvoeren en hebben het strategisch initiatief in handen, de derde: de Russen zijn sterker dan de Duitsers en ook aan het Oostelijk front is Hitler het initiatief kwijt.

Wat hield dat alles tezamen anders in dan dat het Derde Rijk onvermijdelijk zijn ondergang tegemoet ging? Zou men dat niet ook in Duitsland beseffen? En zou dat besef de *wil* om de oorlog voort te zetten niet fataal ondermijnen? Tallozen waren er in Engeland en de Verenigde Staten maar vooral ook in bezet Europa die die hoop koesterden, ja die niet anders verwachtten dan dat Duitsland spoedig zou ineenstorten. De een had gehoord dat de militairen van de *Wehrmacht* al danig gedemoraliseerd waren, de ander dat Duitsland nog maar voor een paar weken aardolie had. Opnieuw gingen optimistische geruchten de ronde doen. Dat had zich al voorgedaan toen, objectief beschouwd, Duitslands nederlaag nog geen reëel perspectief genoemd mocht worden – nu, eind '42, was Duitsland op alle fronten onherroepelijk en beslissend in het defensief gedrongen, geconfronteerd als het werd met een *Zweifrontenkrieg* waarin het, gegeven vooral het productie-vermogen van de Verenigde Staten, van maand tot maand zwakker zou komen te staan. Bij de massa des volks verdwenen de laatste twijfels: Nederland zou bevrijd worden – de vraag was slechts: wanneer? Zou die bevrijding op tijd komen? Op tijd voor diegenen die opgesloten zaten in gevangnissen en concentratiekampen? Op tijd voor de Joden die met deportatie, voor de niet-Joden die met dwangarbeid in Duitsland bedreigd werden? Misschien was in deze groepen bij welke de angst voor de onmiddellijke toekomst het sterkst was, ook de hoop het sterkst op een spoedig, ja miraculeus-snel einde der verschrikkingen.

NAAR DUITSLANDS ONDERGANG

Hoe dat zij, over één ding was men het eens: de macht van de bezetter zou gebroken worden en met hem zouden allen die zich aan zijn zijde geschaard hadden, hun ondergang tegemoet gaan.

December '42 - Februari '43

Op zondag 13 december '42 zou, zoals tevoren in de pers aangekondigd was, het elfjarig bestaan der NSB herdacht worden in een grote vergadering in de Markthallen te Utrecht. Een week tevoren evenwel, 6 december, had de RAF bij klaarlichte dag de Philipsfabrieken te Eindhoven gebombardeerd. Zouden de Britten nu de Markthallen in puin komen leggen? Besloten werd, geen risico te nemen: de extra-treinen waarmee de zwart-geüniformeerde NSB-functionarissen uit alle delen des lands ter vergadering gevoerd werden, reden niet naar Utrecht maar naar Amsterdam. Daar kwam men zondagmiddag in het Concertgebouw bijeen; de avond tevoren was in een kort bericht in de pers meegedeeld dat het zondagmiddag-abonnementsconcert van het Concertgebouw-orkest drie weken uitgesteld was.

Plaatsvervangend leider van Geelkerken opende de vergadering met de bravour die van hem verwacht werd: 'En toch komt Rommel in Kairo!' (daverend applaus). Na hem besteed Seyss-Inquart het podium.¹ Hij had nauwelijks een minuut het woord gevoerd of hij had zijn auditorium duidelijk gemaakt dat, zolang de oorlog zou duren, van een overdracht van de macht aan de NSB geen sprake zou zijn: de verantwoordelijkheid lag bij hèm, de Reichskommissar, 'und solange noch um die Entscheidung gerungen wird und alles ungewiss ist' (in '40 en '41 had Seyss-Inquart zich heel anders uitgelaten!) 'werden wir uns dieser Verantwortung nicht entziehen.' Maar daarmee was niet alles gezegd.

'Wir hatten eben in dieser Woche', onthulde Seyss-Inquart,

'eine Aussprache im Führerhauptquartier. Herr Mussert, mein Kamerad Schmidt und ich waren beim Führer . . . und in dieser Unterredung sind die Grundsätze der künftigen Gestaltung vom Führer festgelegt worden.

Der erste Grundsatz, den der Führer verkündet hat, war der: er will die Niederländer nicht als Besiegte behandeln.' (bijval) *'Die Niederländer sollen in voller Gleichberechtigung an allen Möglichkeiten, die dieses neue Europa gibt, Anteil haben . . .*

Und hierzu gehört als zweiter Grundsatz die Aufgabe, die sich Ihr Leider immer gestellt . . . hat, nämlich dem niederländischen Volk den Nationalsozialismus nahezubringen. Und was heisst heute Nationalsozialismus? Heute heisst Nationalsozialismus . . .

¹ Wij citeren het verslag in de *Deutsche Zeitung in den Niederlanden*, 14 dec. 1942.

das ordnende Zusammenhalten unserer germanischen Blutsgemeinschaft nördlich der Alpen.

Und als dritter Grundsatz had der Führer ausdrücklich anerkannt, dass die NSB . . . der Träger dieser politischen Entwicklung ist, und dies möchte ich mit allem Nachdruck und ausdrücklich feststellen, dass Mussert als Leider der Nationalsozialistischen Bewegung der Führer des niederländischen Volkes ist.' (daverend applaus)

Meine Kameraden, daraus ergibt sich der vierte Grundsatz, der die künftige Einordnung der Niederländer . . . in die germanische Ordnung betrifft: der Führer hat gesagt, dass diese Ordnung heute noch nicht festgelegt werden kann . . . 'Aber eins ist sicher', das hat der Führer auch gesagt: 'Wenn einmal dieser Neubau kommt und die Neuordnung, dann werde ich Sie, Herr Mussert, zu mir rufen, Sie werden durch diese Neuordnung nicht überrascht werden, Sie werden zu mir kommen und wir werden sie besprechen.'" (bijval)

Uit die grondslagen had Seyss-Inquart, zo deelde hij mee, de conclusie getrokken dat hij voortaan de NSB 'massgeblich' zou betrekken bij het bestuur van bezet Nederland: bij 'wichtige Verwaltungsmaßnahmen, insbesondere aber in allen Personalangelegenheiten' (benoemingen op nieuwe bestuursposten) moesten de bureaus van het Reichskommissariat voortaan 'das Einvernehmen' van Mussert of van door deze aan te wijzen NSB-instanties verwerven. Evenwel: 'Insoweit bei diesen Entscheidungen unter den gegebenen Verhältnissen vordringlich und in erster Linie der Standpunkt der Besatzungsmacht gewahrt werden muss, behalte ich mir die Schlussfassung vor' – anders gezegd: in laatste instantie bleef hij, de Reichskommissar, beslissen; daarom waren dan ook de luide toejuichingen ietwat misplaatst waarmee de slotzin van deze passage begroet werd: 'Damit ist die NSB verantwortlich in die Verwaltung dieses Landes eingeschaltet.'

Deze, tot weinig verplichtende, 'erkenning' van Musserts 'Leiderschap van het Nederlandse volk' vormde het voorlopig eindpunt van een ontwikkeling waarbij Seyss-Inquart ruim twee maanden tevoren aan Hitler Musserts voorstel overgebracht had, deze een Nederlandse regering te laten vormen.

Hitler had dat voorstel van de hand gewezen.

Een regering-Mussert?

Dat Mussert er in de herfst van '42 op aandrang, hem een regering te laten vormen, mag ons niet verbazen – verbazingwekkend is eigenlijk alleen dat Seyss-Inquart die zich terdege bewust was dat de NSB slechts een minieme

en gehate minderheid vormde, aan dat denkbeeld voldoende gewicht hechtte om het persoonlijk aan Hitler te gaan voorleggen. Wij komen hier aanstonds op terug.

Wat Mussert betreft, willen wij er aan herinneren dat deze reeds in zijn eerste contacten met Duitsers na de meidagen van '40 verzocht had, NSB'ers de leiding van bepaalde departementen te geven. In de zomer van '40 was hij een stap verder gegaan. In juli was mr. J. H. Carp, afdelingschef van de provinciale griffie in Zuid-Holland, lid van de NSB geworden; deze had Mussert er op gewezen dat art. 38 van de Grondwet bepaalde dat 'ingeval de koning buiten staat geraakt, de regering waar te nemen', het koninklijk gezag 'mede aan een regent opgedragen' werd en dat het, aldus artikel 46, zolang die regent ontbrak, door de Raad van State waargenomen werd. Welnu, aldus Carp (en Mussert nam zijn betoog over): als Seyss-Inquart, gebruik makend van zijn benoemingsbevoegdheden, de zittende leden van de Raad van State door NSB'ers verving, dan zou de nieuwe Raad Mussert tot regent kunnen benoemen en deze zou vervolgens een nieuwe regering kunnen samenstellen. Medio augustus '40 had Seyss-Inquart, toen nog hopen dat de samenwerking met Duitsland een veel breder basis zou kunnen krijgen dan alleen maar de NSB, het denkbeeld van Carp-Mussert van de hand gewezen: het was hem, zo noteerde Mussert, 'te ingrijpend'¹ — maar de leider van de NSB had er geen afstand van gedaan: Carp en prof. mr. J. J. Schrieke, de latere secretaris-generaal van justitie, had hij in de herfst zelfs een gloednieuwe Grondwet laten opstellen die hij als regent of als regeringsleider zou kunnen gaan toepassen. Na Seyss-Inquart had Hitler, toen hij eind september '40 Musserts betuiging van onvoorwaardelijke trouw in ontvangst nam, een domper gezet op al die eerzuchtige verwachtingen: de NSB moest eerst maar eens tonen dat zij een aanzienlijk deel van het Nederlandse volk achter zich kon krijgen; Musserts denkbeeld dat er een 'Bond van Germaanse volken' diende te komen, had Hitler al evenmin aanvaard. Geen wonder! Hitler voelde niets voor een 'Bond' waarvan de samenstellende delen een ruime mate van zelfstandigheid zouden behouden; zijn denkbeelden gingen veeleer in de richting dat het 'Germaanse' Nederland na Duitslands overwinning op dezelfde wijze in het *Grossdeutsche Reich* opgenomen moest worden als in '38 met Oostenrijk het geval was geweest. Dat laatste had Hitler ook vrij duidelijk te verstaan gegeven toen hij Mussert in december '41 opnieuw ontving ter gelegenheid van diens eedsaflegging op hem als '*germanischer Führer*', maar of de vergelijking met Oostenrijk die Hitler bij die gelegenheid gemaakt had, in voldoende mate tot Mussert

¹ Mussert: Dagboek, 16 aug. 1940.

doorgedrongen was, betwijfelen wij. Mussert was zich, eigenhjk geheel ongegrond, blijven vastklampen aan zijn vertrouwen dat Hitler nimmer iets zou eisen, 'dat in strijd zou zijn met de eer, de waardigheid of de belangen van het Nederlandse volk' – zo had Mussert het in de verklaring die hij vóór de eedsaflegging voorlas, geformuleerd.

Begin '42 was Mussert een stap verder gegaan. Enerzijds was zijn bezorgdheid gegroeid over de toenemende invloed van de SS-richting die er openlijk voor uitkwam dat Nederland in het toekomstige *Grossgermanische Reich* (of in 'das Reich' tout court) diende op te gaan, anderzijds was hij zich steeds sterker gaan ergeren aan de mate waarin Duitsers, via de 'Arisering' en anderszins, dominerende posities in het Nederlandse bedrijfsleven trachtten te veroveren; het een zowel als het ander maakte het volgens hem wenselijk dat hij, de leider van de NSB, de macht in handen kreeg. Notabene: in bezet Noorwegen was de leider van *Nasjonal Samling*, Quisling, per 1 februari '42 'minister-president' geworden – waarom mocht hij, Mussert, dan niet een regering vormen in bezet Nederland? In maart had hij zijn plan tot omvorming van de Raad van State opnieuw aan Seyss-Inquart voorgelegd en in diezelfde maand had hij jegens Rauter een nieuwe troef uitgespeeld: als regeringsleider zou hij tien lichten oproepen voor de strijd aan het Oostelijk front; Hitler zou, zo had hij becijferd, daar de beschikking kunnen krijgen over dertig Nederlandse divisies.

In mei '42 kwam het tot de beëdiging van de Nederlandse SS op Hitler, in juni tot Musserts tegenzet: de beëdiging van het NSB-kader op hemzelf. Hij had zich in die tijd zo aggressief tegenover de SS-denkbelden opgesteld (intern had hij betoogd dat wie voortaan nog de term 'Grootgermaans Rijk' in de mond nam, uit de NSB geroyeerd moest worden), dat hij Himmlers gunst definitief verspeeld had. 'Ich muss sagen', had de machtige *Reichsführer-SS* op 24 juni aan Rauter geschreven, 'dass ich . . . mit Herrn Mussert persönlich innerlich fertig bin.'¹

Het zal niet zoveel later geweest zijn dat Mussert, aan het denkbeeld vasthoudend dat hij er recht op had, Nederlands staatshoofd te worden², tot het besluit kwam, zijn offensief tegen de SS met kracht voort te zetten. Wellicht in overleg met *Generalkommissar* Schmidt (die hij nog steeds als zijn grote

¹ Brief, 24 juni 1942, van Himmler aan Rauter (BDC, 613). ² Misschien in de zomer van '42, misschien iets later stelde Mussert een 'vlagwet' op, krachtens welke alle ingezetenen verplicht zouden zijn, te vlaggen o.m. op 'de verjaardag van de Führer aller Germanen (20 april)' en op 'de verjaardag van de . . . (11 mei)'. 11 mei was zijn eigen verjaardag; zijn titel liet hij dus open. Voorts ontwierp hij een besluit waarbij een 'Orde van de Dietse Leeuw' ingesteld werd. (NSB, 44 d)

beschermer beschouwde) vroeg hij een gesprek met Hitler aan en toen hem, vermoedelijk door Seyss-Inquart, gevraagd werd op grond waarvan hij dat nieuwe contact begeerde, schreef hij op 20 juli (op dat moment rukten de Duitse legers snel in de richting van Stalingrad op) een memorandum waarin hij zijn redenen opgaf. Voorts besloot hij zijn volgelingen nader in te lichten; dat kon geschieden in een toespraak die hij op 30 juli zou houden in de pas geopende z.g. Vormingsschool der NSB op het Hagespraakterrein te Lunteren — de tekst kon dan in *Volk en Vaderland* gepubliceerd worden.

In het memorandum¹ stelde Mussert voor, dat hij '*Staatsoberhaupt*' zou worden; dat kon op een wijze die hij '*einfach und legal*' noemde: via een nieuwe Raad van State; die raad zou hem tot regent benoemen, vervolgens zou hij '*als Leiter des Staates*' '*eine verantwortliche Regierung*' vormen, '*der richtige Augenblick*' (hij had haast) '*könnte sein: Sonnabend der 5. September*'.² Mussert verzocht Hitler ook, '*den als Feindvermögen beschlagnahmten königlichen Besitz dem neuen Staatsoberhaupt zur Verfügung zu stellen*'.

Waarom dit alles? Het was nodig, schreef Mussert, '*sowohl für den innerlichen Aufbau von Volk und Staat, wie für die Einschaltung in die germanische Ordnung*'. Met dat laatste bedoelde Mussert bepaald niet een 'ordering' zoals die door de SS gepredikt werd — integendeel: hij moest het binnen Nederland voor het zeggen krijgen ('*Der Leider des Niederländischen Volkes trägt die volle Verantwortung für das Volk und den Staat, somit für alle inneren Angelegenheiten*') — de Reichskommissar zou verbindingsfiguur worden tussen de bezettende macht en Nederland en zich met de '*Germanische Angelegenheiten*' bezighouden, zoals: 1. *Die Vorbereitung des Germanischen* (bedoeld zal wel zijn: *niederländischen*) '*Anteiles an der zukünftigen Germanischen Wehrmacht*'; 2. *Die Einschaltung der niederländischen Wirtschaft in dem europäischen Raume*; 3. *Die weitere Entwicklung der Niederländischen SS, als Teil des Ordens der Germanischen SS*' (en nu volgde een aanval op Himmler en Rauter:) '*unter Ausschaltung aller Tendenzen, die diesen Orden zu einem Staat im Staat machen wollen mit einer eigenen Politik*'; 4. *Die Förderung der brüderlichen und kameradschaftlichen Zusammenarbeit der NSB mit der NSDAP*', (aanval op de Duitse

¹ Tekst: a.v., 20 b. ² Waarom Mussert juist die datum noemde, is niet duidelijk. Hij heeft er wel waarde aan gehecht — althans, hij informeerde kort tevoren bij Carp 'of de met een oog op een machtsoverneming *onverwijd noodzakelijke* regelingen in ontwerp reeds gereed (waren)'. Carp stelde hem gerust en berichtte tevens 'dat de voorbereiding der Secretarie van Staat' (kennelijk bedoeld als verbindingsbureau tussen 'regent' Mussert en zijn 'ministers') eigenlijk eerst effectief ter hand genomen kon worden 'tijdens de tussenregering van de Raad van State.' (brief, 3 sept. 1942, van J. H. Carp aan Mussert, a.v., 20 i)

‘roovers’:) ‘mit Ausschluss aller Tendenzen, die nach ex-territorialen Rechten der Deutschen in den Niederlanden hinzielen.’

Aldus Mussert verlangens. Wat bood hij in zijn memorandum aan?

Voor de strijd aan het Oostelijk front een Nederlands militair contingent, dat ‘*der Stärke des Niederländischen Volkes entspricht*’, voor de z.g. Oostinzet de complete Nederlandse Arbeidsdienst, voorts boeren en agrarische jongeren voor de landbouw in het oosten en tenslotte complete fabrieksinstallaties (‘z.B. ein Traktorenwerk, Flugzeugfabrik’). Maar dit alles kon slechts verwezenlijkt worden ‘*unter der Führung einer Niederländischen Regierung, die die Macht hat um die nötigen Massnahmen zu treffen*’ (buiging voor Hitlers oppergezag:) ‘*nach den von dem Führer bestimmten Richtlinien.*’

Tien dagen na de ondertekening van dit memorandum sprak Mussert te Lunteren.¹ Hij bepleitte er opnieuw de vorming van een ‘Germaanse Statenbond’ en sprak zich in dat kader fel tegen alle Duitse imperialisme uit:

‘Wanneer het Duitse volk, dat op dit ogenblik alleen reeds veel sterker is dan de andere Germaanse volkeren, nl. de Nederlanders en de Scandinavische volkeren tezamen, het in zijn hoofd zou halen om deze andere Germaanse volkeren te onderdrukken en te beheersen, dan staat voor mij vast dat al heeft het de oorlog gewonnen, het onherroepelijk de vrede zou verliezen. De geannexeerde Germaanse volkeren zullen kankerplekken worden in het Germaanse lichaam en daaraan zal het geheel op een kritiek tijdstip te gronde gaan.’

Van ‘*één groot Duits Rijk*’, zei Mussert, spraken slechts ‘de Duitse imperialisten en hun gehuurde en betaalde krachten in de andere landen . . . En nu laat ik nog terzijde het misbruiken van bijbelteksten als ‘Uw Koninkrijk kome’ voor de zaak van de staatkundige samenwerking der Germaanse volkeren.’ ‘Men moet’, betoogde hij,

‘van ieder politiek inzicht verstoken zijn of opzettelijk, zoals de Engelsen sinds jaren doen, wantrouwen en haat zaaien tussen de Germaanse volken van het continent om een theorie te verkondigen die daarop neerkomt dat de Germaanse volkeren *heim ins Reich* moeten. Wie daarover spreekt, kan beter direct voor de Engelse radio gaan staan.’

Daarop volgde een aanval op de ‘Duitse en Nederlandse kapitalisten’ die elkaar gevonden hadden in de ongeordende kolonisatie in het oosten, d.w.z. in één die niet gericht was op de vorming van een afgerond Nederlands gebied:

¹ Tekst: a.v., 20 c.

'Zo zijn er lieden die er op zinnen, het Nederlandse volk zo arm mogelijk te maken, en zoveel mogelijk werkloos, dan moeten hier wervingsbureaus worden opgericht om koelies te werven voor de Oostgebieden. Dezulken zijn natuurlijk vijanden van ons volk en vijanden van de Germaanse samenwerking. Iedere Nederlander en iedere nationaal-socialist moet hen als zodanig behandelen.'

Er moest, betoogde Mussert, in Nederland een 'regering' komen. Haar eerste taak zou zijn, enkele honderdduizenden Nederlanders voor de militaire dienst op te roepen:

'Behalve in het westen moet de wacht voor Europa worden betrokken in het oosten. Ook daarin zal het Nederlandse volk zijn deel hebben te dragen. Het Nederlandse contingent zal in verhouding tot het Duitse de sterkte moeten hebben zoals overeenkomt met de verhouding tussen de volksaantallen. De nieuwe Nederlandse regering heeft de plicht, de maatregelen te nemen die daartoe zo spoedig mogelijk leiden.'

Bij de verdediging van Europa zouden de Nederlanders, zo zette Mussert uiteen, vooral ter zee een belangrijke rol kunnen spelen. Hij bracht hulde aan 'de helden' die in de Slag in de Javazee hun leven geofferd hadden.

Wel – de leider der NSB had van zijn hart geen moordkuil gemaakt. Het *Reichskommissariat* greep dan ook in: de pers mocht geen woord over de toespraak berichten en er werd Mussert verboden, de tekst in het nummer van *Volk en Vaderland* op te nemen dat op vrijdag 7 augustus zou verschijnen. Bij dat verbod legde Mussert zich niet neer: ongehoord achtte hij het dat hij, ter voorlichting van zijn leden, in het weekblad van de NSB niet de denkbeelden zou mogen opnemen die hij aan het kader uiteengezet had! Een wekenlang touwtrekken volgde. Tenslotte gaf Seyss-Inquart verlof voor de publikatie van de tekst maar daaruit werden enkele van de belangrijkste passages geschrapt, o.m. die over het 'verliezen van de vrede', over de 'gehuurde en betaalde krachten' en het misbruik van bijbelteksten – en ook de zinsneden over de Slag in de Javazee konden, gegeven de Japanse gevoeligheden, geen genade vinden in de ogen van het *Reichskommissariat*. In het nummer van *Volk en Vaderland* van vrijdag 21 augustus werd de gekuiste tekst van Musserts toespraak gepubliceerd.

De *Reichskommissar* droeg er zorg voor, dat de NSB'ers niet in het ongewisse bleven omtrent het standpunt van de bezetter. Dat werd door *Generalkommissar* Schmidt uiteengezet in een vergadering te Amsterdam op zaterdag de 22ste.¹

¹ Verslag: *Deutsche Zeitung in den Niederlanden*, 23 aug. 1942.

Schmidt liet niet na, er aan te herinneren dat Mussert Hitler '*seine Gefolgschaftstreue bis in den Tod*' beloofd had. In de toekomst, zei hij, moest '*das Reich*' werkelijkheid worden, maar, betoogde hij: '*Ob das Reich nun die Form eines germanischen Staatenbundes oder eine andere hat, wird in Zukunft nach bestem Wissen und Gewissen bestimmt werden.*' Een kennelijk door Seyss-Inquart geïnspireerde waarschuwing tegen Mussert sloot daarbij aan: '*Nationalistische Übersteigerungen durchkreuzen die Reichsidee und können schliesslich zu einer Störung und Sprengung des Reichsgefüges führen.*' Natuurlijk, 'eenmal', beloofde Schmidt, zou er ook een '*niederländische nationalsozialistische Führung*' komen (het woord '*Regierung*' vermeed hij), maar hij zei niet, wanneer. Op Musserts aanbod, enkele honderdduizenden Nederlanders te mobiliseren, reageerde hij met op te merken dat vrijwilligers steeds welkom waren bij het Nederlands Legioen, de *Waffen-SS* en de *Wehrmacht*, de *Kriegsmarine* inbegrepen.

★

Men had zich kunnen voorstellen dat, wat Seyss-Inquart en Schmidt betrof, de zaak hiermee afgedaan was. Het tegendeel was het geval. Zoals wij reeds vermeldden, werd Musserts denkbeeld, hem een regering te laten vormen, enkele weken later door Seyss-Inquart aan Hitler voorgelegd. Waarom?

Wij zien vier redenen.

De eerste was dat Seyss-Inquart en Schmidt zich inderdaad soms afvroegen of men van Nederland een grotere krachtsinspanning ten bate van de Duitse oorlogvoering verwachten kon indien de NSB aan de macht kwam; de tweede, dat zij beiden, zij het uit verschillende motieven, *in beginsel* tegen een NSB-regering geen bezwaar hadden – Seyss-Inquart niet, omdat hij een 'nationalistisch' NSB-bewind als een tussenstadium zag op de weg naar het 'Grootgermaanse' rijk welks vestiging hij toen nog (de Duitse troepen naderden de Kaukasus, de landing bij Dieppe was afgeslagen, Rommel stond dicht bij Kairo) voor zeker hield, en Schmidt niet, omdat hij een 'regering' van aan hem verknochte NSB'ers als een aanloop beschouwde tot de verwezenlijking van zijn eerezuchtige droom: hij zou de *Gauleiter* worden die in Nederland namens Hitler in feite een soort opperbestuur zou uitoefenen. De derde reden was dat Seyss-Inquart en Schmidt vertrouwden over voldoende machtsmiddelen te beschikken om het 'nationalisme' waarvan Mussert in zijn toespraak van 30 juli weer zo hinderlijk getuigd had, in toom te houden – trouwens, in diezelfde tijd bleven zij actieve steun verlenen aan

het weekblad *De Misthoorn* dat met ware wellust wangedragingen van individuele NSB'ers aan de kaak ging stellen.¹ Maar misschien was de vierde reden waarom de *Reichskommissar* en zijn politieke adviseur, de *Generalkommissar zur besonderen Verwendung*, Mussert en zijn NSB naar voren schoven, wel de belangrijkste: eind augustus waren zij verrast door een besluit van Hitler dat hun de indruk gaf dat deze de politieke verantwoordelijkheid voor Nederlands toekomst aan Himmler, de grote tegenstander van de NSB, gedelegeerd had.

★

¹ Met de morele en financiële steun van *Generalkommissar* Schmidt was *De Misthoorn* in de zomer van '40 opnieuw begonnen te verschijnen. Van september '40 af werd het weekblad gedrukt bij een van de bedrijven van H. M. C. Holdert, de drukkerij 'Elsevier'. Er werden toen per week ca. 15 000 exemplaren in omloop gebracht. In oktober '41 bracht de directeur-hoofdredacteur, J. Nijssse, de productie naar een drukkerij over die onder zijn eigen beheer stond. Nijssse kende slechts twee vijanden: de Joden en de volgelingen van Mussert. Zijn antisemietische agitatie was de bezetter welkom, maar met zijn aanvallen op de WA die hij van drankmisbruik en zwarte handel betichtte, maakte Nijssse het zo bont dat zijn blad in juli '42 van secretaris-generaal Goedewaagen een verschijningsverbod van twee weken opgelegd kreeg. Nijssse trad toen als hoofdredacteur af, de dichter George Kettmann Jr. die zich al in augustus '32 bij de NSB aangesloten had en zelfs een aantal jaren hoofdredacteur van *Volk en Vaderland* geweest was (maar hij was nu ook lid van de Nederlandse SS), werd bereid gevonden, zijn plaats in te nemen.

Kettmann, een hoogst onevenwichtige figuur, eigenaar van de 'foute' uitgeverij 'De Amsterdamse Keurkamer', trok met steun niet alleen van de SS, Rauter en de *Germanische Leitstelle*, maar ook van Seyss-Inquarts *Pressechef* Dittmar, op dezelfde wijze tegen de NSB van leer als Nijssse vóór hem gedaan had. Hij legde er nog een schepje bovenop toen hij eind augustus van een stafid van de *Germanische Leitstelle*, SS-Obersturmführer W. Hildebrand, te horen gekregen had 'dass der Reichsführer-SS vom Führer Vollmacht bekommen hatte, das ganze Westen (deshalb auch die Niederlande) politisch unter seine Obhut zu nehmen.' (brief, 28 sept. 1942, van G. Kettmann aan een relatie te Berlijn, NSB, 22 d) Welnu, in het nummer van 5 september '42 verhaalde Kettmann hoe de NSB-burgemeester van Apeldoorn door de politie in het kippenhok van een Joodse relatie ontdekt was (het was de tuin geweest), toen bij deze door enkele 'foute' politie-agenten huiszoeking gedaan werd (de burgemeester was nadien ontslagen); voorts liet Kettmann op een als humoristische bedoelde pagina 'vrijheid van beweging' eisen door 'jhr. K. A. P. van Rokkenswaay tot Billengraay' – met wie de NSB-burgemeester van Utrecht, C. van Ravenswaay, bedoeld was.

Prompt royeerde Mussert Kettmann en drie van zijn medewerkers uit de NSB.

Hildebrand en Dittmar zeiden dat Kettmann zich daar niets van moest aantrekken en twee nummers later, 19 september, werd op de 'humoristische pagina' een door Hildebrand goedgekeurde 'wekelijkse aanbieding' gepubliceerd van de 'N.V. de Maliebaan' (adres van het hoofdkwartier der NSB) waarin o.m. 'adjudantenjenever,

Op 18 augustus '42 verschenen in het *Reichsverfügungsblatt*, dat alle regelingen met betrekking tot de NSDAP en haar formaties placht te publiceren, een *Verfügung* van Hitler en een *Anordnung* van de *Leiter der Parteikanzlei*, Martin Bormann, die elkaar leken aan te vullen. In zijn *Verfügung* 8/42 plaatste Hitler de z.g. *Leiter der Arbeitsbereiche der NSDAP* (Schmidt was die *Leiter* in ons land, er waren ook *Arbeitsbereiche* in bezet Noorwegen en in de bezette delen van de Sowjet-Unie) onder de politieke supervisie van Bormann en in *Anordnung* 54/42 maakte Bormann bekend (wij beperken ons tot het belangrijkste punt):

'Der Führer hat bestimmt:

1. *Für Verhandlungen mit allen germanisch-völkischen Gruppen in Dänmark, Norwegen, Belgien und den Niederlanden ist im Bereich der NSDAP, ihrer Gliederungen und angeschlossenen Verbände ausschliesslich der Reichsführer-SS zuständig.'*

Hitlers *Verfügung* betekende dat Schmidt en de overige *Leiter der Arbeitsbereiche der NSDAP* (in Noorwegen was dat *Reichskommissar* Terboven die zich van de *Verfügung* niets zou aantrekken) voortaan op politiek gebied onder Bormann zouden ressorteren; de in een vroegere studie door dr. A. E. Cohen geopperde veronderstelling dat dit door Bormann als aanloop bedoeld was om formeel óók boven de *Gauleiter* der NSDAP geplaatst te worden,¹ lijkt ons plausibel. Hetzelfde geldt voor zijn veronderstelling dat er verband bestaan heeft tussen Hitlers *Verfügung* en Bormanns *Anordnung*: 'Het is zeker mogelijk dat deze *Anordnung* 54/42 . . . is ontsproten aan een

zeer fijn' alsmede 'Dom Daantje's kleurkrijt' geoffreerd werden – een en ander sloeg op Musserts adjudant, jhr. D. de Blocq van Scheltinga. Dit was niet alleen Mussert maar ook Seyss-Inquart te bar. Rauter en Hildebrand lieten *De Misthoorn* vallen. Kettmann verdween naar de *Propaganda-Kompanie* van het Nederlands Legioen aan het Oostelijk front, *De Misthoorn* werd opgeheven en Nijse vertrok naar Brussel waar hij mede-eigenaar was van een nachtclub.

Mussert liet over deze affaire een heel dossier samenstellen, o.m. met brieven die uit Kettmanns schrijftafel gestolen waren en waaruit bleek dat deze enkele aankopen op de zwarte markt door een relatie in SS-uniform had laten vervoeren. Vermoedelijk is in opdracht van de NSB bij Kettmann ingebroken. Daarbij werden ook enkele naaktfoto's van zijn vrouw buitgemaakt. Zij was een van de eerste vrouwelijke leden van de NSB geweest maar bedankte nu als lid. 'Toch maar doorgaan', schreef zij in oktober '42 aan een kennis, 'de *Führer* is er ook altijd nog, en als de oorlog maar eerst afgelopen is, dan komt ook hier alles wel goed.' (brief, 17 okt. 1942, van M. Kettmann-Warnsinck aan H. K. (Doc I-882, f-1))

¹ A. E. Cohen: 'Ontstaan en betekenis van *Der Arbeitsbereich der NSDAP in den Niederlanden*' in *Studies over Nederland in oorlogstijd*, dl. I, p. 35.

streven van Bormann om, nu zijn eigen macht aanwies, ook zijn vriend en tegenstander Himmler een brok toe te werpen.¹

Vriend en tegenstander – die twee begrippen zijn terecht gebruikt. Bormann en Himmler waren elkaars concurrenten. Het mocht dan waar zijn dat Himmler, de *Reichsführer-SS*, onder wie de *Waffen-SS*, de gehele Duitse politie en, niet te vergeten, de concentratiekampen ressorteerden, meer feitelijke machtsmiddelen tot zijn beschikking had dan Bormann – even waar was het dat Bormann die zich, anders dan de als een Razende Roeland heen en weer reizende Himmler, voortdurend in het *Führerhauptquartier* ophield, als Hitlers naaste medewerker en persoonlijke secretaris juist door zijn aanwezigheid bij de man die in laatste instantie besliste, een bij uitstek invloedrijke positie opgebouwd had. De twee concurrenten ontzagen elkaar en speelden elkaar ook wel eens de bal toe. Wat de positie der bezette gebieden betrof, kon dat des te gemakkelijker omdat zij het beiden wezenlijk met Hitlers beleid eens waren: Oost-Europa moest in slavernij gebracht worden en 'Germaanse' gebieden als Noorwegen, Denemarken, Nederland en Vlaanderen dienden uiteindelijk in Duitsland op te gaan.

Eind augustus arriveerden de exemplaren van het *Reichsverfügungsblatt* in Den Haag. Men behoeft *Verfügung 8/42* en *Anordnung 54/42* maar met de ogen van Seyss-Inquart, Schmidt en Rauter te lezen om te beseffen, hoezeer hun reacties verschilden. Rauter jubelde: zijn idool Himmler zou, zo interpreteerde hij de tekst, voortaan als enige onderhandelen met de *germanisch-völkische Gruppe* in Nederland! Schmidt daarentegen achtte zich uitgeschakeld: in plaats van onder Seyss-Inquart en de *Parteikanzlei* te München (waar hij trouwe beschermers bezat) kwam hij, wat de leiding van het *Arbeitsbereich* betrof, voortaan rechtstreeks onder de ongenaakbare bruut Bormann te ressorteren – dat, terwijl hij blijkbaar zijn contact met de NSB zou moeten overdragen aan Himmler, de chef van zijn aartsvijand Rauter! Het was hem of hij in de afgrond dreigde te vallen waaruit hij, de ex-fotograaf, in jarenlang werken voor de *Partei* met moeite omhooggekrabbeld was. Hij werd ziek en kreeg een periode van verlof waarin hij, zo stellen wij ons voor, zich de hersens afgepijningd heeft met de vraag hoe hij er in kon slagen, bij Bormann (die hij onmiddellijk trachtte te benaderen) een zeker krediet op te bouwen; dat hem dat bij Himmler niet zou gelukken, wist hij.

Seyss-Inquart zal wel kalmer gereageerd hebben, maar toch ook niet zonder bezorgdheid. Zijn karakter was aanzienlijk sterker dan dat van Schmidt, bovendien zag hij geen enkele reden om aan te nemen dat hij Hitlers gunst verspeeld had. Bormann wantrouwde hij – Himmler misschien

¹ A.v.

ook wel, maar hij had met deze althans uiterlijk een goede relatie weten op te bouwen en hij wist dat zijn denkbeelden over Nederlands toekomst niet wezenlijk van die van Himmler verschilden. Wat hem van deze onderscheidde, was het besef dat het bezettingsbestuur de diensten van NSB'ers eenvoudig niet ontberen kon en dat men dus ook telkens, zij het binnen zekere grenzen, aan Musserts wensen tegemoet moest komen. In elk geval stond, zo menen wij, voor Seyss-Inquart vast dat, met inachtneming van Hitlers instructies, de verantwoordelijkheid voor de gang van zaken in bezet gebied (en dat sloot de ‘onderhandelingen’ met Mussert in) bij hem, de *Reichskommissar*, moest blijven berusten; dat vergde, zo mogelijk, handhaving van Schmidt die het vertrouwen van de NSB genoot – Schmidt die door hem, niet door Bormann gedirigeerd moest worden. Conclusie: *Verfügung 8/42* en *Anordnung 54/42* waren beide voor hem onaanvaardbaar. Hij vroeg een gesprek met Hitler aan. Dat hij daarbij Musserts aanbod: mobilisatie van 30 divisies in Nederland, kon overbrengen, kan hem welkom geweest zijn als bewijs dat hij de Nederlander Mussert een flink stuk in de goede richting gekregen had. En Musserts verzoek, een regering te mogen vormen? Als Hitler het inwilligde, zou aan Himmler de pas afgesneden zijn en zou hij, Seyss-Inquart, als *Reichskommissar*, gelijk in Noorwegen met Terboven het geval was, toch in feite belast blijven met de leiding in bezet Nederland; *a fortiori* zou dat laatste het geval zijn, wanneer Hitler op Musserts verzoek afwijzend zou beschikken.

Nog voor hij voor zijn gesprek met Hitler naar Berlijn vertrok, was bij Seyss-Inquart een groot deel van zijn oorspronkelijke bezorgdheid weggenomen. Hij had, wellicht rechtstreeks uit het *Führerhauptquartier* en in elk geval, via Schmidt, van de *Parteikanzlei* te München, vernomen dat men de inderdaad onduidelijke *Anordnung 54/42* verkeerd geïnterpreteerd had: de bedoeling was niet dat Himmler in Nederland het contact met de NSB zou overnemen – de bedoeling was louter dat in Duitsland (‘im Bereich der NSDAP, ihrer Gliederungen und angeschlossenen Verbände’) elkeen die een politiek initiatief in Nederland wilde ontwikkelen, dat via Himmler zou laten lopen – maar Himmler moest zich dan met de *Reichskommissar* in verbinding stellen. Anders gezegd: in de positie van Seyss-Inquart zou, mede gegeven diens nauwe contact met Himmler, geen wijziging komen. Het was Seyss-Inquart een pak van het hart. Terwijl hij begin september Rauter met fluwelen handschoenen aangepakt had (na een gesprek met Seyss-Inquart op 9 september schreef Rauter aan Himmler dat Seyss-Inquart zich ‘von einer ausgesuchten Höflichkeit und Liebenswürdigkeit’ getoond had ‘wie nie zuvor’¹),

¹ Brief, 10 sept. 1942, van Rauter aan Himmler (BDC, 00027).

stuurde hij Rauter op 30 september (de dag waarop hij naar Berlijn vertrok) een scherpe, ja bitse brief: het moest uit zijn met het verspreiden van geruchten uit kringen van de SS dat Schmidt uit Nederland zou verdwijnen! Wie daarmee zou doorgaan, zou voor een partijrechtbank komen!

En de post bracht nog een brief voor Rauter: een van Himmler, die al even teleurstellend was: *'Es bleibt zunächst alles beim Alten . . . Ich habe z.B. nichts dagegen, dass Hauptdienstleiter Schmidt nach wie vor die Dinge auch zugleich für mich mitbearbeitet. Voraussetzung ist aber, dass er wirklich auf Vormann geht.'*¹ Ook Himmler wilde Schmidt voorlopig dus handhaven! Trouwens, dat Schmidt nog niet uitgeschakeld was, moet Rauter wel duidelijk geworden zijn uit het tekenende feit dat maar één *General-kommissar* met Seyss-Inquart meereisde om aan de besprekingen in Berlijn deel te nemen: Schmidt, niet hij.

★

In de *Reichskanzlei* vond op 3 oktober '42 het contact met Hitler plaats. Voordien had Schmidt een van de hoofdamtbenaren van het *Auswärtige Amt* opgezocht, aan wie hij mededeling gedaan had *'von der Absicht des Reichskommissars . . ., den Führer darum zu bitten, sich mit der Einsetzung Musserts als Ministerpräsident einverstanden zu erklären.'* De ambtenaar noteerde:

'1. Es sei beabsichtigt, im nächsten Frühjahr in Holland 300 000 wehrpflichtige Holländer auszuheben, um sie als Polizeitruppe nach dem Osten zu schicken. Eine Aushebung durch die deutsche Besatzungsmacht widerspreche dem Völkerrecht und sei im übrigen nicht zweckmässig und erfolversprechend. Aus diesem Grunde wolle der Reichskommissar vorher Mussert zum Ministerpräsidenten berufen und es ihm überlassen entsprechende Verordnungen mit Gesetzeskraft zu erlassen.

*2. Schmidt ist ein alter Anhänger der Idee, Mussert an die Macht zu berufen. Er erzählte mir aber bei diesem Gespräch, dass es nicht in seiner Absicht läge, Mussert auf die Dauer an der Macht zu belassen. Die Holländer würden ihm auch nicht sehr lange ertragen. Schmidt ist der Ansicht, dass einige Jahre Mussert-Herrschaft genügen würden, den Holländern zu zeigen, dass der direkte Anschluss an Deutschland das kleinere Übel ist und er glaubt demgemäss, dass es in 8 bis 10 Jahren möglich sein wird, die Holländer von sich aus zum direkten Anschluss zu bewegen.'*²

¹ Brief, 29 sept. 1942, van Himmler aan Rauter (a.v., 00013). ² Notitie, 8 okt. 1942, van M. Luther (BBT-4851, OCCWC-BB)

Punt 1 spreekt voor zichzelf; punt 2 eveneens, maar wij merken hierbij wèl op dat wij er niet zeker van zijn of men dat tweede punt zo moet interpreteren dat Schmidt de NSB bedroog of het *Auswärtige Amt* – of zichzelf.

Wij zijn er voorts geenszins van overtuigd dat Seyss-Inquart inderdaad voornemens was, Hitler te vragen, de vorming van een regering-Mussert goed te keuren. Schmidt wèl, en deze had zijn standpunt vóór zijn vertrek uit Den Haag ook duidelijk aan Ribbentrops Haagse vertegenwoordiger Bene meegegeeld. Seyss-Inquart wenste, dunkt ons, niet verder te gaan dan Musserts voorstellen aan Hitlers beslissing te onderwerpen, zulks na een bespreking waarin Seyss-Inquart, zijn gewoonte getrouw, zorgvuldig pro en contra zou hebben uiteengezet.

Er vonden twee gesprekken tussen Hitler en Seyss-Inquart plaats – vermoedelijk één gesprek onder vier ogen (waar Seyss-Inquart de *Verfügung 8/42* en de *Anordnung 54/42* wel ter sprake gebracht zal hebben) en één in aanwezigheid van Bormann, Himmler en Schmidt. Evenals een jaar tevoren werd de vraag behandeld of Vlaanderen aan Nederland toegevoegd zou worden – Hitler besliste, ‘*dass eine Vereinigung der flämischen Teile Belgiens mit den Niederlanden nicht in Frage kommt*’ (geen ‘Groot-Nederland’ aan de Duitse westgrens!).¹ Wat Musserts voorstellen betrof: tegen Rauter zei Seyss-Inquart na zijn terugkeer in Den Haag dat Hitler weinig leek te voelen voor ‘*eine Zwangsaushebung nach der Machtergreifung Musserts durch Einführung der Wehrpflicht . . . wohl um sich nicht politisch gegenüber Mussert zu sehr zu verpflichten.*’ Misschien zou die dienstplicht later toch wel onontbeerlijk zijn: ‘*Der Führer hätte geäußert, dass vielleicht der Augenblick kommen könnte, wo er die Niederländer brauchen könnte.*’²

Op grond van Seyss-Inquarts inlichtingen berichtte Bene het *Auswärtige Amt* het volgende:

‘*Mussert hat dem Reichskommissar kürzlich einen Brief an den Führer übergeben in dem er . . . seine Ministerpräsidentenschaft vorschlägt. Diesen Brief*’ (hij is niet bewaardgebleven, de inhoud zal wel overcrengestemd hebben met Musserts memorandum van 20 juli dat wij eerder weergaven)

‘*hat der Herr Reichskommissar dem Führer jetzt übergeben. Nach Lesen des Briefes und einer eingehenden Besprechung der Lage in den besetzten Gebieten der Niederlande, der Leistungen und Aussichten der NSB, der Möglichkeiten die sich positiv und negativ aus einer Ministerpräsidentenschaft Musserts ergeben könnten*’ –

¹ Memorandum, 23 oktober 1942, van de Reichskanzlei betr. ‘*Umwandlung der Militärverwaltung in Belgien in eine Zivilverwaltung*’ (FO/SD, 245040-48). ² Brief, 6 okt. 1942, van Rauter aan Himmler (BDC, 2249-52).

(daarbij werd ook aan de crisis in Noorwegen gerefereerd die uit Quislings benoeming tot minister-president voortgevloeid was¹)

'hat der Führer entschieden, dass die bisherige vom Reichskommissar hier betriebene Politik seine volle Billigung hat und weiter zu verfolgen ist. Bis zu seiner nächsten Anwesenheit in Berlin will der Führer sich die Zweckdienlichkeit und Möglichkeit, Mussert zum Ministerpräsidenten zu machen, überlegen und vielleicht Mussert dann persönlich empfangen' –

Hitler had dus niet *definitief* 'neen' gezegd. Waarom zou hij? Beter leek het, Mussert aan het lijntje te houden.

Met Bormann en Himmler had Seyss-Inquart, zo rapporteerde Bene verder, over *Anordnung* 54/42 gesproken:

*'Es sei völlig klar . . . dass beim Reichsführer-SS nicht die Absicht bestehe, in die vom Reichskommissar hier betriebene Politik einzugreifen, zumal diese auf der vom Reichsführer-SS zu befolgenden germanischen Linie liegt. Die Politik wird hier also nach wie vor vom Reichskommissar als dem allein Verantwortlichen betrieben werden.'*²

Door het gebeurde was, zou men kunnen zeggen, Seyss-Inquarts positie geconsolideerd. Er waren twee verliezers: Mussert die onmiddellijk door Seyss-Inquart ingelicht werd (en die te horen kreeg dat *'die Möglichkeit, später Ministerpräsident zu werden'*, nog steeds bestond,³ maar ook *'dass er sich zur Germanischen SS positiv einstellen müsse'*⁴) en Schmidt – ten-

¹ Met betrekking tot de gesprekken van 3 oktober '42 schreef Seyss-Inquart acht maanden later aan Himmler: *'Eine Entwicklung wie sie in Norwegen vor sich gegangen ist, wünschte der Führer nicht, u. zw. mit dem ausdrücklichen Hinweis darauf, dass das Experiment Norwegen nicht geglückt sei.'* (brief, 29 mei 1943, van Seyss-Inquart aan Himmler, a.v., 1994-98) ² Rapport, 6 okt. 1942, van Bene aan het *Auswärtige Amt* (FO/SD, 50203). ³ Rost van Tonningen hoorde op 6 oktober wat in Berlijn besproken was. Een regering-Mussert? Waanzin! Drie uur lang ging hij zijn beklag doen bij Rauter. *'Nachher'*, zo schreef deze aan Himmler, *'klangen und sangen meine Nerven bis spät abends . . . Rost kocht um 90 Grad herum.'* (brief, 7 okt. 1942, van Rauter aan Himmler, BDC, 2453-55). Eind november stelde Rost via Rauter aan Himmler voor, dat hij de taak zou krijgen om *'planmässig in engster Zusammenarbeit mit den deutschen Behörden das organische Zusammenwachsen der Niederlande mit dem Dritten Reich im Grossraum gesetzlich die Formen zu geben.'* (brief, 30 nov. 1942, van Rost van Tonningen aan Himmler (selectie-Rost van Tonningen, dl. II, no. 366)).

⁴ Brief, 7 okt. 1942, van Rauter aan Himmler. Het duurde toen toch nog een maand voor Mussert zijn bezwaren opgaf tegen het feit dat de 'Nederlandse SS' zich als 'Germaanse SS in Nederland' ging aanduiden. Zelf had hij medio september de NSB officieel herdoopt tot 'Nationaal-Socialistische Beweging der Nederlanden' – een typerend meervoud! Het *Reichskommissariat* had de pers eerst na drie dagen verlof gegeven, van die naamsverandering melding te maken.

minste als deze laatste zich in de *Reichskanzlei* inderdaad duidelijk ten gunste van een regering-Mussert uitgesproken heeft.

Dat laatste achten wij waarschijnlijk, zulks mede op grond van het feit dat Schmidt in de eerste helft van oktober wanhopig probeerde zijn positie te versterken. Hij ging daarbij tot een hoogst gevaarlijke stap over. Hij zocht in München namelijk de man op die de financiën der NSDAP beheerde, *Reichsschatzmeister* Franz Xaver Schwarz, en deze verzocht hij om financiële steun voor de initiatieven die hij als *Leiter des Arbeitsbereichs der NSDAP in den Niederlanden* 'bei der Behandlung der germanischen Frage in den Niederlanden' wilde nemen; 'es sei unzuweckmässig', zei Schmidt, 'wenn hier noch eine dritte Stelle mitarbeite.' Niet alleen weigerde Schwarz hem ook maar een cent te geven, maar hij zond omtrent Schmidts stap bericht aan die 'dritte Stelle', nl. aan Gottlob Berger, de chef van het SS-Hauptamt, die zich namens Himmler met alle *Anordnung* 54/42 voortvloeiende kwesties moest bezighouden. Berger haastte zich, Himmler in te lichten¹, en deze zal wel met gelijke spoed Bormann meegedeeld hebben dat diens ondergeschikte in Nederland gepoogd had, de Partei tegen de SS uit te spelen in een zaak waarin tussen hen beiden geen enkel meningsverschil bestond.

Begin november moest Schmidt bij Himmler op het matje komen. Wat zich daarbij afgespeeld heeft, weten wij niet – wèl dat Rauter kort tevoren Himmler een beeld gegeven had van de verwarring waarin Schmidt zich bevond. 'Er meinte', aldus Rauter,

*'wenn er von Ihnen, Reichsführer, das Mandat bekäme, Flandern zu bearbeiten, so würde er sofort Flandern einstecken . . . Er macht auf uns oft den Eindruck, alsob er irgend-einem Phantom nachjage, von einem Sattel auf den andern springe und oft selbst nicht wisse, was er wolle. Gernand² hatte schon immer behauptet, er sei schizophoren veranlagt . . . Dem einen sagt er, dass Mussert und Geelkerken die grossen Männer Hollands seien, dem anderen erzählt er, dass er Mussert noch benutzen wolle um Holland einzuverleiben . . . und so geht das immer wieder hin und her . . . Keiner weiss, was er eigentlich will . . . Vielleicht müsste er einen ordentlichen Urlaub bekommen, denn er ist zweifellos überarbeitet.'*³

Troostprijs

Seyss-Inquarts positie was, schreven wij, geconsolideerd – ja, maar enige redenen tot bezorgdheid had hij toch nog wel: Himmler had nieuwe bevoegd-

¹ Brief, 14 okt. 1942, van G. Berger aan Himmler (BDC, 2607-08). ² In '41 een van Schmidts naaste medewerkers. ³ Brief, 26 okt. 1942, van Rauter aan Himmler (BDC, 2436-39).

heden gekregen die, al strekten zij zich voorlopig niet rechtstreeks tot bezet Nederland uit, aan de standpunten die de *Reichsführer-SS* in de toekomst zou innemen, mede door zijn samenwerking met Bormann extra gewicht zouden geven. Wat, als Himmler er op zou gaan aandringen, door middel van de inlijving van Nederland bij Duitsland een begin te maken met de verwezenlijking van het *Grossgermanische Reich*? Na zijn gesprekken met Hitler op 3 oktober had Seyss-Inquart reden om aan te nemen dat Hitler zo ver niet zou willen gaan. Kon hij daar dan niet gebruik van maken om zich tegen Himmler een sterkere positie te verschaffen? Hij had met Hitler de vraag besproken of het zin had, Mussert een regering te laten vormen. Antwoord: nog niet. Als hij Hitler dan thans eens de vraag voorlegde of deze er voor voelde, Nederland formeel bij Duitsland in te lijven? Hetzelfde antwoord viel te verwachten – maar als de *Führer* herhalen zou, *‘dass die bisherige vom Reichskommissar betriebene Politik weiter zu befolgen sei’*, kon dan niet aan Mussert een kleine concessie gedaan worden door hem, altijd onder Seyss-Inquarts supervisie, een beperkte medezeggenschap te geven? Zulk een troostprijs leek wenselijk.

Op 13 november liet Seyss-Inquart Rauter bij zich komen. Bij deze wekte hij (zonder dat Rauter het doorzag) de indruk alsof hij zijn koers volledig gewijzigd had. Hij gaf Rauter, zo schreef deze aan Himmler, *‘seinen Entschluss bekannt, Mussert fallen zu lassen’*; Rauter ontwikkelde vervolgens het plan, in Nederland *‘germanische Reichsgaue zu gründen, mit Niederländern als Gauleiter und deutschen Hoheitsträgern als Stellvertreter’* plus nog een *‘deutscher Hoheitsträger’* boven de *Gauleiter* – dat kon dan niet Schmidt worden, *‘man kann die Niederländer nicht immer betrügen’*, schreef Rauter, en, zo berichtte hij de *Reichsführer-SS* *‘in aller Eile’*: *‘Der Reichskommissar ist . . . ziemlich hilflos, ist aber bereit, wie er mir erklärte, diese Linie zu verfolgen.’*¹

Seyss-Inquart was allerm minst ‘hulpeloos’ – hij was alleen slimmer dan Rauter en blijkbaar ook een betere acteur. Hij zocht Hitler in München op (wij weten niet, op welke datum, maar Hitler heeft tot 23 november op de Obersalzberg vertoefd) en deed deze, zo schreef Seyss-Inquart eind mei '43 aan Himmler, *‘den Vorschlag, die Tür anders herum zu machen.’*² Mèt drs. N. K. C. A. in 't Veld menen wij die op zichzelf nogal duistere woorden aldus te moeten interpreteren: begin oktober was besproken of men Mussert een regering zou laten vormen om dan te *eindigen* met Nederlands inlijving bij Duitsland – nu werd besproken of men op de een of andere wijze met die inlijving zou *beginnen* en dus ook Mussert zou laten vallen. *‘Aber Sie wissen’*,

¹ Brief, 14 nov. 1942, van Rauter aan Himmler (a.v., 2445-47). ² Brief, 29 mei 1943, van Seyss-Inquart aan Himmler (a.v. 1994-98).

aldus Seyss-Inquart aan Himmler, '*dass der Führer auch für diese Entscheidung die Zeit nicht gekommen sieht und die Beibehaltung des heutigen Zustandes angeordnet hat.*'¹

Seyss-Inquart had niet anders verwacht en gewenst. Hij heeft, zo veronderstellen wij, in de loop van *dit* gesprek in beginsel Hitlers accoord verworven voor Musserts medezeggenschap en toen ook de afspraak gemaakt dat hij spoedig samen met Mussert naar het *Führerhauptquartier* zou komen.

*

Wij nemen aan dat Seyss-Inquart enkele dagen na de 13de november waarop hij met Rauter over de inlijving van Nederland sprak, Hitler in München bezocht waarna hij, in Den Haag teruggekeerd, Mussert inlichtte – althans, op 22 november stelde deze laatste, kennelijk ter voorbereiding van zijn onderhoud met Hitler, een lijstje met wensen op.² Hij bleef er blijkens dat lijstje op aandringen dat de Raad van State een nieuwe samenstelling zou krijgen en dat deze hem vervolgens met adviezen terzijde zou staan (van een benoeming tot 'regent' repte hij niet meer). Voorts wenste hij dat hij elke benoeming door Seyss-Inquart zou mede-ondertekenen, '*ferner, dass Mitglieder der Bewegung, die das Vertrauen des Leiters verloren haben aus ihrem Amt entfernt werden.*' Goedewaagen wilde hij vervangen zien door dr. ir. Herweyer (directeur-generaal van de Nederlandse omroep), van Dam door prof. van Genechten, Verwey (sociale zaken) door van Ravenswaay. Voorts wenste hij vastgesteld te zien dat er geen apart departement van politie zou komen (daar zou immers de SS zich meester van maken) en tenslotte dat hij '*führend und kontrollierend*' zou kunnen ingrijpen bij het Nederlands Arbeidsfront, de Nederlandse Landstand, de Artsenkamer en de Arbeidsdienst.

Seyss-Inquart weigerde dit verlanglijstje aan Hitler voor te leggen. Hij wilde niet verder gaan dan te bevorderen dat Mussert, binnen zekere grenzen, betrokken zou worden bij benoemingen op belangrijke overheidsposten (een concept-verordening stuurde hij veiligheidshalve op 6 december per telex aan Bormann, *niet* aan Himmler) en voorts leek het hem aanbevelenswaardig dat Hitler beloven zou, vóór beslissingen die de toekomst van Nederland betroffen, Mussert te zullen raadplegen – dat verplichtte tot niets. Mussert stelde in overleg met Seyss-Inquart en Schmidt een nieuw

¹ A.v.   ² BDC, 2382.

lijstje van wensen op, getiteld: 'Wat bereikt moet worden door uitspraken van de *Führer*'.¹ Het belangrijkste was punt 1:

'Openlijke, onaantastbare vastlegging van de uiteindelijke positie van het Nederlandse Volk en de Nederlandse Staat in het nieuwe Europa.

Het toekomstige verbond Duitsland-Nederland als begin van de Germaanse Statenbond.

Verbod aan alle Duitse *Dienststellen* om daartegenover een eigen politiek te bedrijven.'

Voorts noteerde Mussert drie 'kennisgevingen' die hij aan Hitler wilde doen; de derde luidde: 'De mogelijkheid tot voorbereiding van de militaire dienst'.

Met deze stukken gewapend, vertrok Mussert samen met burgemeester Müller van Rotterdam en met *Generalkommissar* Schmidt op 8 december naar Berlijn. Op de rode arriveerde hij in Oost-Pruisen in het *Führerhauptquartier*, de '*Wolfsschanze*', waarheen Seyss-Inquart vooruitgereisd was. Die dag begon om vijf uur in de namiddag de bespreking bij Hitler die anderhalf uur zou duren; behalve Seyss-Inquart en Schmidt waren ook Himmler en, aldus Müller in zijn verslag,² '*Reichsleiter* Bohrman' aanwezig.

Op de gebruikelijke wijze begon Hitler met de aanwezigen te verdoven door middel van een lange uiteenzetting³ waarin hij waarschuwde dat de Russen, als zij de oorlog wonen, heel Europa onder de voet zouden lopen. Welnu, '*die Herrschaft des Bolschewismus würde für ganz Europa mit sich bringen die Herrschaft der innerasiatischen Menschenrassen über die europäischen, die mehr oder weniger vernichtet und ausgelöscht würden; der Rest würde einer weitgehenden Rassenmischung unterworfen.*'

Europa moest dus alle krachten op het oosten concentreren: daar lag '*sozusagen das Paradies*' — veel te goed was dat voor de inheemse bevolking want onder deze bevonden zich, zei Hitler, kannibalen. Vermoedelijk sprak hij al ongeveer een uur voor hij aan Nederland toekwam:

'Nun zu den niederländischen Verhältnissen:

Jeder Versuch, eine Regierung einzusetzen (siehe Quisling) bringe uns nur Schwierigkeiten . . . Einen Status für die Zukunft aufzustellen, ist völlig unmöglich . . . Ohne unsere Bundesgenossen können wir . . . keine Zukunftspläne schmieden und deshalb müssen wir erst den Krieg gewonnen haben, ehe wir weitere Zukunftspläne erörtern können.'

¹ Tekst: (RvO) *Het proces Mussert* (1948), p. 323. ² A.v., p. 323-27. ³ M. Bor-
mann '*Besprechung des Führers mit Mussert-NSB am 10.12.42*' (z.d.) (BDC, 641-51).

In die toekomst dient er een Germaanse statenbond te komen, merkte Mussert op¹. Hij kreeg de wind van voren! 'Wir könnten nicht', aldus Hitler volgens Bormanns verslag,

'einen Staatenbund bilden, d.h. einen Staat, der aus lauter Einzelstaaten bestände, denn bei nächster Gelegenheit würde dieses ganze Gebilde wieder auseinanderfallen... Die Notwendigkeit, eine ganz fest gefügte staatliche Konstruktion zu schaffen, unterstreicht der Führer mit dem Hinweis auf das Eigenleben der Niederlande in den letzten 400 Jahren. 'Wären wir 400 Jahre nicht getrennt gewesen, gäbe es heute kein Holland, aber wahrscheinlich ein germanisches Weltreich.' Weiter betonte der Führer, er könne ja nun Mussert anschwindeln, ihm Versprechungen für die Zukunft machen. Der Führer habe aber mit Recht Zeit seines Lebens als ganz loyaler Mensch gegolten und diese Loyalität wolle er selbstverständlich auch Mussert gegenüber wahren... In gleicher Weise wie der Führer seine eigene Heimat einordne, müsse der Führer auch die Niederlande einordnen. Sicher tat der Führer manche Tradition weh, in Hinblick auf die Zukunft müsste dies sein.

Der Führer betont, er wolle ja keinesfalls die Kraft des norddeutschen Raumes knicken, sondern sie auswerten. Daher werde er weder die Holländer noch die Belgier als Besiegte behandeln: sie einordnen in das grossgermanische Reich hiesse doch aber nicht, sie als Besiegte zu behandeln...

Der Führer betont, es werde für unser grossgermanisches Reich nur Gewinnende oder nur Verlierende geben. Wir müssen alle gemeinsam diesen Kampf gegen den Osten auf Leben und Tod führen. Der Führer werde aber nicht kapitulieren, sondern kämpfen, und wenn er eines Tages die 16- oder die 14-Jährigen einziehen müsse. Es wäre immer noch besser, sie fielen im Kampf gegen den Osten als dass sie bei einem verlorenen Kriege zermartert oder in niederster Sklavenarbeit zerschunden würden.'

Kon het duidelijker? Hitlers besluit stond vast: precies als Oostenrijk zou Nederland uiteindelijk geannexeerd worden. En dat had hij Mussert gezegd – twee keer zelfs. Bij het vorige gesprek (12 december '41) had hij al een vergelijking met Oostenrijk gemaakt, nu had hij brutaal-duidelijk verklaard dat hij Nederland zou 'einordnen in das grossgermanische Reich'. Seyss-Inquart had Hitler in een voorafgaand gesprek deze openhartigheid ontraden en hem 'ausdrücklich gesagt, dass er nicht glaube, dass Mussert den radikalen Kurs werde mitmachen können, auch würde er' (Seyss-Inquart) 'einen

¹ Toen Seyss-Inquart er enkele dagen later van Den Haag uit bij Himmler op aandrang dat Mussert verlof zou krijgen, het Nederlandse Legioen te bezoeken, antwoordde Himmler (die verlof weigerde): 'Wie wird sich Mussert bei der Legion verhalten? Wird er dort wieder seine törichten dietschen Gedanken vertreten oder ein ähnliches Zeug reden wie bei der Besprechung in der Wolfsschanze?' (Telexbericht, 16 dec. 1942, van Himmler aan Seyss-Inquart, RK: Telexberichten, 177914).

*solchen Kurs nicht empfehlen*¹ – Hitler had het er op gewaagd en Mussert was blijven zitten; deze had niet eens gereageerd.

Er werden de leider der NSB de door Seyss-Inquart gesuggereerde kruimels toegeworpen. Van Hitler kreeg hij te horen: *'Ich sehe in Ihnen den Führer des niederländischen Volkes. Niemals werde ich Entscheidungen fassen ohne mit Ihnen gesprochen zu haben.'* Hitler verklaarde zich voorts accoord met het decreet inzake de inschakeling van de NSB in het bestuur van Nederland waarvan de tekst in de bespreking vastgesteld werd.

Aan het punt 'De mogelijkheid tot voorbereiding van de militaire dienst' kwam Mussert niet toe.

Hij aanvaardde de terugreis in, zo schreef hij in '45, 'de aangename overtuiging, veel bereikt te hebben in de laatste minuten van het onderhoud'² – dat waren de minuten geweest waarin hem de kruimels toegeworpen waren.

Wat had hij dan 'bereikt'? De Duitse instanties in Nederland zouden voortaan, zo meende hij, zijn accoord moeten vragen bij belangrijke maatregelen en speciaal bij benoemingen – maar het laatste woord zou bij Seyss-Inquart liggen.³ Voorts zou Hitler geen beslissing nemen ten aanzien van de toekomst van Nederland zonder tevoren met hem gesproken te hebben – maar wat zou hij, als het zo ver kwam en als het hard tegen hard ging, kunnen voorkomen? Niets. Hij had Hitler trouw gezworen – trouw aan de man die Nederland in een Grootgermaans rijk wilde laten opgaan en die ook in dit gesprek (men denke aan de passage over de veertien- tot zestienjarigen) weer getuigd had van de ongehoorde vasthoudendheid waarmee hij zijn beleid placht door te zetten. Mussert had slechts één blik behoeven te werpen op zijn eigen notitie 'Wat bereikt moet worden door uitspraken van de *Führer*', speciaal op punt 1 daarvan: 'Openlijke, onaantastbare vastlegging van de uiteindelijke positie van het Nederlandse Volk en de Nederlandse Staat' (die niet mocht verdwijnen!) 'in het nieuwe Europa', om te beseffen dat hij, gehoord Hitlers uitlatingen, totaal *niets* bereikt had; sterker nog: dat hij via de aan Hitler afgelegde eed samen met zijn gehele, door een eed aan hem gebonden kader vastgeketend zat aan een man die, als hij er de kans toe

¹ Aldus Seyss-Inquart een week later tegen Rauter. (brief, 17 dec. 1942, van Rauter aan Himmler, BDC, 2377–81). ² Mussert: 'De NSB in oorlogstijd' (1945), p. 22.

³ Volledigheidshalve vermelden wij nog dat Mussert ook bereikte dat het kunstbezit van het Koninklijk Huis alsmede waardevolle archiefstukken niet langer uit Nederland weggevoerd zouden worden. Hij sprak hier Hitler over aan op verzoek van dr. D. Hannema, directeur van het Museum Boymans te Rotterdam en lid van de Kultuurraad. Hannema liet zich vervolgens tot Musserts 'gemachtigde voor het museumwezen' benoemen – dat gaf hem meer 'status' bij zijn pogingen tot bescherming van Nederlandse kunstschaten.

kreeg, van het historisch gegroeide Nederland dat de ‘nationalist’ Mussert lief was, geen spaan zou heel laten.¹

Hebben nu Mussert en Müller op de terugreis naar Nederland hier geen woord over gewisseld? Wij kunnen het ons nauwelijks voorstellen. ‘Naar mijn mening’, zo verklaarde Müller na de bevrijding, ‘was het gehele onderhoud nutteloos. Het geheel maakte op mij een onaangename . . . indruk.’² Dat was maar al te begrijpelijk. In zijn officiële verslag (waarin de tafelschikking bij elke maaltijd waar Mussert aangezeten had, nauwkeurig weergegeven werd) vermeldde Müller echter uitsluitend de kruimels: Hitlers ‘gunstige’ uitspraken – alles wat de Führer duidelijk en onmiskenbaar over zijn *uiteindelijke* bedoelingen gezegd had, liet hij weg.

Wij zien daar opzet in.

Wij zijn er ook niet van overtuigd dat Mussert inderdaad louter ‘in de aangename overtuiging, veel bereikt te hebben’, de terugreis aanvaardde. Eerder menen wij dat de even stellige als verontrustende uitspraken van Hitler wel degelijk tot hem doorgedrongen zijn maar dat hij, in zielige zelfoverschatting, de hoop bleef koesteren dat hij er, als Duitsland de oorlog won, in zou slagen, Hitler tot andere gedachten te brengen, en dat hij meende dat hij daarbij, erkend als ‘Leider van het Nederlandse volk’, sterker zou staan. En als Duitsland de oorlog verloor? Wel, dan zou Hitler aan de vestiging van zijn Grootgermaans rijk niet toekomen, maar dan was het wèl wenselijk, in het officiële verslag geen passages op te nemen waarmee men na de oorlog zou kunnen bewijzen dat Mussert trouw gezworen had (en trouw blééf) aan een *Führer* die de identiteit van Nederland wilde uitwissen. Conclusie: de duidelijke ‘verliesposten’ moesten verzwegen worden, de vage ‘winstposten’ met nadruk en geforceerd onderstreept.

Dat laatste geschiedde op de bijeenkomst in het Amsterdamse Concertgebouw die wij in de aanvang van dit hoofdstuk beschreven.

★

Onmiddellijk na die bijeenkomst wachtte Mussert een nieuwe teleurstelling. Want wat bleek? Terwijl Seyss-Inquart gezegd had dat benoemingen voortaan

¹ Himmler stelde Rauter gerust door hem op 12 december te berichten: ‘*Die Anforderungswünsche von M. sind in keiner Weise genehmigt worden.*’ (Telexbericht, 12 dec. 1942, van Himmler aan Rauter, BDC, 3660). ² POD-Den Haag: p.v. F.E. Müller (15 sept. 1945), p. 35 (BRvC: Dossier-Mussert, B rood).

'in *Einvernehmen*' (een Duitse uitdrukking die men vertalen kan met 'in overeenstemming' of met 'in overleg') met Mussert of met door deze aan te wijzen personen moesten geschieden (die zouden dus, als men van 'overeenstemming' uiting, een soort vetorecht krijgen), sprak de door het *Reichskommissariat* verstrekte vertaling van Seyss-Inquarts toespraak die in de pers opgenomen werd, louter van 'overleg'. Mondeling en schriftelijk protesteerde Mussert bij Schmidt. Hij zal wel niet vernomen hebben dat Schmidt aan secretaris-generaal Frederiks die verontrust was komen vragen wat die uitroeping van Mussert tot 'Leider van het Nederlandse volk' betekende, verzekerd had dat Mussert 'in geen enkel opzicht' werkelijke zeggenschap zou krijgen over het Nederlandse bestuursapparaat.¹ Er bleef van de troostprijs waarmee de leider der NSB afgescheept was, niet veel over.

Aan de NSB'ers die in het Concertgebouw zo luid gejuicht en geapplaudiseerd hadden, waren al die achtergronden die wij schetsten, onbekend - daarom konden zij zo enthousiast reageren.

Slechts de leden van de Nederlandse SS stonden, aldus Rauter, '*den Vorgängen fassungslos gegenüber. Sie starren mich alle mit grossen Augen an*', berichtte hij aan Himmler.² Binnen het apparaat van de *Sicherheitspolizei* en *Sicherheitsdienst* zal de reactie wel niet positiever geweest zijn.³ De doorsnee-NSB'er evenwel zag in Musserts 'promotie' een hoopvolle belofte voor de toekomst en op het hoofdkwartier van de NSB vertelde men, dat Mussert voor 100% tevreden is met de bespreking en opdrachten van de *Führer*. Dat onze Leider dit precies heeft gewenst en dat hij zeer, zeer tevreden is.⁴

★

'En de rede van Mussert?' vroeg *Het Parool*. Antwoord: 'Hij moest natuurlijk erg blij en dankbaar doen, en als hij een staart had, hij zou er de ganze vloer van het Concertgebouw mee schoongeveegd hebben.'⁵ 'Mussert 'Leider van het Nederlandse volk'?' vroeg *De Waarheid*. Antwoord: 'Hitler of Seyss

¹ Getuige K. J. Frederiks, *Enq.*, dl. VII c, p. 526. ² Brief, 15 dec. 1942, van Rauter aan Himmler (*BDC*, 2427-29). ³ De wrok over het gebeurde ontlaadde zich bij de *Sicherheitspolizei* in een actie tegen het weekblad van de WA, *De Zwarte Soldaat*. Dit blad publiceerde bij een artikel over Musserts 'Leiderschap van Nederland' een tekening waarop Hitler slecht gelijkend afgebeeld was. Niet alleen werden de exemplaren van dat nummer bij de drukkerij en, voorzover er al mee gecolporteerd werd, op straat in beslag genomen maar bovendien verdwenen de hoofdredacteur, de tekenaar en de stafchef van de WA enige tijd achter de tralies. ⁴ Brief, 15 dec. 1942, van J. F. aan H. D. (Doc I-466, a-5). ⁵ *Het Parool*, 47 (23 dec. 1942), p. 5.

‘INTRIGANTJE, DILETTANTJE’

hadden evengoed kunnen proclameren dat Mussert een wijf is of een drommedaris of een nijlpaard!¹ ‘Aan het malle mannetje Mussert’ zette een amateur-poëet, L. Kruidenier, boven een op Vondels ‘Kinderlijck’ geïnspireerd gedicht dat illegaal spoedig in circulatie kwam:

‘Intrigantje, dilettantje,
onverstandje, mal geval,
arrogantje, dwingelandje,
kwasterige niemendal,

nijdig ventje, vals serpentje,
malcontentje, wat een pech!
Hitler kent je, want hij zendt je
met een zoethoudertje weg.

Hoe j’ ook likte, minzaam knikte,
je verslikte in een snik,
Hitler wikte en beschikte:
De regeerder, die blijf ik! . . .

Stumprig stukje ongelukje,
’t meesterstukje werd een klucht,
sullig krukje, nog een rukje
en je slaakt je laatste zucht!’²

‘Nog een rukje’ – inderdaad: op grond van de berichten van de fronten meenden de meeste Nederlanders dat het einde van het Derde Rijk snel naderde en dat dus ook aan Hitler en Mussert geen lang leven meer beschoren was. Maar wat voor onheil zou zich voordien nog manifesteren? In het kader van een publieke-opinie-onderzoek werd door enquêteurs van het Bureau voor Bijzondere Aangelegenheden van de NSB met een kleine tweehonderd personen gesproken, ‘allen niet-leden der NSB’. Gerapporteerd werd dat over de op 13 december ’42 bekendgemaakte besluiten

‘door de bevolking weinig gesproken (werd). De enige conclusie die door een aantal mensen werd getrokken, was deze: dat er nu zeer spoedig de algemene dienstplicht zou worden ingevoerd en Nederlandse soldaten zouden worden ingezet in de strijd aan het Oostfront.’³

¹ *De Waarheid*, 61 (2 jan. 1943), p. 3.   ² *Geuzenliedboek 1940–1945* (1945), p. 226.

³ NSB, hoofdkwartier, hoofdafd. III, bureau voor bijzondere aangelegenheden: ‘Mededelingen’, 1 (jan. 1943), p. 1–2 (NSB, 239).

Die laatste reactie sloot aan bij de commentaren van Radio Oranje. 'Het zal wel blijken', had de regeringsomroep op zondagavond 13 december gezegd (de plechtigheid in het Concertgebouw was door de radio uitgezonden, vandaar de snelle reactie), 'of het leveren van kanonnenvlees in de vorm van jonge Nederlandse soldaten óók op het programma staat.'

★

Na die 13de december '42 verlieden nog bijna zeven weken voor dan eindelijk op 30 januari '43 het decreet gepubliceerd werd, 'houdende inschakeling van het Staatspolitiek Secretariaat der Nationaal-Socialistische Beweging der Nederlanden' in het openbaar bestuur.¹ De inhoud was min of meer gelijk aan datgene wat Seyss-Inquart in het Concertgebouw meegeedeeld had, met dien verstande dat nu toegevoegd was dat de NSB op bestuursgebied ook 'voorstellen en ontwerpen' mocht indienen. Waar 'Einvernehmen' in de Duitse tekst stond, stond in de Nederlandse weer 'overleg'.

Waarom heeft dat decreet zo lang op zich laten wachten? Dat weten wij niet met zekerheid. Wij vermoeden dat ten aanzien van de weergegeven toevoeging het accoord van Hitler verkregen moest worden en zulks kan (Hitler had in die tijd nog wel andere zorgen!) enige tijd op zich hebben laten wachten. Daarnaast was van belang dat zich binnen de NSB een heel touwtrekken ontwikkeld had over de vraag, wie de aan Mussert geschonken bevoegdheden zouden gaan uitoefenen, d.w.z. wie tot 'gemachtigden' benoemd zouden worden. Die kwamen er in twee soorten: 'gemachtigden voor staats-aangelegenheden' (de departementen) en 'gemachtigden voor aangelegenheden der volksgemeenschap' (de 'foute' instellingen). Wat de eerste soort betreft, zij vermeld dat er als gevolg van het verzet van de secretarissen-generaal Schrieke en Hirschfeld géén gemachtigden kwamen voor Justitie en voor Handel, Nijverheid en Scheepvaart; wèl kwam er een gemachtigde voor Landbouw en Visserij: oud-minister dr. F. E. Posthuma.² Rost van Tonningen, die 'gemachtigde voor economische zaken' had

¹ VO 10/43 (*Verordeningenblad*, 1943, p. 63-64). ² Posthuma had vóór zijn benoeming Hirschfeld opgezocht. Hirschfeld had hem gezegd dat hij geen enkel contact met hem wenste te onderhouden. 'Toen heeft hij mij', aldus Hirschfeld negen jaar later, 'een brief geschreven waarin hij mij dit onderhoud schriftelijk bevestigde en daarop heb ik hem geschreven dat hij het goed had begrepen.' (Getuige H. M. Hirschfeld, *Enq.*, dl. VII c, p. 504)

MUSSERTS 'GEMACHTIGDEN'

willen worden, werd tot zijn woede afgescheept met een benoeming tot 'gemachtigde voor financiën, bankwezen, bijzondere economische zaken en de Nederlandse Oost-Compagnie'. Wat de 'gemachtigden voor aangelegenheden der volksgemeenschap' aangaat, willen wij slechts vermelden dat generaal Seyffardt (die zich met de zaken van het Nederlandse Legioen praktisch niet meer bemoeide) een benoeming tot gemachtigde voor dat Legioen aanvaardde – zij zou hem het leven kosten. Wij slaan de namen van de overige 'gemachtigden' over: daarvoor had het bouwsel dat Mussert ging optrekken, te weinig betekenis.

In dat bouwsel werd een centrale plaats ingenomen door het bureau dat Seyss-Inquart in zijn decreet als 'Staatspolitiek Secretariaat' aangeduid had, maar dat Mussert (de 'Staat der Nederlanden' moest behouden blijven!) 'Secretarie van Staat' gedoopt had.

★

De Secretarie van Staat der NSB heeft tot aan de Dolle-Dinsdag-crisis, tot begin september '44 dus, gefunctioneerd. Zij was in Den Haag aan het Nassauplein gevestigd, maar werd in juli '44 verplaatst naar het oude woonhuis van Groen van Prinsterer aan de Korte Vijverberg, waar zich reeds vóór de oorlog het Kabinet der Koningin bevond. Dat pand was inwendig geheel verbouwd, hetgeen bijna f 200 000 kostte. Trouwens, de gehele Secretarie van Staat werd een dure aangelegenheid. Carp, het hoofd (de man van het 'Raad van State-plan'), trok een omvangrijke staf aan en betaalde naar verhouding hoge salarissen aan zijn meer dan honderd personeelsleden. In '43 bedroegen de kosten ruim f 830 000 en voor het eerste halfjaar van '44 werd bij het *Reichskommissariat* (dat de zaak financierde) f 637 000 aangevraagd. Die bedragen sloten toen de bezoldiging van Musserts lijfwacht in; Mussert-zelf had het 'Kabinet van de Leider' naar Plein 1813 no. 1 overgebracht – ook dat Kabinet werd uit de begroting van de Secretarie van Staat bekostigd. Gewerkt werd daar weinig. Een op de bovenverdieping werkende typiste schreef in de herfst van '43 aan een kennis:

'Boordevol kritiek zijn wij op de leeglopertjes die beneden een flink salaris toucheren en hun tijd besteden met kletspraatjes en kranten lezen. De luiheid staat sommigen op het gezicht te lezen . . . Carp is slap, al is zijn verstand scherp . . . Indien de mens nog altijd het voornaamste is (dat is toch zuiver nationaal-

socialistisch gedacht), dan is op de Secretarie van Staat geen spoor van nationaal-socialisme te ontdekken.'¹

Kon het anders? De meesten die bij de Secretarie van Staat aangesteld waren, beschouwden hun arbeid spoedig als vrijwel zinloos. De 'gemachtigden' werden niet meer dan één of twee keer door Mussert bijeengeroepen en als zij individueel in het 'Kabinet van de Leider' rapport gingen uitbrengen, hadden zij over weinig anders te berichten dan over tegenwerking door Duitse en Nederlandse instanties. Secretarissen-generaal als Hirschfeld, Frederiks en van Dam weigerden alle contact met de Secretarie van Staat en met de 'gemachtigden' (bij Verwey, secretaris-generaal van sociale zaken, werd iets meer bereikt) en het grievendste was dat men het *Verordeningenblad* of de *Nederlandse Staatscourant* maar behoefde op te slaan om telkens te zien dat belangrijke regelingen afgekondigd en benoemingen gedaan waren waar Mussert en zijn 'gemachtigden' niet alleen niet hun 'Einvernehmen' mee betuigd hadden maar waaromtrent niet eens 'overleg' met hen was gepleegd. Carp hield er nauwkeurige statistieken van bij. Daaruit blijkt o.m. dat de 'gemachtigde voor binnenlandse zaken en veiligheid', van Geelkerken, met geen enkele benoeming in de politiesector bemoeienis kreeg; in '43 (de gegevens zijn niet geheel volledig) parafeerde hij 101 burgemeestersbenoemingen, bij 59 benoemingen was geen enkel overleg met hem gepleegd en twee kandidaten waren burgemeester geworden tegen wier benoeming hij zich uitdrukkelijk verzet had.

*

Men gaat niet te ver wanneer men, achteraf, de Secretarie van Staat annex Musserts 'gemachtigden' een wassen neus noemt. Maar zo werd het niet door een ieder gezien toen de Nederlandse pers en Radio Hilversum op donderdagmiddag 4 februari '43 de naamlijst der gemachtigden bekend maakten. Was dit een schaduwkabinet? Moest men het als aanloop zien tot een regering-Mussert die (Musserts gepubliceerde uitlatingen lieten geen andere conclusie toe) als een van haar eerste maatregelen enkele honderdduizenden jongeren zou mobiliseren voor de strijd aan het Oostelijk front?

Op aanraden van de redactie van Radio Oranje hield de minister-president, prof. Gerbrandy, nog diezelfde avond een toespraak waarin hij het gehele overheidspersoneel gelastte, alle maatregelen tegen te werken 'welke

¹ Brief, 7 okt. 1943, van 'W' aan M.A.H.S. (Doc I-1654, a-1).

kennelijk ten doel hebben, de Duitse oorlogsmachine met Nederlandse goederen of Nederlandse onderdanen te voeden.'

Vier-en-twintig uur later, vrijdagavond 5 februari, werd generaal Seyffardt, Musserts 'gemachtigde voor het Nederlandse Legioen', door een lid van de verzetsgroep CS-6 neergeschoten. De *Sicherheitspolizei* vermoedde dat de pleger van de aanslag uit studentenkringen afkomstig was en de volgende ochtend reeds, 6 februari, volgden grote razzia's op de universiteiten en hogescholen die het gehele hoger onderwijs in rep en roer brachten.

Wat had zich op die sector in '41 en '42 afgespeeld?

Tot goed begrip van hetgeen volgen zal, moeten wij daar eerst een terugblik op werpen.

De sector van het hoger onderwijs

Wat de bezetter *uiteindelijk* op de sector van het hoger onderwijs wilde bereiken, is evident: volledige gelijkshakeling. De Nederlandse universiteiten en hogescholen moesten hetzelfde beeld gaan bieden als de Duitse: van de academische docenten zou geen spoor van anti-nationaal-socialistische beïnvloeding mogen uitgaan, zoveel mogelijk nationaal-socialisten moesten op openvallende leerstoelen benoemd worden en er dienden nieuwe leerstoelen ingesteld te worden voor het onderwijs in nationaal-socialistische leervakken zoals 'rassenkunde'. Wenselijk was tenslotte dat onder de studenten een sterke nationaal-socialistische groepering tot ontwikkeling kwam.

Al in '40 moeten Seyss-Inquart en zijn *Generalkommissar* onder wie het hoger onderwijs ressorteerde (Wimmer, de *Generalkommissar für Verwaltung und Justiz*), beseft hebben dat het niet eenvoudig zou zijn, dat einddoel te bereiken: om te beginnen had de staat ten onzent maar een beperkte invloed op het hoger onderwijs.

Dat onderwijs werd gegeven aan zes overheidsinstellingen: de Rijksuniversiteiten te Leiden, Utrecht en Groningen, de Technische Hogeschool te Delft, de Landbouwhogeschool te Wageningen en de Gemeente-Universiteit te Amsterdam, en aan vier instellingen die het eigendom waren van particuliere verenigingen of stichtingen: de Nederlandse Economische Hogeschool te Rotterdam, de (gereformeerde) Vrije Universiteit te Amsterdam, de Katholieke Universiteit te Nijmegen en de Katholieke Economische Hogeschool te Tilburg. Die laatste vier ontvingen geen overheidssubsidie van enige betekenis - wèl oefende het departement van onderwijs, kunsten

en wetenschappen o.m. via zijn afdeling hoger onderwijs het wettelijk voorgeschreven toezicht uit. Het was immers taak van de overheid om te waarborgen dat het hoger onderwijs, openbaar en bijzonder, aan behoorlijke normen voldeed. Benoemingen van hoogleraren geschieden dus of bij koninklijk besluit (bij de rijksinstellingen van hoger onderwijs) of werden door de Kroon stilzwijgend toegelaten (bij de overige); voor de vestiging van bijzondere leerstoelen gold een overeenkomstige regeling. Deze regels gaven het departement niet meer dan een formeel vetorecht – in feite was het zo dat benoemingsvoorstellen, ingediend door de colleges van curatoren (de uit notabelen bestaande hoogste bestuursinstanties van de instellingen van hoger onderwijs), door het departement overgenomen werden.¹

Die benoemingsvoorstellen werden aan de colleges van curatoren voorgesteld door de verschillende 'faculteiten' (in Delft 'afdelingen' geheten) – d.w.z. door de hoogleraren (de bijzondere uitgezonderd) die aan een bepaalde faculteit (of afdeling) verbonden waren. Al deze hoogleraren van alle faculteiten tezamen vormden aan elke universiteit of hogeschool de academische senaat die voor bepaalde algemene kwesties bijeengeroepen kon worden. Eens per jaar maakte de senaat de voordracht op voor een door de Kroon te benoemen (of toe te laten) rector magnificus die als voorzitter van de senaat fungeerde. Vóór mei '40 had die functie, waarvoor men zich naar anciënniteit van benoeming ter beschikking placht te stellen, als regel niet veel meer dan een representatieve inhoud: de rector magnificus vertegenwoordigde de universiteit naar buiten. Als voorzitter van de senaat werd hij terzijde gestaan door een secretaris die door de senaat gekozen werd. Elke faculteit had voorts een eigen bestuur. De voorzitters (decanen) stonden de rector magnificus als assessoren terzijde; het aantal assessoren werd dus door het aantal faculteiten (of afdelingen) bepaald, Wageningen (dat geen nadere indeling kende) had twee assessoren. Rector magnificus en assessoren hadden de vaste taak om bij benoemingen hun advies toe te voegen aan dat van de betrokken faculteit.

Men ziet: de landsoverheid kon niet op eigen initiatief hoogleraarsbenoemingen doen, evenmin kon zij de instellingen van hoger onderwijs bijzondere leerstoelen opdringen.

Met dat alles willen wij niet beweren dat allen die tot het hoogleraarsambt

¹ Bij de Universiteit van Amsterdam vonden de benoemingen door de gemeenteraad plaats, bij de bijzondere instellingen van hoger onderwijs door het betreffende verenigings- of stichtingsbestuur; de Kroon kon ze vernietigen. Voor al deze benoemingen gold dat een voordracht van twee of meer kandidaten opgesteld werd. Het was regel dat degene die als no. 1 op de voordracht stond, benoemd werd.

geroepen werden, daar inderdaad de vereiste kwalificaties voor hadden, en evenmin dat niet soms academische leerstoelen onthouden werden aan personen die daar op grond van hun wetenschappelijke prestaties recht op hadden – waar het op aankwam was dat de overheid in feite de instellingen van hoger onderwijs zelf liet beslissen wie zij als hoogleraren wensten. Het systeem functioneerde vlot. Het ambt van hoogleraar stond traditioneel in hoog aanzien, en zulks niet alleen als uitdrukking van een maatschappij waarin door velen gezag van hogere autoriteiten als vanzelfsprekend aanvaard werd, maar ook omdat de Nederlandse wetenschap in de wereld van het hoger onderwijs steeds tal van uitnemende vertegenwoordigers bezeten had. Bij dat onderwijs hadden lectoren, privaat-docenten¹ en assistenten een aanvullende taak, maar zij namen formeel niet deel aan de beleids- en benoemingsbeslissingen; in feite ging van hen natuurlijk via de hoogleraren een zekere invloed uit – van de studenten niet. Dezen volgden hoger onderwijs, en daar was alles mee gezegd.

Op al deze verhoudingen nu ging de bezetting verstorend inwerken, enerzijds door de acties die bij de bezetter hun oorsprong vonden, anderzijds door de reacties in de universitaire wereld. Dat manifesteerde zich al duidelijk in het eerste bezettingsjaar: toen alle Joodse docenten in november '40 hun ambt moesten neerleggen, kwam het tot een beroering die zich in Delft en Leiden toespitste tot algemene studentenstakingen. Als strafmaatregel werden de Technische Hogeschool en de Leidse universiteit door de bezetter gesloten en in Wageningen werden twee hoogleraren ontslagen die op college tegen het heenzenden van de Joodse docenten geprotesteerd hadden. Twee maanden later, januari '41, was het de in augustus '40 opgerichte Nederlandse Studenten Federatie die bij de nieuw-benoemde secretaris-generaal van opvoeding, wetenschap en cultuurbescherming, prof. dr. J. van Dam, tegen de invoering van de voor Joodse studenten geldende *numerus clausus* protesteerde – een aantal studentenbladen werd toen of korte tijd later door de *Sicherheitspolizei* verboden. De bezetter en van Dam voorzagen méér onrust. Eind maart '41 vaardigde van Dam dan ook een besluit uit² dat binnen elke universiteit of hogeschool de rector magnificus persoonlijk verantwoordelijk stelde voor de handhaving van de orde; deze werd bevoegd verklaard om 'bij overtreding der orde of bij ander wan-gedrag' de betrokkenen vooreerst voor de tijd van zeven dagen de toegang tot de universiteit of hogeschool te ontzeggen.

¹ Privaat-docenten waren wetenschapsbeoefenaren die aan een bepaalde faculteit toegelaten waren om onderwijs te geven in hun vak. Als regel ontvingen zij geen enkele vergoeding. ² VO 62/41 (*Verordeningenblad*, 1941, p. 218–20).

Het was een niet geringe verantwoordelijkheid die daarmee aan de rectores magnifici toegeschoven werd – toegeschoven in een situatie waarin zij tussen twee vuren kwamen te zitten: zij zouden het hoofd moeten bieden aan de eventuele pressie die van de studenten zou uitgaan en anderzijds zouden zij blootgesteld worden aan de constante druk van het departement waar van Dam, na het gebeurde met de Technische Hogeschool en de Leidse universiteit, bij elke gelegenheid het Duitse dreigement zou gaan doorgeven dat wanordelijkheden van welke aard ook tot sluiting van de betrokken universiteit of hogeschool zouden leiden. Onder de docenten en assistenten maar ook onder de studenten waren er velen op wie dat dreigement lange tijd zijn uitwerking niet zou missen. De Utrechtse rector magnificus prof. dr. H. R. Kruyt had in november '40 een studentenstaking aan zijn universiteit met een proclamatie voorkomen waarin o.m. de zin voorkwam: 'Ook al voelt men zich gewond, daarom slaat men nog niet de hand aan zichzelf.' Zo dacht menigeen.

Doordat hij de rectores magnifici de mogelijkheid tot ingrijpen gaf, bereikte van Dam dat Delft met ingang van 15 april '41 heropend mocht worden. Het college van curatoren en de rector magnificus hadden tevoren getracht, van de z.g. Contact Commissie der studenten de toezegging te krijgen dat deze steeds in overleg met hen zou handelen, m.a.w. niet, zoals in november '40 geschied was, op eigen initiatief tot een studentenstaking zou besluiten. In meerderheid waren de studenten evenwel niet bereid, die toezegging te doen; tussen de Contact Commissie en de universitaire autoriteiten kwam het tot 'heftige discussies'¹ waarbij de studenten pijnlijk getroffen werden door het feit dat hun gesprekspartners van zo weinig weerbaarheid getuigden. De rector magnificus zond tenslotte aan alle studenten een gedrukte circulaire² waarin hij als zijn 'overtuiging' uitsprak, 'dat wij de politiek buiten de muren van de Technische Hogeschool moeten trachten te houden'; 'de minste gebeurlijkheden die zich op enigerlei wijze richten tegen de bezettingsmacht', zouden, schreef hij, tot 'een blijvende sluiting' van de TH kunnen leiden.

Men zou het feit dat de rector magnificus persoonlijk verantwoordelijk gesteld was voor de handhaving van de orde binnen de betrokken universiteit en hogeschool als een toepassing van het leidersbeginsel kunnen zien. Op die weg ging de *Reichskommissar* verder: hij vaardigde medio augustus '41 een verordening uit die bepaalde dat alle bevoegdheden van de colleges van

¹ TH-Delft, Studentenraad: *Gedenkboek van het verzet der Delftse studenten en docenten gedurende de jaren 1940-1945* (1947), p. 11. ² VuJ, Stab, 074419.

curatoren bij de presidenten-curator geconcentreerd konden worden,¹ en verklaarde die verordening negen dagen later van toepassing op Delft en Leiden,² drie maanden nadien op alle overige universiteiten en hogescholen behalve de confessionele.³ In Leiden en Amsterdam plachten de burgermeesters president-curator te zijn – beiden waren nu ‘fout’: in Leiden de oudberoepsofficier mr. R. N. de Ruyter van Steveninck, lid van de NSB, in Amsterdam Voûte. Trouwens, in Leiden werd het gehele college van curatoren door NSB'ers vervangen nadat de zittende curatoren geweigerd hadden, aan te blijven onder voorzitterschap van een NSB'er die het formeel geheel alléén voor het zeggen had. Die verdere verstrakking van het bestuur der universiteiten en hogescholen had niet de instemming van van Dam gehad (hij had Seyss-Inquart de regelingen laten ondertekenen) en zij had er toe bijgedragen dat de chef van de afdeling hoger onderwijs, mr. H. J. Reinink, in de herfst van '41 zijn functie neerlegde; Reinink werd opgevolgd door de vijf-en-dertigjarige jhr. mr. L. P. D. op ten Noort, omtrent wie wij in ons vorige deel reeds vermeldden dat hij in de zomer van '41 als ronselaar voor het Nederlandse Legioen optrad. Van Duitslands komende overwinning was op ten Noort overtuigd; hij zag ver op de door hem plebejisch geachte NSB neer; van zijn ‘edelfascisme’ vormde een virulente Jodenhaat een wezenlijke component – kortom, hij was in de visie van het *Reichskommissariat* precies de figuur die ten departemente nodig was om de eeuwige aarzelaar van Dam over de streep te trekken. Aan die verwachtingen heeft op ten Noort evenwel niet ten volle voldaan – hij miste vasthoudendheid en was graag in de contramine.

★

In april '41, toen Delft heropend werd, werden in Leiden examens en promoties weer toegestaan, maar de colleges mochten niet hervat worden, zulks ondanks het feit dat curatoren en assessoren ruim een maand tevoren in een gedrukte oproep de studenten met klem geadviseerd hadden, alle verzet na te laten. Waarom werd Leiden anders behandeld dan Delft? Niet alle motieven van de bezetter zijn ons bekend, maar één motief is duidelijk: voor de volledige heropening vergde hij van Leiden een prijs die Delft hem niet betalen kon. Hij wenste namelijk niet alleen dat aan 's lands oudste, internationaal meest bekende universiteit mede gedoceed zou worden in

¹ VO 153/41 (*Verordeningenblad*, 1941, p. 653–54). ² VO 163/41 (a.v., p. 693–94)

³ VO 214/41 (a.v., p. 920–21).

nationaal-socialistische geest, maar vooral ook dat binnen de juridische faculteit allen die dachten als Cleveringa en Telders (beiden eind '40 gearresteerd¹), door nationaal-socialisten vervangen zouden worden. Voor zulk een politieke ingreep was de Technische Hogeschool niet geschikt.

In de zomer van '40 waren binnen de NSB besprekingen gevoerd teneinde een stichting in het leven te roepen die met verlof van het departement aan de Leidse universiteit enkele bijzondere leerstoelen zou toevoegen. Deze stichting (in het bestuur was de Leidse fabrikant L. P. Krantz de drijvende figuur, hij stelde ook de nodige gelden beschikbaar) werd uitgerekend op 3 oktober '40, de dag van de viering van Leidens ontzet, opgericht. Het departement vroeg de Leidse curatoren om advies: hoe stond Leiden tegenover de toelating van de nieuwe leerstoelen? De twee betrokken faculteiten (de juridische en de letterenfakulteit) spraken er zich tegen uit, de juridische het duidelijkst, en tenslotte besloot de senaat eind '40 met 39 tegen 5 stemmen, een negatief advies uit te brengen. Daarmee was de zaak niet afgedaan. Van Dam was inmiddels secretaris-generaal geworden – hij liet de zaak aan Wimmer over, met dien verstande dat hij zich bereid verklaarde, diens aanwijzingen te volgen. Welnu, Wimmer eiste dat de NSB'er dr. H. Krekel in Leiden tot buitengewoon hoogleraar benoemd zou worden in de wijsbegeerte der geschiedenis² en dat twee nog prominenter NSB'ers bijzonder hoogleraar zouden worden via de door de NSB opgerichte stichting: van Genechten, de Haagse procureur-generaal, hoogleraar in de economie, Goedewaagen, de secretaris-generaal van het departement van volksvoorlichting en kunsten, hoogleraar in de 'nieuwere wijsbegeerte' (waarmee de nationaal-socialistische 'filosofie' bedoeld werd). Anders dan eind '40 legde Leiden zich nu bij die drie benoemingen neer: een meerderheid der hoogleraren had het gelegenheidsargument aanvaard dat de universiteit krachtens haar wezen open moest staan voor de verkondiging van alle opinies. Maar hoe liet zich dat, aldus de meer principiële, rijmen met het heensturen van Cleveringa en Telders? 'Die hadden tegen de bezettende macht geageerd', was door de bedachtzamen geantwoord.

Juist in de tijd waarin de benoemingen van de drie NSB'ers afkwamen, werden die bedachtzamen met een nieuw probleem geconfronteerd. In de lente van '41 had prof. dr. J. H. Boeke, hoogleraar aan de Indologische facul-

¹ Enige tijd na zijn vrijlating in de zomer van '41 ging Cleveringa in De Steeg wonen waar hij in '39 een buitenhuis had laten bouwen. Cleveringa was in februari, Telders in maart '41 door de bezetter ontslagen. ² Buitengewone hoogleraren hadden slechts een bescheiden taak; in de faculteits- en senaatsvergaderingen brachten zij een adviserende stem uit.

teit, ter voorlichting van zijn studenten op eigen kosten een brochure laten drukken, *Nationaal-socialistische Staathuishoudkunde*, waarin hij aan de hand van Duitse en Nederlandse nationaal-socialistische publikaties het economisch systeem van het Derde Rijk beschreven had; enkele scherp kritische opmerkingen had hij er aan toegevoegd.¹ Boeke werd in juni gearresteerd (hij verdween naar de groep der 'Indische' gijzelaars) en begin augustus als hoogleraar ontslagen – een kennelijke aantasting van de vrijheid van meningsuiting die trouwens uit de gehele Nederlandse samenleving al verdwenen was. 'In de kring van leidende personen uit het universitair verzet werd', aldus mr. P. J. Idenburg, secretaris van het Leidse college van curatoren, 'overwogen of . . . niet collectief moest worden opgetreden, omdat een van de meest essentiële waarden van de Universiteit van Duitse zijde werd geschonden . . . Na ernstige beraadslaging werd besloten, in dit geval niet gezamenlijk af te treden.'²

De crisis was slechts uitgesteld, niet afgesteld. Met steun van NSB'ers als van Genechten liet Wimmer een plan ontwerpen dat voorzag in het vervullen van de vacatures bijvoorbeeld van Meijers, Cleveringa, Telders en Boeke, alsmede in het gedwongen ontslag van alle Leidse hoogleraren die als uitgesproken anti-nationaal-socialisten bekend stonden; hun aller plaatsen zouden door docenten ingenomen worden die de 'Nieuwe Orde' toegedaan waren en ook zouden nog méér 'foute' leerstoelen gecreëerd worden, bijvoorbeeld in de 'rassenkunde'. Hiertegen rees groot verzet. Reinink (die zijn ontslag nam) en anderen maakten het Wimmer en van Dam duidelijk dat de overgrote meerderheid der Leidse hoogleraren niet bereid was, zich bij deze Nazificatie neer te leggen – men kon dan wel doorzetten en Leiden heropenen, maar er zouden vrijwel geen hoogleraren en studenten overblijven.³

¹ Bijvoorbeeld op pag. 2: 'Het Duitse nationaal-socialisme is alleen te begrijpen indien men het wil zien als een politiek niet alleen van snelle opbouw maar ook van wrok, van ressentiment', en op pag. 17: 'Het onderwerpen en gehoorzaam houden van de massa, dat is in een land als Duitsland zeker niet het moeilijkste: de Duitse aard leent zich er toe.' Het economisch program van de NSB getuigde, aldus pag. 44, van 'haar revolutionair en onnederlands karakter, haar extremisme, haar simplisme, haar geweldsgrondslag, haar overschatting van de staatstaak en het staatskunen, haar willekeur, haar onwetendheid en haar hopeloze oppervlakkigheid.'

² P. J. Idenburg: 'Aantekeningen betr. het Leids universitair verzet' (1973), p. 30 (Doc I-798 A, a-5). ³ Enkele medici, niet-nationaal-socialisten, die zich jegens het departement bereidverklaard hadden, opvallende plaatsen in de medische faculteit in te nemen, herzagen hun houding na gesprekken met een van de voor mannen van de verzetsorganisatie der artsen, 'Medisch Contact', dr. J. J. Brutel de la Rivière; deze was zijnerzijds door mr. Idenburg benaderd.

Wimmer besloot tot een voorzichtiger aanpak: hij concentreerde zijn aanval op de juridische faculteit en stelde eind '41 via van Dam voor, dat in die faculteit zes 'foute' hoogleraren benoemd zouden worden plus twee nieuwelingen die niet als uitgesproken 'fout' golden. De faculteit moest advies uitbrengen. Twee leden bleken bereid te zijn de beide nieuwelingen desnoods te aanvaarden. In die situatie zond prof. mr. J. C. van Oven die als waarnemend decaan optrad (Cleveringa werd nog steeds als de 'echte' decaan beschouwd), aan alle leden van de faculteit een briefje waarin hij er bij hen op aandrong, één lijn te trekken en dus ook de nieuwelingen niet te accepteren, aangezien, schreef hij, 'juist de aanvaarding van deze twee strijdig is met ons tot dusver ingenomen standpunt: wèl waarnemers, maar geen professoren te willen aanvaarden in de plaats van onze ontslagen collega's'¹; die 'waarnemers' zouden overigens eerst college kunnen gaan geven als Leiden heropend werd.

Een van de twee die de nieuwelingen hadden willen accepteren, was prof. dr. W. van Iterson, hoogleraar in het oud-vaderlands recht. Hij had veel contact met een NSB'er, medewerker van de Centrale Inlichtingen Dienst der NSB en *V-Mann* van de *Sicherheitsdienst*, en vertelde in diens bijzijn wat zich in de faculteitsvergadering afgespeeld had (van Iterson deed dat vaker); bovendien kwam van Ovens briefje vermoedelijk via hetzelfde kanaal bij de bezetter terecht. Deze nam dat briefje als aanleiding om van Oven te ontslaan. Medio maart '42 werd dat in Leiden bekend. Wéér werd, ondanks Duitse dreigementen dat zulks als 'sabotage' zou gelden, een collectieve ontslagaanvraag overwogen, maar het aantal hoogleraren dat daartoe bereid was, bleek niet groot genoeg: van Oven had, zo meenden velen en zo noteerde Idenburg een jaar later, 'inderdaad een onvoorzichtigheid begaan'² – wèl heerste er eenstemmigheid 'dat bij de eerstkomende gelegenheid niet meer geretireerd mocht worden voor de wassende nationaal-socialistische vloed.'³

Die 'eerstkomende gelegenheid' liet slechts enkele weken op zich wachten. Nog in maart ondertekende van Dam het besluit waarbij een van van Ovens collega's, prof. mr. R. Kranenburg, ontslagen werd (hem werd verweten dat hij in een herdruk van een van zijn werken niet naar behoren gewag gemaakt had van Seyss-Inquarts verordeningen), en toen in de loop van

¹ Brief, 12 dec. 1941, van J. C. van Oven aan de leden van de Leidse juridische faculteit (Doc I-801, a-7). ² P. J. Idenburg: 'Overzicht van de voornaamste gebeurtenissen in verband met de crisis aan de Leidse universiteit' (1943), p. 10 (Doc II-810 E, a-1). ³ J. N. Bakhuizen van den Brink: 'Herdenkingstoespraak 5 mei 1955' in *Mededelingen van de Civitas Academica Lugduno Batavorum* (mei 1955), p. 81.

april bekend werd dat dit ontslag, ondanks de waarschuwingen van van Dam en van de president-curator, de Ruyter van Steveninck, doorgezet zou worden, was de maat vol. Idenburg, secretaris van het college van curatoren, legde zijn functie neer en de overgrote meerderheid der hoogleraren liet zich al evenmin intimideren. Niet minder dan drie-en-vijftig hunner (Leiden telde in totaal acht-en-zestig hoogleraren), door drie lectoren gevolgd, deelden begin mei aan van Dam mee dat zij ontslagen wilden worden – enkelen hunner doken veiligheidshalve meteen onder.

Van Dam was niet van zins, al die ontslagaanvragen in te willigen. Samen met op ten Noort, de Ruyter van Steveninck en een van Wimmers hoofdambtenaren, Schwarz, ging hij de Leidse hoogleraren in drie groepen indelen: 'aanstichters', 'meelopers' en 'overgehaalden', en in eerste instantie willigde hij per 1 juni '42 alleen de ontslagaanvraag der 'aanstichters' en 'meelopers' in: dat waren acht-en-twintig hoogleraren en twee lectoren; bovendien trok hij op hun verzoek de toelating als privaat-docent van vijf andere wetenschapsbeoefenaren in. De namen van de meeste 'aanstichters' en 'meelopers' werden meteen op de gijzelaarslijsten genoteerd en meer dan twintig hunner werden medio juli in het kader van de tweede grote gijzelaarsactie gearresteerd: anderen kon men niet vinden omdat zij ondergedoken waren.

Dit alles betekende het voorlopig einde van de Leidse universiteit – *niet* van alle werkzaamheden die in het verband van deze universiteit verricht werden. De medische klinieken, de laboratoria, enkele universitaire instituten en de bibliotheek bleven in stand, en nu eenmaal vaststond dat het universitair bedrijf niet hervat zou worden, had een aantal ex-hoogleraren er geen bezwaar tegen, als hoofden van klinieken, laboratoria of instituten de werkzaamheden voort te zetten. Van Dam wist daarvoor de instemming der Duitsers te verwerven. Formeel werden per 1 maart '43 nog eens zeven-en-twintig hoogleraren op eigen verzoek ontslagen. Aan een aantal leden van de twee ontslagen groepen (de groep van 1 juni '42 en die van 1 maart '43) werd opgelegd, Leiden te verlaten. Enkelen kwamen in acute financiële moeilijkheden te verkeren. Een door oud-burgemeester van de Sande Bakhuyzen geleide geheime steunactie bracht voor hen de nodige gelden bijeen tot het (illegale) Nationaal Steunfonds later de hulpverlening kon overnemen.

★

'*Presidium libertatis*' ('bolwerk der vrijheid') – de hoogleraren van Leiden hebben zich het devies van hun universiteit waardig betoond. Zij hebben

'neen' doen horen, een 'neen' dat zij niet onmiddellijk uitspraken maar waar zij (het blijkt uit de weergegeven feiten) naar toe zijn gegroeid. Later kon menigeen hunner, Cleveringa in de eerste plaats, er zich over verbazen dat men eind '40 de docententaak niet terstond neergelegd had toen aan de Joodse collega's het verder doceren verboden werd. Dat had schuldgevoelens gewekt – schuldgevoelens die er toe bijdroegen dat een kleine groep tot het inzicht kwam dat een duidelijke grens getrokken moest worden. In de zomer van '41 was die groep niet sterk genoeg om tegen de benoeming van Krekel, van Genechten en Goedewaagen een algemeen verzet te doen ontstaan. Het was eerst Wimmers veel uitgebreider Nazificatieplan dat tot een nagenoeg collectief 'onaanvaardbaar' leidde – een beslissing die samenhang met het 'neen' tegen zoveel gelijkenschakelingspogingen van de bezetter die wij in hoofdstuk 4 van ons vorige deel schetsten. Nadien werd de aanval geconcentreerd op de juridische faculteit. Die faculteit stond pal en de overige faculteiten verklaarden zich in grote meerderheid met haar solidair. De weergegeven cijfers (van acht-en-zestig hoogleraren vroegen drie-en-vijftig ontslag aan) spreken voor zichzelf. Evenzeer spreekt het feit voor zichzelf dat zich onder de gijzelaars in de Brabantse kampen een zo grote groep Leidse hoogleraren bevond.

Zeker, men kan stellen: in Leiden was dit verzet gemakkelijker dan elders omdat het de belangen van de studenten niet schaadde – de universiteit lag immers stil. Bij de betrokkenen (het zal aanstonds blijken) heeft dit argument inderdaad een rol gespeeld. Vermindert dit de waarde van het Leidse verzet? Ons inziens niet. Verzet moet beoordeeld worden in de totale situatie waarin het geboden werd. De Leidse hoogleraren wisten dat zij, als zij in de lente van '42 de Nazificatie van de juridische faculteit aanvaard hadden, in meerderheid hun universitaire taak weer ter hand hadden kunnen nemen. Dat weigerden zij. Het ontslag van die ene collega (Kranenburg) maakten zij tot een *test-case* en het singuliere is niet dat zij de afspraak maakten, zich niet bij zijn ontslag te zullen neerleggen (dergelijke afspraken zijn keer op keer in de Nederlandse samenleving gemaakt) – het singuliere is dat zij zich, alle persoonlijke risico's ten spijt, aan die afspraak hielden.

★

Wat was intussen met de Leidse studenten geschied?

Toen de bezetter in april '41 weer toestemming verleend had tot examens

en promoties, hoopte hij nog dat hij in de Leidse universiteit, door hem gezien als een burcht van liberalisme en democratie, een stevige bres kon slaan. Later in '41 beseftte hij dat hem dat voorlopig niet zou gelukken – hij trok dus de verleende gunsten in: ook examens waren in Leiden na eind november '41 niet meer toegestaan. Van Dam bereikte toen dat de Leidse studenten elders hun studie mochten voortzetten. Enkel en enkele braken die studie af, sommigen van hen noodgedwongen omdat bijvoorbeeld talen als het Chinees en Japans elders niet onderwezen werden, maar van de ruim achttienhonderd Leidse studenten lieten ruim zestienhonderd zich aan andere universiteiten of hogescholen inschrijven, bijna de helft aan de Universiteit van Amsterdam. De beslissende crisis deed zich dus (lente '42) aan de Leidse universiteit voor toen er geen studenten meer waren.

Dat feit heeft het, gelijk reeds gezegd, de Leidse hoogleraren en andere docenten minder moeilijk gemaakt om 'neen' te zeggen tegen de bezetter en hier vinden wij een deel van de verklaring voor het feit dat de hoogleraren elders zich minder principieel opstelden.

'Er waren', schreven wij in deel 4,

'nogal wat hoogleraren die volledig opgingen in hun wetenschappelijk werk, er waren anderen die meenden dat elke actie de voortzetting van het hoger onderwijs dat ook voor de toekomst van het land van zo grote betekenis was, in gevaar zou brengen, er waren er ook die zich afvroegen of het wel op de weg lag van wetenschapsbeoefenaren, duidelijk stelling te kiezen in politieke vraagstukken, en er waren er tenslotte die er bij tijd en wijle eerlijk voor uitkwamen dat zij persoonlijk bang waren. Verzet was een zaak van politieke overtuiging en van karakter, maar hoogleraren waren niet om hun politieke overtuiging en hun karaktereigenschappen benoemd maar op grond van hun wetenschappelijke capaciteiten.'

Welnu, toen eenmaal algemeen bekend werd dat personen die geen werk hadden, in het kader van de arbeidsinzet in groten getale naar Duitsland gezonden werden, kwam daar nog een overweging bij die vooral in '41 en '42, toen men het woord 'onderduiken' nauwelijks kende, een rol ging spelen: als men de bezetter geestelijk afbreuk deed door het universitair bedrijf stil te leggen, was de kans dan niet groot dat men hem materieel hielp door hem een motief te bieden om de ca. vijftienduizend studenten die het land telde, naar fabrieken in Duitsland over te brengen? De Leidse hoogleraren die voor verzet geopteerd hadden, hadden slechts hun eigen bestaan (en, zo meenden velen enige tijd, hun eigen leven) op het spel gezet, maar onder de hoogleraren elders waren er velen die betoogden dat zij terwille van de studenten tot offers bereid moesten zijn; de meeste studenten waren

in '41 en '42 nog niet zo ver dat zij die offers afwezen. Het besef dat men vóór alles geestelijke waarden verdedigen moest, brak slechts langzaam door.

★

Eind '41 en begin '42 kwam het aan de Universiteit van Amsterdam tot aanzienlijke spanningen.

Een van de weinige 'fouten' onder de Amsterdamse hoogleraren, prof. mr. L. J. van Apeldoorn (oud-vaderlands recht en inleiding tot de rechts-wetenschap), had al in de herfst van '40 de verontwaardiging van zijn studenten gewekt door in een bepaald college-uur positief over het nationaal-socialisme te spreken. Die studenten lieten versterkingen aanrukken en toen van Apeldoorn op zijn volgend college beweerde dat de mensenrechten nergens zo goed gewaarborgd waren als in het Derde Rijk en dat Hitler nooit onwaarheid sprak, werd luidkeels 'Rotterdam!' geroepen. Van Apeldoorn werd enige tijd nadien ziek en gaf in de rest van de cursus geen college meer. In oktober '41 evenwel, kort na het begin van de nieuwe cursus, deed zich een nieuw incident voor. Toen van Apeldoorn in een van zijn colleges zei dat 'het decreet van de *Führer*' waarbij Nederland onder Seyss-Inquart geplaatst was, volledig in overeenstemming was met het Landoorlogreglement, werd er luidkeels gelachen. Van Apeldoorn liep naar de student die hij voor de grootste rustverstoorder hield, eiste diens collegekaart op en noteerde de naam. Van de rector magnificus, prof. dr. B. Brouwer (deze was voor de cursus '41-'42 als zodanig herbenoemd¹), eiste hij vervolgens dat de betrokken student van de universiteit verwijderd werd, en hij kondigde bovendien aan dat hij diens naam aan de Duitsers zou doorgeven; de student had zich, zei hij, schuldig gemaakt aan 'belediging van de *Führer*'. Brouwer waarschuwde de voorzitter (decaan) van de juridische faculteit, prof. mr. D. Hazewinkel-Suringa, en deze haastte zich om van Apeldoorn er met een brief op te wijzen, hoe ongepast het was dat hij, een Nederlandse hoogleraar, Nederlandse studenten aanbracht 'bij de vijand. Je zult niet kunnen ontkennen', schreef mevrouw Hazewinkel,

'dat sinds 10 mei 1940 Nederland met Duitsland in oorlog is en dat dus Duitsland onze vijand is en blijft tot aan de vrede . . . En wie aan de vijand een Nederlands

¹ De Senaat had prof. dr. M. W. Woerdeman als rector magnificus voorgesteld; aangezien deze lid geweest was van het vooroorlogse Comité van Waakzaamheid, had *Beaufragter* Böhmcker voor een herbenoeming van Brouwer gezorgd.

student prijsgeeft, pleegt dus uit Nederlands oogpunt een daad waarvan ik jou, als jurist, de kwalificatie niet behoef te zeggen.¹

Woedend belde van Apeldoorn mevrouw Hazewinkel op. De volgende dialoog ontwikkelde zich:

‘Wil je die brief onmiddellijk terugnemen?’

‘Eerst moet ik weten of het waar is.’

‘Het is waar – maar Duitsland is *mijn* vijand niet.’

‘Dan neem *ik* die brief niet terug.’

‘Jij zet de studenten tegen mij op, je pleegt chantage op me, je staat mij naar het leven!’

‘Nee, ik speel alleen eerlijk open kaart met je.’

‘Jij zet de studenten tegen me op, *jij* staat me naar het leven!’

‘Man, je bent niet goed wijs.’²

Van Apeldoorn ging zijn beklag doen bij Brouwer en Voûte. Inmiddels had een tweede student van Apeldoorns ergernis gewekt door hem naar aanleiding van zijn uitlatingen op college een scherpe brief te sturen. Twee studenten waren er nu op wie hij, zei hij, de Duitsers attent wilde maken. Brouwer en Voûte verzochten hem met aandrang, dat na te laten; beiden betoogden voorts dat hij onder geen voorwaarde mevrouw Hazewinkels brief aan de bezetter mocht doorgeven. Van Apeldoorn deed zowel het een als het ander. De twee studenten werden bij de *Sicherheitspolizei* geroepen (en kwamen er daar met een schrobbering van af³), mevrouw Hazewinkels brief werd aan Wimmers *Generalkommissariat* doorgegeven. Zij werd medio januari '42 bij een van Wimmers ambtenaren geroepen en haar brief werd haar, keurig vertaald, voorgelezen. Zij verdedigde zich met op te merken dat zij slechts van de geldende volkenrechtelijke en strafrechtelijke normen uitgegaan was.

★

Mevrouw Hazewinkel was niet de enige Amsterdamse hoogleraar die zich medio januari '42 bij het *Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz* moest

¹ Brief, 13 okt. 1941, van D. Hazewinkel-Suringa aan L. J. van Apeldoorn, weergegeven in het ‘Verslag van ervaringen met prof. mr. L. J. van Apeldoorn, uitgebracht door prof. dr. B. Brouwer’ (febr. 1946) (Doc I-35, a-4). ² Rapport, 8 febr. 1946, door D. Hazewinkel-Suringa (a.v.). ³ Daartoe heeft bijgedragen dat Brouwer jegens de Duitsers betoogde dat hij bestraffing door hen als een inbreuk op zijn autoriteit zou beschouwen. De twee studenten werden inderdaad nadien door hem bestraft; degenen die gelachen had, werd van de universiteit verwijderd.

komen verantwoorden. Ook met betrekking tot de Universiteit van Amsterdam overwoog de bezetter een grondige zuivering. Eind '41 had hij de hoogleraar in het volkenrecht, prof. mr. J. H. W. Verzijl, ontslagen die, nauwelijks uit de groep der 'Indische' gijzelaars vrijgelaten, zijn colleges hervat had met te betogen dat Nederland juridisch en praktisch nog steeds in oorlog was met Duitsland. Op dit eerste ontslag moesten er nog meer volgen. Van wie? De bezetter besloot, zelf de nodige aanvullende gegevens te verzamelen. Diegenen die op grond van het jegens hen al aanwezige materiaal voor ontslag in aanmerking kwamen (een zevental, onder wie mevrouw Hazewinkel), werden in de week van 11 tot 17 januari '42 naar Den Haag ontboden en daar aan een lang politiek verhoor onderworpen.

Verder was deze zaak nog niet gekomen toen in Amsterdam op 22 januari door een lid van het Militair Contact der illegale CPN een bom geworpen werd in het huis van het Studentenfront der NSB. Seyss-Inquart deed toen aan van Dam en via deze aan Brouwer en de secretaris van de Amsterdamse Senaat, prof. dr. A. W. de Groot, weten dat vijf hoogleraren, onder wie mevrouw Hazewinkel, en tien studenten gearresteerd en naar een concentratiekamp overgebracht zouden worden. Van Dam protesteerde, Voûte sloot zich bij dat protest aan en Brouwer riep op 28 januari (er was nog geen enkele arrestatie verricht) zijn assessoren bijeen, samen met de oudste leden der faculteiten. Wat dreigde was ook tot de studenten doorgedrongen en hun Centrale Faculteitscommissie bracht onder de aandacht van tal van hoogleraren dat er, als de arrestaties doorgingen, slechts één passend antwoord was: beëindiging van alle universitaire werkzaamheden.

Inderdaad, in de bijeenkomst van 28 januari 'bleek uit de discussies', aldus de Groot, 'de overtuiging van de vergadering dat dit een vitaal ogenblik was waaraan we verplicht waren, eventueel de universiteit op te offeren.'¹ Brouwer zei dat hij besloten had, zichzelf ter beschikking te stellen van de Duitsers — *hij* was verantwoordelijk voor alles wat in het universitaire milieu geschiedde, dan moest men *hem* maar wegvoeren; wellicht konden zo de andere arrestaties voorkomen worden.

Twee dagen later, 30 januari, kwam het in Amsterdam na enkele verdere sabotage-acties van de illegale CPN tot het oppakken van een groot aantal gijzelaars die in het concentratiekamp Amersfoort opgesloten werden; er bevonden zich onder hen drie studenten (twee andere die op de lijst stonden, kon men niet vinden, een zesde was in Zwitserland) en vijf hoogleraren. Nog diezelfde dag protesteerde van Dam bij Seyss-Inquart. De *Reichskommissar* betoogde dat de arrestatie-actie in Amsterdam zich niet tegen de

¹ A. W. de Groot: *De Universiteit van Amsterdam in oorlogstijd* (1946), p. 37.

universiteit richtte; het was, zei hij, een algemene actie waarbij uit tal van kringen vooraanstaande personen gearresteerd waren en, zo zei hij ook nog: mochten er in de toekomst ontslagen vallen, dan zou geen verband gelegd worden met de aanslag van 22 januari. 'Daarmee had', aldus de Groot in zijn naoorlogse apologie, 'de zaak een ander aspect gekregen. De ongegronde beschuldiging tegen de universiteit was opgeheven. Door standvastig optreden was een overwinning behaald.'¹

Standvastig optreden? Een overwinning? De politiek-bewusten onder de studenten zagen het anders: enkele studenten en hoogleraren waren gearresteerd en de universiteit deed *niets!* Notabene was op 28 januari afgesproken dat men, als de arrestaties plaatsvonden, het werk zou neerleggen! Een aantal studentengroeperingen, waaronder de groep die het illegale blad *De Vrije Katheder* uitgaf, besloot onmiddellijk een studentenstaking af te kondigen. Op maandag 2 februari werden pamfletten verspreid waarin aangespoord werd om op 3 en 4 februari van de colleges en practica weg te blijven. Die oproep vond maar weinig weerklank; veel studenten waren blijkbaar door de grote arrestatie-actie die de *Sicherheitspolizei* uitgevoerd had, nogal geïntimideerd. Trouwens, Brouwer had door middel van een aanplakbiljet doen weten dat de bezetter bij elke ordeverstoring met harde hand zou ingrijpen.

Een maand later werden acht hoogleraren en één lector, onder hen twee juristen (en de vijf die in Amersfoort gevangen zaten), met ingang van 1 maart door de bezetter ontslagen. De mededeling bereikte de universiteit in de eerste dagen van maart. Het was een duidelijk politieke ingreep, een soort kleine zuivering. Wat zouden de niet-ontslagenen doen? De Senaat werd op 6 maart bijeengeroepen. Met algemene stemmen werd er besloten, er in eerste instantie bij Seyss-Inquart op aan te dringen, een delegatie uit de Senaat te ontvangen. Seyss-Inquart weigerde. Wat nu? Weer kwam de Senaat bijeen, nu op 9 maart – ook de lectoren ('een unicum in de geschiedenis van de universiteit'²) waren uitgenodigd, deel te nemen aan een vergadering die men als hoogst belangrijk beschouwde. Twee moties werden er ingediend. In de eerste, afkomstig van mevrouw Hazewinkel en van Woerdeman, werd voorgesteld dat de rector magnificus, Brouwer, de sluiting van de universiteit zou eisen als de ontslagen niet alsnog ongedaan gemaakt werden; de consequentie hiervan was dat men, indien die eis niet ingewilligd werd (en dat was maar al te waarschijnlijk), zijn arbeid zou neerleggen. In de tweede motie daarentegen, ingediend door Brouwer en de Groot, werd slechts voorgesteld dat men Seyss-Inquart een telegrafisch protest tegen zijn in-

¹ A.v., p. 39,   ² A.v., p. 43.

grijpen zou sturen. Brouwer en de Groot (anderen vielen hun bij) betoogden breedvoerig dat men toch de studenten behoeden moest tegen het gevaar van uitzending naar Duitsland; neerleggen van de arbeid zou bovendien, zeiden zij, als 'sabotage' beschouwd worden — men riskeerde dus doodvonnissen. Sommigen vroegen zich af of, aldus de Groot, 'althans enkele van de ontslagenen door hun gedrag in bezettingstijd rechtmatige aanleiding tot ontslag hadden gegeven.'¹ 'Ik ben overtuigd', zei Brouwer in zijn slotwoord,

'dat het voor de studenten een deceptie zal zijn wanneer ik niet meer kan doen wat ons op dit ogenblik levend maakt: de arbeid . . . Juist dat het mogelijk is geweest dat door mijn leiding—geven—nú negen-en-dertighonderd studenten nog kunnen arbeiden . . . geeft mij zo grote voldoening als ik sinds mijn jeugd niet meer heb doorgemaakt.'²

Er werd gestemd. Met 41 tegen 23 stemmen werd het voorstel Hazewinkel-Woerdeman verworpen.

Brouwer riep daags daarna de Centrale Faculteitscommissie bij zich en vertelde haar aan de hand van de stukken wat geschied was en hoe de discussies in de uitgebreide Senaat verlopen waren. 'De meningen van de studenten', aldus de Groot, 'liepen, als altijd, uiteen'³ — stellig, maar er was een vrij aanzienlijke groep die bitter teleurgesteld was door de houding van de meerderheid der hoogleraren en lectoren en vanuit die groep kwam het tot een scherpe brief aan Brouwer⁴ waarin te lezen stond dat hij 'de waardigheid als lid van de universitaire gemeenschap' 'tot een aanfluiting gemaakt' had. 'Ontrouw' was hij geworden 'aan de normen die tot dusverre het handelen van de universiteit bepaalden.' 'Wij weten', aldus de slotalinea,

'met deze beschuldigingen onrecht te doen aan die leden van de Senaat die zich met tegenzin bij een meerderheidsbesluit hebben neergelegd, of die alléén de verantwoordelijkheid niet konden dragen die bij meer eensgezindheid en bij meer begrip voor de taak van de universiteit voor de gehele Senaat aanvaardbaar zou zijn geweest — tegen de Senaat als geheel handhaven wij onze beschuldiging van verraad aan onze universiteit, van verraad tegenover de beste tradities van ons volk.'

Deze brief werd door veertig studenten, voornamelijk bestuursleden van ontbonden studentenorganisaties, ondertekend. Leden van de Centrale Faculteitscommissie bevonden zich daar niet onder: zij vonden de brief te

¹ A.v., 45.   ² A.v., p. 46-47.   ³ A.v., p. 48.   ⁴ Tekst: *De Vrije Katheder*, II, 9 (begin mei 1942), p. 1-2.

scherp; wèl deed de commissie Brouwer een andere brief toekomen en daarin zegde zij alle verdere samenwerking met hem op. Trouwens, zij ontbond zichzelf en ook een aantal faculteitsverenigingen ging tot ontbinding over – een stap die door *De Vrije Katheder* ‘onjuist’ genoemd werd: ‘Op dit ogenblik is de studentengemeenschap vrijwel zonder enig behoorlijk organisatorisch verband.’¹ Brouwer, diep gegriefd en hoogst verontwaardigd, deed de veertig ondertekenaars van de geciteerde brief weten dat hij op hun verwijdering van de universiteit zou aandringen als zij hun handtekening niet introkken – ‘een groot deel’ deed zulks.²

Per 1 april werden mevrouw Hazewinkel en prof. mr. P. Scholten ontslagen. De Amsterdamse juridische faculteit bestond toen nog uit één lector en uit de NSB'er van Apeldoorn.³

Het beleid van de meerderheid van de Amsterdamse Senaat werd in de illegale pers gelaakt, uiteraard in de twee verzetsbladen die zich speciaal tot de universitaire wereld richtten: *De Geus* en *De Vrije Katheder*, maar ook *Het Parool* signaleerde met teleurstelling de ‘weinig fiere houding’ der gemeentelijke universiteit.⁴ ‘Figuren als prof. Brouwer’, zo had *De Geus* opgemerkt, ‘zijn gevaarlijker voor de Nederlandse zaak dan de meest doortrapte NSB'ers juist door hun invloed op de fatsoenlijke Nederlanders.’⁵

★

Scherper nog waren de kwalificaties die *De Geus* gebruikte ten aanzien van een gebeurtenis aan de Rijksuniversiteit te Groningen die zich in april '42 voordeed, kort dus na de Amsterdamse crisis en ongeveer samenvallend met de Leidse.

In juli '41 had van Dam in de medische faculteit te Groningen als opvolger van prof. dr. L. Polak Daniëls (die zich in mei '40 na de capitulatie van het leven beroofd had) een NSB'er benoemd, jhr. dr. G. A. K. Kreuzwendedich von dem Borne. Polak Daniëls' conservator had onmiddellijk ontslag genomen en toen Kreuzwendedich begin oktober '41 zijn inaugurele oratie uitsprak, waren de vertegenwoordigers der studentenverenigingen demonstratief afwezig. Uit wraak arresteerde de *Sicherheitspolizei* toen vijf studenten en

¹ A.v., 10 (mei 1942), p. 2. ² *De Geus*, 14–15 (nov. 1942), p. 8. ³ Het gevolg was dat de meeste juridische studenten van de gemeente-universiteit zich voor de cursus '42–'43 bij de Vrije Universiteit lieten inschrijven; het aantal juridische studenten werd daar verdubbeld en steeg tot ruim vijfhonderdvijftig. ⁴ *Het Parool*, 33 (23 maart 1942), p. 5. ⁵ *De Geus*, 13 (maart 1942), p. 1.

de studentenarts.¹ Het Groninger studentenweekblad *Der Clercke Cronike* dat aan de nagedachtenis van Polak Daniëls treffende woorden gewijd had, hief zich korte tijd later op aangezien de redactie censuur door de secretaris van het college van curatoren weigerde; twee redacteuren waren naar aanleiding van de reactie op de oratie van Kreuzwendedich enige tijd in arrest gehouden.

Deze Kreuzwendedich nu, kreeg begin '42 als mogelijk promotor te maken met een arts, lid van de NSB, die een dissertatie ingediend had over de achttiende-eeuwse Nederlandse medicus van Swieten. Dat die dissertatie op bestelling en tegen betaling door een Duitser geschreven was, vermelden wij slechts terzijde: dat feit was toenmaals aan Kreuzwendedich en aan de overige leden van de medische faculteit onbekend. Zij wisten wel dat hun een proefschrift voorgelegd was dat wetenschappelijk weinig om het lijf had en dat bovendien kwalijke tirades bevatten tegen de Joden en de Jezuiten. Zelfs Kreuzwendedich wilde aanvankelijk het proefschrift weigeren. De promovendus nam toen Seyss-Inquarts *Beaufragter* in Groningen, dr. H. Conring, in de arm, beweerend dat men tegen hem als NSB'er actie voerde. Kreuzwendedich werd bij Conring op het matje geroepen en capituleerde. Wat zou de faculteit doen? Conring dreigde dat er strafmaatregelen genomen zouden worden als de promotie niet zou plaatsvinden. Eind april '42 kwam de faculteit in vergadering bijeen. De voorzitter, prof. dr. F. J. J. Buytendijk, liet het niet op een stemming aankomen. 'Willen wij', zei hij, 'een terugslag op de universiteit voorkomen, dan zal ter promotie een voldoende aantal hoogleraren aanwezig moeten zijn die bereid zijn, het proefschrift, al of niet met instemming, te doen aanvaarden.'² Vier hoogleraren, onder wie Kreuzwendedich en twee andere 'foute' figuren (de vierde was de hoogleraar in de farmacologie die zich van de bezetting niets aantrok), verklaarden zich bereid, vóór de verlening van de doctorstitel te stemmen. Welnu, suggereerde toen een der overigen: laten er ook vier tegenstemmers naar de promotie gaan, dan geeft de stem van de rector magnificus (prof. dr. J. M. N. Kapteyn, die 'fout' was³) de doorslag. Aldus werd besloten – en vier tegenstemmers namen de rol van 'marionet' (aldus een hunner) op zich. De promotie vond plaats, de doctorstitel werd verleend.

¹ Een van de vijf gearresteerde studenten was de dochter van de kort tevoren in Sachsenhausen overleden Groninger hoogleraar prof. mr. Leo Polak; zij kwam in Auschwitz om het leven. Ook de studentenarts, dr. W. Hoek, stierf in een concentratiekamp. ² Rijksuniversiteit Groningen, medische faculteit: Notulen, 24 april 1942 (Doc I-265, a-3). ³ Hoewel hij de zeventigjarige leeftijd al gepasseerd was, was Kapteyn voor de cursus '41-'42 door van Dam herbenoemd als rector magnificus, zulks in strijd met de Hogeronderwijswet.

'De studenten', aldus *De Geus* enkele maanden later,

'hoorden het verloop van de geschiedenis pas achteraf en zij keurden over het algemeen de houding van hun faculteit goed. Nietwaar, een promotie is toch geen reden om je universiteit aan op te offeren!

Wij hebben niet de 'tact' van die enkele ingewijde studenten die, ofschoon op de hoogte van wat er stond te gebeuren, het verstandiger vonden, hieraan geen ruchtbaarheid te geven, 'om de faculteit geen slecht figuur te laten slaan.' Wij achten het 'verstandiger' om deze meest beschamende capitulatie van de Nederlandse wetenschap aan een zo groot mogelijk universitair publiek bekend te maken . . . Voor het eerst heeft de bezetter ingegrepen in een zuiver wetenschappelijke kwestie waar nog nooit de politiek in mee heeft mogen spreken, en – de wetenschap is geweken.¹

★

Aan enkele universiteiten en hogescholen was het al in '40 tot regelmatig overleg gekomen tussen hoogleraren die van mening waren dat ook op de sector van het hoger onderwijs verzet geboden moest worden en dat het verstandig zou zijn indien men daarbij één front maakte, d.w.z. collectief optrad. Zulks vergde contact tussen de verschillende instellingen van hoger onderwijs. Daartoe had in de herfst van '40 prof. mr. P. Scholten het initiatief genomen; te zijnen huize werden toen en nadien denkbeelden uitgewisseld in een kring waarin aanvankelijk de meeste universiteiten en hogescholen als regel door drie hoogleraren vertegenwoordigd waren; later beperkte men dat aantal.

Dit Interacademiaal Overleg (zoals het genoemd werd) leverde in '41 weinig op. Men vertelde elkaar wat aan de eigen universiteit of hogeschool gebeurd was, maar men kwam niet tot het maken van afspraken hoe men gemeenschappelijk reageren zou indien de bezetter rechtstreeks of via het departement bepaalde eisen zou stellen. Trouwens, binnen de groep der activisten kon men het wel eens zijn, maar zekerheid dat eventueel uit te geven richtlijnen algemeen of vrij algemeen in het universitair milieu gevolgd zouden worden, bezat men niet – van degenen die er werkzaam waren, hadden velen een sterke neiging tot individualisme. Het gevolg van dit alles was dat in feite het initiatief bij de bezetter bleef liggen en dat men telkens door zijn maatregelen verrast werd. Veruit de meeste hoogleraren lieten trouwens het argument dat men terwille van de onmiddellijke en

¹ *De Geus*, 14–15 (nov. 1942), p. 5.

verdere toekomst der studenten het universitaire werk niet mocht stilleggen, zeer zwaar wegen. Dat gold ook voor de Leidse. De crisis aan de Leidse universiteit werd zowel in januari als in juni '42 in het Interacademiaal Overleg besproken. Men vond het juist dat de Leidenaren op een gegeven moment hun ontslag zouden vragen en keurde later ook goed dat zij voet bij stuk gehouden hadden, maar bij beide gelegenheden was men het er over eens dat de Leidenaren in een aparte positie verkeerden. In januari werd 'de gestelde vraag of hoogleraren van andere instellingen van hoger onderwijs eventueel solidair moesten zijn met die Leidse collega's die ontslag zouden vragen, . . . algemeen, ook door de Leidse heren, ontkennend beantwoord'¹ en in juni werd opnieuw door de Leidenaren (die inmiddels ontslagen waren) toegegeven, 'dat het om een specifiek Leidse aangelegenheid ging.'²

Met dit particularisme speelde men Seyss-Inquart in de kaart. Een gesloten universitair afweerfront zou hem heel wat moeilijkheden bezorgd hebben, maar tot de vorming van dat front kwam het niet.³

★

In de studentenwereld was, van meet af aan, de afwijzing van het nationaal-socialisme en speciaal van de NSB vrijwel algemeen. Musserts Studentenfront bracht het tot niet veel meer dan enkele honderden leden van wie echter velen verdwenen doordat zij òf dienst namen aan het Oostelijk front òf aan Duitse universiteiten gingen studeren.⁴ Het probleem lag niet bij de

¹ 'De Utrechtse universiteit tijdens de bezetting 1940-1945' (z.j.), p. 15 (Doc II-811 A, a-33). ² A.v., p. 17. ³ Ook binnen de Nederlandse (vroeger: Koninklijke) Akademie van Wetenschappen bleven de tot verzet geneigden in de minderheid. Onder Duitse druk weigerde van Dam in de loop van '42 de verkiezing van de Leidse historicus Huizinga tot voorzitter van de afdeling letteren goed te keuren. Uiteindelijk namen toen van de in totaal ca. honderdtwintig werkende en rustende leden vijf ontslag, onder wie één van de afdeling letteren. Natuurlijk achtten ook de overigen het vernederend dat de Akademie niet langer vrij was, haar eigen voorzitters te kiezen, maar de meesten hunner vonden dat men terwille van het voortbestaan der onder de Akademie ressorterende instituten die vernedering maar slikken moest. ⁴ Daarbij bemiddelde de z.g. *Deutsche Akademische Austauschdienst*. In totaal zond deze dienst tot in april '43 honderdzesstig Nederlandse studenten naar Duitsland, zestig met een beurs van de *Reichskommissar*. In het kader van een nationaal-socialistische vooropleiding die in Duitsland toegang gaf tot het hoger onderwijs (het z.g. *Langemarck-Studium*), werden in '41, '42 en '43 telkens ongeveer honderd jeugdige Nederlanders met beurzen naar Duitsland gezonden; de meesten hunner zullen wel uit 'foute' gezinnen afkomstig geweest zijn.

schaarse aanhangers van de vijand die in het studentenmilieu al in '40 geïsoleerd stonden – het probleem was, wat men zelf als studenten zou doen om Nederlandse waarden hoog te houden. Lang niet iedere student voelde dat laatste als wenselijk. Er was een aanzienlijke groep die in de studie niet méér zag dan een hogere vakopleiding, die die opleiding binnen redelijke tijd wenste te voltooien en die dus zwaar tilde aan elk gebeuren dat haar zou kunnen onderbreken – afgezien nog van de bezorgdheid dat men in dat geval als slachtoffer van de arbeidsinzet naar Duitsland gezonden kon worden.

Nog twee andere factoren waren er die de ontwikkeling van het studentenverzet remden.

De eerste was dat de meest strijdlustigen onder de studenten in '40 en '41 voor illegale organisaties gingen werken die als zodanig niets met het universitaire milieu te maken hadden. Als tweede factor zien wij dat in '41 en '42 de meeste vroegere studentenorganisaties waarin zich een zeker kader voor verzetswerk had kunnen vormen, verdwenen. Soms was dit gevolg van het ingrijpen van de *Sicherheitspolizei*, soms reageerde men op maatregelen van de bezetter; zo in de herfst van '41 toen uit protest tegen de Jodensegregatie bijna alle gezelligheidsverenigingen, maar ook de Nederlandse Christen Studenten Vereniging, de Vrijzinnig-Christelijke Studenten-Bond en de Nederlandse Studenten Federatie (overkoepeling van *alle* studenten-organisaties) tot ontbinding overgingen. Zeker, clandestien werden de werkzaamheden wel voortgezet maar die richtten zich naar binnen, niet naar buiten, d.w.z. niet naar de studentenwereld als geheel. Wat bleef over? Niet veel meer dan de faculteitsverenigingen. In Delft werd de daarmee overeenkomende organisatie, de Centrale Commissie, in november '41 door de president-curator opgeheven, hetgeen bij de tot verzet geneigden onder de studenten der TH de wrok tegen de hoogleraren en de universitaire bestuurders deed toenemen. Aan de Universiteit van Amsterdam ging daarentegen, zoals wij weergaven, een aantal faculteitsverenigingen in maart '42 zelf tot ontbinding over – een besluit dat, dunkt ons, uit verzetsoogpunt terecht gelaakt werd door *De Vrije Katheder*. Wat diegenen die zich het meest voor het verzet in de studentenwereld interesseerden, zorgen ging baren, was juist het ontbreken van een organisatie die aan de studenten van alle universiteiten en hogescholen bepaalde parolen kon doorgeven. Dat moest dus een organisatie zijn die binnen elke universiteit of hogeschool voldoende vertakkingen had. De groep die *De Vrije Katheder* uitgaf, was in hoofdzaak communistisch (ze had van eind '42 af in de persoon van de schrijver Theun de Vries een mede-redacteur die tegelijk vaste verbindingsman was met de leiding van de illegale CPN), stond daardoor ietwat excentrisch en had aan de Universiteit van Amsterdam al weinig greep op de studenten, elders nog

minder. En de gebroeders mr. J. en mr. H. Drion die sinds de herfst van '40 *De Geus* samenstelden en voor de verspreiding zorgden, bezaten wel voldoende contacten onder studenten en hoogleraren om als regel uitnemend geïnformeerd te zijn (dat bleek uit elk nummer), maar hun net van informanten en verspreiders diende al uit een oogpunt van illegale techniek gescheiden te worden van een organisatie die directe leiding gaf. Er moest iets *nieuws* komen dat, zeker, wel ten dele gegroeid kon zijn uit de vroegere organisaties maar daar toch wezenlijk los van zou staan.

Eind '41 werd dat scherp beseft door een jeugdige student in de Indologie te Leiden, G. H. ('Han') Gelder. Hij was pas eerstejaarsstudent. Zijn verdienste was dat hij ouderejaarsstudenten, hier en daar ook pas afgestudeerden die veel contacten in de studentenwereld hadden, voor zijn denkbeelden wist te winnen¹ en het gevolg was dat begin '42 een aantal hunner, die alle universiteiten en hogescholen vertegenwoordigden, samen met enkele vertrouwde hoogleraren in Den Haag een weekend bijeenkwam teneinde naar enkele inleidingen te luisteren – óók naar een betoog van de Hispanist en schrijver dr. Johan Brouwer.

Deze, die van oorsprong een vurig katholiek was maar, wat bij katholieken nogal zeldzaam was, aan republikeinse kant deelgenomen had aan de Spaanse burgeroorlog (hij was mede daardoor van zijn geloof vervreemd), had, zoals wij in deel 4 al aanstipten, in de zomer van '40 een brochure gepubliceerd, waarin hij als 'de verstandigste, de gebodene en de noodzakelijke houding', 'die van berusting, gehoorzaamheid en vertrouwend afwachten' genoemd had; Duitslands suprematie was nu eenmaal 'voor lange tijd . . . verzekerd'.² Het was of hij door middel van zijn latere daden de herinnering aan die overijlde analyse wilde uitwissen – van '41 af predikte hij althans in elk milieu waarin hij kwam, het meest resolute verzet. Offers, zei hij, moest men niet uit de weg gaan, men moest de strijd en het lijden op zich durven nemen. Vooral met kunstenaarskringen, o.m. met Gerrit van der Veen en de zijnen, stond Brouwer in nauw contact. Hij zag er uit als een ascetische monnik en was een ongemeen bezielend spreker. Het zaad dat hij tijdens het weekend in Den Haag uitstrooide, kwam bovendien op een vruchtbare akker terecht. Zijn toehoorders besloten een nieuw lichaam in het leven te roepen teneinde de verzetsgeest onder de studenten aan te wakkeren en hun activiteit in

¹ Han Gelder nam persoonlijk geen zitting in de leiding van de nieuwe organisatie: als 'eerste-jaars' achtte hij zich daarvoor te jong. Hij is wél illegaal actief gebleven. In januari '44 pleegde hij, teneinde zijn illegale relaties te beschermen, zelfmoord op het moment van zijn arrestatie door zich een kogel door het hoofd te jagen.

² J. Brouwer: *Geestelijke verwarring* (1940), p. 60, 68.

universitair verband te coördineren, en korte tijd later werd in Utrecht een eerste bijeenkomst gehouden van studenten van alle universiteiten en hogescholen. Het land telde tien van die instellingen van hoger onderwijs, maar de twee Amsterdamse achtten één gemeenschappelijke vertegenwoordiger voldoende. Het nieuwe college kon zich dus aanduiden als 'de Raad van Negen'.

Wij willen aan het getal negen niet te zwaar tillen. Om te beginnen nam ook de Utrechtse gastheer, Wim Eggink, een student in de geografie van wie een grote stuwende kracht uitging en die veel contact had in liberale kringen, aan het beraad deel; hetzelfde gold voor een vertegenwoordiger van de Unie van Katholieke Studentenverenigingen (die zich eind '41 niet ontbonden had) en tenslotte kregen de studenten van de Vrije Universiteit eind '42 een eigen vertegenwoordiger in de Raad van Negen.

Een van de eerste dingen die deze raad deed, was te overwegen of men een eigen illegaal blad zou gaan uitgeven. Men kon er geen goede redactie voor formeren en via mr. D. Mesritz (in de zomer van '40 een van de helpers van de eerste geheime agent, Lodo van Hamel) werd toen contact gezocht met de redactie van *De Geus*; geen van de leden van de Raad van Negen wist dat dat de gebroeders Drion waren. Aanvankelijk liep dat contact steeds via Mesritz; enerzijds geschiedde dat uit veiligheidsoverwegingen, anderzijds wilden noch de Raad van Negen noch de Drions hun onafhankelijkheid prijsgeven. Wel maakten de Drions in november '42 in *De Geus* bekend dat de raad gevormd was en dat de oproepen die van hem zouden uitgaan, voortaan in hun blad opgenomen zouden worden.

Aan de meeste universiteiten en hogescholen slaagden de leden van de Raad van Negen er in de tweede helft van '42 in, hun contacten naar beneden uit te bouwen; zij legden tevens via de kanalen van de opgeheven studentenverenigingen voldoende verbindingen om eventuele parolen snel door te geven. Alleen in Delft ging dit, schijnt het, minder vlot, hetgeen samenhangen kan hebben met het feit dat de eerste vertegenwoordiger van de TH in de Raad van Negen Pahud de Mortanges was die zich meer en meer op zijn sabotagegroep ging concentreren. Hoe dat zij: toen zich eind '42, in december, in de dagen waarin Mussert tot 'Leider van het Nederlandse volk' uitgeroepen werd, op de sector van het hoger onderwijs de scherpste crisis ging aftekenen die men er ooit gekend had, bezat althans de studentenwereld de eigen illegale organisatie die trachten zou, leiding te geven.

Studenten naar Duitsland?

De oorsprong van die plotselinge crisis lag op de sector van de arbeidsinzet, om precies te zijn: bij *Generalkommissar* Schmidt, onder wie die arbeidsinzet was komen te ressorteren sinds *Gauleiter* Sauckel eind maart '42 door Hitler benoemd was tot *Generalbevollmächtiger für den Arbeitseinsatz*. Enkele weken later, begin april, was toen binnen het *Reichskommissariat* de *Hauptabteilung Soziale Verwaltung* (de Duitse dienst die via de z.g. *Fachwerber* bij de gewestelijke arbeidsbureaus een maximum aan Nederlandse arbeiders naar Duitsland zond) uit het *Generalkommissariat für Finanz und Wirtschaft* gelicht en aan Schmidts *Generalkommissariat zur besonderen Verwendung* toegevoegd. Begrijpelijk was het wél dat Sauckel die in de *NSDAP* carrière gemaakt had, in de bezette gebieden nu juist de hoogste partijvertegenwoordigers met de verantwoordelijkheid belastte om hem aan de nodige buitenlandse arbeiders te helpen en wij nemen voorts aan dat de eerzuchtige Schmidt er geen bezwaar tegen had, die nieuwe verantwoordelijkheid op zich te nemen; daarbij voorzag deze evenwel niet dat zij hem voor steeds moeilijker dilemma's zou plaatsen. Immers (dr. B. A. Sijes heeft dat in zijn gedetailleerde studie *De Arbeidsinzet* terecht onderstreept), Schmidts primaire taak was, er als naaste adviseur van Seyss-Inquart en als diens rechterhand op de sector van de binnenlandse politiek voor te zorgen dat Nederland geleidelijk naar het Derde Rijk zou toegroeien – dat vergde een vermijden van grote schokken en van onrust. En nu zou hij als gevolmachtigde van Sauckel voor de uitvoering van opdrachten moeten gaan zorgen die keer op keer aan het Nederlandse bedrijfsleven een grote schok zouden toebrengen en onder de bevolking de onrust doen toenemen. Anders gezegd: als Sauckels gevolmachtigde moest Schmidt zichzelf op zijn andere terreinen van werkzaamheid gaan tegenwerken. Onvermijdelijk was het dat hieruit, mede gegeven Schmidts aard, een grillig beleid zou resulteren. Wat zich in december '42 in de studentenwereld ging afspele, vormt daarvan een tekenend voorbeeld.

In de maanden april tot en met november '42 waren, van de grensarbeiders afgezien, in totaal honderdvijfduizend Nederlandse arbeiders naar Duitsland vertrokken (wij komen hier in dit deel nog op terug) – dat was vijfduizend *meer* dan in het gehele jaar '41, maar het was vier-en-twintigduizend *minder* dan Sauckel tussen 1 april en 30 november geëist had. Diens ontevredenheid was van maand tot maand toegenomen. Welnu, op 2 december ontving Schmidt opeens instructie, er zorg voor te dragen dat nog in december niet minder dan vijf-en-twintigduizend werkkrachten naar Duitsland zouden vertrekken. Waar kon men die vinden? Het nieuwe hoofd van de *Hauptabteilung Soziale Verwaltung*, dr. G. A. Apitz, stelde een plan op: tienduizend

man moesten komen uit het bedrijfsleven, tienduizend uit het overheids- personeel, vijfduizend uit de afzwaaiende lichter van de Nederlandse Arbeidsdienst – en daar moesten dan vijfduizend *studenten* aan toegevoegd worden. Apitz kwam dus aan een totaal van dertigduizend, vijfduizend méér dan gevraagd was; hij hield er rekening mee dat de vijf-en-twintigduizend, als men daar op mikte, niet gehaald zouden worden.

Schmidt begon met de vijfduizend man van de Arbeidsdienst te schrappen. Hij beseftte (en *Generalarbeitsführer* Bethmann viel hem bij, Scyss-Inquart vermoedelijk ook) dat de Arbeidsdienst gedoemd was te mislukken als bekend werd dat men, na zijn arbeidsdienstplicht vervuld te hebben, grote kans liep, *linea recta* naar Duitsland gezonden te worden. Tegen het oproepen van studenten had Schmidt evenwel geen bezwaar. Apitz deed dus aan dr. Schwarz, hoofd van Wimmers *Hauptabteilung Erziehung und Kirchen*, weten dat zesduizend studenten nog in december gedwongen moesten worden, naar Duitsland te vertrekken – hij vroeg, de lijn doortrekkend, duizend méér dan hij aanvankelijk bepaald had. Schwarz sribbelde tegen, voorspelde dat de opdracht al door de gestelde termijn onuitvoerbaar was, wees er op dat er grote onrust zou komen in het hoger onderwijs, maar Apitz, door Schmidt gesteund, gaf niet toe en op dinsdag 8 december werd secretaris-generaal van Dam er van in kennis gesteld dat nog diezelfde maand zes- tot achtduizend studenten (Apitz vergrootte zijn reserve) naar Duitsland gezonden moesten worden; de eerste groep moest al binnen twee weken, op 19 december namelijk, vertrekken.

Jegens anderen, en wellicht ook jegens zichzelf, had van Dam de vele concessies die hij op de sector van het hoger onderwijs sinds zijn benoeming gedaan had, als regel goedgepraat door er op te wijzen dat hij dan toch bereikt had dat de universiteiten en hogescholen ‘normaal’ verder functioneerden. En nu deze eis! De helft van de studenten zou aan het hoger onderwijs onttrokken worden! Hij opperde bezwaren. Schwarz wees ze af – en van Dam besloot, zich bij de Duitse eis neer te leggen maar dan wél te trachten, zo gunstig mogelijke voorwaarden voor de studenten te verkrijgen; hem werd toegezegd dat de eersten hunner niet al op 19 december zouden moeten vertrekken maar eerst na de Kerstdagen, voorts dat de tewerkstelling in Duitsland niet langer dan een jaar zou duren, en tenslotte dat bij de plaatsing der studenten rekening gehouden zou worden met hun studierichting. Van Dam zag daar belangrijke ‘concessies’ in. Hoe kwam hij nu aan zes- tot achtduizend studenten? Hij had de medewerking van de universitaire autoriteiten nodig: alle studenten stonden bij een universiteit of hogeschool ingeschreven en als zijn departement nu hun namen en adressen kreeg, dan konden die aan de gewestelijke arbeidsbureaus doorgegeven worden die de

betrokkenen voor de gebruikelijke medische keuring zouden oproepen en hun mededeling zouden doen van de trein waarmee zij, indien goedgekeurd, naar Duitsland dienden te vertrekken.

Alle rectores magnifici der universiteiten en hogescholen werden nog op de 8ste telegrafisch opgeroepen om op woensdagmiddag 9 december naar Amsterdam te komen waar van Dam in de Senaatskamer van de gemeente-universiteit een bespreking met hen wilde hebben, eerst met de rectores magnifici der openbare universiteiten, vervolgens met die der bijzondere. Die eerste bespreking begon om twee uur. Amsterdam was er vertegenwoordigd door Brouwers opvolger prof. dr. H. T. Deelman, Utrecht door prof. L. van Vuuren (een autoritaire man die pro-Duits was en ook deswege buiten de Senaat om tot rector magnificus benoemd was¹), Groningen door de 'foute' hoogleraar dr. H. M. de Burllet (opvolger van de al even 'foute' Kapteyn), Delft door prof. ir. H. B. Dorgelo — en ook de Leidse waarnemend rector magnificus was, al waren er dan geen studenten in Leiden meer, opgeroepen: prof. dr. W. van der Woude²; de rector magnificus uit Wageningen, prof. mr. W. C. Mees (pas benoemd en 'fout') ontbrak.³

In die eerste bespreking begon van Dam (die door op ten Noort en een ambtenaar die voor een verslag moest zorgen, vergezeld was) met mee te delen dat zes- tot achtduizend studenten eind december naar Duitsland zouden moeten vertrekken. Hij zei dat de Duitsers van hun eis geen afstand wilden doen, hij vertelde welke 'concessies' hij in de wacht gesleept had, hij dreigde dat, als de zes- tot achtduizend niet opkwamen, *alle* studenten naar Duitsland overgebracht zouden worden. Van de rectores magnifici verlangde hij dat ze hem het nodige namen- en adressenmateriaal zouden zenden.

Van Vuuren (Utrecht) protesteerde, wees er op dat wat de Duitsers

¹ In '41 werd de als opvolger van Kruyt voorgedragen rector magnificus niet door het departement benoemd. Van Vuuren ging toen als oudste assessor krachtens de Hogeronderwijswet als waarnemend rector fungeren; enige tijd later werd hij officieel benoemd. ² Toen de rector magnificus van de cursus '40-'41, prof. dr. A. W. Byvanck, in september '41 aftrad, had het departement geweigerd, de door de Senaat voorgestelde opvolger te benoemen. Van der Woude, de oudste assessor, werd toen waarnemend rector magnificus en in die situatie kwam geen wijziging. ³ Ook in Wageningen was in '41 en '42 al commotie geweest. In de zomer van '41 was er prof. S. C. J. Olivier naar het concentratiekamp Amersfoort gebracht omdat hij, met de woorden 'Neem die rommel eens even weg', Duitse V-biljetten van de muur van zijn laboratorium had laten verwijderen. Voorts waren in september '42 één hoogleraar en negen studenten gegijzeld omdat ondekt was dat zich in het botenhuis van de studentenroeivereniging Argo een soort katafalk bevond met daarop een kartonnen Hitlerfiguur.

wensten, in strijd was met het Landoorlogreglement en betoogde dat er grote onrust zou ontstaan. Dorgelo (Delft) zei dat hij geen enkele toezegging kon doen. Deelman (Amsterdam) sprak de hoop uit dat van Dam er in zou slagen, de maatregel opgeheven te krijgen. Van der Woude (Leiden) uitte een krachtig woord van protest en zei dat hij, ook al kon Leiden geen studenten leveren, zijn functie demonstratief zou neerleggen als de maatregel gehandhaafd werd. Alleen de Burlet (Groningen) stelde zich geheel achter de Duitse eis: de houding van de studenten was, zei hij, allerellendigst, zij zouden in Duitsland veel kunnen leren.

Mees (Wageningen) verscheen plus de tweede groep rectores magnifici: prof. mr. A. L. de Block (Tilburg), prof. mr. P. W. Kamphuisen (waarnemend rector van Nijmegen), prof. dr. D. Nauta (Vrije Universiteit¹) en prof. dr. G. Gonggrijp (Rotterdam).

Van Dam herhaalde de mededelingen die hij jegens de eerste groep gedaan had.

Op ten Noort viel zijn chef in de rug aan door te betogen dat wat de Duitsers wensten, het einde van het hoger onderwijs betekende. Van Dam repliceerde: dat willen de Duitsers juist, daarom moeten wij een deel instandhouden. Van Vuuren wees op de 'Aanwijzingen' van '37: mocht men wel meewerken aan de versterking van het Duitse oorlogsapparaat? trouwens, bestond er wel zekerheid dat de studenten, eenmaal in Duitsland aangekomen, niet eenvoudig naar het Oostelijk front gestuurd zouden worden? Dat vroeg ook Mees. Van Dam antwoordde dat dat niet onmogelijk was, in Nederland, zei hij, ijverde, gelijk bekend, de NSB al voor de invoering van de militaire dienstplicht. Hij maakte de zaak er niet beter op! De Block, Kamphuisen, Nauta en Gonggrijp verklaarden alle vier dat zij ten aanzien van de gevraagde medewerking geen enkele toezegging konden doen: daar moesten hun Senaten in gekend worden, Kamphuisen en Dorgelo wezen er voorts op dat de studenten, zodra de actie bekend zou worden, naar alle kanten zouden uiteenstuiven. 'Waarom bent u niet afgetreden?' werd aan van Dam gevraagd. Van Dam antwoordde dat hij dat wèl overwogen had, maar er werkten tenslotte al enkele honderdduizenden Nederlandse arbeiders in Duitsland – waarom zou men de studenten beter behandelen? Op ten Noort wees er toen op dat die vergelijking niet opging: arbeiders kenden een

¹ In de cursus '41-'42 was, als in de voorgaande, prof. mr. V. H. Rutgers rector magnificus van de Vrije Universiteit geweest. Toen hij in '41 herbenoemd werd, had de bezetter via van Dam geëist dat hij door prof. dr. A. A. van Schelven, in '40-'41 lid van Nationaal Front, vervangen zou worden. Het bestuur van de Vrije Universiteit had die eis naast zich neergelegd.

vak, studenten waren nog maar in opleiding. Dat vond algemene instemming, behalve bij de Bulet.

Veel had van Dam dus niet bereikt en dat feit had toch wel indruk op hem gemaakt. Hij beloofde dat hij Seyss-Inquart zou trachten over te halen, van het gehele plan af te zien; zou dat niet gelukken, dan zou hij trachten voor de uit te zenden studenten een zo goed mogelijke positie te verwerven. Hij onderstreepte dat de besprekingen strikt geheim geweest waren; juist omdat niet vaststond dat de Duitsers zouden doorzetten, wenste hij dat de *rectores magnifici* hoogstens hun assessoren zouden inlichten.

Om kwart voor vijf ging men uiteen.

De meesten die aan de bespreking deelgenomen hadden, waren geen moment van plan, de hun opgelegde geheimhouding te respecteren. Vooral Nauta (Vrije Universiteit) was diep verontrust: wanneer de Duitsers via van Dam meedeelden dat zij duizenden studenten naar Duitsland wilden zenden, dan konden zij ook van de ene dag op de andere tot grote *razzia's* op de studenten overgaan – was het dan niet beter, onmiddellijk te verhoeden dat studenten nog ergens in groten getale bijeenkwamen? Het bestuur van de Vrije Universiteit zag de zaak als Nauta en maakte op donderdag 10 december bekend dat de Kerstvakantie terstond inging. Die avond werd de sociëteit van het Studentencorps van de VU gesloten met een toespraak door het erelid prof. dr. J. Waterink. 'Geeft nooit', zei deze,

'ook maar een vingerbreed toe aan de vijand. Weet dat adeldom verplicht en draagt hoog de adeldom van uw Nederlanderschap en van uw Calvinist-zijn. Wat ook de vijand vraagt, hoe hij vleit, hoe hij zijn eigen doen bagatelliseert, hoe misschien secretarissen-generaal, professoren van onderscheiden universiteiten, mannen van invloed ook confereren of intrigeren, wij kennen maar één antwoord: dat antwoord is: 'Nooit!' ¹

★

Met de departementsambtenaar die de notulen gemaakt had van de besprekingen van woensdagmiddag 9 december, stond het Amsterdamse lid van de Raad van Negen, mr. A. Meerwaldt, in contact. Woensdagavond werd Meerwaldt gewaarschuwd, donderdagochtend bezat hij een kort verslag van het besprokene en nog diezelfde dag kwam de Raad van Negen bijeen.

¹ *De Vrije Universiteit in oorlogstijd* (z.j.), p. 33.

Besloten werd, de inhoud van het verslag onmiddellijk per pamflet aan alle studenten bekend te maken en hun aan te raden, zich onder alle omstandigheden aan de dreigende arbeidsinzet te onttrekken. Elke afgevaardigde nam de vastgestelde tekst naar de eigen universiteit of hogeschool mee; deze werd op vrijdag 11 december gestencild verspreid; diezelfde dag verscheen een extra-nummer van *De Vrije Katheder* waarin men las: 'Nooit zullen wij onszelf tot slaven laten maken!'¹ Die vrijdag beweerde Deelman in Amsterdam jegens zijn studenten dat nog geen enkel definitief besluit gevallen was, de vervroegde Kerstvakantie bij de Vrije Universiteit bekritiseerde hij. Verscheidene studenten namen van zijn geruststellende woorden met ergernis kennis en verdwenen van de universiteit. Elders gebeurde hetzelfde. In Tilburg en Rotterdam werd trouwens door de hogeschoolbesturen bekendgemaakt dat de Kerstvakantie vervroegd zou ingaan: op maandag.

Op zaterdagochtend 12 december keurde de Amsterdamse Senaat met algemene stemmen en één onthouding (vermoedelijk van prof. Snijder) een brief aan van Dam goed² die louter een protest bevatte tegen diens 'regeringsmededeling' inzake de 'plannen tot tewerkstelling van Nederlandse studenten in Duitsland'. Plannen? Die middag arriveerde bij alle rectores magnifici een nieuw telegram van van Dam: gevraagd werd, lijsten met de namen en adressen der studenten ten spoedigste aan het departement te doen toekomen. In de Utrechtse Senaat die 's middags vergaderde, deelde van Vuuren mee dat hij die opdracht zou weigeren. De uitvoering werd hem overigens onmogelijk gemaakt, want in de nacht van zaterdag 12 op zondag 13 december staken twee mannelijke en twee vrouwelijke leden van het Utrechtse Kindercomité (de organisatie die Joodse kinderen naar onderduikadressen bracht) met nog een vijfde helper de studentenkartotheek in het hoofdgebouw van de Utrechtse universiteit in brand. Nog op zondag werden toen de hoofdgebouwen van alle universiteiten en hogescholen onder permanente politiebewaking gesteld.

Diezelfde zondag, 13 december, onthulde Seyss-Inquart in het Amsterdamse Concertgebouw dat Mussert door Hitler min of meer als 'Leider van het Nederlandse volk' erkend was en dat de NSB nauwer betrokken zou worden bij het bestuur van Nederland – de NSB, welke leider en plaatsvervangend leider (Mussert en van Geelkerken) in de voorafgaande maanden enkele keren betoogd hadden dat, als *zij* het voor het zeggen kregen, de dienstplicht ingevoerd zou worden! *Kregen* zij het nu voor het zeggen? Of zou de bezetter soms hun denkbeeld overnemen? Dat leek aan de aange-

¹ *De Vrije Katheder*, III, 4 (dec. 1942), p. 1.   ² Tekst: Doc I-115, a-2.

kondigde uitzending van studenten naar Duitsland een sinister karakter te geven. Maar was dan niet een onmiddellijke en duidelijke daad van protest op zijn plaats?

Maandag 14 december werd een verwarde dag in de universitaire wereld. De Vrije Universiteit, Rotterdam en Tilburg waren al dicht, in Nijmegen, Wageningen en Utrecht braken spontane stakingen uit: de studenten die er voor de colleges of practica verschenen, gingen na onderlinge gesprekken weer naar huis. In Wageningen deed dit overigens slechts een deel. *Algemeen* was die staking dus niet en ze had ook geen centrale leiding.

Zo was de situatie toen de Raad van Negen op die maandag in Amsterdam bijeenkwam, samen met de raad van advies van de Unie van Katholieke Studentenverenigingen. Ook Johan Brouwer was ter vergadering aanwezig en het zal wel mede op grond van zijn strijdvaardig betoog geweest zijn dat de Raad van Negen besloot, de staking een algemeen karakter te geven. De raad van advies van de Unie was daar evenwel geen voorstander van; zijn leden zeiden dat elke stakingsoproep, wat de Vrije Universiteit, Rotterdam en Tilburg betrof, een slag in de lucht was; gerapporteerd werd voorts dat de stemming in Delft over het algemeen tegen staken was, dat Groningen weifelde en dat in Amsterdam (gemeente-universiteit) grote verdeeldheid heerste. Desondanks liet de Raad van Negen de stakingsoproep uitgaan. 'Iedere universitaire activiteit moet worden vermeden', stond er in. 'Geen examens, geen colleges, geen practica. De staking gaat terstond in.'

In Amsterdam had die oproep niet veel effect, wèl in Utrecht waar de staking van maandag zich uitbreidde. Van Vuuren waarschuwde de politie. Van de besturen der faculteitsverenigingen eiste hij dat zij normaal naar de universiteit zouden gaan – dat werd geweigerd en alle bestuursleden legden hun functies neer. Voorts werden in Utrecht die dinsdag enkele tientallen studenten gearresteerd in verband met de brand in het universiteitsgebouw; zij konden allen aantonen dat zij er niets mee te maken hadden gehad.

Uiteraard drong al die beroering ook tot het *Reichskonmissariat* door. Ze was Schmidt onwelkom. Hij beseftte bovendien dat hij, nu de studenten zo gealarmeerd waren, er onmogelijk op korte termijn vijfduizend in handen kon krijgen. Aan Apitz deelde hij mee dat de *Hauptabteilung Soziale Verwaltung* maar van de studenten moest afzien, aan van Dam zei hij dat het besluit om studenten naar Duitsland te sturen, definitief ingetrokken was. Van Dam haastte zich om die tijding telefonisch aan alle rectores magnifici door te geven – in Nijmegen was dat nu prof. mr. B. H. D. Hermesdorf die als rector de plaats van waarnemer Kamphuisen ingenomen had.

Bij alle universiteiten en hogescholen die nog open waren, ging op woensdag 16 december de Kerstvakantie in. In Groningen begon de Bulet

die dag samen met de pedel (die ook NSB'er was) de naam- en adreslijsten van studenten op te stellen. Kort nadien ging van Vuuren zich in Utrecht grote moeite geven om de vernielde kartotheek weer op te bouwen: alle studenten ontvingen een nieuw registratieformulier met opdracht, dat onmiddellijk ingevuld terug te zenden; 'meer dan de helft van de studenten heeft', aldus *De Geus*, 'aan die opdracht voldaan: een miserabele geste tegenover de moedige collega's die het materiaal grotendeels deden verbranden.'¹

★

Misschien moet dat gebeuren te Utrecht ons een aanwijzing zijn om de strijdvaardigheid die bij het begin van het nieuwe jaar onder de studenten heerste, niet te overschatten. Zij droeg zeker geen algemeen karakter. Dat had de Raad van Negen ook geconstateerd – met spijt. Keken de leden op de gebeurtenissen van 10 tot 16 december terug, dan moesten zij wel concluderen dat zij hun stakingsoproep overrijd hadden laten uitgaan en dat zij ook nog niet voldoende greep hadden op de studenten. Eind december kwam de raad in Utrecht opnieuw bijeen. Een Hagenaar, A. van Velsen, een oudere relatie van het Utrechtse lid van de raad, A. J. André Wiltens, betoogde er dat men vóór alles de organisatie versterken moest (dat geschiedde) – eerst daarna had het zin, een nieuw parool uit te geven. Welk parool?

Dat hing er van af hoe men de situatie beoordeelde. Was de arbeidsinzet der studenten inderdaad, zoals van Dam gezegd had, definitief van het Duitse program verdwenen? Kon men dergelijke toezeggingen ooit vertrouwen? Anderzijds: wanneer men alle studenten adviseerde, na de Kerstvakantie de universiteiten en hogescholen te mijden, hoe kon de Raad van Negen dan ooit die studenten bereiken? Via een extra-editie van *De Geus* d.d. 20 januari '43 maakte de raad bekend dat men naar zijn oordeel voorshands de studie kon hervatten; 'de eisen van een hechter onderling contact' maakten dat wenselijk, maar als 'slechts een gedeelte van de studenten gegrepen' werd, dan zou men 'terstond tot actie over (moeten) gaan' – collectief: 'Het gaat om onze hoogste, enige troef. Laten wij die tenminste niet door gemis aan eenheid verspelen.'²

De Drions die dit advies in *De Geus* opgenomen hadden, waren het er persoonlijk niet mee eens geweest. Het lijkt evenwel geen twijfel dat het weergaf wat de meeste studenten zelf wensten: de consequentie van wegblijven na de Kerstvakantie was dat men zijn studie voor onbepaalde tijd

¹ *De Geus*, 22 (okt. 1943), p. 4.   ² A.v. (extra-editie, 20 jan. 1943), p. 2.

onderbrak. Daar waren de meesten op dat moment niet toe bereid. Enige nervositeit bleef overigens bestaan, vooral in Wageningen. Daar had de *Sicherheitspolizei* na een inbraak in het bevolkingsregister waarbij ca. 20 000 persoonskaarten verdwenen waren, enkele dagen later (8 januari) als représaille negentien studenten en een assistent gearresteerd¹ — nadien waren de studenten van de Landbouwhogeschool naar alle delen des lands uiteengestoven. Rector magnificus Mees en zijn assessoren zonden hun een oproep om terug te keren, maar de contact-commissie der vroegere besturen ried af, de studie te hervatten. Nervositeit kwam er ook in Utrecht waar de *Sicherheitspolizei* samen met Nederlandse politie-agenten en met een NSB-student als gids op 25 januari (de dag waarop de colleges en practica alom hervat werden) een inval deed in een collegezaal waarbij vele studenten via de ramen ontkwamen; van de overigen werden de collegekaarten gecontroleerd.

★

Zonder enig profijt voor de arbeidsinzet had Schmidt met zijn (na een week weer ingetrokken) mededeling dat zes- tot achtduizend studenten naar Duitsland moesten vertrekken, niet anders bereikt dan dat hij het hoger onderwijs in rep en roer gebracht had en trouwens in een nog wijdere kring ongerustheid had gewekt: bij de ouders en familieleden der studenten, bij hun kennissen, bij ieder die er van hoorde. En, zo vroeg men zich in de studentenwereld af: was het inderdaad tot definitief afstel gekomen? In januari '43 kon men nog niet precies voorzien wat die inschakeling van de NSB in het openbaar bestuur te betekenen had; niets goeds — dat stond vast. Trouwens, in het algemeen nam men aan dat, als de bezetting voortduurde, de druk van de vijand zou toenemen. Het was winter en van de Amerikanen en Engelsen die bij Tunesië vastzaten, viel voorlopig weinig te verwachten.

Twée gebeurtenissen brachten een opleving in de stemming teweeg: de geboorte van prinses Margriet en de capitulatie van het Duitse Zesde Leger bij Stalingrad.

Prinses Margriet

Veel Nederlanders waren er (wij weten overigens niet, hoeveel) wier fantasie zich telkens weer met de leden van de koninklijke familie bezighield. Oranje

¹ Via Amersfoort kwamen zij in het nieuwe concentratiekamp Vught terecht; één student stierf daar.

en 'bevrijding' waren voor de meesten synoniemen geworden; met name voor koningin Wilhelmina was door haar kloeke radiotoespraken grote waardering gegroeid. Men zag in haar de personificatie van strijdend Nederland: een meer dan zestigjarige vorstin die gescheiden was van haar dochter en kleinkinderen, maar uit wier woorden telkens weer een onwrikbaar vertrouwen in de eindoverwinning en een zuiver medeleven met haar onderdrukt volk spraken. Dat kroonprinses Juliana en haar twee dochtertjes in Canada beschermd waren tegen Duitse bommen, strekte menigeen tot troost.

Beatrix was in januari '38 geboren, Irene in augustus '39. Bij beide gelegenheden was in de kring van aanhangers van het Oranjehuis gehoopt dat een kroonprins ter wereld zou komen. Waarom? Omdat dat een waarborg leek te bieden voor een directe voortzetting van de dynastie? Of speelde de figuur van Willem van Oranje een rol? Wij weten het niet. Een feit was dat zodra in de herfst van '41 in bezet gebied rondverteld werd dat prinses Juliana in verwachting was, menigeen op de geboorte van een prins ging hopen; hoe die zou gaan heten, leed geen twijfel: 'Willem'. 'Van officiële zijde zijn wij gerechtigd bekend te maken dat H.K.H. Prinses Juliana een nieuwe telg van het Huis van Oranje verwacht' - zo stond in december '41 in het illegale *Vrij Nederland* te lezen.¹ Vier maanden later volgde een rectificatie: 'Van betrouwbare zijde' had het blad vernomen dat de prinses een miskraam had gehad.² De bron van beide berichten is ons onbekend.

Op de avond van 19 januari '43 werd in Ottawa een prinses geboren. De Londense radio-uitzendingen maakten dat feit in de ochtenduitzendingen van 20 januari bekend. Lang niet iedereen kon regelmatig naar die uitzendingen luisteren maar wie het bericht opgevangen had, gaf het aan anderen door, soms wèl, soms niet nauwkeurig. Menigeen vernam dat niet een prinses maar een prins ter wereld gekomen was, hetgeen, schijnt het, de feestvreugde vergrootte. Die vreugde werd nogal openlijk getoond, vooral in trams en treinen. Op het platteland waren hier en daar scholen waar kinderen oranje-strikjes in het haar droegen. Veel onderwijzers en onderwijzeressen lieten niet na, een enkel woord aan de geboorte van het prinsesje te wijden, in Goes werd een onderwijzer die luidkeels het Wilhelmus had laten zingen, ontslagen. Tot een demonstratie kwam het ook op de beurs in Rotterdam waar men de gele lampjes boven de makelaarsnissen ontstoken had.³ Alle

¹ *Vrij Nederland*, II, 7 (dec. 1941), p. 4.   ² A.v., II, 12 (1 april 1942), p. 2.   ³ Boven deze nissen bevonden zich lampjes in verschillende kleuren die men ontsteken kon om een makelaar die in een bepaalde nis zijn vaste standplaats had maar die zich in de beurshal bevond, te waarschuwen dat in zijn nis iemand op hem wachtte. Men stak alle gele lampjes tegelijk aan; zij benaderden de kleur oranje het best.

huurders van nissen werden successievelijk bij de politie ontboden, zo ook de secretaris van de Kamer van Koophandel en Fabrieken die evenwel later van *Beaufragter* Völckers vernam dat deze het desbetreffende politiedossier als 'kindisch' van de tafel geveegd had.¹

'Wij mogen nu bezet zijn, slachtoffers van een misdadige overval – het besef', aldus *Slaet op den Trommele* (liberaal),

'dat Oranje er altijd nog is, het thans zoveel duidelijker gevoelde besef dat Oranje er altijd nog zijn zal als ons bindend element, geeft ons de kracht om alle tergingen van deze tijd te doorstaan.'²

Toen de namen van het prinsesje ('Margriet Francisca') bekendgeworden waren, schreef *Het Parool*:

'Wanneer prinses Margriet van Oranje groot zal zijn geworden, zal begrijpen hoe zij geboren is in ballingschap en door het Nederlandse volk is begroet in de stilte van de onderdrukking, dan zal zij beseffen hoe haar intree in ons volk reden is geweest tot een kort ogenblik van eerlijke blijdschap, tot een adempauze in de strijd die haar volk thans om de vrijheid vecht.'³

Kort nadien al werden er broches of andere insignes in de vorm van een margriet gedragen. Begin april kreeg de politie opdracht, alle voorraden van dit soort artikelen in beslag te nemen; zou men een margriet demonstratief gaan dragen, dan moest de politie de betrokkene waarschuwen – in zijn naam was de overbelaste *Sicherheitspolizei* niet geïnteresseerd.

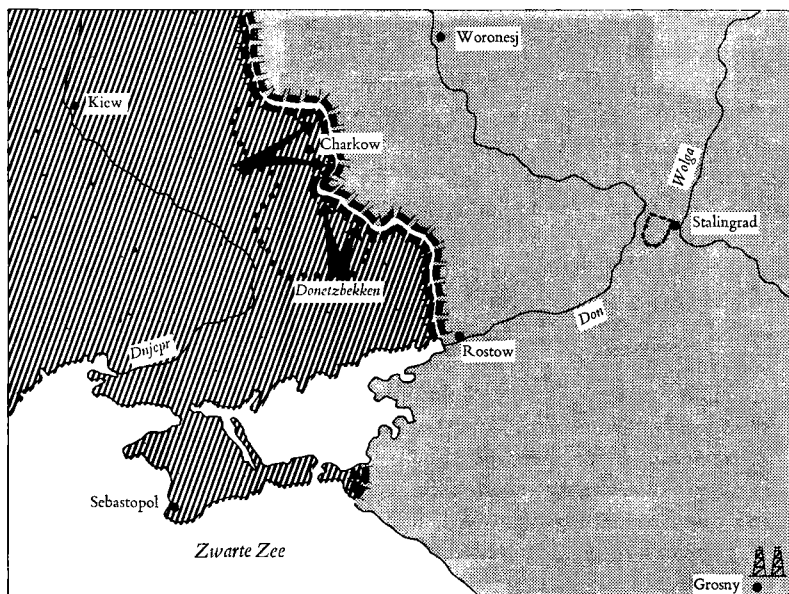
'Een kort ogenblik van eerlijke blijdschap' – wij hechten waarde aan die formulering van *Het Parool*, aangezien de redactie juist van dit blad uit personen bestond die zich vóór de bezetting niet of slechts in geringe mate met het Oranjehuis verbonden gevoeld hadden. Wij voegen daar evenwel aan toe dat, dunkt ons, de blijdschap waarmee de Duitse nederlaag bij Stalingrad begroet werd, nog heel wat groter was. Was de bevrijding eenmaal daar, dan zou prinses Margriet voet kunnen zetten op Nederlandse bodem – welnu, de ondergang van het Duitse Zesde Leger leek die bevrijding een flink stuk dichterbij te brengen.

Stalingrad

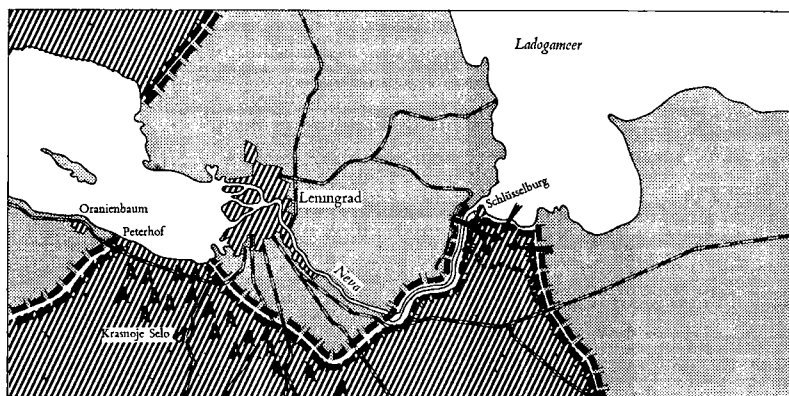
Bijna een kwart miljoen Duitsers zat van eind november '42 af bij Stalingrad

¹ W. F. Lichtenauer: 'De persoon en het optreden van dr. C. Völckers' (jan. 1973), p. 1 (Doc I-1808, a-4). ² *Slaet op den Trommele*, 29 (20 jan. 1943), p. 2. ³ *Het Parool*, 48 (10 febr. 1943), p. 1.

DE RUSSEN IN HET OFFENSIEF

VII. Oostelijk front, situatie na het Russische winter-offensief 1942-1943
De zwarte stippellijn geeft de grens van het gebied aan dat de Russen als gevolg van
een Duits tegenoffensief weer moesten prijsgeven.

VIII. Opheffing van de blokkade van Leningrad, januari 1943
Door het Russische offensief moesten de Duitsers een strook aan de zuidelijke oever
van het Ladogameer prijsgeven. De Duitse artilleriestellingen van waaruit Lenin-
grad onophoudelijk beschoten werd, zijn met de letter A aangegeven.

ingesloten en toen von Mansteins poging om hen te ontzetten in de tweede helft van december was mislukt, was hun lot bezegeld. Van dag tot dag werden hun voorraden geringer, zij kregen tekort aan munitie, voedsel en medicamenten. Felle kou ging de uitgehongerden teisteren. Erger nog: op het gebied dat zij verdedigden, werd op 10 januari '43 door de Russen van alle kanten een grote aanval ingezet. De ring om de overlevenden werd nadien nauwer aangehaald. Zij wisten dat zij gedoemd waren ten onder te gaan, maar hun opperbevelhebber, generaal Paulus, weigerde herhaaldelijk Russische voorstellen tot overgave te aanvaarden. Dat was ook Hitlers bevel: het Zesde Leger moest zich, teneinde de Russische strijdkrachten zo zwaar mogelijke verliezen toe te brengen en hen zo lang mogelijk te binden, tot de laatste man opofferen. In het vertrouwen dat dit bevel opgevolgd zou worden, bevorderde Hitler Paulus tot *Generalfeldmarschall*. Bitter teleurgesteld was hij dan ook toen op 31 januari '43 bericht kwam dat Paulus met zijn staf en met de troepen die hij nog bereiken kon, gecapituleerd had. Twee dagen later, op 2 februari, werd het laatste Duitse weerstandsnest opgeruimd. Het Zesde Leger had opgehouden te bestaan.

Het was een verpletterende Duitse nederlaag. Bijna honderdvijftigduizend Duitsers waren in de gevechten gesneuveld, aan hun verwondingen bezweken of van honger en koude omgekomen. Meer dan negentigduizend raakten in krijgsgevangenschap onder wie zich, afgezien nog van Paulus, niet minder dan drie-en-twintig generaals bevonden. Ook op materieel gebied waren de Duitse verliezen zwaar: 2 000 tanks, 2 000 vliegtuigen en 10 000 stukken geschut waren verloren gegaan.

Anderzijds: hoe groot en inspirerend de Russische overwinning ook was, in strijd met de verwachtingen van het Russische opperbevel bezat het Rode Leger niet de kracht om haar volledig uit te buiten. De verwoede gevechten met het Zesde Leger en vooral ook met von Mansteins troepenmacht hadden zoveel van de Russen gevergd dat zij niet onmiddellijk naar de Zwarte Zee konden doorstoten. Von Manstein hield daar een corridor open waardoor het Duitse Vierde Leger en de overige Duitse en andere hulpstroepen die de Kaukasus bereikt hadden (daaronder de *SS-Division 'Wiking'* waarin een deel van de Nederlandse 'Oostfront-vrijwilligers' meevocht), westwaarts konden ontsnappen. Zij richtten daarbij grote verwoestingen aan en schoten duizenden burgers neer. Pas op 14 februari was de havenstad Rostow weer in Russische handen. Intussen had het Rode Leger medio januari ook een groot offensief kunnen inzetten tegen de Duitse, Hongaarse en Italiaanse troepen ten westen van Woronesj. Hier werden in twee gebieden nog eens 23 divisies omsingeld en goeddeels vernietigd. Daarmee evenwel (èn met een geslaagde poging om de blokkade van Lenin-

grad op te heffen¹⁾ was de aanvalskracht van het Rode Leger voorlopig uitgeput. Charkow werd nog veroverd, maar moest, na een Duits tegenoffensief, een maand later (17 maart) weer prijsgegeven worden, hetgeen betekende dat een deel van het industrieel belangrijke Donetzbekken in Duitse handen bleef. Schrale troost voor Hitler! Want mede doordat de Amerikanen in Zuid- en West-Europa steeds meer divisies tegen de *Wehrmacht* in het veld zouden brengen, stond het nu vast dat de balans van krachten aan het Oostelijk front verder ten nadele van de Duitsers zou doorslaan. Dat was een feit van kardinale betekenis.

Hoe immens de moeilijkheden ook bleven waaraan de leiders van de Sowjetstaat het hoofd moesten bieden (de voedselvoorziening en het transportwezen baarden nog steeds grote zorgen) – aan wapens zouden zij, nu de naar het oosten verplaatste fabrieksinstallaties dag en nacht in bedrijf waren, geen gebrek meer hebben. Munitie was er voldoende en in '43 zouden bijna 3 000 vliegtuigen (meest lichte toestellen) en 20 000 tanks geproduceerd worden, zwaardere tanks dan in de twee voorafgaande jaren vervaardigd waren. In de lente van '43 werd met de formatie van vijf z.g. 'tanklegers' begonnen die, aangevuld met gemechaniseerde infanterie-korpsen, in de zomer van '43 enorme bressen zouden slaan in de Duitse linies.

In de periode tussen het begin van het offensief tegen het Rode Leger (november '42) en het einde van de strijd in het Donetzbekken (maart '43) had Hitler ca. een kwart van zijn totale troepenmacht aan het Oostelijk front verloren. Meer dan een miljoen Duitse militairen en bijna zeshonderdduizend man van de troepen der bondgenoten (Italianen, Roemenen, Hongaren) waren er buiten gevecht gesteld. Alleen al in de ziekenhuizen en militaire hospitalen van Duitsland bevonden zich in februari '43 ca. vijfhonderdduizend zwaargewonden. Het roekeloze avontuur waarin Hitler zich op de 22ste juni '41 had gestort, had zich tot een gigantische slijtageslag ontwikkeld die Duitsland uiteindelijk zou doen doodbloeden.

¹ Midden december '42 hadden de Russen de 'autoweg' over het Ladogameer heropend. De zuidelijke oever van dat meer was over een breedte van vijftien kilometer in Duitse handen en in de corridor die van daaruit zuidwaarts liep, hadden de Duitsers zich sterk verschanst, aan de westkant langs de rivier de Neva. Op 12 januari '43 zetten de Russen van twee kanten een zorgvuldig voorbereid offensief op die corridor in en na zes dagen harde strijd vond de ontmoeting tussen de uit het oosten en uit het westen oprukkende troepen plaats. De Duitsers moesten de gehele corridor prijsgeven. Nog voor hun terugtocht ten einde was, waren de Russen al begonnen met de bouw van een nieuwe spoorweg die Leningrad weer aansluiting zou geven op het Russische net. Op 2 februari kwam de eerste trein in Leningrad aan waarvan de belegering en beschieting overigens door de Duitsers voortgezet werd.

Uiteindelijk – Hitler moet het beseft hebben. Wanneer dat besef voor het eerst tot hem doordrong, is niet bekend. Al in december '41, toen hij voor Moskou vastzat en de Verenigde Staten aan de oorlog waren gaan deelnemen? Of hoopte hij in de zomer van '42 toen de *Wehrmacht* in een dubbele stormloop de Wolga en de aardoliebronnen van de Kaukasus leek te kunnen bereiken, dat hij er in elk geval in zou slagen, in de *Festung Europa* en in het gehele Midden Oosten een onaantastbare positie op te bouwen? Aan die hoop werd door El Alamein, door de Geallieerde landingen in Marokko en Algerië en, vooral, door de Russische triomf bij Stalingrad de bodem ingeslagen.

In Hitlers perspectief was een accoord met zijn tegenstanders uitgesloten. De Verenigde Staten en Engeland waren er niet toe bereid (de *unconditional surrender*-formule van Casablanca bevestigde slechts wat Hitler al wist – de Sowjet-Unie dan? Stellig was Stalin bitter teleurgesteld door het uitblijven van een Tweede Front in West-Europa in '42 – dat mocht Hitler gevoeglijk veronderstellen. Zou hij dan wellicht met de Russische dictator tot een vergelijk kunnen komen? Het zou betekenen dat hij de droom van zijn jeugd, het doel van zijn gehele politieke werkzaamheid (*Lebensraum im Osten!*) zou moeten prijsgeven. Bovendien moest hij aannemen dat de Sowjet-Unie elk accoord slechts zou opvatten als een wapenstilstand: hij zou de *Wehrmacht* in het oosten nauwelijks kunnen verzwakken. En wat zou tenslotte het effect zijn indien de Russen in het territoir dat hij bij elke regeling zou moeten prijsgeven, de sporen vonden van de massamoorden die door de *Einsatzgruppen* bedreven waren? Geen andere oplossing zag hij dan vol te houden. Deed hij zulks, dan kon (hij moet het geweten hebben) slechts een wonder hem redden. Maar was dat uitgesloten? Was niet ook in de achttiende eeuw Frederik de Grote, door in een schijnbaar hopeloze situatie te volharden, op het laatst aan de ondergang ontkomen? Misschien zou zich, als hij de te verwachten Geallieerde landing in West-Europa kon afslaan, oorlogsmoedigheid gaan aftekenen in de Verenigde Staten, vooral ook in Engeland dat binnen afzienbare tijd bestookt zou kunnen worden met de nieuwe wapenen, de *Vergeltungswaffen*, waarvan de productie voorbereid werd: de *V-1*'s en de *V-2*'s.

Voor de keuze staande of hij het volledige falen van zijn conceptie zou erkennen dan wel zou volhouden, koos Hitler het laatste. Daarbij concentreerde hij zich nagenoeg volledig op de gevechten aan het front dat hij voor het beslissende hield: het front in het oosten. Geen troepeneenheid, hoe klein

ook, mocht er terugtrekken dan met zijn persoonlijke goedkeuring. Zulks vergde dat hij zich in een monomane strategische bijziendheid dagelijks over kaarten boog om de duizenden detailbeslissingen te nemen die Churchill en Roosevelt en die ook hun *Combined Chiefs of Staff* wijselijk aan de plaatselijke bevelhebbers overgelaten zouden hebben. In de gebombardeerde Duitse steden waagde hij zich niet te vertonen. Hij sloot zich op in dat symbool van zijn achterdocht: zijn zwaarbeveiligde *Wolfsschanze* in Oost-Pruisen. Het was of hij, zijn grootheidswaanzin ten spijt, dat volstreekte dagelijkse isolement van de buitenwereld, dat weigeren van contact met de realiteit waarin hij zoveel rampspoed teweeg had gebracht, nodig had om de kracht tot volhouden op te brengen. Was de ondergang onvermijdelijk, dan zou Duitsland met hem ondergaan. Medelijden met de ettelijke miljoenen mensenlevens die dat zou vergen, kende hij niet.

Gefixeerd als hij was op de worsteling met de Sowjet-Unie, nam Hitler geen moment aan dat de oorlog wel eens zo zou kunnen eindigen dat een groot deel van Europa onder Amerikaans-Engelse invloed zou komen te staan – heel Europa zag hij ‘bolsjewistisch’ worden en hoe de Russen daar dan zouden gaan optreden, stond voor hem vast: zij zouden de ‘Germanen’, ‘het Arische ras’, vernietigen.

De weerslag van al deze opvattingen kwam de lezer reeds tegen in Bormanns verslag van het betoog dat Seyss-Inquart, Schmidt en Mussert op 10 december '42 van Hitler te horen kregen toen deze nog hoopte dat von Manstein het Zesde Leger zou kunnen ontzetten:

‘Die Herrschaft des Bolschewismus würde für ganz Europa mit sich bringen die Herrschaft der innenasiatischen Menschenrassen über die europäischen, die mehr oder weniger vernichtet und ausgelöscht würden; der Rest würde einer weitgehenden Rassenmischung unterworfen . . .

Der Führer würde aber nicht kapitulieren, sondern kämpfen, und wenn er eines Tages die 16- oder 14-Jährigen einziehen müsse. Es wäre immer noch besser, sie fielen im Kampf gegen den Osten als dass sie bei einem verlorenen Kriege zermartert oder in niederster Sklavenarbeit zerschunden würden.’

Toen von Manstein teruggeslagen was, besepte ook Hitler dat de doodstrijd van het Zesde Leger begonnen was. Besloten werd, een formidabele nederlaag het karakter te geven van een glorieuze morele overwinning: wat bij Stalingrad te gebeuren stond, zou als een drama afgeschilderd worden waarbij een heldhaftige schare zich tot de laatste man opgeofferd had om de grondslag te leggen voor een succesvolle verdediging van het Avondland tegen Aziatische horden.

Op donderdag 4 februari, twee dagen nadat het laatste Duitse verzet bij

Stalingrad gebroken was (dat zoveel Duitsers zich met inbegrip van de hemelhoog geprezen *Generalfeldmarschall* Paulus overgegeven hadden, werd in de Duitse pers en radio verzwegen), werden in Duitsland drie dagen van publieke rouw afgekondigd: van donderdagavond tot zaterdagavond zouden alle schouwburgen, bioscopen, variétés, dancings enz. gesloten zijn.

Deze maatregel gold ook voor alle door Duitsland bezette gebieden.

Nu, in de harten van veruit de meeste Nederlanders heersten geen gevoelens van rouw maar van vreugdevolle verwachting. Eén voorbeeld dunkt ons voldoende. In het Centraal Theater te Amsterdam waar het gezelschap van Cees Laseur optrad, verscheen die donderdagavond, nog voor het blijspel dat opgevoerd werd ten einde was, opeens een vertegenwoordiger van de directie op het toneel die mededeelde dat de voorstelling in verband met het einde van de strijd bij Stalingrad op bevel van de Duitse autoriteiten afgebroken werd. 'Hierop', aldus een NSB'er die zich onder het publiek bevond, 'ontstond er in de zaal een groot gejuich en gejoel. Veel mensen klaptten in hun handen, er werd op de grond getrappeld en er werd geschreeuwd: 'Leve Stalin', enz. enz. Het was één grote demonstratie tegen Duitsland' ¹—

een voor de Duitsers en NSB'ers dubbel pijnlijke demonstratie omdat de bevolking via de Londense uitzendingen al twee dagen wist dat bij Stalingrad niet meer gevochten werd. De bezoekers van het Centraal Theater reageerden dan ook niet op het hun al bekende bericht van het einde van de strijd — zij dreven de spot met de afgekondigde rouw. Dat zij dat publiekelijk deden, toonde aan dat zij zich over het effect van hun demonstratie geen zorgen maakten: Duitsland was opgeschreven — misschien zou het van de ene dag op de andere wel ineenstorten. Eindelijk! Vooral in Amsterdam ging geen week voorbij waarin men niet hoorde dat Joden gedeporteerd waren, en twee dagen eerder, 2 februari, had men uit de pers de jongste Duitse schanddaad vernomen: tien gijzelaars hadden zij gefusilleerd, nu in Haarlem. Het werd tijd dat het schrikbewind verdween!

★

Op 30 januari was in Haarlem een *Oberwachtmeister* van de medische dienst van de *Wehrmacht* door enkele kogels dodelijk getroffen, nadat daags te-

¹ NSB, hoofdkwartier, hoofdafd. III, bureau voor bijzondere aangelegenheden: 'Mededelingen', no. 2 (febr. 1943), p. 15 (NSB, 239).

voren, 29 januari, enkele handgranaten (die niet ontploften) naar binnen geworpen waren in het huis van de NSB-burgemeester, S. L. A. Plekker. De achtergrond van de moord op de *Oberwachtmeister* is nimmer opgehelderd en het is heel wel mogelijk, ja waarschijnlijk, dat hij om particuliere redenen door een andere Duitse militair om het leven gebracht is. Waar het op aankomt is dat Seyss-Inquart, Rauter en Harster onder sterke pressie van Christiansen (die evenals bij de aanslag op het Rotterdamse viaduct door het dollé heen was en met de instructies van Hitler en het *Oberkommando der Wehrmacht* zwaaide) tot een represaille-actie besloten terwijl het onderzoek naar de achtergrond van de moord nog in volle gang was. In Haarlem, Heemstede en Bloemendaal werd een avondklok ingesteld die om zes uur inging, ruim honderd burgers werden van hun bed gelicht en voor enkele maanden naar het concentratiekamp Vught gezonden (waar één hunner bezweek) en tien gijzelaars werden in de ochtend van 2 februari gefusilleerd: drie uit Velsen, zeven uit Haarlem en omstreken. Onder die laatsten bevonden zich drie Joden. Eén van die drie was de Haarlemmer Philip Frank, opperrabbiijn in Noord-Holland. Deze voerde in de nacht voor zijn executie een lang gesprek met Lages waarin hij van zulk een geloofskracht en innerlijke rust getuigde dat Lages de volgende dag 'innerlicht vollkommen zerrissen' de *Ortskommandant* van Amsterdam opzocht. 'Herr Lages sagte', aldus diens verklaring, 'dass er es geradezu verfluche, dass ihm das Schicksal an diesen Platz gestellt habe.'¹

Enkele dagen later richtten Cohen en Asscher tot Lages het verzoek, de families van de drie geëxecuteerde Joden te sparen; die families werden vrijwel onmiddellijk nadien met prioriteit gedeporteerd.

★

Na het bericht over de executie van de tien gijzelaars in Haarlem dat in de avondbladen van 2 februari opgenomen werd, drong zich aan de twee-entwintigjarige Amsterdamse student in de medicijnen Rudolf Bloemgarten (die tot de groep behoorde die toen reeds een aanslag op het Amsterdamse bevolkingsregister overwoog) de overtuiging op dat een onmiddellijke represaille geboden was: men kon de schanddaden van de vijand toch niet voortdurend onbeantwoord laten! Bloemgarten bezat een revolver die hem enige tijd tevoren verstrekt was door het hoofd van de distributiedienst te Voorburg, C. L. Barentsen. Als zijn slachtoffer koos Bloemgarten de man

¹ Verklaring, 10 dec. 1949, van dr. Schröder (Doc I-998, h-2).

uit die hij in de hoofdstad, ja in de provincies Noord-Holland en Utrecht als een van de belangrijkste helpers van de bezetter zag: de NSB'er mr. J. Feitsma, procureur-generaal bij het Amsterdamse gerechtshof. Hij drong nog diezelfde avond diens woning binnen, vond er eerst niemand, kwam toen plotseling tegenover Feitsma's zoon te staan, vrijwilliger bij de *Waffen-SS*, juist met verlof gearriveerd — op hem loste hij enkele schoten. Feitsma jr. zakte ineen; hij was ernstig gewond, maar niet dodelijk. Er werd aan de aanslag geen ruchtbaarheid in de pers gegeven. Wel namen de Duitsers en NSB'ers die er van hoorden, met de vader aan dat de onbekende dader het op hem, de procureur-generaal, gemunt had, maar men had daaromtrent geen zekerheid. Strafmaatregelen bleven achterwege.

Seyffardt geliquideerd / De razzia's op jongeren

Op de donderdagavond waarop de Stalingrad-rouw afgekondigd werd, had men enkele uren eerder in de dagbladen kunnen lezen dat Mussert in het kader van zijn 'Secretarie van Staat' 'gemachtigden' benoemd had — een bericht, ook door de Nederlandse omroep verspreid, waarop de minister-president, gelijk reeds vermeld, van Londen uit onmiddellijk reageerde met de radiatoespraak waarin hij het Nederlandse overheidspersoneel opriep, alle maatregelen tegen te werken die de Duitse oorlogsinspanning ten goede konden komen. In twee passages zinspeelde prof. Gerbrandy op 'de mogelijkheid van de vorming van een landverradersregering'. Die mogelijkheid hadden verscheidene Nederlanders al onder ogen gezien toen in december bekendgemaakt was dat Mussert zich voortaan 'Leider van het Nederlandse volk' mocht noemen.

Deze 'promotie' van de NSB droeg er toe bij dat hier en daar in de illegaliteit de neiging versterkt werd om in de verzetsstrijd gebruik te gaan maken van een middel dat men tegen politieke tegenstanders nog nimmer toegepast had: de liquidatie. Zeker, het was al voorgekomen, in '41 al, dat illegale groepen verraders uit de weg geruimd hadden, maar die acties waren, afgezien van het element van bestraffing dat er in stak, noodzakelijk geweest uit een oogpunt van individuele zelfbescherming. De offensieve uitschakeling van politieke tegenstanders zou in een ander vlak komen te liggen. Het zouden daden worden waaraan stellig grote publiciteit zou worden gegeven: publieke terechtstellingen als het ware, waardoor personen die op vooraanstaande posten de bezetter, de vijand, hielpen bij het onderdrukken en uitbuiten van een geheel volk, uit de weg geruimd zouden worden. Het element

van bestraffing zou niet ontbreken en als dergelijke liquidaties er toe zouden leiden dat anderen zich in hun dienstbaarheid aan de vijand zouden intomen, dan zou men er ook een element van nationale zelfverdediging in kunnen zien. Of moest men er rekening mee houden dat de vijand en zijn handlangers met groter felheid zouden gaan optreden en bijvoorbeeld op die liquidaties zouden reageren met zware represailles? Dan zouden die represailles in hun uitwerking op de bevolking de verzetsgeest ten goede komen en de illegaliteit versterken. Er zouden slachtoffers vallen – misschien schuldige, stellig ook onschuldige. Mocht men daar tegenop zien? Dagelijks verloren duizenden militairen en burgers der bondgenoten het leven, en vergeleken vooral met de offers die de volkeren der Sowjet-Unie brachten, leken die van het Nederlandse volk onbeduidend. Het werd tijd dat de Nederlanders een actiever aandeel namen in de gigantische strijd waarin nagenoeg de gehele mensheid betrokken was!

Gedachtengangen als deze waren het die met name in de hoofdzakelijk uit jeugdigen bestaande Amsterdamse verzetsgroep CS-6 naar voren kwamen. De Haagse zenuwarts en communist dr. G. Kastein, ouder dan zij maar even driest, stimuleerde hen in die richting. Van belang was dat Kastein in nauw contact stond met Gerben Wagenaar, een van de leiders van de sabotageorganisatie der illegale CPN (het Militair Contact). Aanvankelijk beschouwde men overigens in die kring de liquidatie van de hoofden van de Nederlandse departementen als urgenter en nuttiger dan het uit de weg ruimen van prominente NSB'ers die, hoe abject hun rol ook was, geen werkelijke machtsposities innamen. Kastein deelde dat inzicht. Hij was het dan ook die, vermoedelijk omstreeks midden januari '43, samen met Wagenaar een explosieve lading naar binnen wist te smokkelen in de zaal in het departement van binnenlandse zaken waar het college van secretarissen-generaal veelvuldig vergaderde. Het schijnt dat de wekker die aan de lading bevestigd was, iets te luid tikte waardoor het complot mislukte. Nieuw complot! Elke week zou op een vaste dag en op een vast uur een vooraanstaand helper van de vijand geliquideerd worden – Wagenaar had er geen bezwaar tegen dat Mussert bovenaan het nieuwe lijstje kwam te staan. Niet dat een aanslag op deze een eenvoudige zaak was! Nagenoeg overal waar Mussert zich vertoonde, had hij gewapende leden van zijn Lijfwacht in zijn onmiddellijke omgeving.

Er was aan dit nieuwe plan nog geen uitvoering gegeven, toen op donderdagavond 4 februari de namen van Musserts 'gemachtigden' gepubliceerd werden. 'Generaal Seyffardt, gemachtigde voor het Nederlands Legioen', las men. Of méér dan dat? Zou *hij* in een kabinet-Mussert de minister van defensie worden, belast met het oproepen van dienstplichtigen voor het Oostelijk front? Dan leek het nuttig, hem als eerste uit te schakelen. Kastein

vond de drie-en-twintigjarige Jan Verleun, lid van CS-6, bereid, samen met hem die aanslag uit te voeren. Verleun zou de enige revolver hanteren waar Kastein de beschikking over had.

Vrijdagavond 5 februari, in het donker, belde Kastein in Den Haag bij de woning van Seyffardt aan; diens adres stond normaal in de telefoongids. Seyffardt, wiens vrouw kort tevoren was overleden, was alleen thuis. Hij opende de deur. 'Bent u soms generaal Seyffardt?' werd hem gevraagd. Hij antwoordde bevestigend. Verleun schoot, tweemaal. Seyffardt werd in de buik getroffen. Hij kon binnen nog om hulp telefoneren, kreeg geen antwoord, strompelde naar buiten, zakte daar ineen en werd korte tijd later gevonden.

Kastein en Verleun gingen onmiddellijk elk naar een eigen, de ander onbekend adres – Verleun nam de revolver mee.

★

Seyffardt, naar een ziekenhuis overgebracht, overleed een dag later, zaterdag, vroeg in de avond. Toen hij op woensdag 10 februari met veel militair vertoon begraven werd, waren de straten van Den Haag waar de stoet doortrok, leeg. 'Der Reichskommissar sah gerade bei diesem Anlass', zo berichtte Rauter aan Himmler, 'wie schwach die NSB hier ist und wie eiskalt ablehnend die über-grosse Mehrheit des Volkes geworden ist.'¹

Wat zich, als reactie op de aanslag op Seyffardt, op zaterdag 6 en maandag 8 februari had afgespeeld, maakte die 'ijsskoude afwijzing' maar al te begrijpelijk.

★

Nog op vrijdagavond 5 februari had Seyffardt, naar het ziekenhuis overgebracht, twee belangrijke mededelingen gedaan. De eerste was dat hij de stellige indruk had dat de twee personen die de aanslag op hem gepleegd hadden, studenten waren, de tweede dat hij niet wenste dat om zijnentwil gijzelaars doodgeschoten zouden worden. Rauter lichtte nog diezelfde avond Himmler in, vermoedelijk telefonisch, en hij besloot, hoogstwaarschijnlijk na overleg met Seyss-Inquart, de volgende ochtend door de *Sicherheitspolizei* en *Ordnungspolizei* razzia's te laten uitvoeren op de universiteiten en hogescholen in de provincies Noord-Holland, Zuid-Holland en

¹ Telexbericht, 10 febr. 1943, van Rauter aan Himmler (BDC, 4563).

Utrecht¹, zulks 'mit dem Ziel, möglichst viele Studenten des reaktionären Lagers zu verhaften und sie in das Lager Vught einzuweisen.'² Daarbij zag men de economische hogeschool te Rotterdam over het hoofd, maar men strekte de actie wél tot de landbouwhogeschool in Wageningen uit; abusievelijk werd namelijk gemeend dat Wageningen in de provincie Utrecht ligt.

Er bevonden zich die zaterdagochtend maar weinig studenten in de universiteits- en hogeschoolgebouwen, met uitzondering evenwel van de bibliotheken, de laboratoria en andere practicum-gebouwen; door enkele docenten werd ook college gegeven. Bij al die plaatsen waar men dacht grote aantallen studenten te vinden, kwamen Duitse overvalauto's voorrijden. Hier en daar bijgestaan door 'foute' Nederlandse politiemannen, stormden de leden van de *Sicherheits-* en de *Ordnungspolizei* naar binnen. Alle mannelijke studenten die niet via de ramen en de tuinen konden ontkomen, werden gearresteerd en nog diezelfde dag naar het concentratiekamp Vught overgebracht: ca. tweehonderdvijf-en-twintig uit Amsterdam (onder wie zeventig van de Vrije Universiteit), tweehonderdvijftien uit Delft, honderd-negentien uit Utrecht en drie-en-veertig uit Wageningen (daar duurde de drijfjacht een groot deel van de dag.) Van de niet-aanwezige studenten die van deze razzia's hoorden, dook een groot deel onmiddellijk onder.

Uiteraard werden in Amsterdam, Delft, Utrecht en Wageningen de rectores magnifici onmiddellijk gewaarschuwd. Het bestuur van de Vrije Universiteit besloot het universitair bedrijf stop te zetten. Eenzelfde besluit werd op zondag 7 februari met betrekking tot de Amsterdamse universiteit genomen door het college van rector en assessoren; dezen hadden daar niet de bevoegdheid toe maar zij meenden dat in de gegeven situatie geen ander besluit mogelijk was en dat zij er persoonlijk ook de risico's van moesten aanvaarden. In Groningen (waar men telefonisch vernomen had wat zich elders had afgespeeld) werd op zondag door de z.g. contactgroep der hoogleraren besloten dat men voorlopig geen colleges zou geven of examens afnemen; een voorstel van enkele medische hoogleraren om bovendien de hoogleraarsfunctie neer te leggen, vond onvoldoende instemming. Utrecht ging aanzienlijk minder ver: op maandag 8 februari werd de universiteit op

¹ De gegevens over het initiatief tot deze razzia's spreken elkaar tegen. Rauter seinde op 6 februari aan Himmler: 'Ab 8 Uhr morgens habe ich von mir aus . . . eine grössere Aktion laufen' (telexbericht, 6 febr. 1943, van Rauter aan Himmler, a.v., 1788), Seyss-Inquart schreef op 9 februari aan Rauter, Wimmer en Schmidt: ' . . . habe ich mich veranlasst gesehen, eine Sicherstellungsaktion auf den Hochschulen durchzuführen.' (brief, 9 febr. 1943, van Seyss-Inquart aan Wimmer, Rauter en Schmidt, *Vuf, Stab*, 079751-53). ² Telexbericht, 6 febr. 1943, van Rauter aan Himmler (BDC, 1788-89).

voorstel van van Vuuren slechts voor vier dagen gesloten; de examens gingen door.

Natuurlijk was van de instellingen van hoger onderwijs uit onmiddellijk contact opgenomen met het departement. Van Dam had nog op de zaterdag waarop de razzia's uitgevoerd werden, Seyss-Inquart opgebeld. Hij was naar Rauter verwezen bij wie hij met zijn protesten niets bereikt had. Zondag deed hij zijn beklag bij Schmidt, maandag werd hij dan eindelijk door Seyss-Inquart en Wimmer ontvangen. Dezen zeiden hem dat in Vught een nader onderzoek van de opgepakte studenten zou plaatsvinden; zij vertrouwden dat de meesten nadien vrijgelaten zouden worden, maar de gevaarlijkgeachten zou men vasthouden: het moest aan de universiteiten en hogescholen eindelijk eens rustig worden!

Die mededelingen bracht van Dam op dinsdag 9 februari aan de rectores magnifici van alle universiteiten en hogescholen over; hij had hen voor een bespreking in Den Haag uitgenodigd. Nòg een mededeling had hij: het was, had Seyss-Inquart gezegd, niet nodig, de studenten die van de universiteiten en hogescholen wegbleven, niet langer als studenten te beschouwen, m.a.w.: zij zouden niet als stakers gelden (staking was verboden) en evenmin zou aangenomen worden dat zij hun studie afgebroken hadden (waardoor zij beschikbaar zouden komen voor de arbeidsinzet). Daags na die verklaringen van van Dam besloten de leden van de Nijmeegse Senaat, voorlopig geen college te geven en zich met elk protest der andere universiteiten solidair te verklaren.

★

Hoe reageerde de Raad van Negen en hoe reageerde Kastein?

De Raad van Negen kwam op 7 februari, daags na de razzia's, bijeen. De leden voelden zich ietwat schuldig vanwege het parool dat zij twee-en-eenhalve week tevoren verspreid hadden: terug naar universiteit en hogeschool! Zij wilden nu geen enkel risico meer nemen. In een extra-nummer van *De Geus* gaf de raad een strak consigne door: 'Het lijfsbehoud alleen al dwingt ons, alle werkzaamheden neer te leggen.' Slechts één uitzondering werd toegestaan: deelneming aan examens en tentamens, maar daar moest men 'in ieder geval' mee wachten tot alle gearresteerde studenten weer in vrijheid gesteld waren.¹

Behalve in Groningen werden de examens en tentamens na korte tijd her-

¹ *De Geus*, 7 febr. 1943, p. 1.

vat – *niet* de colleges en practica. Het hoger onderwijs als zodanig lag dus stil. Seyss-Inquart vond dat een hoogst onbevredigende situatie. Hoe kon hij de universiteiten en hogescholen weer op gang krijgen? Op 9 februari deelde hij aan de drie betrokken *Generalkommissare* (Wimmer, Rauter, Schmidt) mee dat men in Vught de studenten, voorzover zij een politiek-passieve indruk maakten, kon gaan ontslaan, maar de lege plaatsen moesten dan ingenomen worden door andere studenten, *'bei denen man annehmen kann, dass von ihnen besetzungsfeindliche Bestrebungen ausgehen oder unterstützt werden.'* De eerstbedoelden zouden vóór hun vrijlating een soort belofte van gehoorzaamheid moeten ondertekenen. *'Diese Aktion'*, zo schreef de *Reichskommissar*,

*'sich durch eine entsprechende Verpflichtung in einem schriftlichen Revers das loyale Verhalten der Studenten versprechen zu lassen, kann auch auf die übrigen Studenten ausgedehnt werden, doch sind nur jene zuzulassen, bei denen von Haus aus ein gegenteiliges Verhalten nicht vorausgesetzt werden muss'*¹ –

en dan vinden wij hier de oorsprong van de z.g. loyaliteitsverklaring der studenten waar zoveel over te doen zou zijn in de maanden die op de aanslag op Seyffardt en de daarbij aansluitende studentenrazzia's volgden.

★

Kastein, schreven wij eerder, was na die aanslag naar een onderduikadres gegaan – zonder revolver. Dat zat hem dwars, misschien die avond al, maar stelling de volgende dag, zaterdag, toen hij van de studentenrazzia's vernam. Hij besloot, op de eerste liquidatie onmiddellijk een tweede te laten volgen. Waarom? Uit wraak? Of wilde hij dusdoende de indruk wekken dat de *Sicherheitspolizei* in een volledig verkeerde richting zocht? Of gaf hij zich, opgejaagd als hij zich voelde, nauwelijks meer rekenschap van wat hij deed? Wij weten het niet. Hoe dat zij, die zaterdag hield hij zich aan een afspraak die hij tevoren met van der Waals gemaakt had. Met deze, Schreieders gevaarlijkste *V-Mann*, was Kastein, zoals wij in hoofdstuk 3 verhaalden, via Pahud de Mortanges in contact gekomen.

Van der Waals kreeg van Kastein precies te horen hoe Seyffardt neergeschoten was, en Kastein zei dat hij de volgende avond, zondag 7 februari,

¹ Brief, 9 februari 1943, van Seyss-Inquart aan Wimmer, Rauter en Schmidt (*VuJ, Stab, 079751-53*).

een nieuwe liquidatie wilde uitvoeren: kon van der Waals hem zijn eigen pistool geven? Van der Waals bleef in zijn rol en gaf zijn pistool af.

Met dat pistool pleegde Kastein die zondagavond in Voorschoten een aanslag op de pasbenoemde secretaris-generaal van volksvoorlichting en kunsten, mr. H. Reydon. Deze werd zwaar gewond, zijn vrouw verloor het leven.¹

Daags daarna begonnen in verscheidene delen des lands grote razzia's op mannelijke personen tussen de achttien en vijf-en-twintig jaar.

★

Die razzia's waren niet een uitvloeisel van de aanslag op de Reydons – er was al op zaterdag, daags voor die aanslag, in een bespreking onder voorzitterschap van Seyss-Inquart toe besloten.

Toen die bespreking des ochtends om negen uur begon, was Seyffardt nog in leven en werden de overvalauto's geconcentreerd om in Amsterdam, Delft, Utrecht en Wageningen de studentenrazzia's uit te voeren. Die razzia's waren niet een zuivere represaille; er stak een element van opsporing in. Waren méér represailles nodig? Zo ja, welke? Daarover ging die bespreking.

Het was de eerste maal dat in bezet Nederland een aanslag gepleegd was

¹ Na deze tweede liquidatie bleef Kastein met van der Waals in contact. Met deze maakte hij o.m. de afspraak dat hij hem op 19 februari in een café in Delft zou ontmoeten; hij wilde van der Waals daar in aanraking brengen met P. Wapperom, de leider van de Haagse sabotagegroep der CPN. Wapperom was evenwel op 11 februari in Utrecht gearresteerd en de rechercheurs van de *Sicherheitspolizei Abt. IV A* (een andere afdeling dan die van Schreieder!) hadden in zijn zakboekje een aantekening gevonden met betrekking tot de afspraak te Delft. Wapperom werd met een stok in zijn broek (zodat hij niet kon weglopen) in het café neergezet. Toen Kastein er binnentrad en onmiddellijk aan Wapperoms tafeltje ging zitten, werd hij gearresteerd, zulks tot woede van van der Waals en Schreieder wier *Spiel* met en via Kastein aldus doorkruist werd. Kastein (die nog vergeefs getracht had, een van de hem arresterende functionarissen neer te schieten) werd naar de bureaus van de *Sicherheitspolizei* op het Binnenhof in Den Haag gebracht. Op de tweede verdieping wilde men hem daar gaan verhoren. De verhoormethoden van 'de SD' kennend, besloot hij zijn kameraden te beschermen: hij sprong plotseling op, stortte zich geboeid en al door het gesloten venster en maakte een dodelijke val. Nadien gelastte Harster dat gevangenen die verhoord werden, steeds met één pols aan hun stoel vastgebonden moesten worden.

Na de arrestatie van Kastein werkte de groep CS-6 nog plannen uit voor aanslagen op Mussert en op van Dam; deze kwamen niet tot uitvoering. In ons volgende deel komen wij op CS-6 terug.

op een prominent helper van de vijand: de man namelijk van wie in de zomer van '41 de oproep was uitgegaan tot vorming van het Nederlands Legioen; van dat legioen was hij formeel nog steeds de 'commandant' – dat feit wierp bij Seyss-Inquart heel wat meer gewicht in de schaal dan dat hij óók 'gemachtigde' van Mussert was. Intussen beseftte Seyss-Inquart wél dat hij Mussert in deze aangelegenheid niet kon passeren. Hij liet hem uitnodigen naar de bespreking te komen. Mussert weigerde. Precies een week tevoren was Seyss-Inquarts decreet verschenen waarin stond dat alle instanties van het *Reichskommissariat* 'bij de uitvoering van belangrijke bestuursmaatregelen' met de leider der NSB 'overleg' moesten plegen – nu was men, Mussert had dat reeds vernomen, tot razzia's op de studenten overgegaan zonder 'overleg' met hem, *a fortiori* zonder zijn 'goedvinden'! Geprikkeld vond hij slechts goed dat zijn plaatsvervanger van Geelkerken, 'gemachtigde voor binnenlandse zaken en nationale veiligheid', aan de bespreking zou deelnemen. Aan NSB-kant zou daar ook de Haagse procureur-generaal van Genechten aanwezig zijn, aan Duitse kant waren er Seyss-Inquart, Rauter, Schmidt, Wimmer, Harster en de *Befehlshaber der Ordnungspolizei, SS-Brigadeführer* Heinrich Lankenau. De bedoeling was dat ook het hoofd van de *Sicherheitsdienst*, Knolle (deze meende de dader van de aanslag al op het spoor te zijn), aan het overleg zou deelnemen, maar toen van Geelkerken arriveerde, trof hij Knolle in de antichambre aan. Er vond op dat moment in Seyss-Inquarts werkkamer een opgewonden gesprek plaats. Schmidt wist dat Knolle, Rauters ondergeschikte, regelmatig negatieve berichten over hem aan het *Reichssicherheitshauptamt* en aan Himmler doorgaf – hij had geweigerd, met Knolle in één kamer aanwezig te zijn. Niet voor het eerst moest Seyss-Inquart de ruziënde kemphanen Schmidt en Rauter tot bedaren brengen. Maar Knolle bleef buiten. Van Geelkerken en de inmiddels gearriveerde van Genechten konden binnenkomen.

Rauter begon met enkele besluiten voor te lezen die men aan Duitse kant al genomen had: in Noord- en Zuid-Holland en in Utrecht zouden voorlopig alle café's, restaurants enz. 's avonds om negen uur moeten sluiten en na tien uur zou zich niemand meer op straat mogen bevinden; met Christiansen zou overleg gepleegd worden teneinde te komen tot de internering van alle beroepszonderofficieren; en, belangrijkste punt: vijftig gijzelaars uit de kampen in Noord-Brabant zouden geëxecuteerd worden – Rauter (wiens aanvankelijke bezwaren tegen het doden van onschuldigen wel geheel verdwenen waren) sprak van '*kalvinistische Oranien-Geisel*'.¹

¹ Rechtbank Utrecht, Bijz. Strafkamer: woordelijk verslag (RvO) van de zitting inz. van Geelkerken (2 maart 1950), p. XXXII-17 (Doc I-510, d-1).

'Dit betekent het einde van de NSB', zei van Geelkerken tegen Seyss-Inquart. Hij legde ook uit, waarom: als de bezetter met het doodschieten van gijzelaars reageerde, niet op sabotagedaden, zoals in augustus en oktober '42 het geval was geweest, of op de dood van een *Oberwachtmeister* (Haarlem, vier dagen eerder), maar louter op het feit dat een prominent NSB'er neergeschoten was, dan zou het Nederlandse volk de NSB ten volle verantwoordelijk stellen voor die executies. Vijftig! 'Dan is het', zei van Geelkerken, 'als morgenochtend die vijftig man zijn doodgeschoten, afgelopen met de NSB.'¹ Seyss-Inquart antwoordde niet maar keek alleen maar Rauter aan. Deze betoogde breedvoerig dat de bezetter met uiterste kracht moest reageren: het doodschieten van vijftig gijzelaars zou er de schrik injagen, ook met Seyffardts eigen wens kon geen rekening gehouden worden.²

Schmidt viel van Geelkerken bij, Seyss-Inquart stelde de beslissing uit.

Of nu in die onzekerheid een andere vorm van represaille voor het eerst geopperd werd dan wel of daartoe in het voorafgaand gesprek van de Duitsers onderling al besloten was, weten wij niet – in elk geval ging men over iets geheel anders spreken, namelijk het arresteren van niet minder dan vijfduizend z.g. *Plutokratensöhne* in Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht, die men via het concentratiekamp Vught naar Duitsland zou overbrengen. Het is alleszins waarschijnlijk dat het Schmidt was die dat getal 'vijfduizend' noemde – hij had immers in december Sauckel vijfduizend studenten beloofd en die belofte een week later ingetrokken.

Tegenover dat denkbeeld stelde van Geelkerken zich anders op dan tegenover het fusilleren van gijzelaars. Veel jeugdige NSB'ers stredden aan het Oostelijk front en er was herhaaldelijk in de NSB-pers betoogd dat het tijd werd, de 'rijkelui's-zoontjes' die lanterfantend in Nederland zouden rondlopen, in het kader van de arbeidsinzet aan te pakken. Met de razzia's op de *Plutokratensöhne* kon van Geelkerken zich dus verenigen. Maar hoe kreeg men op zeer korte termijn de namen en adressen van vijfduizend hunner bijeen? Van Geelkerken zag er een mogelijkheid toe: in gemeenten waar

¹ A.v., p. XXXII-18 (a.v.). ² Rauter heeft na de oorlog ontkend dat dit initiatief bij hem gelegen had. Hij gaf toen een lang apologetisch relaas ten beste (PRA-Den Haag: p.v. Rauter (6 dec. 1947), p. 181-83 (Doc I-1380, a-1)) waarin hij beweerde dat Himmler hem op de avond van 5 februari de strikte opdracht gegeven zou hebben, te bewerkstelligen '*dass von den tausend Christiansen-Geiseln mindestens 50 schwere Fälle erschossen werden müssen*'. Die voorstelling van zaken achten wij implausibel, zulks op grond van het feit dat Rauter in zijn lang telexbericht van 6 februari in het geheel niet aan een opdracht van Himmler gerefereerd heeft en zich bovendien snel bij het feit heeft neergelegd dat de gijzelaars met rust gelaten werden.

ACTIE TEGEN DE 'PLUTOCRATENZONEN'

NSB'ers burgemeester waren, zouden die burgemeesters uit de bevolkingsregisters met spoed de nodige lijsten kunnen laten opstellen.

Aldus werd besloten.

Nog méér punten kwamen ter sprake. Vastgesteld werd dat in de drie genoemde provincies de gehele uit NSB'ers bestaande Hulppolitie zo spoedig mogelijk zou opkomen om, na bewapend te zijn, de woningen van vooraanstaande NSB'ers te bewaken. Van Geelkerken zou zijn best gaan doen om die Hulppolitie uit te breiden; in dat verband drong hij er op aan dat de nog steeds vacante post van 'directeur-generaal van politie' door een NSB'er bezet zou worden – Rauter wees dat af.

Om twaalf uur zond deze laatste Himmler een ij-telexbericht¹ met een overzicht van de besproken punten. 'Der Reichskommissar', stond daar o.m. in, 'bittet Sie, Reichsführer, Anweisung zu geben, dass diese 5 000 Plutokraten-söhne zu harter Arbeit im Reich herangezogen werden, sei es im Rahmen des Sauckel-Arbeitseinsatzes oder sonst für Aufräumungsarbeiten und Strassenarbeiten. Sie müssten aber in geschlossenen Gruppen beisammen bleiben.' Uit dit telexbericht bleek ook dat ten aanzien van de gijzelaars nog geen beslissing genomen was.

Van Geelkerken ging met Schmidt mee naar huis. Hoe was de executie van vijftig gijzelaars alsnog te voorkomen? Alleszins waarschijnlijk leek het hun dat Rauter, zo hij dat niet al gedaan had, een beroep zou doen op Himmlers steun. Schmidt besloot Bormann op te bellen. Hem vertelde hij van het te voorziene effect op de NSB. Bormann beloofde dat hij de zaak aan Hitler zou voorleggen. Die avond laat kwam Hitlers beslissing binnen: geen executie van gijzelaars.²

★

De volgende dag, zondag, vond in Leiden een z.g. vormingsbijeenkomst plaats van de NSDAP en de NSB. Na afloop daarvan moesten de aanwezige

¹ BDC, 1788-89. ² Deze beslissing had de instemming van Himmler. Nog voor Hitler haar genomen had, berichtte Himmler per telex aan Rauter: 'Die Geiseln würde ich nicht erschiessen, wenn wir zugleich die 5000 verhaften. Ich würde aber von den Geiseln-Familien das ganze Vermögen einziehen.' Ten aanzien van de vijfduizend te arresteren jongeren meende Himmler dat zij naar het concentratiekamp Sachsenhausen 'zum Einsatz in der Rüstungsfertigung' overgebracht moeten worden. (telexbericht, 6 febr. 1943, van Himmler aan Rauter, a.v., 1787). Volgens van Genechten eiste Rauter na de aanslag op de Reydons de executie van honderd gijzelaars; Seyss-Quart en Schmidt zouden dat tegengehouden hebben.

NSB-burgemeesters nablijven en hun werd door Schmidt en van Geelkerken gezegd dat zij ten spoedigste naam- en adreslijsten moesten laten opstellen van zoons tussen de achttien en vijf-en-twintig jaar uit de gezinnen van welgestelden; daarbij zou men zich aan de hand van de woonbuurten moeten oriënteren. Die lijsten moesten doorgegeven worden aan burgemeester Müller van Rotterdam; Müller zou ze dan aan van Geelkerken doen toekomen en van Geelkerken zou er voor zorgen dat ze bij de *Sicherheitspolizei* terechtkwamen.

Lang niet alle NSB-burgemeesters uit de drie genoemde provincies waren in Leiden aanwezig; met de afwezigen stelde Müller zich telefonisch in verbinding. In Den Haag werden nog op zondagavond enkele ambtenaren van het bevolkingsregister door burgemeester Westra opgeroepen. Zij werkten tot na middernacht om de woningregisters van bepaalde stadswijken gereed te leggen; de namen en geboortedata van allen die een bepaalde woning bewoonden, stonden daarin vermeld. Maandagochtend verschenen ca. vijf-en-twintig NSB'ers, ten dele ambtenaren van andere diensten, ten dele personen die niet bij de overheid werkten – zij begonnen met het opstellen van de lijsten.

Wij hebben er geen volledig overzicht van, in welke steden deze voorbereidende arbeid verricht is, maar onze indruk is dat er hier en daar ook niet-NSB'ers bij ingeschakeld werden. Al die hsten met in totaal 5 600 namen en adressen¹ werden door Müller met spoed aan van Geelkerken, door van Geelkerken met gelijke spoed aan de *Sicherheitspolizei* doorgegeven. De eerste razzia's vonden op dinsdagochtend 9 februari in de vroegte plaats, maar daarbij bleek al terstond dat de lijsten van twijfelachtige waarde waren; bovendien was een groot deel van de jongeren die men zocht, al naar hun werk vertrokken, althans afwezig. Om er nu toch vijfduizend bijeen te krijgen, breidde men om te beginnen de actie tot andere delen des lands uit en voorts ging men de razzia's een andere vorm geven: er werden gebouwen omsingeld waar men voldoende achttien- tot vijf-en-twintigjarige jongemannen vertrouwde te vinden – in Den Haag de departementen, elders ook grote kantoren, ja zelfs scholen waar men in de hoogste klassen personen van de gezochte leeftijdsgroep hoopte aan te treffen. Hier en daar vonden ook razzia's op straat plaats. De verbinding met het 'plutocratendom' werd bij dat alles geheel uit het oog verloren: de Duitse politie greep eenvoudig wie zij grijpen kon.

Het bericht van die actie verspreidde zich met grote snelheid, werd ook

¹ Het cijfer wordt in een Duits militair rapport vermeld. (LXXXVIII *Armee-Korps*, I c: 'Tätigkeitsbericht für Monat Februar 1943', p. 2, CDI, II.0491)

telefonisch van stad tot stad doorgegeven en al op dinsdagochtend renden de jongeren die zich bedreigd voelden, kantoren, werkplaatsen en scholen uit en gingen zich ergens schuilhouden. Een aantal jongeren werd die dinsdag gegrepen, anderen greep men op woensdag. Het totale resultaat viel de bezetter bitter tegen: ca. twaalfhonderd jongeren (onder hen uit Groningen een aantal studenten) in plaats van de vijfduizend die men in handen had willen krijgen. Die twaalfhonderd werden in Vught aan de ca. zeshonderd studenten toegevoegd die er zich al bevonden.

De meesten die ondergedoken waren, hielden zich enkele dagen schuil, sommigen echter veel langer.

Gevolgen

Op het bericht van de aanslag op Seyffardt had de Nederlandse regering niet gereageerd maar toen de onmiddellijk daarop volgende aanslag op de Reydons haar de indruk gaf dat er een of meer illegale groepen waren die systematisch tot dergelijke liquidaties wilden overgaan, meende zij, een verscherping van de Duitse terreur vrezend, een waarschuwend woord te moeten spreken. Op 13 februari zond Radio Oranje een regeringsverklaring uit waarin het eigen-rechter-spelen afgekeurd werd, althans wanneer daarbij sprake was van 'een individuele daad van een vaderlander'; het 'princiepelijk standpunt' van de regering was, 'dat landverraders worden berecht na de oorlog, op voet van een bijzondere rechtspraak naar de wet . . . De daarvoor nodige maatregelen liggen klaar.'¹

In *Trouw* werd de aanslag op Seyffardt in een door prof. mr. V. H. Rutgers geschreven artikel scherp veroordeeld: dit was geen zaak van 'noodweer' geweest, maar een onaanvaardbare politieke moord; 'het ergste is niet', schreef Rutgers, 'dat er enkelen gevonden worden die naar het moordwapen grijpen, erger is dat zovelen, van wie beter verwacht mocht worden, aarzelen de daad te veroordelen of haar vergoelijken, of zelfs goedkeuren.'² Jan Schouten was het daar geheel mee eens - Koos Vorrink niet; als zijn opinie gaf Vorrink later weer, 'dat in de staat van volkomen rechteloosheid waarin het Nederlandse volk toen reeds verkeerde, wij eenvoudig het recht hadden, te grijpen naar middelen die in een normale rechtstaat volstrekt af te keuren zijn.'³ Trouwens, in de periode waarin Vorrink nog in de redactie van *Het*

¹ Radio Oranje, 13 febr. 1943, in *Enq.*, dl. VII b, p. 30. ² *Trouw*, I, 3 (19 maart 1943), p. 2-3. ³ Getuige J. J. Vorrink, *Enq.*, dl. VII c, p. 180.

Parool zat, had dit blad al de oprichting van 'veemgerichten' aanbevolen ter liquidatie van 'verraders'.¹ In februari '43 beperkte *Het Parool* zich tot de opmerking dat de 'verkalkte schurk' Seyffardt 'zijn loon opgestreken' had.² *De Waarheid* schreef in gelijke geest. Het links-socialistische blad *De Vonk* sprak van 'een daad van rechtvaardigheid . . . die niet op een kruideniersrekening gequiteerd kan worden'³; Seyffardt 'werd als landverrader terechtgesteld', oordeelde *Vrij Nederland*.⁴

Hoe de brede massa reageerde, weten wij niet. Die reacties zullen wel verdeeld geweest zijn en wij nemen daarbij aan dat er onder diegenen die de liquidatie van Seyffardt op zichzelf toejuichten, velen waren die zich toch wel met enige bezorgdheid afvroegen, welke rampen uit de verscherping van de binnenlandse tegenstellingen zouden voortvloeien. 'De mening van het grootste deel der tegenstanders . . . laat zich', aldus het rapport dat uit een publieke-opinie-onderzoek van de NSB resulteerde, 'als volgt karakteriseren: 'Waarom zouden we nu enkele NSB'ers vermoorden en ons alle mogelijke maatregelen op de hals halen, als we ze over enkele maanden allen tegelijk kunnen uitroeien!''⁵

★

Op 8 februari, daags na de aanslag op de Reydons, schreef Mussert twee brieven aan Seyss-Inquart die hij bij nader inzien niet verzond; hij sprak zich daarin tegen de razzia's op de studenten uit, stelde op schrift dat het ophalen van de 'plutocratenzonen' zijn 'volledige instemming' had, en vroeg verlof, bekend te maken 'dat iedere aanslag op leden der NSB vergolden behoort te worden met executies van personen uit communistisch-Joodse kringen tot een aantal als in overeenstemming zal zijn met de zwaarte van het misdrijf' – de gijzelaars in Brabant wenste hij daarentegen in vrijheid te laten stellen.⁶ Wilde hij, 'Leider van het Nederlandse volk', zich opeens gaan opwerpen als pleitbezorger voor dat volk, uitgezonderd de Joden, de 'communisten' en de 'plutocraten'? Daar leek het wel op. Tegen het uitschakelen, c.q. het aanpakken van die laatste drie groepen had hij geen bezwaar. Dat moest dan wèl op ordelijke wijze geschieden! Mussert was dan ook diep

¹ *Het Parool*, 25 (10 okt. 1941), p. 4. ² A.v., 49 (17 febr. 1943), p. 3. ³ *De Vonk*, III, 2 (maart 1943), p. 1. ⁴ *Vrij Nederland*, III, 7 (21 febr. 1943), p. 8. ⁵ NSB, hoofdkwartier, hoofdafd. III, bureau voor bijz. aangelegenheden: 'Mededelingen', no. 2 (febr. 1943), p. 27 (NSB, 239). ⁶ Brief, 8 febr. 1943, van Mussert aan Seyss-Inquart (a.v., 23 d).

geschokt en beschouwde het als een eerste-rangs blunder toen hij op 9 februari merkte dat het zo zorgvuldig voorbereide ophalen van 'plutocraten-zonen' zich ontwikkeld had tot een wilde jacht op jongemannen die de Duitsers het stempel van mensenrovers opdrukte. Eén dag later, de rode, zocht hij Seyss-Inquart op aan wie hij een voor Hitler bestemd telegram overhandigde waarvan de Nederlandse tekst luidde:

'Mijn *Führer* – Ik verzoek u mij toe te staan de orde en de rust in Nederland te herstellen. Ik ben bereid en in staat de volle verantwoordelijkheid daarvoor op mij te nemen. Dit is noodzakelijk en rechtvaardig.'¹

Uiteraard weigerde Seyss-Inquart, dit absurde telegram te verzenden; Mussert, zei hij, moest zijn zorgen maar weer eens met Schmidt bespreken.

Er was inmiddels door de drie aanslagen die gepleegd waren (Feitsma jr., Seyffardt, de Reydon), binnen de NSB grote nervositeit ontstaan. Geruchten deden de ronde dat talrijke vooraanstaande figuren om het leven gebracht waren wier namen men verzwegen had. Vooral de prominenten voelden zich bedreigd, procureur-generaal Feitsma had voortdurend een revolver op zijn schrijftafel liggen, zijn Haagse collega van Genechten (die tegen de spanning niet bestand was) trachtte korte tijd later zelfmoord te plegen.² Rauter zorgde er voor dat Rost van Tonningen dag en nacht een vaste bewaking kreeg van de *Sicherheitspolizei*, elders werden aan vooraanstaande NSB'ers leden van de WA (die ongewapend waren) als bewakers toegevoegd – later werden dat leden van de gewapende Hulppolitie. De meesten van die prominenten kregen daarnaast, als Feitsma, pistolen uitgereikt, hoofdzakelijk uit oude voorraden van het Nederlandse leger. Uiteraard wekte dit bij iets minder vooraanstaande NSB'ers de behoefte, ook de beschikking te krijgen over zulk een wapen. Het werd april voor hier een vaste regeling voor getroffen werd: de districtsleiders der NSB selecteerden toen de aanvragers en wie zich dan een wapen zou mogen aanschaffen, moest eerst op de *SS-Schule* Avegoor een vijfdaagse schietcursus volgen. Voor velen die dat deden, bleek nadien geen wapen beschikbaar te zijn. Het aantal van hen die wèl een pistool verwierven (met twaalf patronen), bedroeg enkele honderden.

★

¹ Tekst in a.v., 20 c. ² Na zijn herstel (hij was in de psychiatrische kliniek van de Utrechtse universiteit verpleegd) werd hij in augustus '43 door Seyss-Inquart tot gewoon hoogleraar in het strafrecht en de strafvordering benoemd aan de Leidse universiteit (die dicht was).

Gaan wij te ver met te zeggen dat de razzia's van 6 en 9 februari '43 in psychologisch opzicht een ander Nederland hebben doen ontstaan? Misschien wel, want de werkelijke caesuur ligt niet bij die razzia's maar bij de April-Meistakingen waarin zoveel bloed vloeide. Dat neemt niet weg dat men het effect van de razzia's, vooral van die van 9 februari, moeilijk overschatten kan. In de volle openbaarheid en op klaarlichte dag waren niet-Joden het object van dezelfde drijfjachten geworden die met name in Amsterdam zo vaak op Joden gehouden waren. Dat de Duitsers naar verhouding maar weinig jongeren in handen gekregen hadden, was niet van belang. Honderden hadden zij gegrepen, maar tienduizenden voelden zich opgejaagd en moesten zich gaan schuilhouden – scholieren, studenten, jonge kantoorbedienden, jonge arbeiders: personen, kort en goed, die in dit tijdsgewricht nog volledig tot 'de jeugd' gerekend werden. Op die jeugd had de bezetter jacht gemaakt, naar die jeugd had hij zijn klauwen uitgestrekt. 'Hoe de gemoedstoestand van ieder op dat ogenblik was, kan ik nu', schreef later een ambtenaar die met vele anderen uit het departementsgebouw van Economische Zaken in Den Haag weggevlucht was,

'niet meer beschrijven, maar één gedachte drong tot ieder door: het water staat ons aan de lippen. De terreur van de Duitsers naderde het heilig en het veilig huisje van ieder . . . Nu komt men aan de kinderen. Het waren merkwaardige en toch hartverheffende dagen. Heel Nederland was ineens meer voelbaar dan zichtbaar in rep en roer.'¹

'Meer voelbaar dan zichtbaar' – daar zal wel mee bedoeld zijn dat men zich uit beduchtheid voor represailles onthield van demonstratief optreden tegen de bezetter en zijn handlangers, maar des te duidelijker uiting gaf aan zijn verontwaardiging wanneer men wist dat er geen 'foute' Nederlanders in de buurt waren. Als 'hartverheffend' werden die 9de februari en volgende dagen ervaren doordat opeens een nationale eendracht werkelijkheid werd: een eendracht in verontwaardiging om die wilde jacht op jongeren. Niet anders was het geweest bij de fietsenvordering en, markanter nog, bij het bericht van de executie der vijf Rotterdamse gijzelaars. Executie van gijzelaars wekte in februari '43 al geen krachtige emoties meer (velen waren zich bewust hoe wonderlijk snel zij afstompten) – maar deed zich dan weer een *nieuwe* vorm van bruut Duits ingrijpen voor, dan bleek dat het vermogen tot verontwaardiging onverzwakt aanwezig was.

Niet voor het eerst protesteerden de kerken – wèl voor het eerst kwamen de 'goeden' onder de burgemeesters tot gezamenlijke protesten.

¹ D. Schortinghuis: 'Herinneringen' (1946), I, p. 6-7 (GC, 250 d).

Onder die burgemeesters hadden zich van '41 af 'kringen' gevormd die, zoals wij al eerder in ons werk deden uitkomen, af en toe door de secretaris-generaal van binnenlandse zaken, Frederiks, toegesproken werden. Meestal betrof het hier burgemeesters van kleine gemeenten. Wij hebben van die kringvorming geen volledig overzicht – wèl weten wij dat in Zuid-Holland de burgemeester van Gorinchem, mr. L. R. J. ridder van Rappard, er een actieve rol in speelde. Van Rappard, en vermoedelijk ook anderen, trachtten vooral, uit de ene provincie contacten te leggen met 'goede' burgemeesters in andere provincies: kwam het ooit tot een 'daad', d.w.z. tot het vragen van ontslag of het neerleggen van de functie dan wel tot het dreigen met het een of het ander, dan moest dat door zoveel mogehjk burgemeesters tegelijk geschieden.

Kort na de razzia's van 9 februari stelde van Rappard een conceptbrief op die hij via zijn contacten aan verschillende burgemeesterskringen doorgaf.¹ Het was een concept voor een brief aan Frederiks waarin deze door de ondertekenaars in kennis gesteld zou worden van 'de ontroering, ontstemming en verbittering', ontstaan door de razzia's op jongeren. De ondertekenaars hadden steeds 'op loyale wijze' en 'volgens de bekende richtlijnen' (de 'Aanwijzingen' van '37) met de bezettende macht meegewerkt, mede ten einde 'de noodzakelijke rust onder onze bevolking te helpen bevorderen, waarop de Duitse instanties terecht zozeer prijs stellen.' Dat was nu evenwel 'uitermate moeilijk' geworden en de onrust die was ontstaan, was slechts weg te nemen 'door de in strijd met het recht gedane arrestaties ongedaan te maken.' 'Wij menen', zo heette het aan het slot,

'niet onder ons te mogen houden dat het voor ons zeer moeilijk is, zo niet onmogelijk wordt, onze functies te blijven vervullen, wanneer niet de verzekering kan worden verkregen, dat in de toekomst niet meer op een dergelijke of soortgelijke wijze zal worden gehandeld.'

Men ziet: dit was een dreigen met ontslag tenzij de Duitsers 'de verzekering' zouden geven (wat was zulk een 'verzekering' eigenlijk waard?) dat de razzia's nimmer herhaald zouden worden.² Een aantal burgemeesters, onder hen van Rappard³, maakte onderling een afspraak die wezenlijk

¹ Tekst in J. J. G. Boot: *Burgemeester in bezettingstijd*, p. 129–30. ² Die 'verzekering' werd niet gegeven; nadien dienden toch slechts weinig burgemeesters hun ontslag in. ³ Later in februari viel een brief waarmee van Rappard enkele Zeeuwse burgemeesters omtrent de gezamenlijke actie inlichtte, in Duitse handen. Zijn huis werd toen doorzocht en er werden nog meer bezwarende stukken gevonden. Hij werd gearresteerd, drie maanden gevangen gehouden, ontslagen, naar Drente verbannen en kort nadien aan de groepen der gijzelaars in Brabant toegevoegd.

verder ging: zou de bezetter ooit een jacht inzetten op meisjes en jonge vrouwen in plaats van op jonge mannen, dan zouden zij persoonlijk in hun gemeente de algemene staking afkondigen. Dat het ooit tot zulk een jacht op meisjes en jonge vrouwen zou komen, was intussen niet erg waarschijnlijk.

Er waren in totaal op dat moment in Nederland nog ca. zeshonderdvijftig burgemeesters in functie die vóór de bezetting benoemd waren. Van hen zetten tweehonderdtwee-en-zestig hun naam onder protestbrieven aan Frederiks waarvan een aantal conform van Rappards concept was en andere van een eigen tekst uitgingen. Verscheidene van die teksten getuigden van de gewetensnood waarin menige burgemeester was komen te verkeren. Zo vroegen de burgemeesters van zeven Noordhollandse gemeenten met spoed een onderhoud met Frederiks aan. De regering had, schreven zij, bij monde van prof. Gerbrandy verdere steun aan de Duitse oorlogvoering verboden. Hun mening was dat zij eigenlijk dienden af te treden, zij aarzelden evenwel 'om die mening als definitief te aanvaarden'. Enerzijds vreesden zij dat 'foute' opvolgers het hun gemeentenaren lastiger zouden maken, anderzijds was er 'het voorbeeld, door u en door enkele uwer ambtgenoten gegeven.' Want wat de vóór de bezetting benoemde, nog steeds in functie zijnde secretarissen-generaal betrof (Frederiks, Hirschfeld, Six en Spitzen), waren de zeven betrokken burgemeesters 'zozeer overtuigd van hun loyaliteit tegenover onze wettige Regering, van hun liefde voor ons Vaderland, van hun eerbied voor de afgelegde eed, en tenslotte van hun betere kennis der tegenwoordige omstandigheden en verhoudingen, dat wij onmogelijk kunnen aannemen, dat zij hun medewerking zouden willen verlenen ook waar die ongeoorloofd zou zijn.' De zeven twijfelden dus aan de juistheid van hun eigen inzicht.¹ Anderzijds kwam hun gehele rechtsgevoel in op-

¹ Of Frederiks de zeven betrokken burgemeesters ontvangen heeft, weten wij niet, maar hij zou dan stellig het betoog herhaald hebben dat hij op 23 februari in Zwolle hield waarbij hij, volgens het verslag van J. J. G. Boot, burgemeester van Wisch en Terborg, 'naar aanleiding van Gerbrandy's verklaring', zei, 'dat hij de verantwoordelijkheid voor een bestuurs- en bedrijfsstaking niet op zich wilde nemen. Een bloedbad zou het gevolg zijn. Z.i. was een eenheidsfront van de goede burgemeesters noodzakelijk.' (J. J. G. Boot: *Burgemeester in bezettingstijd*, p. 130-31)

In Den Bosch ging Frederiks op 5 maart nog iets verder. De secretaris van het kabinet van de commissaris, mr. P. C. J. M. Kruse, gaf er drie dagen later verslag van aan een burgemeester die niet aanwezig was geweest en aan een ambtenaar van de provinciale griffie. Mr. Kruse zei bij die gelegenheid dat Frederiks uitdrukkelijk gewaarschuwd had 'tegen het luisteren naar de Oranjzender en naar de regering, want zij begrijpen niet de positie waarin wij thans verkeren . . . Nadat de burgemeester weggegaan was, vroeg ik', aldus de ambtenaar, 'of de secretaris-generaal wel inderdaad gezegd had niet te luisteren naar de Oranjzender en naar de regering.

stand tegen 'veel wat in de laatste tijd geschiedt. Wij denken hierbij aan de maatregelen tegen de Joden, aan de gedwongen tewerkstelling van Nederlandse arbeiders in de Duitse oorlogsindustrie en vooral aan het opjagen, grijpen en zonder enige vorm van proces als slaven wegvoeren van de bloem onzer Nederlandse jeugd.'¹

De trits 'opjagen, grijpen en wegvoeren' was letterlijk ontleend aan het protestschrijven dat de kerken vooral naar aanleiding van de razzia's van 9 februari tot Seyss-Inquart gericht hadden.

*

Op dat protest had, naast anderen, vooral ook Gravemeyer, de algemeen secretaris van de Hervormde Synode, aangedrongen. In mei '42 was hij als gijzelaar opgepakt, maar kort voor Kerstmis was hij, tot grote verbazing van zijn medegijzelaars, vrijgelaten.² Wij kunnen ons niet anders voorstellen dan dat hij weinig ingenomen was met het beleid dat de synode in zijn afwezigheid gevoerd had: het intrekken van de publieke voorlezing van het telegram waarmee de kerkgenootschappen tegen de aangekondigde Joden-deportaties geprotesteerd hadden, de zwakke reactie op de verplicht gestelde Arbeidsdienst. Maar hij was nu weer op zijn post! Trouwens, algemeen besefte men dat na de aanslagen op Seyffardt en de Reydons en na de razzia's van 6 en 9 februari van de kerken een krachtig en duidelijk woord verlangd werd, waarbij men de lastgeving der regering niet uit het oog mocht verliezen: ook de kerken moesten zich uitspreken tegen verdere feitelijke medewerking, door wie ook, aan evident onrechtmatige daden.

Ik vond dit heel erg. Mr. Kruse: 'O, zelfs in veel fellere bewoordingen dan ik het weergeef.' (Aantekeningen-Cornelissen, 8 maart 1943, stukken zuivering jhr. m. A. B. G. M. van Rijckevorsel, I 16)

Wat Radio Oranje op 7 februari uitgezonden had, was Frederiks dus bekend. Zulks weerlegt zijn naoorlogse verklaring: 'De regering in Londen gaf mij geen bepaalde richtlijnen en eigenlijk prees ik haar daarvoor' (getuige K. J. Frederiks, *Enq.*, dl. VII c, p. 524) – zij gaf hem wel degelijk richtlijnen, die richtlijnen waren hem bekend en hij ging er dwars tegen in. Of meende Frederiks dat hij persoonlijk en exclusief 'bepaalde richtlijnen' moest ontvangen? Het lijkt ons niet waarschijnlijk dat hij zich er iets van zou hebben aangetrokken.

¹ Brief, 27 febr. 1943, van de burgemeesters van Blokker, Bovenkarspel, Grootebroek, Medemblik, Opperdoos, Wervershoof en Westwoud aan Frederiks (Collectie-Frederiks, 8 h). ² Tot mei '43 bleef dr. W. J. de Wilde waarnemend algemeen secretaris der Hervormde Synode; Gravemeyer trad tot dan als 'algemeen gedelegeerde' op.

Er werd een brief aan Seyss-Inquart opgesteld¹ waarin de negen in het Interkerkelijk Overleg samenwerkende kerkgenootschappen een opsomming gaven van de door 'de Machthebbers . . . bij hun machtssoefening begane zonden' die de kerken in het verleden reeds gelaakt hadden. 'Thans is daarbij gekomen het als slaven opjagen, grijpen en wegvoeren van duizenden jonge mensen.' Door al deze handelingen was 'in toenemende mate het recht Gods geschonden.' Het liquideren van politieke tegenstanders werd in het kerkelijk stuk afgekeurd: 'De kerken prediken tegen haat en wraakzucht in het hart van ons volk en verheffen hun stem tegen de uitingen daarvan. Niemand mag, naar het Woord Gods, eigen rechter zijn. Maar evenzeer hebben zij de roeping ook dit Woord van God te prediken: 'Men moet Gode meer gehoorzaam zijn dan den mensen.' Dit Woord geldt als richtsnoer bij alle gewetensconflicten, ook bij die welke door de genomen maatregelen zijn opgeroepen' – die maatregelen waren eerder opgesomd: 'het ten dode vervolgen van Joodse medeburgers', 'het gedwongen tewerkstellen van Nederlandse arbeiders in Duitsland' en 'het gevangen nemen en het gevangen houden van velen.' En met betrekking tot deze maatregelen werd in de brief aan Seyss-Inquart de belangrijke uitspraak gedaan: 'Om der wille van het recht Gods mag door niemand enige medewerking worden verleend aan daden van onrecht, omdat men zich daardoor aan dat onrecht medeschuldig maakt.'

Op woensdag 17 februari werd de tekst van deze brief vastgesteld. Over de inhoud had men zich toen binnen elk kerkgenootschap beraden. Aartsbisschop de Jong had bij dat beraad een brede groep adviseurs betrokken. Hij beseftte dat wat de bisschoppen van de gelovigen zouden vragen (de brief aan Seyss-Inquart zou in de kerken voorgelezen worden), niet gering was: medewerking *weigeren* aan alle daden van onrecht. Dat was eigenlijk een aansporing tot burgerlijke en ambtelijke ongehoorzaamheid op selectieve punten – maar dat waren nu juist de voor de bezetter meest gevoelige punten: de Jodendeportaties, de arbeidsinzet, het arresteren en gevangen houden van tegenstanders, de razzia's. Zouden de gelovigen bereid zijn, een zo stringente, zo ver gaande lastgeving op te volgen? De adviseurs die door de aartsbisschop geraadpleegd werden, waren het niet eens, maar onder invloed van de grote verontwaardiging die in het gehele land door de razzia's van 6 en 9 februari gewekt was, meenden de meesten hunner dat een oproep tot ongehoorzaamheid grote kans van slagen had.

Gravemeyer nam aan dat Seyss-Inquart op die oproep met felheid zou

¹ Tekst in Touw: *Het verzet der Hervormde Kerk*, dl. II, p. 134-35.

reageren en alles in het werk zou stellen om een afkondiging van de kansels te voorkomen. Natuurlijk hield Gravemeyer rekening met de mogelijkheid dat, zoals al zo vaak geschied was, 'foute' predikanten de tekst die hun ten behoeve van die afkondiging zou bereiken, aan organen van de bezetter zouden doorgeven – daar was men evenwel niet zeker van. Beter, want minder riskant, leek hem dus, in dit geval de kerkelijke afkondiging (op de eerstkomende zondag: 21 februari) te laten *voorafgaan* aan de verzending van de brief aan de *Reichskommissar*.

De afgevaardigden der Gereformeerde Kerken in het Interkerkelijk Overleg vroegen om uitstel. Zij zeiden, aldus Delleman, 'dat het niet mogelijk zou zijn, aan de kerkeraden tijdig de nodige mededelingen te doen toekomen'; evenwel: 'een voorstel om de beslissing een week uit te stellen, werd niet aanvaard'¹ – en het gevolg was dat, tot teleurstelling van talrijke gereformeerden, in de gereformeerde diensten in het geheel geen kanselafkondiging zou plaatsvinden.²

De andere kerken wilden niet wachten. Op maandag 22 februari werd de brief aan Seyss-Inquart verzonden, op zondag de 21ste was in alle katholieke en vermoedelijk in de meeste protestantse diensten een kanselboodschap voorgelezen. Die der protestantse kerken³ gaf, in aansluiting aan de brief aan Seyss-Inquart, nauwkeurig weer, wat 'de kerken . . . onder de aandacht van de heer Rijkscommissaris zullen brengen' (zulks met inbegrip van het verbod, 'medewerking te verlenen aan daden van onrecht, waardoor men zich mede aan dat onrecht schuldig zou maken') – de herderlijke brief der bisschoppen daarentegen⁴ bevatte, na een inleiding, de volledige tekst van de brief aan de *Reichskommissar*. Daarop volgde:

¹ Delleman: *Opdat wij niet vergeten*, p. 110. ² Delleman maakt dus alleen melding van een tekort aan voorbereidingstijd. Dat kan ons niet overtuigen. Enerzijds zien wij niet in, waarom men binnen de Gereformeerde Kerken tussen woensdag 17 en zaterdagavond 20 februari niet kon zorgen voor de verspreiding van een kanselboodschap, anderzijds kunnen wij ons moeilijk voorstellen dat de andere kerkgenootschappen, indien zij er van overtuigd waren dat de gereformeerden in dit geval extra-tijd nodig hadden, niet tot een week uitstel bereid zouden zijn geweest. Zij zouden dat uitstel wel betreurd hebben, maar vormde het feit dat het gemeenschappelijke getuigenis dan ook in de gereformeerde kerken voorgelezen zou worden, niet voldoende tegenwicht? Ons vermoeden is dat de gereformeerden juist tegen de door Gravemeyer voorgestelde *procedure* bezwaar hadden en dat zij in de gebruikelijke volgorde: *eerst* spreken tot de bezetter en *daarna* in volle openbaarheid tot de gelovigen, een punt van principieel belang zagen. ³ Tekst in Touw: *Het verzet der Hervormde Kerk*, dl. II, p. 136–37. ⁴ Tekst in Stokman: *Het verzet van de Nederlandse bisschoppen*, p. 265–68.

'Dierbare gelovigen! Bij alle onrecht dat geschiedt en het leed dat wordt geleden, gaat onze deelneming zeer in het bijzonder uit naar de jeugdige personen die met geweld uit het ouderlijk huis zijn weggevoerd, alsook naar de Joden, en naar onze katholieke geloofsgenoten die uit het Joodse volk zijn voortgekomen, die aan zulk groot lijden zijn blootgesteld.

Bovendien echter gevoelen Wij Ons diep gegriefd door het feit dat voor de uitvoering van de tegen deze twee groepen van personen genomen maatregelen de medewerking wordt geëist van onze eigen landgenoten zoals van autoriteiten, van ambtenaren, van bestuurders van inrichtingen.¹

Beminde gelovigen, het is Ons bekend, in welk een gewetensnood daardoor de betrokken personen geraakt zijn. Welnu: om alle twijfel en onzekerheid omtrent dit punt bij u weg te nemen, verklaren Wij met alle nadruk, dat medewerking in deze in geweten ongeoorloofd is. En, mocht het weigeren van medewerking offers van u vragen, weest dan sterk en standvastig in het besef dat gij voor God en de mensen uw plicht doet.'

★

Op deze oproep tot burgerlijke en ambtelijke ongehoorzaamheid werd door Seyss-Inquart niet gereageerd. De tekst was hem vóór de afkondiging bekend², maar hij deed niets om deze te voorkomen. Evenmin nam hij represailles. Had hij het gevoel dat tot de razzia's van 6 en 9 februari veel te impulsief besloten was en dat zij, achteraf gezien, een ernstige beleidsfout geweest waren? Hield hij zijn algemene richtlijn dat hij een scherp conflict met de kerken uit de weg moest gaan, in het oog? Nam hij aan dat het met het gevolg geven aan die kerkelijke oproep wel zou meevallen en dat hij de kansen op het tegendeel zou vergroten als hij hardhandig ingreep? Wij weten het niet. Hij was, naar men hoorde, 'sehr böse'³ en liet dreigen dat als de kerken de Jodenvervolging nog eens aan de orde stelden, de uitzon-

¹ Dit laatste sloeg op het wegvoeren van Joodse patiënten uit katholieke gestichten.

² Wij leiden dit uit het feit af dat de *Sicherheitspolizei*-Den Bosch de herderlijke brief op zaterdag 20 februari in handen had. Stellig heeft men toen onmiddellijk contact met het *Reichskommissariat* opgenomen. Het was bij die gelegenheid dat Wouter Lutkie zich er toe leende, dreigementen van de *Sicherheitspolizei* om één uur 's nachts door te geven aan de bisschop van Den Bosch, beseffend overigens dat zij geen effect konden hebben. Bij Lutkie speelde een rol dat hij via de 'SD'er' die hem opgebeld had, gevangenen hoopte vrij te krijgen. Wij hebben dit gebeuren in deel 5 abusievelijk in verband gebracht met het bisschoppelijk mandement dat op zondag 3 augustus '41 voorgelezen werd. ³ Touw: *Het verzet der Hervormde Kerk*, dl. I, p. III-12.

deringsbepalingen voor de *Christen-Juden* opgeheven zouden worden, maar de enige maatregel die hij trof, droeg het karakter van een concessie: hij deed weten dat ca. honderdvijftig hervormde studenten en 'plutocratenzonen' uit Vught vrijgelaten zouden worden (inderdaad konden de betrokkenen op de zaterdag na de afkondiging het kamp verlaten); als motief gaf hij op, 'dat vele predikanten die afkondiging niet hadden voorgelezen, en daarmee te kennen gaven dat zij het met het beleid van de Synode niet eens waren.'¹

Mussert trok de lijn door die al uit zijn eerste reacties op de razzia van 9 februari gebleken was. In het nummer van *Volk en Vaderland* van 26 februari publiceerde hij een hoofdartikel waarin hij 'het recht der kerken, ja de plicht' erkende om 'de wereldlijke overheid te vermanen', wanneer 'gerechtigheid, barmhartigheid en vrijheid van geloofsovertuiging' aangetast werden. Er was, schreef hij, aanleiding tot dat vermaan. Hij wees op de studentenrazzia's (uiteraard niet op de met zijn instemming uitgevoerde razzia's op de 'plutocratenzonen') en voegde toe: 'Indien ik daarover geraadpleegd was, zou ik natuurlijk getracht hebben, dit te voorkomen.'

Het *Reichskommissariat* beperkte zich er toe, overneming van dit artikel in de dagbladen te verbieden.

*

Wat is het effect geweest van de oproepen tot ongehoorzaamheid die van de regering en van de kerken uitgingen?

Wij willen de teksten niet op een goudschaaltje wegen. Wel hadden honderdduizenden ze vernomen, maar wij nemen aan dat de precieze bewoordingen, ook al werden zij hier of daar in de illegale pers herhaald, veel mensen niet scherp voor ogen bleven staan. Wat toch wèl bleef hangen, was de strekking: de regering en de kerken hadden de norm gesteld dat geen medewerking meer verleend mocht worden aan maatregelen waarmee Nederlanders of andere in Nederland woonachtige personen (Duitse Joden bijvoorbeeld) evident hoogst ernstig geschaad werden in hun persoonlijke belangen – door deportatie, door arrestatie of door uitzending als arbeider naar Duitsland.

Wat de Jodendeportaties betreft, vermeldden wij reeds in hoofdstuk 4

¹ A.v., p. 112.

dat in de periode die wij thans behandelen, in Leiden medewerking aan het leeghalen van het Joodse weeshuis geweigerd werd door een inspecteur van politie en dat in Assen door twee artsen en de administrateur van een krankzinnigengesticht geweigerd werd, de namen van Joodse patiënten op te geven. Op enkele plaatsen kwam het nu in de politiekorpsen tot overeenkomstige weigeringen. Nadat de bisschoppelijke brief op 21 februari voorgelezen was, deelden in Utrecht zes agenten van politie op woensdagochtend 24 februari aan de hoofdcommissaris, de NSB'er G. J. Kerlen, mee dat zij voortaan opdrachten om Joden of jeugdige personen op te halen of te arresteren zouden weigeren. Kerlen droeg toen het gehele personeel op, hem vóór donderdag 12 uur te berichten of men hetzelfde standpunt innam. Wie dat deed, zou 'zonder pensioen, gage of wachtgeld' ontslagen worden; wie bleef en dan later weigerde, zou als 'saboteur' worden beschouwd, 'met alle ernstige gevolgen daaraan verbonden.'¹ Woensdagavond belegde de commandant van de Utrechtse orde-politie, de NSB'er W. H. Franssen, een vergadering waarop hij het gehele politiekorps toesprak. Ook Kerlen voerde het woord. Na die vergadering werd één van de zes weigeraars, de brigadier van politie A. van Schaik, gearresteerd.² Vermoedelijk vonden nog meer arrestaties plaats - in elk geval kwamen talrijke leden van het korps die aanvankelijk *en bloc* het gegeven voorbeeld hadden willen volgen, van dat besluit terug, zulks mede onder invloed van het feit dat pogingen die van Utrecht uit ondernomen waren om de politiekorpsen van Amsterdam, Den Haag en Rotterdam tot een collectieve weigering te bewegen, geen enkel succes gehad hadden. 'Nieuwe pogingen om het politiepersoneel tot weigeren te brengen om Joden te halen zijn toen niet gedaan', aldus na de oorlog een Amsterdamse hoofdinspecteur.³

Op 4 maart weigerde het gehele politiekorps van Enschede, voortaan arrestatie-opdrachten voor de Duitsers uit te voeren. Rauter zond toen onmiddellijk Broersen, chef-staf van het directoraat-generaal van politie, naar Enschede met de mededeling dat, als men in die houding volhardde, het gehele korps naar Duitsland gezonden zou worden, 'de ergsten' naar een concentratiekamp; geëist werd dat men van de volgende ochtend negen uur af weer normaal dienst zou doen. Vier politiemannen doken onder, de overigen meldden zich weer aan⁴, tegen enkele tientallen hunner werden

¹ Rondschrjven, 24 febr. 1943, van de hoofdcomm. van politie, Utrecht (CNO, 51 b). ² Hij zat tot eind augustus '44 in Vught gevangen. ³ J. H. Heyink: 'Rapport', 19 dec. 1947 (Doc II-626, a-2). ⁴ PRA-Den Haag: p.v. L. J. Broersen (4 juni 1947), p. 52-54 (BG-Den Haag: dossier 2481 (L. J. Broersen)).

lichte strafmaatregelen genomen. Vier dagen later, 9 maart, arresteerde de *Sicherheitspolizei* in Assen een inspecteur van politie, G. van Schaik, en een rechercheur, H. Ham, die geweigerd hadden, aan de Jodendeportaties mee te werken.¹ Eenzelfde weigerende houding werd op 12 maart ingenomen door de voltallige groep van de marechaussee te Grootegast (Groningen). Elf man waren dit, met inbegrip van drie veldwachters die bij de marechaussee ingedeeld waren. Zij werden gearresteerd en met de doodstraf bedreigd, volhardden in hun weigering en werden vervolgens naar Vught overgebracht.² En tenslotte werden, alweer wegens hun weigering om Joden te arresteren, eind maart in Nunspeet de vijf politiemannen opgepakt die daar de plaatselijke marechaussee-groep vormden.³

Is ons overzicht volledig? Wij zijn er niet zeker van, maar duidelijk is wel dat, wat de politie betrof, slechts zeer weinigen volgens de consignes van de regering en de kerkgenootschappen handelden. In april verleende de 'normale' politie weer in talrijke delen des lands assistentie bij het vertrek van de Joden 'uit de provincie' naar het *Judendurchgangslager* Vught en bij de Jodendeportaties bleven ook de gemeentelijke vervoersbedrijven en de Nederlandse Spoorwegen ingeschakeld.

Door de gewestelijke arbeidsbureaus werd het werk voortgezet.

Moet men dus zeggen dat de oproepen van de regering en van de kerkgenootschappen irreëel waren? Natuurlijk niet. De norm die er in gesteld werd, was zuiver – maar de maatschappelijke werkelijkheid was sterker dan die norm. Trouwens, grote protestbewegingen laten zich niet door dergelijke oproepen alléén ontketenen, en zeker niet wanneer van diegenen op

¹ Beiden kwamen via Vught in Dachau terecht; Ham is bij een transport uit Dachau omgekomen. ² De weigering ging in eerste instantie uit van de postcommandant te Grijpskerk, D. Boonstra, een oud-veldwachter, die een bejaard Joods echtpaar naar Westerbork moest brengen. De adjudant-brigadecommandant J. D. de Witt verklaarde zich met Boonstra solidair en hetzelfde deden de negen overige politiemannen: K. Berga, T. Bulthuis, Th. Buunk, J. H. Deddens, J. Elzinga, T. van der Hauw, D. Holvast, R. Mulder en W. Vlijm. Boonstra was de man die, toen een Duitse politiemann in Groningen bij het tellen van de groep zei: 'Er zijn toch elf, ja, es stimmt', opmerkte: 'Het is fout, er zijn er twaalf, u hebt God vergeten, Hij gaat altijd met ons mee, altijd.' (T. van der Hauw in L. de Jong: *De bezetting*, p. 385). Van de elf politiemannen werden twee uit Vught in krijgsgevangenschap afgevoerd, één werd als arbeider naar Duitsland gezonden, vijf werden in de zomer van '44 vrijgelaten en de Witt, Mulder en Boonstra werden naar Dachau overgebracht waar Boonstra later in '44 bezweek. ³ H. den Besten, T. Coleman, J. Esselink, C. H. Jacobs en G. J. Marskamp. Alle vijf werden naar Vught gevoerd. Esselink stierf in een Duits concentratiekamp.

wie men een beroep doet, een houding gevraagd wordt die voor henzelf en hun gezin de ernstigste consequenties kan hebben. Er kwam begin april een rapport van een politiefunctaris, vermoedelijk uit Groningen, via het Bureau Inlichtingen bij de regering te Londen binnen waarin opgemerkt werd:

'Voor de politie speciaal zijn er zeer veel moeilijkheden. De politie die zich nog gebonden weet aan haar vroegere Regering, wil gaarne met de daad steunen . . . Hoewel velen voor zichzelf willen meewerken, zijn ze, indien ze doorzetten, bang dat hun vrouwen en kinderen gearresteerd worden. Vragen: wie ondersteunt mijn gezin? e.d. Tenslotte kunnen twintigduizend politiemensen niet onderduiken.'¹

De Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers stond nog in de kinderschoenen en binnen de groepen waarop de regering en de kerken een beroep deden, bestonden, met uitzondering van het spoorwegpersoneel, geen hechte organisatorische banden meer; *a fortiori* bestonden die banden niet tussen die groepen onderling. Er werd dus in feite een individuele daad, een individueel offer gevraagd. Anders gezegd: er werd méér gevraagd dan veruit de meesten, gegeven de angst voor Duitse wraak, konden opbrengen. Speciaal aartsbisschop de Jong realiseerde zich spoedig dat in de op 21 februari voorgelezen herderlijke brief te hoge eisen gesteld waren; hij 'heeft later', aldus zijn biograaf Aukes, 'in gesprekken hierover herhaaldelijk gemeend, een onvoorzichtig beleid te moeten betreuren.'² De aartsbisschop meende óók dat het moreel gezag van het Episcopaat schade geleden had. Aukes betwijfelt dat laatste. Wij betwijfelen het met hem. Want ook diegenen die, maatschappelijk gebonden als zij waren, niet conform de gestelde norm handelden, wisten dat die norm op zichzelf juist was en dat de besturen der kerkgenootschappen bovendien grote risico's genomen hadden door te spreken als zij gedaan hadden.

Zo werd het met name door de illegale groepen gevoeld. Het 'bevel' van de regering ('misschien enigszins voorbarig en in zijn algemeenheid onverstandig', aldus *Het Parool*³) was hun als feit en in zijn strekking welkom. Hetzelfde gold uiteraard voor de kerkelijke afkondigingen van 21 februari.

¹ De minister van justitie, mr. J. R. M. van Angeren, liet antwoorden: 'Een algemeen voorschrift kan dezerzijds niet gegeven worden, al ware het alleen reeds dat de mogelijkheid van voorbereiding ener praktische uitvoering niet kan worden overzien.' (brief, 4 mei 1943, van de minister van justitie aan de minister van oorlog, *Enq.*, punten j en o, gestenc. bijl. 345). ² H. W. F. Aukes: *Kardinaal de Jong* (1956), p. 422. ³ *Het Parool*, 50 (5 maart 1943), p. 5.

‘WIE ONDERSTEUNT MIJN GEZIN?’

Het moge dan waar zijn dat beide oproepen weinig *onmiddellijk* effect gehad hebben, zij hebben toch de geesten van velen beïnvloed en daarmee bijgedragen tot een aggressiever stemming in den lande die vooral van invloed bleek op drie groepen in de samenleving: de rechterlijke macht, de artsen en de studenten.

‘In naam van het recht’

Begin februari '43 stond een veertigjarige voerman uit Gerkesklooster wegens diefstal terecht, in hoger beroep, voor de Strafkamer van het gerechtshof te Leeuwarden, een van de vijf gerechtshoven in den lande. De man was in december door de Leeuwarder rechtbank tot negen maanden gevangenisstraf veroordeeld; in februari zat hij al vier maanden in voorarrest. Het door hem gepleegde strafbare feit rechtvaardigde op zichzelf een uitspraak van het hof die niet wezenlijk van het door de rechtbank gewezen vonnis zou verschillen. Werd de voerman in tweede instantie opnieuw tot negen maanden gevangenisstraf veroordeeld en werd het voorarrest, zoals veelal geschiedde, daarop geheel in mindering gebracht, dan zou hij in feite nog vijf maanden opgesloten blijven. Het was het Leeuwarder hof evenwel bekend dat sinds de zomer van '42 verscheidene duizenden Nederlandse gevangenen, door Nederlandse rechters veroordeeld, hun straf niet hadden moeten uitzitten in Nederlandse gevangenisstraffen maar dat zij overgebracht waren naar een nieuw strafkamp in de Overijsselse gemeente Ommen waar een barbaars regime ingesteld was door een van de medewerkers van *Generalkommissar* Schmidt, 'dr.' Werner Schwier; uit Ommen had men bovendien vele honderden gevangenen naar een soort concentratiekamp bij de *Hermann-Goering-Werke* in Salzgitter bij Wolfenbüttel (Brunswijk) overgebracht. Velen waren daar bezweken, anderen had men naar Nederland teruggetransporteerd; tientallen hunner lagen in de winter van '42 op '43 mishandeld en uitgeput in ziekenhuizen in het oosten des lands.

Die feiten waren van december '42 af op brede schaal binnen de Nederlandse rechterlijke macht bekend geworden – welnu, de drie raadsheren die in Leeuwarden hun beslissing moesten nemen, achtten zich verplicht daar terdege rekening mee te houden. Zij wensten niet het risico te nemen dat de voerman die voor hen terechtstond, naar Ommen en eventueel van daaruit naar een kamp in Duitsland gevoerd zou worden, anders gezegd: de hem door de rechtbank opgelegde straf moest, met aftrek van voorarrest, tot vier maanden verlaagd worden. Aldus werd in de raadkamer besloten – besloten door de mrs. F. F. Viehoff, fungerend voorzitter, J. Wedeven, raadsheer, en J. B. J. Heijmeijer, raadsheer-plaatsvervanger. Viehoff schreef het arrest dat ten aanzien van de op te leggen straf aldus luidde:

'Overwegende dat het gerechtshof rekening wenst te houden met de omstandigheid dat sedert enige tijd verschillende door de Nederlandse rechter aan mannelijke delinquenten opgelegde gevangenisstraffen, in strijd met de wettelijke voorschriften en met de bedoeling van Wetgever en Rechter, zijn of worden tenuitvoergelegd in gevangenkampen op zo strafverzwarende wijze als door de Rechter bij de bepaling van de strafmaat onmogelijk kon worden voorzien of zelfs maar als mogelijk verondersteld;

overwegende dat het Gerechtshof, de mogelijkheid van deze wijze van executie der thans op te leggen straf in aanmerking nemend, er zich om des gewetens wille van zal onthouden, de verdachte te veroordelen tot een gevangenisstraf van zodanige duur als *in casu* in evenredigheid zou staan tot de ernst van het door de verdachte gepleegde misdrijf doch hem zou blootstellen aan de mogelijkheid van een executie als boven vermeld;

overwegende dat het gerechtshof op grond van deze overwegingen zal bepalen, de verdachte te veroordelen tot na te melden gevangenisstraf met aftrek van een zodanige tijd, in preventieve hechtenis doorgebracht, dat de straf tijdens de uitspraak van dit arrest vrijwel geheel in preventieve hechtenis zal zijn ondergaan;

Veroordeelt verdachte . . . deswege tot gevangenisstraf van vier maanden;

Bepaalt dat de tijd, door de veroordeelde vóór de uitspraak van dit arrest in voorlopige hechtenis doorgebracht, bij de uitvoering van de hem opgelegde tijdelijke gevangenisstraf geheel zal worden in mindering gebracht.'

Zo klonk het op 25 februari '43, ruim twee weken na de razzia's op jongeren en vier dagen na de voorlezing van het kerkelijk protest, in een van de zittingszalen van het Paleis van Justitie te Leeuwarden. Binnen de rechterlijke macht werd dit arrest spoedig bekend, afschriften verschenen ook in de illegale bladen. 'Moge', zo schreef *Het Parool*, 'de rechterlijke macht van Nederland zich spiegel en aan dit uitnemend voorbeeld. Zó moet het!'¹

'Normale' rechtspraak

Toen dit Leeuwarder arrest gewezen werd, was Nederland al bijna drie jaar bezet. Welnu, er waren misschien geen Nederlanders wier arbeid in de loop van die bijna drie jaar zozeer gedevalueerd was als de ambtenaren van het Openbaar Ministerie en de rechters. Die devaluatie hing in de eerste plaats samen met het manifeste onrecht dat door de bezetter bedreven werd en dat zich geheel buiten de Nederlandse rechtspraak om voltrok. Die rechtspraak hield zich, voorzover zij strafrechtspraak was, als vroeger bijvoorbeeld met gevallen van diefstal en moord bezig, maar geen proces werd voorbereid en

¹ *Het Parool*, 51 (5 april 1943), p. 1.

geen proces vond plaats waarbij het niet aan alle betrokkenen, de verdachten inbegrepen, min of meer scherp voor ogen stond dat er heel wat belangrijker ‘dieven’ en ‘moordenaars’ waren die volmaakt vrijuit gingen: de Duitsers.

Het spreekt vanzelf dat die devaluatie van de rechtspraak zich slechts geleidelijk gemanifesteerd had – even geleidelijk als het door de bezetter bedreven onrecht. Met name in de allereerste periode van de bezetting kon menigeen denken dat de rechtspraak, zij mocht dan ‘in naam van het recht’ bedreven worden in plaats van ‘in naam der koningin’, een even ‘normaal’ karakter zou blijven dragen als de gehele Nederlandse samenleving. Het bleek een illusie.

Dat die rechtspraak van ouds een maatschappelijke functie van primaire betekenis vervulde, behoeft geen betoog: wetsovertreders werden gestraft, er waren colleges die uitspraken deden in de talloze gedingen die uit de persoonlijke sfeer, uit het economisch leven, uit de ambtelijke verhoudingen of uit de sociale wetgeving voortvloeiden, andere colleges tenslotte waarbij belastingplichtigen beroep konden aantekenen tegen opgelegde aanslagen. Dit Nederlandse stelsel van rechtsbedeling was in de loop van eeuwen gegroeid. Het was anno 1940 even weinig volmaakt als de maatschappij waarvan het de uitdrukking was, maar het behoefde een vergelijking met de systemen van rechtsbedeling die men elders kende, niet te duchten. Politieke machthebbers hadden er geen directie invloed op; dat vond zijn duidelijkste uitdrukking in het feit dat rechters, eenmaal benoemd (zij bleven dan tot hun zeventigste jaar in functie), door de regering niet afgezet konden worden. De mogelijkheden van beroep die de Nederlandse rechtsbedeling kende, kwamen het gevoel van rechtszekerheid ten goede: van de uitspraken in eerste instantie van de raden van beroep voor de sociale verzekering en van die van de ambtenarenrechter kon in beroep worden gegaan bij de te Utrecht gevestigde Centrale Raad van Beroep, civiele en strafrechtelijke zaken konden, voorzover mogelijkheden van beroep wettelijk openstonden, successievelijk van de kantonrechter gebracht worden voor de rechtbank, van de rechtbank voor het gerechtshof, en werd dan cassatie aangetekend, dan kwam de zaak voor de Hoge Raad der Nederlanden.

’s Lands hoogste rechtscollege, in Den Haag gevestigd, telde achttien leden; zij waren in ’40 over drie Kamers verdeeld: voor burgerlijke zaken, voor strafzaken en voor belastingzaken. De Hoge Raad was namelijk ook de appèl-instantie voor belasting-aangelegenheden waarin in eerste instantie de Raden van Beroep der Directe Belastingen uitspraak deden.

Deze gehele rechtsbedeling vond plaats op grondslag van wetten die, telkens aan de maatschappelijke ontwikkeling en aan de verschuivende normen aangepast, door de Staten-Generaal goedgekeurd waren. De

rechters dienden van die wetten als van een vast gegeven uit te gaan: zij hadden niet het recht, ze aan andere normen te toetsen dan aan die welke er in opgenomen waren. Wetswijziging was een zaak van regering en volksvertegenwoordiging.

Zoals wij in deel 4 uiteengezet hebben, verplichtte het Landoorlogreglement van 1907 de bezetter de in Nederland geldende wetten te eerbiedigen, d.w.z. intact te laten, 'behoudens volstrekte verhindering' – aldus artikel 43. Die beperkende bepaling gaf hem niet een volkenrechtelijke vrijbrief om elke wet die hem niet zinde, opzij te schuiven. Om te beginnen dienden immers bij de toepassing van het Landoorlogreglement 'de beginselen van het volkenrecht' in het oog gehouden te worden, 'zoals die', aldus de considerans van het verdrag van 1907 waarvan het Landoorlogreglement deel uitmaakte, 'voortvloeiën uit de tussen beschaafde volkeren gevestigde gebruiken, de wetten der menselijkheid en de eisen van het openbare rechtsbewustzijn.' Voorts bepaalde artikel 43 dat de grond van de bedoelde 'volstrekte verhindering' steeds gelegen moest zijn in 'het herstel of de verzekering van de openbare orde en het openbare leven'. Dat was natuurlijk wel een hoogst rekbare formule maar zij hief toch niet de grondgedachte op dat een bezettingsbestuur een conservatoir karakter diende te dragen. Seyss-Inquarts bewind droeg daarentegen van meet af aan een diametraal tegengesteld karakter: niet op conservatie was het gericht maar op wijziging – wijziging in nationaal-socialistische geest, met als einddoel een genazificeerd Nederland dat op de een of andere wijze in het Derde Rijk zou opgaan.

Slechts zeer weinigen waren zich daar in '40 van bewust. Dat hing samen met het element van voorzichtige geleidelijkheid dat heel Seyss-Inquarts gelijkshakelingspolitiek kenmerkte. Ook op het gebied van de rechtsbedeling waren zijn ingrepen aanvankelijk weinig talrijk, zij het op zichzelf wèl tekenend en belangrijk.

Welke waren die ingrepen?

Allereerst werd, waar het Duitse staatsburgers betrof of Nederlandse die naar het oordeel van het *Reichskommissariat* Duitse belangen geschaad hadden, de Nederlandse rechter volledig uitgeschakeld. Voorts werd in de zomer van '40 de op homosexualiteit staande straf uitgebreid en drastisch verzwaard: tevoren was slechts 'de meerderjarige die met een minderjarige . . . ontucht pleegt', strafbaar geweest – nu werden *alle* homoseksuele gedragingen van mannen strafbaar gesteld, behalve 'in bijzonder lichte gevallen' van minderjarigen; de maximumstraffen werden van vier tot tien jaar verhoogd.¹ Een algemene ingreep volgde: 'ter vereenvoudiging van de strafrechtspleging'

¹ VO 81/40 (*Verordeningenblad*, 1940, p. 248–49).

werd in de herfst van '40 de mogelijkheid van beklag bij een der gerechtshoven, indien het Openbaar Ministerie niet tot vervolging van een bepaalde zaak overgegaan was, opgeheven¹ – een gevoelige aantasting van de rechtszekerheid. Als even nadelig werd het beschouwd dat de *Reichskommissar* begin '41 aan de rechter de bevoegdheid ontnam, voorwaardelijke straffen op te leggen; die verzachtende mogelijkheid trok hij in de vorm van een gratiëringsbevoegdheid aan zich c.q. hij delegeerde haar (voor de lagere straffen) aan de secretaris-generaal van justitie.²

Was dit alles? Neen. Alle Joodse rechters en alle Joodse ambtenaren van het Openbaar Ministerie moesten eind november '40 de uitoefening van hun functie staken (de Hoge Raad verloor toen zijn president, mr. L. E. Visser). Voorts werd het (en dat droeg in belangrijke mate tot het gevoel van rechtsonzekerheid bij) de politie in de loop van '40 moeilijk en van begin '41 af formeel zelfs vrijwel onmogelijk gemaakt om de straatterreur van leden van de NSB en van de NSNAP te beteugelen. Ook in het Openbaar Ministerie werd ingegrepen: van de vijf ‘procureurs-generaal, fungerend directeuren van politie’ bij de gerechtshoven werden er in september '40 drie vervangen, twee door NSB'ers: door mr. R. van Genechten (Den Haag) en mr. W. J. de Rijke (Arnhem). Dat was de secretaris-generaal van justitie, mr. J. C. Tenkink, haast te veel, maar hij zwichtte tenslotte voor de aandrang van zijn ambtgenoten: hij bleef. In maart '41 had hij er genoeg van. Mr. J. P. Hooykaas, raadadviseur ten departemente, volgde hem als waarnemer op³, maar korte tijd later zette Seyss-Inquart door: deze wenste de leiding van het departement van justitie in handen te zien van een nationaal-socialist; zijn keuze was gevallen op een Leidse hoogleraar, prof. mr. J. J. Schrieke, lid der NSB.

¹ VO 187/40 (a.v., p. 541-42). ² VO 2/41 (*Verordeningenblad*, 1941, p. 4-5). ³ Het is Hooykaas geweest die onder Duitse druk (de bezetter had geen behoefte aan restanten van het Nederlandse militaire apparaat) de militaire rechtbanken ophief waarvoor zich op dat moment talloze militairen nog moesten verantwoorden wegens hun gedragingen in de meidagen van '40. De behandeling van de belangrijkste zaken, ca. zeshonderd, werd aan een nieuwe kamer, de Militaire Strafkamer van de Haagse rechtbank toevertrouwd, zulks met recht van appèl op het Haagse gerechtshof dat daartoe ook al een speciale Kamer vormde. Achter het werk van de Militaire Strafkamer werd eind '42 door de bezetter een punt gezet, achter dat van de speciale Kamer van het Haagse gerechtshof eind '43. Toen werd wèl de gewone strafkamer van de Haagse rechtbank competent verklaard, ingediende zaken in behandeling te nemen, maar aangezien in die strafkamer geen oud-militairen zaten, weigerde het Openbaar Ministerie, nieuwe zaken aanhangig te maken. De dossiers die op de belangrijkste betrekking hadden (die welke al bij het gerechtshof lagen), gingen op 3 maart '45 in vlammen op als gevolg van het bombardement van de RAF op delen van den Haag.

Schrieke

Jacobus Johannes Schrieke was in 1884 in Pijnacker geboren. Hij doorliep het gymnasium te Kampen, studeerde rechten in Leiden en werd, vier-en-twintig jaar oud, in 1909 als rechterlijk ambtenaar naar Nederlands-Indië gezonden. Daar maakte hij carrière. Met enkele onderbrekingen was hij er bijna vijf-en-twintig jaar werkzaam, laatstelijk in de hoge functie van directeur van justitie, anders gezegd: hoofd van het departement van justitie te Batavia. Was hij toch ietwat gefrustreerd toen hij in '34 repatrieerde? Hij had, zo werd gezegd, op een benoeming gerekend als lid van het hoogste bestuurscollege onder de gouverneur-generaal: de Raad van Nederlands-Indië; die benoeming viel aan een ander toe.

Aan de Leidse universiteit werd Schrieke hoogleraar in het Indische staats- en administratief recht. Hij had er weinig contact met zijn collega's. Enerzijds hing dat samen met zijn doofheid, anderzijds met zijn opvattingen; in tegenstelling tot veruit de meesten hunner koesterde Schrieke namelijk een sterke sympathie zowel voor het Derde Rijk als voor de NSB. Hij sloot zich niet bij Mussert aan (dat zou hem op grond van het ambtenarenverbod zijn functie gekost hebben), maar hij stond in Leiden en in Oegstgeest, waar hij woonde, zozeer als sympathisant met het nationaal-socialisme bekend dat hij in de meidagen van '40 geïnterneerd werd. Door die internering voelde hij zich, zo verklaarde hij kort na de bevrijding, 'bitter gekrenkt'¹ – zij werd hem 'mede aanleiding', lid van de NSB te worden. 'Mede aanleiding': voor hem stond namelijk al 'vóór het uitbreken van de oorlog vast dat, wanneer hij uitbrak, de inzet er van zou zijn de ordening van het economisch leven van de wereld, wat ook de uiterlijke aanleiding van deze oorlog mocht zijn'² – met andere woorden: Schrieke zag Duitsland als de schepper van een Nieuwe (en betere) Orde. Deze visie plus het lidmaatschap van de NSB dreven hem niet alleen binnen de Leidse universiteit verder in het isolement, maar ook binnen zijn familie en zijn vriendenkring. Ging hij daardoor met groter snelheid het 'foute' pad op? Wij zijn er niet zeker van. Schrieke was eerzuchtig en niet erg toegankelijk voor de opinies van anderen; hij bezat een aanzienlijke dosis eigengereidheid die op later leeftijd door zijn doofheid versterkt kan zijn.

Toch aarzelde hij of hij de hem aangeboden benoeming tot secretaris-generaal van justitie zou aanvaarden. Hij zwichtte pas voor de op hem uitgeoefende aandrang toen hem bleek dat, als hij weigerde, óf zijn Utrechtse

¹ POD-Den Haag: p.v. J. J. Schrieke (1 nov. 1945), p. 4 (Doc I-1530, a-1). ² A.v., p. 2.

collega prof. mr. D. H. Westra òf de president van de Utrechtse rechtbank, mr. H. M. Fruin, secretaris-generaal van justitie zou worden: die twee NSB'ers achtte hij beiden daarvoor niet voldoende capabel.

Per 1 juli '41 aanvaardde hij zijn nieuwe functie – in stilte: een plechtige installatie die zich tot een NSB-demonstratie ontwikkeld zou hebben, wees hij af. Hij voorzag trouwens dat hij aan heel wat druk van NSB-zijde blootgesteld zou worden; daar wilde hij weerstand aan bieden. Op dat punt had hij zich bij voorbaat van de steun van *Generalkommissar* Wimmer verzekerd. Wimmer had slechts één beperking gemaakt: ‘*Nur kein Krach mit Herrn Mussert!*’¹

‘Hoewel wellicht overbodig, moge ik u’, zo schreef hem op de dag van zijn ambtsaanvaarding Goedewaagens raadadviseur ir. W. L. Z. van der Vegte,

‘de raad geven, dat u zich direct omringt door trouwe medewerkers, daar anders al uw daden gesaboteerd worden. We hebben ervaringen te over op andere departementen. Vanaf de bode tot de chef van het kabinet moeten vertrouwde krachten zijn; liefst kameraden.’²

Schrieke voelde daar niet voor. Dat was zijn ambtenaren (die, voor hij hun chef werd, haastig het departementsarchief ‘gezuiverd’ hadden) bijzonder welkom. Zij gingen hem in menig opzicht waarderen: Schrieke werkte vlug, hij liet hun een ruime mate van zelfstandigheid, hij weigerde NSB-propaganda (muurkranten bijvoorbeeld) tot het departement en de daaronder ressorterende diensten toe te laten en hij was voor elke pressie in de richting van het niet-vervolgen van NSB'ers die met de strafwet in aanraking gekomen waren, ongevoelig. In de praktijk was hij, bedachtzaam als hij was, vaak geen scherpstlijper – op ideologisch terrein wèl. Zijn abstracte waardering voor het nationaal-socialisme kende nauwelijks grenzen en hij verstond het, die waardering vrij te houden van elke confrontatie met wat het door hem geprezen stelsel reëel betekende. Het nationaal-socialisme mocht er zich, meende hij, ‘in tegenstelling tot zijn tegenstanders op beroemen dat het er krachtig naar heeft gestreefd en er zeker beter in geslaagd is om in zijn praktijk eer en menselijkheid naar vermogen hoog te houden’ – die uitspraak publiceerde Schrieke in de lente van '44, na bijna vier jaar bezetting.³ Hij was dus niet alleen doof maar, zou men kunnen zeggen, ook blind. Beter misschien: hij had de normen van de vijand, van de bezetter,

¹ A.v., p. 22. ² Brief, 1 juli 1941, van W. L. Z. van der Vegte aan J. J. Schrieke (Doc I-1745, a-2). ³ J. J. Schrieke: *Bezet Nederland en het Haagse Landoorlogreglement*, p. 8.

tot de zijne gemaakt. 'Prof. Schrieke', zo schreef Rauter aan Himmler, toen Schrieke bijna twee jaar in functie was,

*'ist absolut grossgermanisch im Sinne der Reichsidee ausgerichtet und ein treuer und verlässlicher Anhänger des Führers, einer der anständigsten NSB'er in Holland überhaupt. Der einzige Fehler bei Schrieke ist, dass seine Frau Malaienmischling und er selbst sehr schwerhörig ist.'*¹

Bij Schrieke's naoorlogse verklaring: 'Ik was een principieel tegenstander van de SS, mijn vrouw en kinderen hebben enig Indisch bloed in zich'², tekenen wij aan dat zijn 'tegenstanderschap' evident alleen betrekking had op de rassentheorie voorzover deze zich tot het 'Indisch bloed' uitstrekte – de Jodenvervolgving onderschreef hij. In de herfst van '41 bracht Hooykaas eens onder zijn aandacht dat hij, als secretaris-generaal van justitie, de plicht had voor de in Nederland levende Joden op te komen; het werd, aldus Hooykaas, 'een zeer gemouventeerd onderhoud hetwelk ongeveer een uur heeft geduurd'³ – maar Schrieke weigerde.

Zijn werkzaamheden als secretaris-generaal zijn hier en daar al in ons vorige deel alsook in dit deel ter sprake gekomen. Wij willen daar nu allereerst aan toevoegen dat Schrieke op verzoek van de Duitse militaire instanties in september '41 samen met zijn ambtgenoot Verwey bepaalde dat prostituées zich voortaan regelmatig van overheidswege medisch moesten laten onderzoeken⁴, en dat hij eind '42 overwoog, een ingrijpende herziening van het echtscheidingsrecht bij besluit af te kondigen – hij schrok daar tenslotte van terug. Over deze zaak zijn overigens in januari '45 nog stukken gewisseld tussen het *Reichskommissariat* en het *Reichsjustizministerium* in Berlijn!⁵

¹ Brief, 28 juni 1943, van Rauter aan Himmler (BDC, 703). ² POD-Den Haag: p.v. J. J. Schrieke (1 nov. 1945), p. 8. ³ Dep. van justitie: 'Rapport inz. prof. Schrieke' (1945), p. 66 (BRvC: dossier 176 a/46 (J. J. Schrieke)). ⁴ De betrokken departementen gaven die controle (die zich tot ca. duizend prostituées moest uitstrekken) een nog stringenter karakter dan de Duitsers gewent hadden. In het Interkerkelijk Overleg kon men het er niet over eens worden of geprotesteerd moest worden tegen de maatregel van Schrieke en Verwey die 'de onttucht voorwerp van staatszorg' maakte (Touw: *Het verzet der Hervormde Kerk*, dl. I, p. 95); tot de instanties die wél protesteerden, behoorden de Hervormde Synode en het Episcopaat. ⁵ Schrieke wenste de rechtspositie van gescheiden echtgenoten te verbeteren, echtscheiding na scheiding van tafel en bed mogelijk te maken na drie i.p.v. na vijf jaar, maar vooral ook de echtscheidingsgronden uit te breiden. Art. 264 van het toenmalig Burgerlijk Wetboek kende er slechts vier: overspel (Schrieke wilde toevoegen: 'tenzij dit door de andere echtgenoot uitdrukkelijk of stilzwijgend is geduld'), kwaadwillige verlating, veroordeling wegens misdrijf tot een vrijheidsstraf van

Het is tekenend voor Schrieke dat hij in deze zaak niet doorzette – maar minstens zo tekenend dat hij haar aan de orde stelde, m.a.w. dat hij in de tweede helft van '42 serieus overwoog om, gebruik makend van de macht van de bezetter, het Nederlands burgerlijk recht op een hoogst gevoelig punt te wijzigen; te wijzigen zonder inspraak van enige volksvertegenwoordiging. Sprak hier nu niet juist die minachting voor de democratische rechtsstaat uit die alle totalitair-gezinden eigen was? Trouwens, in dat opzicht had Schrieke meer op zijn kerfstok. Hij aanvaardde zijn benoeming in een situatie waarin hij wist dat de bezetter een politieke ‘zuivering’ van de zittende magistratuur zou gaan bevorderen door in strijd met de wet te bepalen dat rechters (alsook de procureur-generaal bij de Hoge Raad) voortaan hun ambt zouden moeten neerleggen als zij vijf-en-zestig jaar werden in plaats van zeventig (op de openvallende plaatsen konden dan NSB'ers of andere ‘foute’ elementen benoemd worden), en nog geen maand na Seyss-Inquarts verordening welke die ‘zuivering’ bevorderde¹, verscheen een besluit van hemzelf, Schrieke, waarbij een geheel nieuw soort rechtspraak, een politieke rechtspraak, ingevoerd werd: de z.g. Vrederechtspraak.

minstens vier jaar en zware verwondingen of mishandelingen. Hij wilde voorts toevoegen: ‘voortgezette weigering om tot het verwekken of ontvangen van nakomelingschap mede te werken zonder dat hiervoor een redelijke grond aanwezig is’, ‘zodanige tweespalt tussen de echtgenoten dat het huwelijk tot in zijn grondslagen is aangetast en het herstel ener met het wezen van het huwelijk overeenstemmende levensgemeenschap niet kan worden verwacht’, onherstelbare ernstige krankzinnigheid, ernstige en binnen afzienbare tijd niet herstelbare ‘besmettelijke of afschuwwekkende’ ziekte en voortijdige onvruchtbaarheid – dat laatste alleen als er nog geen kinderen waren.

Deze voorstellen sloten ten dele bij denkbeelden aan die al vóór de bezetting in brede kring verkondigd waren, ten dele stoelden zij op de nationaal-socialistische ideologie. Schrieke vroeg de Hoge Raad om advies; het college berichtte hem na een jaar dat de ingreep die hij wenste te verrichten, o.m. in strijd was met het Land-oorlogreglement. Schrieke had bovendien van de bezetter verlof gekregen, het advies van de kerken in te winnen. De protestantse kerken en het Episcopaat deden hem toen in afzonderlijke stukken weten dat hij deze materie moest laten rusten, het Episcopaat noemde zijn ontwerp-besluit ‘een zeer ernstig vergrijp aan de christelijke volkszeden hier te lande en een grievende belediging van de heiligste gevoelens van de grote meerderheid van het Nederlandse volk.’ (brief, 13 febr. 1943, van de aartsbisschop aan de secr. gen. van justitie, in Stokman: *Het verzet van de Nederlandse bisschoppen*, p. 264)

¹ VO 130/41 (*Verordeningblad*, 1941, p. 538–39).

Vrederechtspraak

De oorsprong van de vrederechtspraak moeten wij bij de NSB zoeken en wij slaan de plank wel niet ver mis wanneer wij het vermoeden uiten (nader bewijsmateriaal ontbreekt) dat niemand sterker op de invoering van deze nieuwe rechtspraak aangedrongen heeft dan de NSB'er van Genechten die binnen de NSB een van de meest opgewonden doordravers was.

In deel 4 wezen wij er op dat de haat jegens de NSB'ers ('landverraders!') reeds in de zomer van '40 herhaaldelijk incidenten deed ontstaan. Het kwam dan menigmaal tot scheld- en vechtpartijen waarin de politie gemengd werd en die, als er een aanklacht ingediend werd, tot uitspraken leidden van kanton- c.q. politierechters. Wij hebben daar geen overzicht van, maar wij durven veronderstellen dat, als de feiten in voldoende mate vaststonden, door die lagere rechters uitspraken gedaan werden waarin geen principieel verschil gemaakt werd tussen nationaal-socialisten en anti-nationaal-socialisten. De bezetter die de NSB en, in een iets later stadium, ook de NSNAP naar voren wilde schuiven, zinde dat niet – het zinde de NSB en de NSNAP evenmin: als *zij* met verlof van *Generalkommissar* Schmidt mochten trachten, 'de straat te veroveren', dan was het absurd dat rechters van het oude bestel hun voor de voeten liepen al door hún dezelfde maatstaven aan te leggen als hun tegenstanders! Begrepen die rechters dan niet dat er 'een revolutie' gaande was waarmee zij rekening dienden te houden?

Het uit deze situatie voortvloeiende algemene gevoel van onbehagen in nationaal-socialistische kring werd in de lente van '41 aanzienlijk sterker toen de vervolging van enkele Nederlanders die NSB'ers of anderen in de meidagen van '40 neergeschoten hadden, tot uitspraken leidde die grote verontwaardiging wekten in de NSB. Zo werd een kapitein der mariniers die op 13 mei '40 bij Amsterdam als een wildeman om zich heen geschoten had en daarbij een oudere broer van mr. M. M. Rost van Tonningen, de kapitein ter zee N. A. Rost van Tonningen, gewond en twee burgers gedood had (geen van hen drieën was 'fout' geweest), door de Haagse rechtbank van rechtsvervolging ontslagen; op grond van een uitvoerig psychiatrisch rapport nam de rechtbank namelijk aan dat de kapitein der mariniers tijdens zijn schietpartij ontoerekeningsvatbaar geweest was. Bij die kapitein hadden dus persoonlijke factoren mede een rol gespeeld. Daarnaast had de Vijfde-Colonne-paniek die wij in deel 3 uitgebreid beschreven, aan zijn reactie ten grondslag gelegen en het spreekt vanzelf dat elke rechtbank die in de lente van '41 vonnis moest wijzen naar aanleiding van ernstige incidenten die zich in de meidagen van '40 voorgedaan hadden, terdege rekening hield met de wilde nervositeit welke zich toen voorgedaan had. Een reserve-kapitein die

op 13 mei '40 in Wassenaar een NSB'er neergeschoten had, kreeg van de inmiddels ingestelde Militaire Kamer van de Haagse rechtbank twee maanden gevangenisstraf, een andere reserve-kapitein die een NSB'er in Limburg gedood had, kreeg er zes en een Rotterdamse agent van politie die op 12 mei '40 een vluchtende NSB'er dodelijk getroffen had, werd eerst door de Rotterdamse rechtbank, nadien door het Haagse gerechtshof vrijgesproken: zijn verdediger kon aantonen dat hij overeenkomstig de voor politieambtenaren geldende schietvoorschriften gehandeld had.

Deze en dergelijke uitspraken deden de NSB'ers in woede ontsteken. Zij wendden zich tot het *Reichskommissariat*. Schmidt was gevoelig voor hun klachten – Seyss-Inquart niet minder, en bij deze ging nog een tweede factor een rol spelen. Met name in de lente en zomer van '41 waren kleine anti-Duitse demonstraties (verzet door middel van het dragen van 'symbolen') zeer frequent geworden. De bezetter kon daar wel tegen optreden, en deed dat soms ook, maar het was hem aangenaam indien een deel van zijn repressieve taak overgenomen werd door een nieuw soort Nederlandse rechters. Er werd daar een concept-besluit voor opgesteld door het *Reichskommissariat*; het voorzag in de benoeming van 'vrederechters' en in de instelling van een 'vredegerechtshof'. Wie bij dat vredegerechtshof als procureur-generaal zou optreden, d.w.z. de ernstigste zaken aanhangig zou maken en dan de strafeis zou indienen, werd niet aan Schrieke overgelaten: van Genechten had die functie voor zichzelf gereserveerd en de bezetter liet haar graag aan hem over. Overigens kreeg Schrieke verlof, de nieuwe benoemingen naar eigen inzicht te doen; het spreekt vanzelf dat zijn keuze zou vallen op NSB'ers dan wel op anderszins 'foute' figuren.

Het door de Duitsers ontworpen concept-besluit werd volgens Schrieke's aanwijzingen door Hooykaas 'grondig omgewerkt en aan de Nederlandse straf- en strafproceswetgeving zoveel mogelijk aangepast'¹ – het verscheen in zijn uiteindelijke vorm op 16 augustus '41 in het *Verordeningsblad*.² Blijkens dit besluit zouden bij de rechtbanken in de vijf steden waar gerechtshoven gevestigd waren (Amsterdam, Den Haag, Arnhem, Den Bosch en Leeuwarden) vrederechters benoemd worden die bevoegd waren,

'in eerste aanleg kennis te nemen van alle misdrijven en overtredingen welke de politieke vrede binnen de volksgemeenschap in gevaar brengen of de hoogste politieke belangen van de volksgemeenschap raken of uit politieke beweegredenen zijn begaan, en voorts van de strafbare feiten welke met zodanige misdrijven of overtredingen door deelneming of samenloop verband houden.'

¹ POD-Den Haag: p.v. J. J. Schrieke (1 nov. 1945), p. 40. ² VO 156/41 (*Verordeningsblad*, 1941, p. 664-71).

In gevallen waarin vrijheidsstraf of een geldboete van meer dan f 200 opgelegd of gevorderd was, kon hoger beroep ingesteld worden bij een bijzondere Kamer van het Haagse gerechtshof, het vredegerechtshof. Dit vredegerechtshof deed in laatste instantie uitspraak; beroep op de Hoge Raad werd niet toegestaan. Erger nog: alle politieke misdrijven die door de procureur-generaal bij het vredegerechtshof (van Genechten dus) van voldoende belang geacht werden, konden door hem met passeren van de vrederechters onmiddellijk aanhangig gemaakt worden bij het vredegerechtshof – daaronder vielen ook de incidenten die zich in de meidagen van '40 voorgedaan hadden. Was dan al niet in een aantal van die gevallen vonnis gewezen en waren die vonnissen niet in kracht van gewijsde gegaan? Inderdaad, maar ook daar was een oplossing voor gevonden:

'Is een strafzaak welke . . . tot de kennisneming van de vrederechter zou behoren, vóór de inwerkingtreding van dit besluit beëindigd door een uitspraak, in kracht van gewijsde gegaan, dan kan het vredegerechtshof op vordering van de procureur-generaal de zaak opnieuw behandelen' –

anders gezegd: van Genechten kon eisen (en zijn eis zou natuurlijk ingewilligd worden) dat gehandeld werd dwars tegen een van de grondbeginselen van de strafrechtspraak in hetwelk inhield ('*ne bis in idem*') dat een zaak, indien het desbetreffend vonnis in kracht van gewijsde gegaan was, niet *opnieuw* berecht mocht worden. Natuurlijk, revisie van vonnissen was ook vroeger mogelijk, maar alleen in het licht van nieuwe feiten of nieuwe omstandigheden – wat van Genechten begeerde was, vastgestelde feiten en vastgestelde omstandigheden *opnieuw* te berechten, en dan met toepassing van nationaal-socialistische normen. De Nederlandse rechterlijke macht werd voor het door de vrederechtspraak bestreken terrein dus niet alleen voor de toekomst buiten spel gezet, maar haar finaal vastgestelde uitspraken in de meest belangrijke zaken (en daar had van Genechten het op gemunt) konden door het vredegerechtshof opgeheven worden. Niet Schrieke of Hooykaas had dat bedacht – de opneming van het desbetreffende artikel was, in een laat stadium, een eis geweest van het *Reichskommissariat*; wij nemen aan dat van Genechtens drijven daar niet vreemd aan is geweest.

Binnen de rechterlijke macht ontstond grote deining. De Strafkamer van de Hoge Raad protesteerde en in oktober '41 werd bij Schrieke een adres ingediend dat niet alleen door alle overige leden van de Hoge Raad ondertekend was maar ook door een groot aantal andere leden van de rechterlijke macht. Die rechterlijke macht omvatte, de Hoge Raad uitgezonderd, in totaal (rechters, ambtenaren van het Openbaar Ministerie en griffiers, de

plaatsvervangers en adjuncten meegeteld) ca. duizend personen. Ruim een derde hunner nam aan deze protestactie deel – twee-derde zweeg.¹

Drie rechters waren er die wegens de geschetste fundamentele aantasting van de rechtszekerheid ontslag vroegen: mr. H. Haga, raadsheer in het Haagse gerechtshof, zijn collega mr. A. L. M. van Berckel en een lid van de Haagse rechtbank, jhr. mr. P. G. M. van Meeuwen.² Van hen drieën was Haga de eerste die zijn functie ter beschikking stelde. 'Als alle leden der rechterlijke macht uw voorbeeld zouden volgen, betekende dat de chaos', kreeg hij begin september van Schrieke te horen. De volgende dialoog ontwikkelde zich toen:

Haga: 'Aan wie de schuld? Aan hen die weigeren tegen hun overtuiging in te handelen of aan hen die verordeningen maken welke daartoe willen dwingen?'

Schrieke: 'Een dergelijke verordening wordt uitgevaardigd om erger te voorkomen. Hoe zoudt u het vinden als de taak der Nederlandse rechters door Duitse rechters werd overgenomen?'

Haga: 'Laat ze hun gang gaan.'³

De bezwaren tegen de vrederechtspraak die de indieners van het adres geopperd hadden, vonden uiteraard bij Schrieke geen enkele weerklank. In Duitsland, zo schreef hij hun, was de regel *ne bis in idem* óók opgeheven, bovendien moest men inzien dat 'een nieuwe wereldbeschouwing met haar onafwijsbare slotsommen bezig is, het totnogtoe heersende stelsel terzijde te schuiven.'⁴

Inmiddels was de vrederechtspraak 'bemand'. Schrieke benoemde de vijf vrederechters (met een aantal plaatsvervangers) benevens de vijf leden van het vredegerechtshof. Van dat hof werd de NSB'er Carp, het latere

¹ Het adres kreeg in totaal driehonderdzeventig ondertekenaars; onder hen bevonden zich evenwel enkele dekens van de Orde van Advocaten. ² Ook enkele ambtenaren van het Openbaar Ministerie vroegen ontslag; dat werd hun, in tegenstelling tot de drie rechters, geweigerd. ³ H. Haga: 'Kort résumé van onderhoud met secr. gen. op 9 sept. 1941' (z.d.) (Doc I-2102, a-3). 'Dat u als eenling hebt gedaan wat nodig was in deze omstandigheden, daarvoor heb ik', schreef mr. Visser aan Haga, 'de allergrootste eerbied en ik wens u met uw daad geluk.' (brief, 28 sept. 1941, van L. E. Visser aan H. Haga, a.v., a-6)

Mr. Haga vestigde zich als advocaat in Den Haag. Als zodanig begeerde hij, voor de Hoge Raad te mogen optreden. Hij moest daartoe door dat college beëdigd worden maar hij weigerde, tevoren zijn opwachting te maken bij de 'foute' president mr. J. van Loon. In strijd met de wet weigerde van Loon hem toen te beëdigen. De leden van de Hoge Raad legden zich daarbij neer. ⁴ Brief, 17 nov. 1971, van J. J. Schrieke aan S. N. B. Halbertsma e.a. (Doc II-658, a-3).

hoofd van de Secretarie van Staat der NSB, president. De meeste benoemden waren NSB'er of anderszins 'fout'¹ – en zij togen aan de arbeid.

Van die arbeid willen wij, wat het vredegerechtshof betreft, vermelden dat tegen de kapitein der mariniers die van rechtsvervolging ontslagen was, door van Genechten vijftien jaar gevangenisstraf geëist werd; het vredegerechtshof liet de man in een krankzinnigengesticht opsluiten. De reservekapitein (incident-Wassenaar) kreeg in plaats van twee maanden gevangenisstraf acht jaar, de tweede reservekapitein (geval-Limburg) in plaats van zes maanden vijf jaar. De meeste aandacht werd getrokken door het proces tegen een derde reservekapitein en tegen een luitenant-adjutant, beiden beschuldigd van de 'moord' (13 mei '40) op Musserts broer, luitenant-kolonel Mussert, kantonnements-commandant te Dordrecht. De reservekapitein werd door het vredegerechtshof tot vijftien jaar gevangenisstraf veroordeeld, de luitenant-adjutant die de dodelijke schoten gelost had (van Genechten had de doodstraf geëist), kreeg levenslang.²

De overige uitspraken van het vredegerechtshof waren navenant. Zo werd aan een inwoner van Maasland die, doordat hij een NSB'er voor 'landverrader' uitgemaakt had, door de politierechter te Rotterdam tot f 20 boete veroordeeld was, een week gevangenisstraf opgelegd, 'de leden der Nationaal-Socialistische Beweging' waren, zo overwoog het hof, 'zeker niet minder vaderlandslievend dan de beste Nederlanders.'³ Een Hagenaar die

¹ Wij willen ons relaas niet met al te veel namen belasten maar maken een uitzondering voor de eerste vrederechter te Arnhem, mr. J. E. W. Duys. Deze, een zeer welbespraakte en grillige man, was in de jaren '20 voor de SDAP een prominent lid geweest van de Tweede Kamer. In '33 had hij kort na de verkiezingen een brochure gepubliceerd, *Ter oriëntering*, waarin hij bepleit had dat de SDAP de legaliteit en het Oranjehuis duidelijk zou aanvaarden en de eenzijdige ontwapening afzweren. In de storm van verontwaardiging die onmiddellijk binnen de SDAP opstak, leed Duys' carrière schipbreuk. Hij sloot zich in '38 bij de NSB aan. Kort na zijn benoeming tot vrederechter is hij overleden. ² Het was Musserts bedoeling om, wanneer hij ooit 'de macht' zou krijgen, zijn bewind te beginnen met de gratiëring van allen die door de vrederechters of door het vredegerechtshof veroordeeld waren; diegenen die nog in de gevangenis zaten, zouden dan op vrije voeten gesteld worden. Blijkbaar nam Mussert aan dat die gratiëring bij de massa des volks een groot gevoel van dankbaarheid zou wekken. De reacties in de zomer van '40 op de vrijlating der krijgsgevangenen door Hitler hadden hem kunnen leren hoe weinig grond er was voor die optimistische verwachting. ³ L. de Jong: *Je Maintiendrai*, dl. II (1942), p. 158. Van de in de pers opgenomen uitspraken heb ik in hoofdstuk 8 van dit in 1942 te Londen geschreven boek een groot aantal weergegeven, evenwel zonder vermelding van de datum der dagbladpublicatie; ik citeer in deze paragraaf dit boek als bron. Aan het genoemde hoofdstuk lagen persuittreksels ten grondslag die niet bewaardgebleven zijn.

beledigende woorden gesproken zou hebben aan het adres van de WA-man Peter Ton (de man die in september '40 bij een relletje in Den Haag als eerste NSB'er tijdens de bezetting het leven verloren had) en die deswege tweemaal vrijgesproken was, kreeg twee maanden gevangenisstraf. Een Haagse agent van politie die, door WA-mannen met 'stokken, sabels en dolken' besprongen, na drie waarschuwingen eerst een schot in de lucht gelost en vervolgens een NSB'er in zijn been geschoten had, kreeg twee weken hechtenis opgelegd – daarentegen werd een NSB'er uit Zeist die tijdens een relletje iemand met zijn koppelriem verwond had, op grond van zijn beroep op 'noodweer' vrijgesproken. In de zaak van de agent overwoog het hof o.m.: 'Aan de revolutionaire spanning moet binnen zekere, met begrip te trekken grenzen, haar loop worden gelaten, zonder dat de openbare organen der ordehandhaving daarbij als voorheen behoren in te grijpen.'¹

Door de vrederechters en hun plaatsvervangers werd op gelijke wijze met twee maten gemeten, zij het dat de een dat duidelijker deed dan de ander. De vrederechters bevonden zich evenwel in een moeilijker positie dan het vredegerechtshof: voor het 'foute' hof werden de zaken voorbereid door een 'foute' procureur-generaal, de 'foute' vrederechters moesten die voorbereiding evenwel overlaten aan de normale parketten waar men als regel 'goed' was. Er werd veel tegengewerkt: men sepondeerde bepaalde zaken waarin veelal de politie al getracht had, zo weinig mogelijk 'politieke' elementen in de processen-verbaal op te nemen, of men voerde tijdens de terechtzitting de ondervragingen zo dat zelfs de vrederechter de bewijzen voor het provocerend optreden van de NSB of de WA niet naast zich neer kon leggen. Uiteindelijk was het evenwel die rechter die vonnis wees.

De meeste van die vonnissen en van de erbij behorende dossiers zijn verloren gegaan. Wij weten wel dat zich in de jaren '41 t.e.m. '43 in totaal 3109 personen voor de vrederechters moesten verantwoorden; van hen werden 423 vrijgesproken, aan 724 werd een vrijheidsstraf opgelegd – de overigen kwamen er met een boete of een berisping van af. Tegen viermaal zoveel mannen als vrouwen werd vonnis gewezen. Ook kinderen werden, met uitschakeling van de kinderrechters, vaak door een vrederechter bestraft. Als regel waren de straffen die NSB'ers of NSNAP'ers kregen, aanzienlijk lichter dan die welke voor overeenkomstige daden aan hun tegenstanders opgelegd werden. Misschien kunnen wij de vrederechtspraak nog het beste in beeld brengen door een samenvattend verslag te geven van één enkele, willekeurige zitting die de vrederechter te Arnhem begin januari '42 hield²:

¹ A.v., p. 160. ² Doc II-876, a-14.

Een lid van de WA had in juli '41 'bij een volksoploopte' een ploertendoder bij zich gehad. Vijf-en-twintig gulden boete.

Een vrouw, oud zeven-en-zestig jaar, had in september '41 bij het langstrekken van de Jeugdstorm gezegd: 'Rotzooi, landverraders'. Acht dagen gevangenisstraf.

Een vrouwelijk lid van de NSB had tegen de man van die zeven-en-zestigjarige vrouw gezegd: 'Vieze souteneur'. Tien gulden boete.

Twee mannen zouden op 31 augustus '41 (Koninginnedag) tijdens een relletje een NSB'er voor 'armoedzaaier, landverrader' uitgemaakt hebben. Vrijspraak wegens gebrek aan bewijs.

Een vrouw had op straat, terwijl een NSB'er passeerde, gezegd: 'Daar gaat een NSB'er.' Volgens die NSB'er zou zij evenwel gezegd hebben: 'Daar gaat een vuile NSB'er.' De NSB'er had haar vervolgens voor 'achterbuurtwijf, smerig rotwijf' uitgemaakt. De vrouw werd vrijgesproken, de NSB'er kreeg vijf gulden boete.

Een man had eerst in een café gezegd, 'dat hij wist dat op 10 mei '40 te Rotterdam door NSB'ers op Nederlandse soldaten was geschoten', had nadien die woorden ingetrokken maar op 1 september '41 beweerd: 'De NSB is rapalje.' Dertig gulden boete.

Een vrouw had op de pont naar Arnhem-Zuid beledigend over de Jeugdstorm gesproken (wat zij precies gezegd had, viel niet vast te stellen) en had, toen een omstander daartegen protesteerde, tegen deze gezegd: 'Waar bemoei je je mee, smeerlap, snotneus!' Vijf-en-twintig gulden boete.

Een melkboer had een NSB'er voor 'rotvent' uitgemaakt. Vijf gulden boete.

Een zestienjarige scholier, afkomstig uit Groningen, had medio september '41 in Velp waar hij op kostschool was, bij een NSB'er de winkelruit ingegooid, 'zijn ouderlijk huis is echter de Beweging niet slecht gezind en op de zitting verschijnt hij met een Jeugdstormspeldje op.' Berisping en een maand tuchtschool voorwaardelijk.

Drie mannen hadden in oktober '40 iemand die een WA-lied zong, van zijn fiets geslagen. Driemaal twintig gulden boete, mede gezien 'de lange tijd die sedert het plegen van het feit reeds is verlopen' (vijftien maanden!).

Een man had eind juli '41, terwijl hij 'een beetje dronken' was, een NSB'er bij het fietsen gehinderd. Tien gulden boete.

'IN NAAM VAN HET RECHT'

Twee mannen hadden in maart '41 een fietsbotsing met een NSB'er geïmproviseerd en die NSB'er was ook geslagen. Tweemaal veertig gulden boete.

Een arbeider had in april '41 in een treincoupé enkele meisjes uit een NSB-gezin gestompt, 'er is echter alle reden om aan te nemen dat hij meer uit gekheid een duw heeft gegeven.' Vrijspraak.

Een man had in oktober '41 in een winkel gezegd: 'Als je maar lid bent van de NSB, kun je door tussenkomst van de burgemeester van Ede schoenbonnen krijgen.' Dertig gulden boete.

Een man had in januari '41 in Maurik papiertjes aangeplakt met als tekst: 'Inwoners van Maurik, geeft niet aan de Winterhulp alvorens de burgemeester weggetrapt zal zijn. Thans geraken de gelden in verkeerde handen en worden er op het gemeentehuis grote sigaren van gerookt . . . Weg met die plutocraat.' Zes weken gevangenisstraf.

Opzienbarend was een proces dat begin november '41 voor de vrederechter-plaatsvervanger in Rotterdam gevoerd werd. Een vroedvrouw uit Woerden had tijdens een bezoek aan een kraamvrouw, wier man NSB'er was, tegen die vrouw in het bijzijn van haar zuster en moeder gezegd: 'Alle NSB'ers zijn landverraders, ze moesten ze allemaal maar ophangen en jou erbij.' Van Genechten had als procureur-generaal de Rotterdamse substituut-officier van justitie, mr. J. C. V. Meischke, opgedragen, drie weken gevangenisstraf te vorderen. Mr. Meischke betoogde ter zitting evenwel dat de vroedvrouw van rechtsvervolgung ontslagen moest worden: hier was geen sprake van belediging van een volksgroep 'in het openbaar', ze had immers binnenshuis haar uitlating gedaan. 'Volgens de geschiedenis van de wet is dit feit', aldus de vrederechter, 'misschien niet strafbaar, maar de volksgedachte eist in dit geval dat verdachte wordt veroordeeld . . . In het algemeen houd ik niet van verklikkerij, maar in dit geval vind ik het heel goed dat deze zaak is aangegeven.'¹ Zes weken gevangenisstraf.

Mr. Meischke werd gearresteerd.²

★

¹ L. de Jong: *Je Maintiendrai*, dl. II, p. 165. ² Hij is na enige tijd weer vrijgelaten.

In menig geval werd door het instituut van de vrederechtspraak veel narigheid veroorzaakt. Wij denken dan niet alleen aan de opgelegde gevangenisstraffen maar ook aan de boeten. In een arbeidersgezin waar men de grootste moeite had om met een weekloon van dertig gulden rond te komen, kon al een boete van een tientje gevoelig aankomen. Plausibel achten wij het overigens dat dergelijke boeten af en toe, en misschien wel vaak, met bijdragen van anderen opgebracht zijn. Wie 'goed' was en zich voor een vrede-rechter of voor het vredegerechtshof moest verantwoorden, stond daar, waar het kleine incidenten betrof, eigenlijk bij toeval terecht, symbolisch als het ware: hij of zij had NSB'ers uitgescholden, met hen gevochten of (ook dat kwam voor) voor hen op de grond gespuwd dan wel op andere wijze van zijn of haar minachting doen blijken. Maar die gevoelens leefden bij de overgrote meederheid van het volk! De publikatie van de vonnissen in de dagbladpers had dan ook een door de bezetter en de NSB niet voorzien neveneffect: men had er veel plezier in. In de periode herfst '41-zomer '42 trof men elke week in alle kranten korte berichten aan waarin uitlatingen die men in het openbaar niet doen mocht ('NSB'ers zijn landverraders', bijvoorbeeld), zwart op wit afgedrukt stonden. Droeg die publikatie van de vonnissen er toe bij dat men zich intoomde? Vermoedelijk wel. Maar als van wezenlijker belang zien wij het dat, zoals wij in deel 5 al schreven, de verontwaardiging die zich in '40 en '41 openlijk tegen de bezetter en zijn handlangers richtte, van de herfst van '41 af een verbittering werd die de expressie eerder meed dan zocht.

Hier vloeide uit voort dat zich steeds minder incidenten voordeden die voor berechting door de vrederechtspraak in aanmerking kwamen. Het instituut ging verlopen, zulks niet geheel tot ongenoegen van de bezetter: het neveneffect op de bevolking zal Seyss-Inquart en Schmidt wel niet ontgaan zijn; bovendien waren zij beiden van mening dat verschillende vrede-rechters niet aan de gekoesterde verwachtingen voldeden doordat zij veel te lage straffen oplegden. Zo weinig kregen de vrederechters en het vrede-gerechtshof in de loop van '42 te doen dat Carp, president van het hof, zich via Mussert moeite ging geven opdat aan de vrederechters en het vrede-gerechtshof een geheel nieuwe taak gegeven zou worden: zij zouden in de plaats moeten komen van de ambtenarengerechten en van de Centrale Raad van Beroep. Men sloeg dan twee vliegen in één klap: de vrederechters en het vredegerechtshof zouden voldoende werk krijgen en het zou NSB'ers-gezagsdragers voortaan gemakkelijk vallen, zich van tegenwerkende ambte-naren (die nu veelal steun vonden bij de ambtenarenrechtspraak) te ontdoen. Schrieke wees evenwel Carps denkbeeld onmiddellijk van de hand – Seyss-Inquart, Wimmer en Schmidt zagen er al evenmin iets in: uitvoering van wat

Carp en Mussert wensten, zou de NSB teveel macht geven en bovendien de gehele ambtelijke wereld, waar, aldus de bezetter, rust moest heersen, in rep en roer brengen.

Waarom verzette Schrieke zich?

Hij had zelf van zijn departementsambtenaren niet veel last en wij vermoeden dat de moeilijkheden die andere NSB'ers-gezagsdragers ondervonden, hem niet scherp voor ogen stonden – misschien ook dacht hij: dat is dan hun eigen schuld. Jegens de bezetter ontwikkelde hij een andere argumentatie: nieuwe colleges voor de ambtenarenrechtspraak zouden de bestaande reglementen moeten toepassen, men zou dus eigenlijk die reglementen moeten wijzigen als men ontslag wegens politieke tegenwerking mogelijk wilde maken, en was die soesa wel nodig? De bezetter kon tenslotte ontslaan wie hij wilde.

Dat laatste vond Schrieke de gewoonste zaak van de wereld. Alweer: hij had de normen van de bezetter tot de zijne gemaakt.¹

Hoge Raad

De Hoge Raad had in de herfst van '40 bij het verzet tegen de eerste, in beginsel zo belangrijke anti-Joodse maatregelen van de bezetter verstek laten gaan. In oktober had de raad met grote meerderheid van stemmen, vermoedelijk twaalf tegen vijf (de president, Visser, meende zich als Jood van stemming te moeten onthouden) besloten het invullen van de z.g. Ariërverklaring

¹ Daarvan geven wij nog een tekenend voorbeeld. In het Derde Rijk werd al sinds jaren *'das gesunde Volksempfinden'* als norm bij de strafrechtspraak gehanteerd om personen die volgens de vóór '33 geldende strafwet niet strafbaar waren, tóch te straffen c.q. hun straf te verzwaren – Schrieke nam die Duitse regeling over waaraan trouwens ook reeds in talrijke vonnissen van de vrederechtspraak gerefereerd was. In de zomer van '43 voegde hij aan het fundamentele eerste lid van artikel 1 van het Wetboek van Strafrecht: 'Geen feit is strafbaar dan uit kracht van een daaraan voorafgegane wettelijke strafbepaling', één volzin toe: 'Valt een feit niet onder de tekst, doch wel onder de grondgedachte van een wettelijke strafbepaling, zo is de strafbepaling toepasselijk, indien het feit naar gezond rechtsgevoel strafwaardig is' (VO 62/43 (*Verordeningenblad*, 1943, p. 233)) – dat 'gezond rechtsgevoel' was het gevoel van de bezetter en van de minieme minderheid die zich aan zijn zijde geschaard had.

Veel praktische betekenis heeft die uitbreiding van de strafrechtsnormen niet gehad; men zou haar wèl als een passend, ja als een logisch sluitstuk van Schrieke's ingrijpen in de rechtsbedeling kunnen beschouwen.

niet te weigeren. De raad voorzag daarbij dat de Joden uit de overheidsdienst verwijderd zouden worden; hij stelde een brief op waarin daartegen bij voorbaat geopponereerd werd – de brief werd niet verzonden. Dat hing samen met het feit dat verscheidene, ja de meeste raadsheren van opvatting waren dat men de bezetter het recht om Joden of andere ‘potentiële tegenstanders’ uit hun functie te ontheffen, niet kon ontzeggen; dat was ook de opvatting van de volkenrecht-specialist van Buitenlandse Zaken, prof. mr. J. P. A. François, met wie enkele leden van de Hoge Raad veel contact hadden.

Was dit nu alleen maar een juridisch vraagstuk? Natuurlijk niet. Wilde men al een juridische benadering kiezen, dan had men kunnen stellen dat de gehele Jodenvervolgning zozeer indruiste tegen de (in de considerans van het verdrag van 1907 genoemde) ‘wetten der menselijkheid en eisen van het openbare rechtsbewustzijn’, dat elk beroep van de Duitsers op wat hun op dat terrein volkenrechtelijk geoorloofd was, bij voorbaat afgewezen diende te worden. Waarom werd niet *die* benadering door de meerderheid van de Hoge Raad en door François gekozen? Waarom prefereerden zij een betoog waardoor zij moeilijkheden met de bezetter uit de weg gingen? Omdat zij, aldus onze visie, juist dat laatste wensten. De meeste leden van de Hoge Raad stelden zich, in het voetspoor van het college van secretarissen-generaal, tot diep in de bezetting op het standpunt dat het hun primaire taak was, een zo groot mogelijk deel van de rechtspraak te redden: scherpe conflicten met de bezetter moest men uit de weg gaan, verzet was uit den boze. In een kwestie als de Ariërverklaring of het heenzenden van president Visser werd een *juridische* argumentatie ontwikkeld die, zo menen wij, in wezen door *politieke* motieven ingegeven werd.

Er moest voor Visser een opvolger benoemd worden. Enkele leden van de Hoge Raad wensten dat prof. mr. J. Kusters, een van de twee vice-presidents, president zou worden, maar afgezien van het feit dat deze daar zelf niet voor voelde, was hij ook voor de bezetter en Schrieke onaanvaardbaar: men wist dat hij tot de minderheid in de Hoge Raad behoorde die strijdbaar reageren voorstond. De NSB schoof toen mr. van Vessem naar voren, maar deze werd niet voldoende capabel geacht. Aannemelijk lijkt ons voorts dat Seyss-Inquart op een zo hoge post liever geen NSB'er zag maar een pro-Duitse figuur die, doordat hij geen volgeling van Mussert was, ook minder weerstanden zou wekken. De keuze viel op prof. mr. J. van Loon, bijzonder hoogleraar in het octrooirecht te Utrecht en Delft – de man die, zoals wij in hoofdstuk 10 van deel 4 beschreven, eind mei '40 als eerste Nederlander politieke adviezen verstrekt had aan Seyss-Inquart en in juni '40 bij diens gesprek met Colijn had bemiddeld. Van Loon aanvaardde zijn benoeming

maar hield rekening met de wensen van de leden van de Hoge Raad: hij liet zich eerst installeren na 1 september '41 – de datum waarop in normale omstandigheden aan Visser ontslag zou zijn verleend wegens het bereiken van de zeventigjarige leeftijd.

Was dat zijnerzijds alleen maar tactiek? Wij menen van niet.

Van Loon was 'fout', maar minder 'fout' dan anderen. Hij zou zich later vaak ernstig moeite geven ten gunste van politieke gevangenen en daarmee de levendige irritatie van de *Sicherheitspolizei* opwekken. Aan de gang van zaken in de Hoge Raad nam hij als regel alleen deel wanneer er een geval kwam dat op zijn eigen gebied lag: het octrooirecht. Er viel met hem te praten en hij trad, een enkele uitzondering daargelaten (men denke aan zijn weigering, mr. Haga de eed af te nemen), niet fanatiek op. Misschien paste hij zich ook zijnerzijds aan de leden van de Hoge Raad aan; hunnerzijds deden verscheidenen van die leden hetzelfde met betrekking tot hem. Niet allen! Toen in juli '41 door Seyss-Inquart bepaald werd dat leden van de rechterlijke macht, zodra zij vijf-en-zestig werden, ontslag zouden krijgen, wilde Schrieke zich moeite geven opdat voor de Hoge Raad een uitzondering gemaakt zou worden. Kusters weigerde voor die gunst in aanmerking te komen, aan een andere raadshoor, mr. dr. J. van Geleïn Vitringa, werd zij door de bezetter onthouden, maar aan twee raadsheren, van wie de bezetter kennelijk geen tegenstand dachtte, werd zij verleend: aan prof. mr. B. M. Taverne en aan zijn collega mr. R. W. J. C. de Menthon Bake; beiden waren lid van de Kamer voor strafzaken. De ontstane vacatures werden aangevuld – aangevuld door de benoeming van juristen die of NSB'ers waren of in de ogen van de bezetter in voldoende mate pro-Duits, althans tot aanpassing geneigd. De groep der vooroorlogse leden bleef evenwel de meerderheid vormen en wij achten het tekenend dat het een NSB'er na zijn benoeming tot raadshoor in de Hoge Raad al bij zijn intrede opviel (hij had heel iets anders verwacht!), 'dat van Loon door de grote meerderheid van de leden van dat college met beleefdheid en zelfs met onderscheiding werd behandeld.'¹ Slechts voor twee raadsheren maakte deze NSB'er een uitzondering: voor mr. J. E. van der Meulen en voor mr. F. J. A. Hijink.

Op nog een derde raadshoor had de constatering van de bedoelde NSB'er geen betrekking: op mr. J. Donner, lid van de Kamer voor belastingzaken. Donner was in de lente van '41 al twee keer gearresteerd geweest en was op 1 juli '41 opnieuw gearresteerd, nu als lid van de groep der anti-revolutionaire voormannen. Hij werd vanuit het kamp te Schoorl aan de groep der 'Indi-

¹ BG-Den Haag, raadshoor-comm.: p.v. inz. J. van Loon (18 maart 1946), p. 1 (getuige W. M. A. W.) (Doc I-1077, a-12).

sche' gijzelaars toegevoegd en pas in april '43 vrijgelaten. Niet zonder grote aarzeling nam hij toen zijn plaats in de Hoge Raad weer in.¹ Die aarzeling was maar al te begrijpelijk: in Donners afwezigheid had de Strafkamer van de Hoge Raad namelijk een arrest gewezen dat op een vitaal punt belangrijke politieke steun had verleend aan de bezetter – een arrest dat aan de naam van het college een schade berokkend had die nauwelijks herstelbaar was.

★

Dat arrest had betrekking gehad op de toetsingsbevoegdheid van de Nederlandse rechter.

Men moet die toetsingsbevoegdheid niet zien als een pure formaliteit. Het is immers de rechter die, de wetten toepassend, een bepaald maatschappelijk en staatsbestel in stand houdt; hij draagt er toe bij dat de burger zich conform de in dat bestel geldende regels, d.w.z. in overeenstemming met de wet, gedraagt. De Nederlandse rechter diende, wij wezen daar al eerder op, van die wet uit te gaan. Bij zijn uitspraken bewoog hij zich dus steeds binnen het kader van die wet. Als hij in het staatsbestel gerechtigd was geweest, de uitspraak te doen dat een bepaalde wet of wetsbepaling ongeldig was, dan zou de burger gerechtigd zijn, zich voortaan niet meer aan die wet of wetsbepaling te houden. Met zulk een uitspraak zou de rechter dus in de plaats treden van de wetgevende macht. Dat laatste was niet wenselijk geacht. Wèl had de Nederlandse rechter een *beperkte* toetsingsbevoegdheid: lagere wetgevende producten als algemene maatregelen van bestuur en provinciale en gemeentelijke verordeningen mocht hij op hun wettigheid toetsen en de Hoge Raad kon in concrete gevallen die hem voorgelegd werden, nagaan of de wetten door lagere rechters op de juiste wijze toegepast waren – maar ook dan bewoog de raad zich nog steeds *binnen* het kader van de Nederlandse wet die de uitdrukking was van een soeverein staatsbestel.

¹ Begin februari '44 schreef Donner aan Seyss-Inquart dat hij bezwaar had tegen de verdere waarneming van zijn functie en deze beëindigd wenste te zien. Schrieke wist te voorkomen dat dit als 'sabotage' beschouwd zou worden. Hij deed Seyss-Inquart weten dat van Donner 'in het Hoge College een invloed is uitgegaan, wars van de beginselen der samenwerking en blind voor de eisen van deze tijd.' (brief, 16 febr. 1944, van J. J. Schrieke aan Seyss-Inquart, aangehaald in dep. van justitie: 'Rapport inzake prof. Schrieke' (1945), p. 23) Donner werd op staande voet ontslagen.

Aan dat souverain bestel kwam, wat Nederland in engere zin betrof, op 14 mei '40 een voorlopig einde: de bezetter nam de hoogste feitelijke machtsuitoefening over. Nadien lag het in zijn *macht*, te doen wat hij wilde. Dat was evenwel niet zijn *recht*. Wij herhalen: het Landoorlogreglement had aan zijn machtsuitoefening bepaalde grenzen gesteld: hij diende, aldus artikel 43, de bestaande wetten te eerbiedigen ‘behoudens volstreckte verhindering’ en de grond van die ‘volstreckte verhindering’ kon uitsluitend gelegen zijn in ‘het herstel of de verzekering van de openbare orde en het openbare leven.’ Welnu – als de bezetter nu tòch die grenzen overschreed, was er dan een Nederlandse instantie die de uitspraak kon doen: ‘Gij, bezetter, gaat verder dan waartoe gij volkenrechtelijk bevoegd zijt, uw bepalingen hebben *dus* geen rechtsgeldigheid en geen enkele Nederlandse burger is gehouden, zich conform die bepalingen te gedragen?’ Voor een dergelijke uitspraak kwam slechts één instantie in aanmerking: de Hoge Raad. Duidelijk was evenwel (en alle betrokkenen waren zich dat bewust) dat de bezetter zich nimmer bij zulk een uitspraak zou neerleggen: hij zou de leden van de Hoge Raad die zich daartoe verstoutten (en die dus een belangrijke impuls zouden geven in de richting van burgerlijke ongehoorzaamheid) om te beginnen onmiddellijk afzetten en met of zonder Hoge Raad (hij kon eventueel de Raad met eigen creaturen volstoppen) zou hij zijn bewind voortzetten. In beide gevallen zou rechtsonzekerheid ontstaan. Immers, het college dat in hoogste instantie in strafrechtelijke en civiele gedingen en in gedingen op het gebied van de belastingen een bindende uitspraak deed, zou dan òf komen te vervallen òf een samenstelling krijgen die het in de ogen van rechterlijke macht en burgerij van alle gezag zou beroven. Maatschappelijke verwarring zou daar uit voortvloeien – een verwarring die de bezetter alleen door het uitoefenen van zijn macht en niets dan zijn macht, zijn ‘naakte macht’, zou kunnen be-teugelen. Anderzijds: als de Hoge Raad zich op het standpunt stelde dat hij de verordeningen van de bezetter als gegeven had te aanvaarden, zonder deze aan het bezettingsrecht te toetsen, betekende dat dan niet dat het juridische geweten van de natie zich tot een permanent zwijgen veroordeelde? Allen die bij uitstek van de Hoge Raad verwachtten dat hij voor de humane beginselen van het geschreven en ongeschreven recht zou durven opkomen, zouden zich in de steek gelaten voelen.

Een theoretische beschouwing? Allerm minst. Alles wat wij hier weergaven, werd reeds in de eerste fase van de bezetting aan Nederlandse kant overwogen.

Allereerst al kwam de Hoge Raad voor de vraag te staan of hij kon aanvaarden dat voortaan niet langer recht gesproken zou worden ‘in naam der koningin’. Hield dat niet in dat de rechterlijke macht de eigen wettige over-

heid, in de koningin gesymboliseerd, liet vallen? In de eerste wereldoorlog waren in heel bezet België, al was de koning ook opperbevelhebber van de Belgische troepen die op een kleine rest van het grondgebied tegen de Duitsers vochten, de vonnissen gewezen 'in naam des konings'. Waarom week Seyss-Inquart hiervan af? Duidde dat niet op annexionistische bedoelingen? Wellicht. De *Reichskommissar* ging in elk geval niet zo ver dat hij eiste dat recht gesproken zou worden 'im Namen des Führers' – hij had een 'neutrale' formule gekozen: 'in naam van het recht'. Tenkink, secretaris-generaal van justitie, en Hooykaas, zijn raadadviseur, achtten die formule aanvaardbaar – de Hoge Raad deed na een lange discussie hetzelfde.

Wat betekende die discussie? Toch niet anders dan dat de Hoge Raad zich afgevraagd had of de bezetter *bevoegd* was, de nieuwe formule voor te schrijven; hij had, anders gezegd, Seyss-Inquarts besluit *getoetst* aan de volkenrechtelijke normen – heel begrijpelijk ook, want dat besluit richtte zich rechtstreeks en exclusief tot de rechterlijke macht waarvan de Hoge Raad de hoogste exponent was.

Lag het op de weg van de Hoge Raad, ook de nieuwe wettelijke maatregelen die door de bezetter of, met zijn machtiging, door de Nederlandse secretarissen-generaal genomen werden, aan volkenrechtelijke normen te toetsen? Had hij als hoogste rechterlijke instantie in een bezet land een *algemene* toetsingsbevoegdheid? Gezaghebbende auteurs op het gebied van het volkenrecht spraken elkaar op dit punt tegen. In de eerste wereldoorlog had de hoogste rechterlijke instantie in bezet België, het *Cour de Cassation*, in mei 1916 de uitspraak gedaan dat de Belgische rechter niet bevoegd was tot toetsing van de maatregelen van de Duitse bezetter, hoe onrechtvaardig die ook mochten zijn. Maar de Belgische rechterlijke macht had niet alles over haar kant laten gaan! In februari '18 hadden zelfs alle rechterlijke colleges hun arbeid gestaakt uit protest tegen het Duitse ingrijpen in hun sfeer.

Wij herinneren aan Schrieke's vraag en Haga's antwoord: 'Hoe zoudt u het vinden, als de taak der Nederlandse rechters door Duitse rechters werd overgenomen?' 'Laat ze hun gang gaan!' Wel, dat was in '18 in België gebeurd: er waren daar, toen de Belgische rechtspraak kwam te vervallen, Duitse rechtbanken ingesteld die de Duitse wetten toepasten en waarvoor uitsluitend Duits gesproken mocht worden; het hoger beroep was afgeschaft. Hieruit was voor de bevolking nogal wat narigheid voortgevloeid – een narigheid die gelukkig slechts negen maanden had geduurd.

Het gebeuren in België was de leden van de Hoge Raad in '40 geenszins onbekend. De meer strijdbaren onder hen verbonden daar evenwel niet de conclusie aan dat de raad dus maar alles slikken moest wat de bezetter voorschreef. Toen in juni '40 het punt aan de orde kwam van de 'verklaring

onder ede’ die krachtens Seyss-Inquarts eerste verordening, zijn ‘Grondwet’¹, afgelegd zou moeten worden door rechters, ambtenaren en leerkrachten en waarin dezen zouden verzekeren dat zij de verordeningen en andere regelingen van het *Reichskommissariat* ‘stipt’ zouden nakomen, stelden verscheidene leden zich op het standpunt dat van een ‘verklaring onder ede’ geen sprake kon zijn, immers: het Landoorlogreglement bepaalde in artikel 45: ‘Het is verboden, de bevolking van een bezet gebied te noodzaken, trouw te zweren aan de vijandelijke mogendheid.’ Dat het niet tot die ‘verklaring onder ede’ kwam (de Duitse tekst van Seyss-Inquarts verordening had van een *eidestattliche Erklärung* gesproken, hetgeen nu juist *niet* een ‘verklaring onder ede’ is, maar een plechtige verklaring, *als het ware* onder ede afgelegd), vermelden wij slechts terzijde; van belang was dat er ook in dit geval leden van de Hoge Raad waren die een verordening van de bezetter getoetst hadden aan het Landoorlogreglement. Kennelijk achtten die leden zich tot die toetsing bevoegd. Dat was bepaald het standpunt van Visser, de president. ‘Tenslotte hebben wij altijd het toetsingsrecht’, zei hij in juni ’40 tegen twee rechters die hem bezochten.² Het was óók het standpunt van de al genoemde vice-president mr. J. Kusters; onder verwijzing naar artikel 6, eerste lid, van Seyss-Inquarts ‘Grondwet’: ‘De rechtspleging is onafhankelijk’, schreef Kusters eind juni ’40 aan de rector magnificus van de Leidse universiteit: ‘Hierdoor zal voor de rechterlijke macht het toetsingsrecht van de verordeningen van de bezettende macht aan de geschreven en ongeschreven regelen van het volkenrecht geëerbiedigd blijven’ – maar dat was, voegde Kusters toe, toch niet meer dan zijn ‘persoonlijke indruk’³, anders gezegd: het was geen conclusie van de Hoge Raad.

Hoeveel leden van de Hoge Raad stonden op dat, laat ons zeggen: ‘actieve’ standpunt? Een minderheid. Dat bleek in oktober ’40 uit de stemverhouding bij de beslissing inzake het aanvaarden van de Ariërverklaring – het was trouwens al eerder gebleken. Want in de zomer van ’40, in de periode dus waarin vooral ook op het niveau van de secretarissen-generaal, enkelen uitgezonderd (wij noemen Ringeling, Scholtens en van Poelje), in een nogal harmonische sfeer met de bezetter samengewerkt werd en waarin de bezetter er ook zijnerzijds geen bezwaar tegen had, de nodige buigingen voor het volkenrecht te maken, wist Hooykaas te bewerkstelligen (naar wij aannemen: in zijn contact met Rabl, de man die de Duitse verordeningen formuleerde) dat al deze verordeningen in concept voorgelegd zouden

¹ VO 3/40 (*Verordeningenblad*, 1940, p. 8–11). ² Brief, 11 maart 1970, van T. J. Dorhout Mees. ³ Brief, 26 mei 1940, van J. Kusters aan F. Muller, aangehaald in R. P. Cleveringa: ‘Telders’ geschriften over volkenrecht’, *De Gids*, 1949, p. 26.

mogen worden aan de Hoge Raad. Daarbij werd het evenwel van Duitse zijde onaanvaardbaar genoemd dat de Hoge Raad bepaalde verordeningen *na* hun afkondiging onverbindend zou verklaren, 'want', zo werd, aldus Hooykaas, gezegd, 'dan denkt de bevolking dat wij geen goede juristen hebben' (Rabl zag zichzelf als een uitnemend jurist), 'wij stellen u dus het volgende voor: de Hoge Raad toetst vóór afkondiging en verbindt zich, de toetsing niet te laten bemerken.'¹

Verheugd dat hij dit althans bereikt had, legde Hooykaas het Duitse denkbeeld aan de Hoge Raad voor.

Het college weigerde. Zijn motivering werd door Hooykaas in '52 aldus weergegeven: 'De Hoge Raad spreekt nooit recht over algemene verordeningen, doch alleen in concrete gevallen.'²

Wat zich bij die gelegenheid binnen de Hoge Raad afgespeeld heeft, weten wij niet. Ons vermoeden is dat het de meer 'passieve' meerderheid van de Hoge Raad geweest is die op het door Hooykaas overgebrachte aanbod niet wilde ingaan. Louter op de weergegeven formele grond? Dat lijkt ons onwaarschijnlijk. De 'passieve' meerderheid moet wel beseft hebben dat uit de voorgestelde uitoefening van het toetsingsrecht grote moeilijkheden, wellicht acute conflicten zouden voortvloeien – juist die moeilijkheden en conflicten wilde zij, aldus ons vermoeden, uit de weg gaan.

In november '40 verdween Visser, in de zomer van '41 verdwenen Donner en Koster. Van Loon trad op, spoedig gevolgd door enkele min of meer 'foute' raadsheren.

Enkele maanden later, in november '41, publiceerde prof. mr. V. H. Rutgers in het *Nederlands Juristenblad* een artikel: 'Toetsingsrecht?' dat in kringen van de rechterlijke macht en van advocaten sterk de aandacht trok. 'Grondslag van de gezagsuitoefening van de bezetter', zo betoogde de hoogleraar van de Vrije Universiteit, 'is zijn macht; dus een feit, en niet anders dan een feit.' Hij verwees naar *Romeinen* 13 : 1: 'De machten die er zijn, die zijn van God geordineerd' – ja, maar dat Bijbelvers bedoelde niet 'het wettig gezag der overheid op één lijn te stellen met de macht van een overweldiger of van een rover' ('van het Derde Rijk', dacht de lezer erbij). Immers, 'het doel van de machtsuitoefening van de wettige overheid (is) de *salus publica*, het heil des volks; het doel der bezettende macht is primair de oorlog te winnen . . . Wel is natuurlijk ook in het feit der bezetting Gods leiding te erkennen, maar dit is niet de bijzondere leiding waardoor de overheid overheid wordt' ('overheid' in die zin was slechts de regering te Londen – elkeen begreep

¹ Getuige J. P. Hooykaas, *Enq.*, dl. VII c, p. 599. ² A.v.

precies wat Rutgers wilde zeggen). ‘De bevoegdheid van de bezetter, als men van bevoegdheid spreken wil’, zo ging de schrijver verder,

‘steunt niet op het Landoorlogreglement, maar op het naakte feit van de bezetting. Dat betekent niet dat hij alles *mag* doen, maar dat hij alles *kan* doen. Hij kan de wet stellen aan het bezette gebied. Hij behoort daarbij de regelen van het oorlogsrecht in acht te nemen. Maar ook wanneer hij die perken te buiten gaat, blijft hij de macht bezitten, zijn wil door te zetten. Wanneer men dit in het oog houdt, is er voor rechterlijke toetsing geen plaats. Zodanige toetsing is met de aard van het bezettingsregime in strijd.’¹

Haalde Rutgers in dit ‘gedurfd artikel’² niet toch twee dingen door elkaar: ‘feitelijke macht en rechtsbevoegdheid’? Inderdaad, het was, aldus kort na de bevrijding jhr. mr. C. M. O. van Nispen tot Sevenaer,

‘niet wel denkbaar dat de rechter, bij voortduring tenminste, zou uitspreken dat de bezettende macht de haar door het internationale recht getrokken grenzen is te buiten gegaan en dat mitsdien haar verordeningen rechtsgeldigheid derven . . . doch het is heel iets anders, de praktische onbestaanbaarheid van een onbeperkt uitgeoefend toetsingsrecht aan te nemen dan op grond daarvan te besluiten tot het ontbreken van toetsingsbevoegdheid. Verliest wie de *kracht* tot zelfverdediging mist, daarmee het *recht* tot zelfverdediging?’³

Daargelaten of Rutgers’ betoog juist of onjuist was, zijn eigen slotconclusie was met dat betoog in strijd, want daarin ruimde hij impliciet voor de rechterlijke toetsing, waarvoor ‘geen plaats’ zou zijn, juist weer wél plaats in. ‘De rechter’, schreef hij namelijk, ‘is niet een willoos werktuig geworden. Wanneer het ondenkbare geval zich zou voordoen’ (in feite tekende het zich af, maar dat kon Rutgers moeilijk schrijven)

‘dat een bezetter zich gedraagt alsof er niet bezetting doch annexatie had plaats gehad, dan komt het ogenblik dat de nationale rechter niet meer in het kader van de bezetting recht spreken kan. Hij kan dan de bezetter herinneren aan zijn verplichtingen . . . (en komen) tot ontzegging van gelding aan een verordening van de bezetter. Over de praktische gevolgen daarvan kan men zich natuurlijk geen illusies maken; de bezettende macht zal zich bij zulk een gang van zaken niet neerleggen.’⁴

¹ V. H. Rutgers: ‘Toetsingsrecht?’, *Nederlands Juristenblad*, XVI (1941), p. 749–57.

² C. M. O. van Nispen tot Sevenaer: *Waarom de Hoge Raad faalde* (1945), p. 14.

³ A.v., p. 14–15. ⁴ V. H. Rutgers: ‘Toetsingsrecht?’, *Ned. Juristenblad*, XVI, p. 758–59.

RUTGERS' 'GEDURFD ARTIKEL'

Dit artikel, gepubliceerd als het werd in een fase waarin in talrijke kringen van de Nederlandse samenleving moedig en met succes het hoofd geboden werd aan het gelijkshakelingsstreven van het *Reichskommissariat*, was een evidente poging om de rechterlijke macht tot een weerbaarder houding te stimuleren. Juist die gelijkshakeling ging immers in de richting van wat Telders en anderen al ruim een jaar tevoren als 'een verkapte annexatie' aangeduid hadden¹ – de 'annexatie' die volgens Rutgers de rechter zou nopen, het toetsingsrecht toe te passen en de rechtsongeldigheid van bepaalde verordeningen van de bezetter uit te spreken.

★

Enkele maanden voor Rutgers' artikel verscheen, was een Nederlander veroordeeld door een nieuw soort rechter, de economische rechter – een instituut (wij komen er in dit hoofdstuk nog op terug) dat begin april '41 bij besluit van Hooykaas (besluit 71/1941) in het leven geroepen was teneinde de berechting van de hand over hand toenemende strafzaken op het gebied van het economisch leven te versnellen. De veroordeelde was in cassatie gegaan bij de Hoge Raad en daarbij werd namens hem o.m. als een van de 'middelen' aangevoerd dat de gehele economische rechtspraak in strijd was met het Landoorlogreglement. Mr. A. Rombach, een van de advocaten-generaal bij de Hoge Raad, vertegenwoordiger dus van het Openbaar Ministerie, concludeerde tot verwerping van dat beroep. Zeker, het besluit van Hooykaas was mede uitgevaardigd op grond van Seyss-Inquarts 'Grondwet' die op haar beurt gebaseerd was op Hitlers Decreet van 18 mei '40, maar, betoogde mr. Rombach:

'naar mijn mening kan . . . veilig de veronderstelling worden gewaagd dat de Nederlandse wetgever, voor dezelfde noodtoestand op economisch gebied geplaatst, soortgelijke maatregelen zou hebben genomen als in de besluiten omtrent de economische rechter neergelegd. Mijn slotsom is dat de afwijkingen die door de genoemde besluiten in het leven zijn geroepen, in het geheel niet van dien aard zijn dat van niet-eerbiediging van de hier te lande geldende wetten kan worden gesproken en dat om die reden de zo belangrijke toetsingsvraag, die door requirants raadsman is opgeworpen, in dit strafproces terzijde moet worden gelaten.'²

¹ B. M. Telders e.a.: 'Nota over het Duitse bestuur in bezet gebied' (okt. 1940), *Enq.*, dl. VII b, p. 7. ² Aangehaald in L. H. K. C. van Asch van Wijck: 'De Nederlandse rechtspraak in bezettingstijd', *O en V*, dl. I, p. 510.

De Strafkamer van de Hoge Raad, voorgezeten door prof. Taverne, dacht er, wat dit laatste punt betrof, anders over: zij had de behoefte, zich bij uitstek over die toetsingsvraag uit te spreken, en zonder enig overleg met de beide andere Kamers deed zij dit op 12 januari '42 in een arrest dat de volgende (door ons gemakshalve genummerde) overwegingen bevatte:

1. dat het besluit 71/1941 moet worden beschouwd als een door de bezettende macht genomen maatregel van wetgevende aard en dat aan een zodanig kracht van wet hebbend voorschrift onder de huidige omstandigheden het karakter van wet in de zin der Nederlandse wetgeving niet kan worden ontzegd; . . .

2. dat . . . de Nederlandse rechter de innerlijke waarde of billijkheid ener wet niet mag beoordelen en een wet niet mag toetsen aan een verdrag zoals dat waarvan het Landoorlogreglement-1907 deel uitmaakt, en evenmin aan een voorschrift als het . . . Decreet van de *Führer*;

3. dat voorts noch de geschiedenis noch de woorden van artikel 43 van het meergenoemde Landoorlogreglement enige grond opleveren om aan te nemen dat bij de vaststelling de bedoeling is geweest om aan de overeenkomstig de strekking van dat artikel in een bezet gebied in functie gebleven rechterlijke macht de bevoegdheid te verlenen om de maatregelen, door de bezetter ter behartiging van de in dat artikel genoemde belangen getroffen, te toetsen aan de eis dat daarbij, behoudens volstreekte verhindering, de in dat land geldende wetten worden geëerbiedigd;

4. dat eindelijk ook uit de Nederlandse parlementaire geschiedenis betreffende het Landoorlogreglement generlei aanwijzing valt te putten dat toentertijd de bedoeling of zelfs maar de gedachte aanwezig is geweest dat in het in dat reglement voorziene geval van een bezetting de Nederlandse rechterlijke macht een toetsingsbevoegdheid zou hebben, als in het middel bedoeld;

dat dus het middel niet tot cassatie kan leiden;

Verwerpt het beroep.¹

In zijn bewoordingen en in zijn strekking ging dit arrest zo ver als de bezetter maar kon wensen.

Ten eerste (overweging 1) stelde het, dat niet alleen het besluit betreffende de invoering van de economische rechtspraak maar elke 'door de bezettende macht genomen maatregel van wetgevende aard' (*alle* verordeningen, *alle* algemene besluiten der secretarissen-generaal) 'onder de huidige omstandigheden het karakter van wet in de zin der Nederlandse wetgeving' bezaten: zij moesten dus alle nageleefd worden en op overtreding stond, aldus de Hoge Raad, terecht straf. Ten tweede (overweging 2) stelde het arrest dat de Nederlandse rechter geen enkele bevoegdheid bezat om die verordeningen en

¹ Aangehaald a.v.

algemene besluiten te toetsen, hetzij aan het Landoorlogreglement, hetzij aan een voorschrift als Hitlers Decreet – in de praktijk zou natuurlijk alleen de toetsing aan het Landoorlogreglement, speciaal aan artikel 43, van betekenis zijn.

Waar in overweging 3 gesproken werd van 'de maatregelen door de bezetter ter behartiging van de in dat artikel genoemde belangen getroffen' (die belangen waren 'het herstel en de verzekering van de openbare orde en het openbare leven'), daar kon men zich afvragen of de Strafkamer van de Hoge Raad de toetsingsbevoegdheid dan wél erkende voor maatregelen van de bezetter die objectief een geheel ander karakter droegen. Dat was kennelijk *niet* de bedoeling: plakte de bezetter op een maatregel het etiket: 'Genomen ter verzekering van de openbare orde', dan bestond er geen enkele toetsingsbevoegdheid. Overweging 4 sprak dat nog eens duidelijk uit, zulks onder verwijzing naar 'de Nederlandse parlementaire geschiedenis' – een verwijzing die zinloos, ja misleidend was: het verdrag van 1907 dat het Landoorlogreglement insloot, was namelijk in dat jaar tegelijk met zeventien andere ontwerpverdragen min of meer als hamerstuk door de Staten-Generaal goedgekeurd. Levend 'in een sfeer van volkomen idealisme en goed vertrouwen', aldus van Nispen tot Sevenaer¹, had niemand voorzien, in welke mate Duitsland al in de eerste wereldoorlog, laat staan in de tweede, het recht aan zijn laars zou lappen.

★

Wij willen geen volledige opsomming geven van de maatregelen 'van wetgevende aard' (verordeningen en algemene besluiten) die tot medio januari '42 door of met machtiging van de bezetter genomen waren, maar beperken ons tot de uit politiek oogpunt meest belangrijke. Welnu, in tijdsvolgorde sloten zij in: de opheffing van het parlementaire stelsel, de oprichting van Duitse rechtbanken, het verbod om naar andere dan door de Duitsers gecontroleerde radio-uitzendingen te luisteren, het aan banden leggen van openbare collecten, de oprichting van het 'foute' departement van volksvoorlichting en kunsten, het opleggen van collectieve boeten, de verplichte aanmelding van alle niet-commerciële verenigingen en stichtingen, de mogelijke afkondiging van het civiele standrecht, de opheffing van de deviezensgrens met Duitsland, het strafbaar stellen van elke vorm van daadwerkelijk verzet, de metaalinlevering, de ontbinding van alle democratische partijen, het opheffen van gemeenteraden en provinciale staten, het bevoor-

¹ C. M. O. van Nispen tot Sevenaer: *Waarom de Hoge Raad faalde*, p. 12.

deren van dienstneming aan de zijde van Duitsland, de invoering van de vrederechtspraak, de invoering van het leidersbeginsel in het hoger onderwijs en de mogelijke zuivering van de leerkrachten bij alle overige takken van onderwijs. Voeg daar dan nog bij: een lange reeks verordeningen waarmee het Joodse volksdeel in het isolement gedreven en beroofd was, alsmede een tweede reeks waarmee instellingen opgericht waren als de Winterhulp en de Volksdienst, de Arbeidsdienst, de Landstand, de Kultuurraad, de Kultuurkamer en de Artsenkamer, dan heeft men een globaal overzicht van de vóór 12 januari '42 genomen maatregelen 'van wetgevende aard' die, aldus de Strafkamer van de Hoge Raad, 'het karakter van wet in de zin der Nederlandse wetgeving' bezaten en die door geen enkele rechter getoetst mochten worden.

Elk van deze Duitse verordeningen c.q. besluiten van 'foute' secretarissen-generaal had niet alleen de brede massa der bevolking in haar belangen geschaad maar ook en juist haar rechtsgevoel gekwetst – een rechtsgevoel dat trouwens niet minder gekwetst was door talloze andere maatregelen die volgens de Duitsers niet 'van wetgevende' maar 'van politionele aard' waren. Daarover sprak de Strafkamer van de Hoge Raad niet, maar de overgrote meerderheid van de bevolking voelde die 'wetgevende' en 'politionele' maatregelen als één geheel. Trouwens, op 'politionele' maatregelen (in januari '42 waren reeds duizenden gijzelaars, Joden en politieke gevangenen weggevoerd) plakten de Duitsers stéeds het etiket van 'verzekering van de openbare orde', dat de Strafkamer van de Hoge Raad voor de 'wetgevende' maatregelen van voldoende waarde vond om zich van elke toetsing te onthouden.

Niet ten onrechte werd het arrest van 12 januari '42 door een Groninger jurist als 'het arrest van de volledige overgave' aangeduid.¹ Wie zich in de wereld van het recht bewoog, las het of hoorde er van en wie in die wereld enig begrip had voor het feit dat Nederland in een dodelijke strijd om zijn historisch volksbestaan gewikkeld was, voelde zich, niet door de Strafkamer van de Hoge Raad alléén, maar door 'de Hoge Raad' *tout court* in de steek gelaten, ja in de rug aangevallen. Binnen de illegaliteit waren de reacties niet anders. 'Op de avond van de 12de januari '42 zal', zo schreef *Vrij Nederland* in de zomer van '43,

'Seyss-Inquart de heren wel met een 'braaf zo' op de schouders geklopt hebben . . . Zo 'n Hoge Raad kunnen wij na de vrede natuurlijk niet houden: de heren moeten de laan uit. Wij hebben een Hoge Raad voor het recht, maar niet voor het onrecht!'²

¹ Aangehaald in *De Hoge Raad. Antwoord aan mr. N. C. M. A. van den Dries* (1945), p. 33. ² *Vrij Nederland*, IV, 1 (28 aug. 1943), p. 4.

Vermoedelijk was het dit artikel dat een der vóór de bezetting benoemde raadsheren de even hooghartige als kortzichtige opmerking deed maken: 'Wat de illegale pers schrijft, kan ons als Hoge Raad koud laten.'¹

*

Vergelijkt men de houding van de Hoge Raad zoals die uit het arrest van 12 januari '42 blijkt met die van het Leeuwarder gerechtshof dat de uitspraak inzake de voerman uit Gerkesklooster deed, dan wordt begrijpelijk dat het Leeuwarder hof bij de illegaliteit een reactie wekte in de zin van: 'Eindelijk begint de rechterlijke macht te ontwaken!' Inderdaad, het arrest van de mrs. Viehoff, Wedeven en Heijmeijer was een getuigenis van rechterlijk verzet.

Aan dat getuigenis lag een breder verzet, beter misschien: een bredere protestactie, ten grondslag. Deze was van eind '42 af tot ontwikkeling gekomen en richtte zich tegen de schandelijke wijze waarop Nederlandse gevangenen, veroordeeld niet door Duitse maar door Nederlandse rechters, behandeld werden in het strafkamp Ommen en in het kamp in Duitsland waarheen velen hunner uit Ommen getransporteerd waren.

Protesten tegen Ommen

Van de oprichting van een speciaal kamp bij Ommen maakten wij reeds melding in ons vorige deel. Wij beschreven daarin hoe in de zomer van '41 binnen het *Reichskommissariat* het plan overwogen werd om werkloze Joden naar kampen in Duitsland over te brengen, dicht bij de Nederlandse grens, waar dezen onder Joodse voormannen aan het werk gezet zouden worden. De scholing van die voormannen zou dan geschieden in het vroegere Sterkamp te Ommen: dit was een complex van gebouwen dat in de jaren '20 opgericht was door de organisatie van Nederlandse Theosofen.² Die organi-

¹ Aangehaald door J. van Loon in W. M. A. Weijtens: *Ter informatie* (z.j.), p. 5.

² In 1909 had de presidente van de Theosofische Vereniging, dr. Annie Besant, in Brits-Indië de jeugdige Krishnamurti 'ontdekt' in wie zich, zo meende zij, God opnieuw zou openbaren. Krishnamurti werd toen in 1911 hoofd van de Orde van de Ster die eigen 'kampen' oprichtte in Benares (Brits-Indië), in Californië en in Ommen. In '26 sprak Krishnamurti voor het eerst in Ommen. De Orde van de Ster werd in '29 opgeheven maar de kampen bleven in stand.

satie was in de lente van '41 door de *Sicherheitspolizei* op verzoek van het *Referat 'Internationale Organisationen'* van Schmidts *Generalkommissariat* opgeheven. Hoofd van dit *Referat* was de Duitser Werner Schwier, een oudpaardenslager die zich in bezet Nederland als 'Herr Doktor' liet aanspreken. Schwier, een corrupte en onbehouwen figuur met sterke sadistische neigingen, was in juni '41 met de uitbreiding van het Ster-kamp begonnen; voor die uitbreiding stelde de *VVRA* later f 150 000 uit de in beslag genomen Joodse vermogens beschikbaar. Schwier gaf het kamp ook een nieuwe naam: *Arbeitseinsatzlager Erika*. Hij had er bewakers nodig. Die trok hij aan via een Nederlander, K. L. Diepgrond. Deze was in '96 in Amsterdam geboren, was na een wisselvallig leven in de jaren '30 in Duitsland terecht gekomen (hij werd er nationaal-socialist), was in '36 naar Nederland teruggekeerd waar hij zich bij de NSB had aangesloten (begin '40 legde hij dat lidmaatschap neer) en had in de zomer van '40 een baantje gevonden als tolk bij de *Sicherheitsdienst* in Amsterdam. Deze Diepgrond nu, zou als de directe commandant, de *Lagerführer*, van het kamp te Ommen optreden. Bewakers wist hij te vinden met inschakeling van medewerkers van Woudenberg, de 'commissaris' van het NVV. Gehuwden zouden per week f 45 salaris krijgen, ongehuwden f 35 (menige geschoolde arbeider verdiende minder); zij kregen oude uniformen van het Nederlandse leger uitgereikt. Voor hun militaire scholing (zij moesten leren schieten) werd een Nederlandse SS'er aangetrokken die spoedig assistentie kreeg van twee bewakers, beiden beroepssergeant van het Korps Mariniers. Een en ander betekende niet dat Schwier zich niet langer met de zaken bemoeide. Hij was steeds op zijn minst van vrijdagmiddag tot dinsdagochtend in het kamp aanwezig, beter misschien: *bij* het kamp. Er was daar een villa voor hem gereserveerd waar hij de nachten placht door te brengen met een van zijn Haagse secretaressen.

Al in de zomer van '41 werd het kamp als strafkamp in gebruik genomen. Wij hebben er geen overzicht van, wie er toen zo al in opgesloten werden. Daartoe behoorden in elk geval de vijftien Rotterdamse NSB'ers die eind juli burgemeester Oud gemolesteerd hadden. Zij werden er aanvankelijk, aldus een karakteristieke formulering van de bovenbedoelde SS'er, 'geslagen, kortom als gewone gevangenen beschouwd'¹ – het voorspelde niet veel goeds voor de Joodse voormannen die in het kamp hun 'scholing' moesten ontvangen. Schwier en Diepgrond waren beiden felle antisemieten, zij hadden zich bij voorbaat verkneukeld in de komst van die Joden.

¹ A. Hiemstra-Timmenga: Verslag van gesprek met J. P. S., 4 juli 1952, p. 1 (Doc I-1626 A, a-7).

De zaak ging voorlopig niet door. Het was Hitler zelf die door het plan voor de Joodse werkkampen in West-Duitsland een streep haalde. 'Ommen' (wij zullen die benaming maar aanhouden) stond leeg. Maar Diepgrond bleef, de bewakers (in die tijd een man of honderd) bleven ook, en elke vrijdagmiddag verscheen er Schwier. Men had er, al bij al, een aangenaam bestaan.

Hoe kwam het nu dat, van de zomer van '42 af, in dat *Duitse* kamp gevangenen opgesloten werden die door de *Nederlandse* rechter tot gevangenisstraf veroordeeld waren en dus in een *Nederlandse* gevangenis hun straf hadden behoren uit te zitten? Het antwoord luidt ten dele: er was in die *Nederlandse* gevangenis geen plaats meer.

Dat laatste was gevolg van twee factoren. Ten eerste werd een aanzienlijk deel van de ruimte in die gevangenis in beslag genomen door personen die door de Duitsers gearresteerd waren, ten tweede was de criminaliteit in Nederland vooral in de vorm van de 'normale' economische criminaliteit (diefstal en dergelijke) en in de vorm van de 'bijzondere' (overtreding van de distributie- en prijsbepalingen) zeer belangrijk gestegen. Op de achtergronden en de omvang van die economische criminaliteit komen wij in ons volgende deel terug; hier willen wij ten aanzien van de 'bijzondere' economische criminaliteit slechts vermelden dat diegenen die in overtreding waren, varieerden van tuinders die buiten de distributie om groente aan burgers verkocht hadden, tot beroepsmisdadigers die 'kraken' hadden gezet in de bureaus van de gemeentelijke distributiediensten of nagemaakte bonnen in de handel gebracht; ook waren er 'handelaren' die op grote schaal bonnen opkochten om ze met winst van de hand te doen of die hele transporten organiseerden bijvoorbeeld van vlees dat afkomstig was van clandestien geslachte koeien of varkens. Eind '40 al was er praktisch geen artikel waar niet 'zwarte handel' in gedreven werd – door menigeen in de overtuiging dat hij er nog een patriottische daad mee verrichtte ook, 'want', zei men, 'wat we niet zelf verbruiken, gaat toch maar naar de Moffen.'

Deze situatie leidde natuurlijk tot grote bezorgdheid bij het Nederlandse overheidsapparaat voorzover dat door middel van de distributie en de prijsbeheersing wilde bevorderen dat elke Nederlander de hem toekomende artikelen die 'op de bon' waren, levensmiddelen in de eerste plaats, kon aanschaffen. Die bezorgdheid leefde vooral bij Hirschfeld in zijn dubbele kwaliteit van secretaris-generaal van handel, nijverheid en scheepvaart en van landbouw en visserij, maar ook bij de directeur-generaal van de voedselvoorziening, ir. S. L. Louwes, hoofd van het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd, en bij de Gemachtigde voor de Prijzen, mr. H. C. Schokker. Deze laatste was NSB'er, maar in zijn dienst was de NSB slechts zwak vertegenwoordigd. Trouwens, in het algemeen bevonden zich maar

weinig NSB'ers op de overheidssector waar men trachtte, de slinkende voorraden aan goederen zo billijk mogelijk onder de burgerij te verdelen. Het was een moeilijke taak – moeilijk niet alleen doordat zij verricht moest worden in een milieu waarin zeer velen, gelijk reeds gezegd, de overtuiging koesterden dat het alleen maar in het belang van de Duitsers was indien men zich stipt aan alle bepalingen op de gebieden van distributie en prijsbeheersing hield, maar moeilijk óók doordat, terwijl de beschikbare goederen-hoeveelheid voortdurend slonk, de hoeveelheid ‘geld’ die in circulatie kwam, steeds groter werd. Anders gezegd: de ‘zwevende koopkracht’ nam voortdurend toe en zij was het die de ‘zwarte markt’ steeds verder om zich heen deed grijpen.

Hoe kon men dat tegengaan? Men zag maar één oplossing: door te straffen.

Toen de prijsbeheersing in januari '41 bij besluit van Hirschfeld en Tenkink in het leven geroepen werd¹, werd overtreding ten dele strafbaar gesteld door de Nederlandse rechter, ten dele door de Gemachtigde voor de Prijzen die tuchtrechtelijke strafmaatregelen kon nemen. In gevallen van opzettelijke overtreding (‘opzet’ moest dan bewezen worden), kon de rechter met gevangenisstraf van ten hoogste tien jaar en/of een geldboete van onbepaalde hoogte straffen, in de overige gevallen kon de gemachtigde ook zulk een geldboete opleggen en bovendien een onderneming die in overtreding was, voor bepaalde of onbepaalde tijd sluiten, een en ander binnen het kader van richtlijnen die na overleg met de departementen van justitie en van handel, nijverheid en scheepvaart vastgesteld waren. De dienst van de gemachtigde kreeg dus vèrgaande bevoegdheden; gevangenisstraf kon hij evenwel niet opleggen – dat bleef het domein van de onafhankelijke rechter.

Diezelfde rechter was al van '33 af ingeschakeld bij overtredingen van de crisis-maatregelen die de regering op landbouwgebied genomen had, en ook onder de Distributiewet-1939 was de sanctiebevoegdheid aan de rechter toevertrouwd. Naarmate nu meer artikelen tot ‘distributiegoed’ verklaard werden, nam het aantal overtredingen toe. Die overtredingen werden door de politie, door de Centrale Crisis-Controle-Dienst of door de rijksbureaus geconstateerd; er werd dan proces-verbaal opgemaakt en de zaak kwam voor de rechter. Tegen zijn uitspraak kon men in hoger beroep gaan. Het geheel speelde zich dus af in de traditionele vormen die de burger een maximum aan rechtszekerheid boden. Eind '40–begin '41 kwam men evenwel bij de onder Hirschfeld ressorterende departementen tot de overtuiging dat die traditionele berechting weinig effectief was. ‘De ervaring leert’, aldus begin

¹ VO 11/41 (*Verordeningenblad*, 1941, p. 28–39).

juni '41 het researchbureau van Handel, Nijverheid en Scheepvaart in een terugblik op de werking van de Distributiewet-1939,

'dat het vrijwel uitsluitend kleine overtredingen zijn die . . . in handen der Justitie worden gesteld. De procedure is omslachtig; daar de strafbare feiten als misdrijven worden beschouwd, is de bewijslast zwaar. De rechterlijke macht betoont zich in het algemeen huiverig om vrijheidsstraf op te leggen. Dit is tot op zekere hoogte te betreuren, aangezien van vrijheidsstraffen een veel krachtiger afschrikwekkende werking kan uitgaan dan van het opleggen van boeten, zulks te meer daar de hiervoor gestelde maxima zeer aan de lage kant zijn. Bij economisch belangrijke overtredingen stond dientengevolge de straf veelal in geen enkele verhouding tot het behaalde voordeel . . . In doorsnee is met de afdoening omstreeks een half jaar gemocid; gedurende deze periode kan de overtreder meestentijds (indien namelijk geen inbeslagneming van voorraden heeft plaats gehad) zijn strafbare handelwijze voortzetten in de vrijwel zekere wetenschap dat een eventuele veroordeling tegen de baten van het voortgezette misdrijf niet meer kan opwegen . . . In een recent geval werd een overtreding van de Huiden- en Lederbeschikking die een winst van tenminste f 25 000 had opgebracht, bestraft met een boete van f 50. Het spreekt vanzelf dat een dergelijke sanctie door de delinquent slechts kan worden beschouwd als een vriendelijke aanmoediging om op de ingeslagen weg voort te gaan.'¹

In die situatie trachtten Hirschfeld en Louwes verbetering te brengen, in de eerste plaats door een nieuw rechterlijk instituut in het leven te laten roepen: de in dit hoofdstuk reeds vermelde 'economische rechter'. Bij besluit van Hooykaas (die overigens in dat nieuwe instituut niet veel vertrouwen had²) en Hirschfeld³ werd bij de achttien rechtbanken die het land telde, een enkelvoudige Kamer ingesteld, gevormd door één 'economische rechter' die voortaan in 'strafzaken, rakende het economische leven', uitspraak moest doen, 'een en ander voorzover deze strafbare feiten tot de kennisneming van de rechterlijke macht behoren' (de 'tuchtrechtelijke' bevoegdheid van de prijsbeheersing werd dus niet aangetast). Die economische rechter kon een snelle procedure toepassen: hij werd bijvoorbeeld niet verplicht, schriftelijk vonnis te wijzen en hoger beroep was alleen mogelijk in gevallen waarin gevangenisstraf of een boete boven de tweehonderd gulden

¹ Dep. van handel, nijverheid en scheepvaart, afd. econ. onderzoek, researchbureau: 'De toepassing en handhaving der Distributiewet-1939' (6 juni 1941), p. 11, 14 (CNO, 8 h). ² Hooykaas zei in die tijd tegen een van Wimmers ambtenaren: 'Es sei Karl V und Napoleon nicht gelungen, die Niederländer zur Gesetzestreue zu erziehen und den Deutschen würde dies ebensowenig gelingen.' (brief, 20 mei 1942, van W. Seiffert aan Wimmer, *VuJ*, HA Justiz, 16 b) ³ VO 71/41 (*Verordeningenblad*, 1941, p. 297-301).

opgelegd was; de zaak kwam dan voor een van de Economische Gerechtshoven, zijnde bijzondere Kamers die aan de gerechtshoven toegevoegd werden. Cassatie kon aangevraagd worden bij de Hoge Raad – het arrest van 12 januari '42 was daar een uitvloeisel van.¹

De instelling van de economische rechtspraak alléén was Hirschfeld en Louwes, die constateerden dat de zwarte markt een steeds groter omvang aannam, niet voldoende. In overleg met het *Reichskommissariat* besloten zij, de op overtredingen van de distributievoorschriften gestelde straffen drastisch te verhogen – het daartoe strekkend besluit werd eind augustus '41 door Hirschfeld en Schrieke afgekondigd.² Simpele overtreding werd nu strafbaar gesteld met gevangenisstraf tot een maximum van een jaar en/of boete tot een maximum van f 25 000 – het werd acht jaar c.q. f 100 000 indien van opzet sprake was. Voorts werd bepaald dat clandestiene slachtingen en de handel in van die slachtingen afkomstig vlees voortaan gestraft moesten worden met minstens zes maanden gevangenisstraf, clandestiene handel in granen met minstens drie maanden, clandestiene handel in door misdrijf ontvreemde distributiebescheiden eveneens met minstens drie maanden – een en ander voorzover van opzet sprake was. Ook werd de rechter gemachtigd, het bedrijf van de betrokkene voor ten hoogste vijf jaar te sluiten.

Dit waren naar Nederlandse begrippen zware straffen. Zij konden in-tussen uitsluitend door de onafhankelijke rechter opgelegd worden: de economische rechter c.q. het economisch gerechtshof, en Schrieke, Hirschfeld en Louwes *bleven* van opinie dat deze instanties veelal te lage vonnissen velden. Eind oktober '41 verscheen Louwes in een van de wekelijkse vergaderingen van Schrieke met de vijf procureurs-generaal bij de gerechtshoven. 'Het zal', zei hij, 'zeer op prijs worden gesteld als de straffen, door de economische rechter opgelegd, hoger worden' (maar men kon die rechter niets voorschrijven!). 'Voorts zouden', aldus Louwes, 'verschillende maatregelen gewenst zijn welke gaan buiten het karakter der maatregelen welke in Nederland plegen te worden genomen. Het zou namelijk zijn toe te juichen, indien de z.g. 'zwarte jongens', die zich thans toeleggen op diefstal van distri-

¹ In augustus '42 werd voor de berechting in hoger beroep uitsluitend de bijzondere Kamer van het Haagse gerechtshof (waarbij van Genechten procureur-generaal was) competent verklaard en er werd toen bij de Hoge Raad onder voorzitterschap van van Loon ook al een bijzondere Kamer ingesteld: de Kamer voor strafzaken rakende het economisch leven. Het desbetreffend besluit werd door Schrieke, niet door Schrieke en Hirschfeld uitgevaardigd. (VO 92/42, *Verordeningenblad*, 1942, p. 405-06). ² VO 174/41 (*Verordeningenblad*, 1941, p. 752-60).

butietoewijzingen, worden opgepakt en buiten de maatschappij worden geplaatst, m.a.w. een soort interneren en concentreren.¹

Wat hield dit denkbeeld in? Niet anders dan dat, geheel buiten de Nederlandse rechter om en in strijd met de Grondwet, Nederlanders krachtens een besluit van het Nederlandse overheidsapparaat in een Nederlands concentratiekamp opgesloten zouden worden. Dit denkbeeld had de instemming van Hirschfeld, trouwens ook van alle overige secretarissen-generaal. Het kan zijn dat bij enkelen hunner de overweging een rol speelde dat, als opsluiting in een concentratiekamp wenselijk was, een Nederlands kamp te prefereren viel boven een Duits.² Hoe dat zij, begin '42 werd door Hirschfeld en Schrieke aan het *Reichskommissariat* een concept-besluit voorgelegd³ hetwelk bepaalde dat overtreders van de distributiebepalingen bij besluit van Schrieke voor bepaalde of onbepaalde tijd in verzekerde bewaring konden worden gesteld; Schrieke zou dan handelen op voorstel van Louwes, van Schokker, van de officier van justitie in het ressort waar de overtreder woonde, of van de hoofdcommissaris van politie in diens woonplaats (als daar een hoofdcommissaris was); aan dat voorstel zou de desbetreffende procureur-generaal zijn advies moeten toevoegen.

Dit concept-besluit werd door Wimmers *Generalkommissariat* aan Harster toegezonden. Harster wees het af. Om te beginnen konden de ergste overtreders steeds door de *Sicherheitspolizei* gearresteerd of aan haar overgedragen worden en dan naar Duitse concentratiekampen gezonden c.q. door een Duitse rechtbank berecht (dat laatste had zich ook al voorgedaan⁴), maar bovendien had Harster, zo noteerde een van Wimmers ambtenaren, *'stärkste Bedenken gegen eine Regelung, die die niederländischen Behörden in die Lage*

¹ Vergad. p.g.: Notulen, 30 okt. 1941, p. 3. ² Op 1 november '41 had Schrieke een circulaire doen uitgaan waarin hij bepaald had dat de processen-verbaal in 'zware' gevallen steeds onmiddellijk voorgelegd moesten worden aan de Rijksrecherche-centrale waar Horaks *Sonderkommando* (dat o.m. bij de overval van Joure zo actief zou optreden) de zaak in behandeling zou nemen; de betrokkenen zouden dus arrestanten worden van de *Sicherheitspolizei*. In diezelfde circulaire had Schrieke voorgeschreven dat in dergelijke gevallen het Duitse strafproces- en politierecht zou gelden; daarmee was de bepaling uit het Nederlandse strafrecht krachtens welke een verdachte na vier dagen slechts op grond van een rechterlijk bevel in arrest gehouden kon worden, opgeheven. ³ Duitse vertaling in *FiWi, Abt. Preisbildung*, 7 B 2 e V. ⁴ Zo was in juni '41 een grote inbraak gepleegd bij de distributiedienst te Amsterdam die er toe geleid had dat ca. honderdvijftig personen die de inbraak gepleegd c.q. de buit verhandeld hadden, door de *Sicherheitspolizei* in samenwerking met de Nederlandse politie gearresteerd waren. Drie-en-twintig hunner stonden in mei '42 voor het *Obergericht* terecht; zes werden tot de doodstraf veroordeeld en geëxecuteerd.

versetzt, selbst Massnahmen polizeilicher Art, wie sie Schutzhaft, Konzentrationslager, Vorbeugungs- und Verwahrungshaft darstellen, . . . anzuordnen und durchzuführen. Die damit verbundene Machtfülle würde zu leicht die Versuchung erwecken, solche Massnahmen in grösserem Umfang gegen NSB'er und sonstige als deutschfreundlich bekannte Kreise der niederländischen Bevölkerung in Anwendung zu bringen.'

Wimmers ambtenaar achtte *'diese Erwägungen durchaus überzeugend'*¹ – wij niet. Wel te verstaan: dat Harster er groot bezwaar tegen had, Nederlandse autoriteiten het recht te geven, Nederlanders naar een Nederlands concentratiekamp te sturen, kunnen wij ons indenken, maar dat van dat recht door de NSB'er Schrieke, geadviseerd door procureurs-generaal die alle vijf eveneens NSB'er waren, misbruik gemaakt zou worden ten nadele van NSB'ers, lijkt ons een gezocht, ja irreëel argument. Hoe dat zij, het verdient de aandacht dat een *Nederlands* concentratiekamp aan Nederland bespaard bleef door het ingrijpen van de *Duitse* bezetter in de persoon van de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD*; Hirschfeld, Louwes en Schrieke kregen geen verlof, hun denkbeeld uit te voeren, m.a.w. zij bleven hoofdzakelijk afhankelijk van de Nederlandse rechter die, al vonden zij diens vonnissen ook te mild², in elk geval in '41 al in een groot aantal gevallen gevangenisstraf opgelegd had. En wat bleek? De ruimte ontbrak om die straffen te doen uitzitten.

★

Afgezien van het Rijksasyl voor Psychopaten in Avereest (Overijssel) was vóór de bezetting in de Rijkswerkinrichting te Veenhuizen (Drente) en in de drie-en-dertig Strafgedetineerden en Huizen van Bewaring³ plaats voor ruim vijfduizend gedetineerden. Vóór de bezetting had men er ruimte over: per 1 januari '40 bedroeg het totaal aantal gedetineerden vierduizendvijfhonderd-vier-en-twintig. Tijdens de bezetting ging het stijgen. Wel nam het aantal door de Nederlandse overheid gedetineerden aanvankelijk af (per 1 januari '41 waren het er vierduizenddriehonderd-vijf-en-dertig), maar daar kwamen de door de Duitsers gedetineerden bij. Om hen voorlopig op te bergen werden in de zomer van '40 de Cellenbarakken te Scheve-

¹ Notitie, 30 juni 1942, van *VuJ* (Seiffert) aan *FiWi*, *Abt. Preisbildung* (*FiWi*, *Abt. Preisbildung*, 7 B 2 e V). ² Minstens één economische rechter werd in de lente van '42 wegens zijn te milde vonnissen op last van het *Reichskommissariat* ontslagen. ³ Deze bevonden zich in alle provinciale hoofdsteden alsmede in Alkmaar, Almelo, Amsterdam, Breda, Dordrecht, Roermond, Rotterdam, Tiel en Zutphen.

ningen weer in gebruik genomen; daar waren ca. 500 cellen. Door het toenemend aantal door de Duitsers gearresteerden (per 14 december '41 ruim achtthonderd '*zur Vorbereitung eines Strafverfahrens*') maar vooral ook doordat de 'Nederlandse' criminaliteit steeg, ging zich in '41 in de gevangnissen ruimtetekort aftekenen. Per 1 januari '41 had men nog slechts tweehonderdig veroordeelden hun gevangenisstraf niet kunnen laten uitzitten¹, maar een jaar later, per 1 januari '42, waren dat er bijna tweeduizend geworden en per 1 mei '42 was dat cijfer verder gestegen: tot bijna zesduizend. In de Cellenbarakken en in de *Deutsche Abteilungen* van diverse huizen van bewaring en gevangnissen zaten per 1 juni '42 een kleine drieduizend Nederlanders (soms ook Duitsers) gevangen, als regel meerderen in één cel, in Nederlandse detentie bevonden zich toen bijna zesduizendzeshonderd gevangenen, onder wie ruim vierduizendvierhonderd wegens verduistering, diefstal, heling enz. en bijna achthonderd wegens clandestien slachten of andere vormen van zwarte handel – men ziet hieruit dat de 'bijzondere' economische overtreders een aanzienlijk contingent waren gaan vormen. Tegen velen van die tot gevangenisstraf veroordeelden was de straf lang tevoren uitgesproken. Eind december '41 had de Arnhemse procureur-generaal, de NSB'er mr. de Rijke, er in een van de wekelijkse besprekingen bij Schrieke al op gewezen dat er alleen al in zijn ressort 500 vonnissen gezezen waren die op executie wachtten. Schrieke deelde toen mee dat hij al zoekende was naar extra gevangenisruimte, maar enkele grote gebouwen die daarvoor in aanmerking kwamen, waren door de *Wehrmacht* gevorderd. De Rijke bepleitte vervolgens dat men een kamp zou oprichten: een concentratiekamp. Hij gaf 'een beschrijving van de concentratiekampen in Duitsland, zoals spreker die vóór de oorlog heeft gezien. De inrichting is die van een openlucht-gevangenis.'²

De Rijke was niet de enige die een Nederlands concentratiekamp als wenselijk was gaan beschouwen. Voor de secretarissen-generaal (die zelfs de rechter hadden willen uitschakelen!) gold, gelijk vermeld, hetzelfde. Schokker, de gemachtigde voor de prijzen, zei in maart '42 dat hij diegenen 'die zich hebben schuldig gemaakt aan economische delicten', in 'werkkampen' wilde onderbrengen³, Schrieke juichte het toen toe dat die overtreders 'thans worden gestraft met opname in de concentratiekampen in Duitsland'⁴ – maar dat waren er slechts weinigen. In april kon Schrieke evenwel medelen dat er twee kampen in Nederland zouden komen: één bij de Dollard,

¹ De lichtere gevallen waarin hechtenisstraf opgelegd was, tellen wij niet mee.

² Vergad. p.g.: Notulen, 24 dec. 1941, p. 5. ³ NSB, propagandaraad: Notulen, 13 maart 1942, p. 3 (NSB, 206). ⁴ A.v., 20 maart 1942, p. 2.

één in het fort Spijkerboor bij Utrecht. Korte tijd later meenden de vijf ‘fouten’ onder de commissarissen der provincie dat voor ernstige overtreders ‘eine Deportation nach und das Verrichten von Zwangsarbeit in den besetzten Gebieten von Ost-Europa das angewiesene Mittel’ zou zijn¹ – Seyss-Inquart wees dat denkbeeld af: het zou de ‘Oostinzet’ compromitteren. Bovendien had de *Reichskommissar* toen in beginsel al besloten, een strafkamp in Nederland in te richten; daar moest een streng regime ingesteld worden, ‘keine Sommerfrischen, daher auch entsprechendes Bewachungspersonal’; de *Reichskommissar* dacht bij dat laatste aan het *SS-Wachbataillon Nord-West* dat al het concentratiekamp Amersfoort bewaakte.²

Dat strafkamp kwam niet aan de Dollard en evenmin in Spijkerboor – de keuze viel op Ommen. Daar bevonden zich al barakken en daar was al ‘entsprechendes Bewachungspersonal’ aanwezig. ‘De bedoeling was’, declde Schrieke eind mei aan de procureurs-generaal mee, ‘hier Joden onder te brengen, doch het staat momenteel leeg.’³

Ommen zou niet lang leeg blijven. Haastig liet Schwier, weer via Woudenberg's staf, het aantal bewakers uitbreiden: van honderd werden het er ca. tweehonderdvijftig.

★

Op woensdag 17 juni '42 zond Schrieke een circulaire (‘zeer veel spoed’) aan de procureurs-generaal en de officieren van justitie bij de rechtbanken waarin hij hun meedeelde dat van de eerstvolgende maandag af ‘personen, veroordeeld wegens clandestien slachten en andere economische delicten’, naar Ommen gezonden konden worden, voorlopig alleen diegenen die een gevangenisstraf van drie maanden of langer nog niet uitgezeten hadden.⁴ Die personen bevonden zich dus op vrije voeten. Telegrafisch werd de politie opgedragen, hen nu met spoed te arresteren en naar Ommen over te brengen. Het waren er enkele honderden – niet voldoende om Ommen te vullen. Trouwens, er was toen al door de Duitsers met Schrieke afgesproken dat niet alleen Ommen als detentie-oord zou worden gebruikt, maar ook ‘een paar Duitse kampen’, d.w.z. kampen in Duitsland⁵; Ommen zou dus tevens de functie van doorgangskamp krijgen.

¹ Brief, 25 juni 1942, van de commissarissen van de provincies Groningen, Limburg, Noord-Holland, Overijssel en Utrecht aan Seyss-Inquart (*VuJ, Stab*, 59616-22).

² Notitie van Seyss-Inquart op brief, 31 maart 1942, van W. Seiffert aan Seyss-Inquart (a.v., *HA Justiz*, 16 b). ³ Vergad. p.g.: Notulen, 29 mei 1942, p. 4.

⁴ Rondschrijven, 17 juni 1942, van Schrieke aan de proc.-gen. en de off. van justitie (Doc II-584, a-4). ⁵ Vergad. p.g.: Notulen, 19 juni 1942, p. 3.

Door de procureurs-generaal en de officieren van justitie werden op instructie van Schrieke spoedig nog meer personen naar Ommen gezonden. De grens van drie maanden werd er een van twee en op 15 juli gelastte Justitie dat 'uit verschillende strafgestichten' 'een groot aantal andere gedetineerden dan clandestiene slachters en zwarte handelaren' naar Ommen overgebracht moest worden.¹ Twee transportacties vonden plaats: één in juli, één in augustus.² Er mochten, 'daar landarbeid moet worden verricht', alleen 'volkomen valide personen' naar Ommen gezonden worden.³ Heeft men zich overal aan dit voorschrift gehouden? Er is reden om aan te nemen dat er menig strafgesticht was waar de directeur graag gebruik maakte van de gelegenheid om 'lastige klanten', 'valide' of niet, naar Ommen af te schuiven. En uit de totale kampbevolking aldaar werden medio augustus ca. achthonderd gevangenen, allen met een straf van één jaar of langer, naar een kamp in Heerte bij Wolfenbüttel overgebracht; zij zouden tewerkgesteld worden in de *Hermann Goering-Werke* te Salzgitter. Bewakers uit Ommen gingen met hen mee.

★

Voor wij nu verder gaan, willen wij er op wijzen dat het overbrengen van veroordeelden c.q. gevangenen naar Ommen in zoverre niet het beoogde effect gehad heeft dat de achterstand bij de executie van straffen niet opgeheven werd. Die achterstand werd, nu Ommen in gebruik genomen was, wèl geringer: 5 828 niet-geëxecuteerde gevangenisstraffen (alleen mannen) per 1 juni '42, drie maanden later, per 1 september: 4 973 – maar daar kwamen nog ca 5 500 niet-geëxecuteerde hechtenisstraffen bij. Er werden nu noodgevangenen ingericht: in het Lloyd-Hotel te Amsterdam, in een ont-reemd weeshuis te Gouda, in kampen in de Noordoostpolder, in een kamp bij Venray, en nu toch ook in het fort Spijkerboor. In september bevonden zich in de Nederlandse gestichten voor mannen (Ommen niet meegerekend) bijna zeventienduizendvijfhonderd gevangenen, in de vrouwenafdelingen tweehonderdvijftig. Een maand later, medio oktober, waren er bijna duizend gevangenen méér plus nog ruim drieduizendvijfhonderd *'auf Befehl der*

¹ Rondschrjiven, 15 juli 1942, van het dep. van justitie aan de proc.-gen. en de off. van justitie (Doc II-584). ² Op 10 oktober ressorteerden onder Ommen 2346 gevangenen. Van hen bevonden zich toen 801 in Heerte (Duitsland) en 1545 in Ommen. Van die 1545 waren 752, bijna de helft dus, wegens economische misdrijven veroordeeld. ³ Rondschrjiven, 9 juli 1942, van het dep. van justitie aan de directeuren van strafgevangenen en huizen van bewaring (Doc II-584).

deutschen Besatzung Eingesperrten’; het aantal niet-geëxecuteerde gevangenis- en hechtenisstraffen was toen van bijna 10 500 per 1 september gedaald tot 8 367.¹

Ruim een jaar later, eind ’43, toen zich in ons land ca. tienduizendzevenhonderd personen in ‘Nederlandse’ detentie bevonden (en ca. drieduizendachthonderd in ‘Duitse’), was het totaal aantal niet-geëxecuteerde straffen tot iets meer dan 1 000 gedaald. Het probleem van de niet-geëxecuteerde straf had men dus kunnen ‘oplossen’ door nieuwe gestichten in gebruik te nemen² en per cel meer gevangenen onder te brengen – een ‘oplossing’ die men natuurlijk van meet af aan van Nederlandse kant had kunnen nastreven; zeker had men dat *behoren* te doen.³ Want wat betekende wat met Ommen geschiedde, anders dan dat een abdicerende Nederlandse justitie de executie van door haar opgelegde straffen onder Duitse supervisie, ten dele zelfs in Duitsland, liet plaatsvinden? In de Nederlandse gestichten heerste over het algemeen nog steeds een behoorlijk regime. Wat mocht men van Ommen verwachten? Wat van een figuur als Schwier die door zijn optreden, bijna twee jaar lang, als een rabiate Nazi bekend stond? Wat van een kamp dat oorspronkelijk een ‘Jodenkamp’ had moeten worden?

Inderdaad, Ommen was nog geen maand in gebruik of aan Wimmer werd meegedeeld dat er lijfstraffen toegepast werden (hij zei toen dat onmiddellijk aan Schwier gezegd moest worden dat zulks niet geoorloofd was) – had men dat niet óók vernomen bij de afdeling gevangeniswezen van het departement? Aan de staf te Ommen was de adjunct-directeur van de huizen van bewaring te Amsterdam, een NSB’er, als departementaal vertegenwoordiger toegevoegd: de behandeling te Ommen was, aldus reeds zijn eerste rapporten, ‘zeer slecht’³, maar het afdelingshoofd, mr. J. S. Korteweg, werd aanvankelijk door Schwier niet tot Ommen toegelaten – kon men daar niet de nodige conclusies aan verbinden? En wat zouden de gevolgen zijn van de overbrenging van Nederlandse gevangenen naar Duitsland?

In het college van secretarissen-generaal stelde Six (Koloniën) reeds begin september ’42 aan Schrieke de vraag of deze wat meer over Ommen wilde meedelen. ‘Het is geen *Konzentrationslager*’, antwoordde Schrieke. ‘Naar zijn inlichtingen luiden’, aldus de notulen, ‘is het goed ingericht. In het kamp

¹ Brief, 30 okt. 1942, van Schrieke aan W. Seiffert (*VuJ*, HA Justiz, 16 e). ² Van diegenen die tot meer dan drie maanden gevangenisstraf veroordeeld waren, werden begin ’44 ca. zevenhonderdvijftig overgebracht naar straffkampen op Texel, bij Havelte (Drente) en bij Souburg (Walcheren) van waaruit zij werk voor de *Wehrmacht* moesten verrichten. ³ Dep. van justitie: Rapport inz. prof. Schrieke (1945), p. 51.

moet hard gewerkt worden. De rantsoenering is . . . zeer behoorlijk . . . Het *Lager* dient verder als voorportaal voor de Duitse gevangenis in Wolfenbüttel . . . In de gevangenis te Wolfenbüttel is Nederlands personeel' (ja: de bewakers die Diepgrond voor Ommen geronseld had!) 'De leiding is uiteraard in Duitse handen. De Nederlandse gevangenen die in Wolfenbüttel hebben vertoefd, worden via Ommen teruggeleid.'¹ Na dit antwoord waren er, althans blijkens de notulen, geen vragen meer, ook niet van Hirschfeld.

Hoe het in Ommen in werkelijkheid toeging (wij komen er in deel 8 op terug), werd slechts enkele weken later in *Het Parool* onthuld:

'De behandeling daar draagt geheel het karakter van mishandeling. De gevangenen worden door uithongering, eindeloze exercities en zware arbeid, maar vooral door ranselen en schoppen dusdanig gekweld, dat het verblijf van enkele maanden een gezonde man tot een wrak maakt. Er zijn reeds erbarmelijke sterfgevallen voorgekomen.

Het is zaak dat alle ambtenaren van opsporing, politie en justitie inzien dat hier geen sprake meer is van . . . straf naar evenredigheid, maar van vernietiging. Deze knuppel-mentaliteit die uit Duitsland reeds algemeen in de politieke sfeer is doorgedrongen, komt nu ook op het gebied van het strafrecht tot ons over. Het is noodzakelijk dat men zich hiertegen verzet en elke medewerking daaraan beschouwt als een te zijner tijd te behandelen vergrijp.'²

'Officieel is bij de betreffende instanties bericht binnengekomen', aldus hetzelfde illegale blad twee weken later (begin oktober),

'dat enige honderden personen, die door de Nederlandse economische rechter veroordeeld waren, naar een concentratiekamp in Duitsland, bij Wolfenbüttel, zijn vervoerd en dat negentien van deze personen zijn vermoord; een tachtigtal zwaar mishandelden is wederom naar Ommen teruggevoerd, waar drie personen de dag na aankomst aan de ondergane mishandelingen zijn bezweken. Bij dit officiële bericht wordt voorts nog verteld dat Nederlandse SS-lieden de mishandelingen in het concentratiekamp Wolfenbüttel verrichten en wel op zo'n walgelijke wijze dat de bevolking in dit plaatsje schande spreekt van 'die Henker aus Holland'.³

Hoeveel lezers deze beide artikelen onder ogen kregen, valt niet te schatten – misschien minder dan in een vroegere fase van de geschiedenis van *Het Parool* het geval zou zijn geweest. In de herfst van '42 kostte het immers mr. C. H. de Groot heel veel moeite om geheel alleen de productie van het

¹ Csg: Notulen, 3 sept. 1942. ² *Het Parool*, 43 (25 sept. 1942), p. 5. ³ A.v., 44 (9 okt. 1942), p. 6.

blad voort te zetten. Tot die lezers behoorden in elk geval ook Duitsers. In het Duits vertaald, werden de twee artikelen door de *Sicherheitsdienst* aan de Duitse *Generalstaatsanwalt* (de hoogste ambtenaar van het Duits Openbaar Ministerie in bezet Nederland) voorgelegd, door deze aan Wimmers *Generalkommissariat* toegezonden en, na lezing aldaar, 'für kurze Zeit an Herrn Schwier ausgeliehen.'¹ Wij nemen aan dat ook Schrieke ingelicht werd – althans, eind oktober ging van deze een circulatie uit: 'in overleg met de Duitse autoriteiten' had hij nu besloten dat niemand meer naar Ommen gezonden mocht worden omtrent wie niet door een gevangenisarts verklaard was, 'dat de betrokkene volkomen valide is en tot zware arbeid in staat.'²

*

Schrieke's circulaire behoeft niet alleen gevolg geweest te zijn van het feit dat hij de eind september en begin oktober verschenen nummers van *Het Parool* gelezen had. Nog voor het eerste van die twee nummers in omloop kwam, was aan het *Reichskommissariat* meegedeeld dat in Heerte erbarmelijke toestanden heersten, zodat al velen gestorven waren. Wimmer had toen een van zijn ambtenaren opdracht gegeven, ter plaatse een onderzoek in te stellen. Dat vond op 25 september plaats. 'An die Gefangenen wurden Fragen gerichtet. Es ergab sich dabei', zo werden de resultaten van de inspectie samengevat, 'dass sie mit der Unterkunft und mit der Verpflegung zufrieden sind' (kenmerklijk hadden de gevangenen niet durven klagen). 'Auch die ärztliche Betreuung der Gefangenen ist in zufriedenstellender Weise geregelt . . . Mit dem Lagerarzt' (de man wist natuurlijk precies hoe het in Heerte en Salzgitter toeging) 'wurden an Hand der Akten sämtliche Todesfälle durchgesprochen. Es hat sich dabei ergeben, dass die Todesfälle durchweg auf Erkrankungen zurückzuführen sind, die die Gefangenen schon vor der Einlieferung in das Lager gehabt haben müssen.' Ja, 'in verschiedenen Fällen' waren de gevangenen wél mishandeld, maar dat was steeds geschied door de Nederlandse bewakers en Wimmers ambtenaar had geëist dat daar een einde aan kwam.³

Wij nemen aan dat Schrieke ook dit rapport te lezen kreeg, althans om-

¹ Aantekening op de brief, 16 okt. 1942, van de *Generalstaatsanwalt* aan *VuJ* (*VuJ*, *HA Justiz*, 16 b). ² Rondschrijven, 30 okt. 1942, van Schrieke aan de proc.-gen. en de off. van justitie (Doc II-584) ³ Brief, 1 okt. 1942, van W. Seiffert aan Wimmer (*VuJ*, *HA Justiz*, 16 e).

trent de inhoud ingelicht werd. Van pogingen zijnerzijds om door eigen ambtenaren een onderzoek in Heerte in te stellen, blijkt niets. Wat Ommen betrof, werd hij pas acuut ongerust toen hij er op 14 oktober door de officier van justitie bij de rechtbank te Zwolle telefonisch van verwittigd werd dat, blijkens een mededeling van de ambtenaar van de burgerlijke stand te Ommen, een gevangene als gevolg van mishandelingen gestorven was. Schrieke verzocht Wimmers *Generalkommissariat* toen om verlof, door eigen ambtenaren een onderzoek te laten instellen. Dat werd geweigerd. Wimmer zond wèl een commissie van drie Duitsers, onder wie een *Stabsarzt* van de *Luftwaffe*, naar Ommen. De commissie rapporteerde (dat werd ook aan Schrieke bericht) dat er geen aanleiding was om aan te nemen dat de betrokken gevangene '*an einer erlittenen Misshandlung gestorben ist . . . Als Todesursache muss nach dem Ergebnis der Leichenöffnung zweifelsfrei der hochgradige Erschöpfungszustand angesehen werden, in dem sich der Gefangene befand . . . , der erst einige Tage im Lager Ommen war*'¹ – anders gezegd: 's mans overlijden was de schuld van de Nederlandse autoriteiten die hem naar Ommen gezonden hadden. Van de *werkelijke* toestanden in Ommen kreeg deze commissie geen denkbeeld. Men kan dat al afleiden uit het feit dat de ambtenaar die Wimmer vertegenwoordigd had, ruim een maand later de collega's van Fischböcks *Generalkommissariat für Finanz und Wirtschaft* (die blijkbaar door Louwes met klachten benaderd waren) deed weten dat hij er geen enkel bezwaar tegen had indien ambtenaren van Louwes eens in Ommen op inspectie gingen. Of dit aan Louwes meegedeeld is, weten wij niet – de inspectie vond in elk geval niet plaats.

Schrieke daarentegen wist nu wèl meer. Ondanks Schwierts oppositie had hij weten te bereiken dat Korteweg, hoofd van de afdeling gevangeniswezen, periodiek een bezoek aan Ommen mocht brengen, evenwel niet 'officieel', maar 'inofficieel' – men zal dat wel zo moeten verstaan dat Schrieke in zijn contacten met de Duitsers van Kortewegs gegevens geen gebruik mocht maken. Of die gegevens voldoende duidelijk waren, weten wij niet. Zij moesten voor Schrieke wel extra-duidelijk zijn: hij had voortdurend de neiging om aan te nemen dat, zo zich al tevoren wantoestanden in Ommen voorgedaan hadden, die wantoestanden nú in elk geval niet meer voorkwamen.

★

¹ Brief, 21 okt. 1942, van *Vijf* aan Schrieke (a.v., 16 b).

Vermoedelijk waren het de twee artikelen in *Het Parool* die bij het Openbaar Ministerie te Amsterdam ernstige ongerustheid wekten – stellig heeft ook de officier van justitie te Zwolle die Schrieke omtrent het ene, hem bekende sterfgeval ingelicht had, collega’s in den lande gewaarschuwd. Hoe dat zij, eind november brachten de twee advocaten-generaal bij het Amsterdamse gerechtshof, mr. J. Versteeg en mr. A. A. L. F. van Dullemen, en de officier van justitie bij de Amsterdamse rechtbank, mr. H. A. Wassenbergh, een bezoek aan de procureur-generaal, de NSB’er mr. J. Feitsma. Zij hadden, zeiden zij, van ernstige mishandelingen ‘in de gevangenis in Duitsland’ en in Ommen vernomen; in Ommen zou ook één gevangene overleden zijn. ‘Indien’, zeiden zij, ‘het juist zou zijn dat de gevangenen zijn blootgesteld aan een behandeling die volgens Nederlandse voorschriften niet toelaatbaar moet worden geacht en die indruist tegen Nederlandse traditie . . ., dan zou de rechtbank zich genoodzaakt zien, met dit ernstiger leed reeds rekening te houden bij het opleggen der straf.’ Op 4 december herhaalde Feitsma die mededelingen in de wekelijkse vergadering der procureurs-generaal ten departemente. Schrieke antwoordde dat het sterfgeval te Ommen geen gevolg was geweest van mishandeling. Wat ‘de gevangenis in Duitsland’ betrof, was de toestand inderdaad ‘minder goed’ geweest, maar daar werd nu krachtig ingegrepen, tot Ommen had mr. Korteweg ‘regelmatig toegang’ en ook daar zouden ‘de wantoestanden’ niet herhaald worden.

Kon hij iets aan Versteeg, van Dullemen en Wassenbergh zeggen, vroeg Feitsma. Dat achtte Schrieke niet wenselijk: de Duitse overheid wees ‘controle van de Nederlandse instanties’ af, trouwens: ‘ruim een maand geleden zijn reeds afdoende maatregelen getroffen.’¹

Was Schrieke daar toch niet helemaal zeker van? Daar lijkt het op. Hij vroeg of de vijf procureurs-generaal een bezoek aan Ommen konden brengen. Er werd verlof toe verleend. Van dat verlof maakten mr. de Rijke (Arnhem) en mr. ir. N. J. van Leeuwen (Den Bosch) gebruik. Het viel Schwier en Diepgrond niet moeilijk om beiden om de tuin te leiden.

★

Tot 30 november (Ommen was toen dus ruim vijf maanden in gebruik) waren in totaal tweeduizendachthonderdvijftig Nederlandse gevangenen naar het nieuwe strafkamp gezonden. Van hen waren achthonderdzeven- en-dertig wegens het uitzitten van hun straf uit het kamp ontslagen. Van de

¹ Vergad. p.g.: Notulen, 4 dec. 1942, p. 7.

resterende tweeduizendertien bevonden zich op de genoemde datum vijfhonderdvier-en-twintig in Heerte, vierhonderdvijf-en-negentig in kampen bij Keulen en Siegburg (waar het regime minder barbaars was dan in Heerte¹) en negenhonderdvier-en-negentig in Ommen. Welnu, tot die negenhonderdvier-en-negentig behoorden ca. driehonderdvijftig die vóór het einde van hun straftermijn '*wegen allgemeiner Körperschwäche*' (aldus Schwier) uit Heerte teruggebracht waren.²

Eind november hadden dus meer dan achthonderd gevangenen Ommen verlaten. Man voor man wisten zij, hoe het in Ommen toeging, en diegenen die in een laat stadium ontslagen waren, wisten óók dat het in Heerte nog veel erger was. Er zullen onder hen wel velen geweest zijn die veiligheids-halve over dit alles hun mond hielden (bij ontslag uit Ommen hadden zij dat schriftelijk moeten toezeggen). Precieze bijzonderheden over de wan-toestanden in Ommen en Heerte drongen in elk geval niet vanuit deze groep tot de Nederlandse rechterlijke macht door; dat deze ingelicht werd, was gevolg van het feit dat een deel van de uit Heerte teruggevoerden in ziekenhuizen opgenomen werd – Schwier was kennelijk bevreesd geweest dat zich in Ommen veel sterfgevallen zouden voordoen.

De verzetsorganisatie van de artsen, Medisch Contact, was in het oosten des lands (waar zij goeddeels haar oorsprong gevonden had) sterk vertegenwoordigd en verscheidene artsen die de uit Heerte afkomstige patiënten te behandelen kregen, achtten het hun plicht de Nederlandse justitie te waarschuwen. Hun bleek immers dat diegenen die dodelijk verzwakt uit Heerte teruggekomen waren, tevoren naar Ommen waren gestuurd krachtens lastgevingen van *Nederlandse* autoriteiten: procureurs-generaal, officieren van justitie en directeuren van gevangnissen en huizen van bewaring. Begin januari '43 maakten de artsen J. Rethmeyer te Almelo en J. B. Ebbinge te Enschede een van de twee ambtenaren van het Openbaar Ministerie bij de kantongerechten in het arrondissement Almelo, mr. W. L. de Walle, attent op het feit dat in verschillende ziekenhuizen in Overijssel mishandelde en uitgeputte patiënten lagen, afkomstig uit Ommen en uit kampen in Duitsland. De Walle stelde zich onmiddellijk in verbinding met enkele collega's die hem als betrouwbaar bekend waren: jhr. mr. F. A. Groeninx van Zoelen (Zwolle) en mr. L. A. S. J. baron van der Feltz (Zutphen) alsmede een van de substituu-officieren van justitie bij de rechtbank te Arnhem, mr. W. de Vries. Zij pleegden overleg. Daarbij beseften zij dat zij een riskante actie op

¹ Ook deze gevangenen moesten onder toezicht van Nederlandse bewakers overdag in Duitse bedrijven werken. ² Brief, 1 dec. 1942, van W. Schwier aan W. Seiffert (*VuJ*, *HA Justiz*, 16 b).

touw gingen zetten: hoe zou de bezetter reageren indien tot hem doordrong dat Nederlandse rechterlijke ambtenaren op eigen gezag nadere gegevens verzameld hadden over wantoestanden in Duitse kampen? Want dat stond voor hen vast: als de inlichtingen van de artsen Rethmeyer en Ebbinge juist waren, dan moest de zaak ‘hogerop’ en dan zou zij uiteindelijk ook het *Reichskommissariat* bereiken.

Zij besloten door te zetten.

Gevieren brachten zij op 15 januari een bezoek aan het Algemeen Ziekenhuis te Hengelo waar de geneesheer-directeur dr. P. C. Borst hen naar de bedden bracht waarin dertig slachtoffers van Ommen en Heerte lagen. De vier rechterlijke ambtenaren waren daarbij in witte jassen gestoken en deden zich voor als specialisten die in consult geroepen waren. Wat zij in die vermomming vernamen, schokte hen diep – mr. de Vries zo diep dat hij een dag na dit bezoek, toen hij in Arnhem constateerde dat zijn superieur, de officier van justitie, bezig was een nieuwe transportlijst voor Ommen op te stellen, aan die officier duidelijk maakte dat hij Nederlanders de dood in stuurde.¹ De officier liep meteen naar de Arnhemse procureur-generaal mr. de Rijke (die, gelijk gezegd, zelf Ommen bezocht had), en de Vries werd bij deze op het matje geroepen. Het was een ongelukkige gang van zaken want de vier die in Hengelo nog slechts één ziekenhuis bezocht hadden, begrepen dat zij méér gegevens nodig hadden en dat zij bovendien persoonlijk op veel te lage plaatsen stonden in de ambtelijke hiërarchie om met succes de hoogste autoriteiten te benaderen. Nu was hun actie al aan een NSB'er bekend geworden! ‘Het was een bijzonder onprettige situatie waarin ik’, aldus mr. de Vries, ‘toen was geraakt en ik achtte het toen het beste, mij los te maken van de groep der heren Groeninx van Zoelen, van der Feltz en de Walle, omdat anders het gevaar ontstond dat zij via mij in gevaar zouden kunnen komen’ – de afspraak werd gemaakt dat de Vries ‘op een zijlijn zou worden gerangeerd’²; de drie anderen gingen op de hoofdlijn verder. Zij schreven alle ziekenhuizen in het oosten des lands aan om te weten te komen hoeveel patiënten uit Ommen er in totaal lagen; negen van de twaalf

¹ Tussen 30 november '42 en 31 januari '43 zijn in totaal een-en-dertig personen naar Ommen gezonden. ² Brief, 17 dec. 1969, van W. de Vries. Mr. de Vries is op die ‘zijlijn’ actief gebleven. Hij schreef op 27 januari '43 een rapport voor mr. de Rijke waarin hij nauwkeurig weergaf wat hij van de in Hengelo bezochte patiënten vernomen had alsook van familieleden van marechaussées die in de buurt van Ommen in functie waren; het aantal doden in Heerte schatte hij op ca. driehonderd. Het rapport werd door de Rijke aan Schrieke gezonden en door deze op 4 februari '43 in vertaling voorgelegd aan de *Hauptabteilung Justiz* van Wimmers *General-kommissariat*. Vijf weken later kreeg Schrieke antwoord: men begreep niets van het

ziekenhuizen stuurden precieze cijfers: honderdnegen-en-zestig patiënten. Alleen al in het ziekenhuis te Deventer bleken bovendien zeven ex-gedetineerden overleden te zijn. Aan enkele ziekenhuizen brachten Groeninx van Zoelen, van der Feltz en de Walle vervolgens toen nog een persoonlijk bezoek. Zij zagen er dat verscheidene ex-gedetineerden volkomen uitgeput, soms zelfs gedeeltelijk verlamd in bed lagen.

Met hun gegevens zochten de drie ambtenaren van het Openbaar Ministerie vervolgens 'meerdere hooggeplaatste leden van de staande en de zittende magistratuur in den lande op met verzoek deze zaak te entameren. De daarbij opgedane ervaringen waren', schreven zij kort na de bevrijding, 'zeer deprimerend, aangezien in vele gevallen als antwoord werd gegeven dat de executie een aangelegenheid was van de bezettende macht'¹ – anders gezegd: die 'hooggeplaatste leden van de staande en de zittende magistratuur' waren niet bereid om ook maar een vinger uit te steken. Het werd eind januari voor Groeninx van Zoelen en van der Feltz eindelijk een justitiële autoriteit van voldoende algemeen gezag ontmoeten die zich onmiddellijk bereid verklaarde, hun actie over te nemen: mr. Wassenbergh, de officier van justitie te Amsterdam.²

Wassenbergh had, toen hij van Feitsma niets vernomen had, begin december bevorderd dat een deputatie uit de Amsterdamse rechtbank met vragen over Ommen bij Schrieke op audiëntie gegaan was – die deputatie had slechts te horen gekregen dat in Heerte mishandelingen voorgekomen waren, dat men er te zwakke gevangenen heengezonden had, dat er acht-en-twintig overleden waren, dat er nu een nieuw kamp was: Siegburg, en dat van toezicht door de Nederlandse rechterlijke macht geen sprake kon zijn. Wassenbergh had het gevoel dat hij met een kluitje in het riet gestuurd was – het bezoek van Groeninx van Zoelen en van der Feltz was hem zeer welkom. Hij verzocht om een nader rapport. Dat werd hem toegezegd. Groeninx van Zoelen, van der Feltz en de Walle verzamelden nog een aantal

rapport, naar Heerte werden geen gevangenen meer gezonden, overigens hadden zich daar en in Ommen, afgezien van het neerschieten van één vluchteling, geen 'Fälle eines unnatürlichen Todes' voorgedaan – de Rijke en de Vries waren kennelijk 'dem Einfluss der Propaganda erlegen.' (brief, 9 maart 1943, van *VuJ* aan Schrieke (*VuJ*, *HA Justiz*, 16 b)).

¹ Brief, 20 sept. 1945, van F. A. Groeninx van Zoelen, L. A. S. J. van der Feltz en W. L. de Walle aan L. H. K. C. van Asch van Wijck (Doc II-584). ² Wij herinneren er aan dat Wassenberghs parket in de zomer van '42 medewerking verleend had aan het onderduiken van Joden in het krankzinnigengesticht te Santpoort en dat hijzelf in de herfst de kwalijke praktijken van het hoofd van de recherche-afdeling van de *Hausraterfassung* aan de kaak gesteld had.

medische verklaringen in Zwolle, Deventer, Hengelo, Enschede en Zutphen en op 4 februari ondertekenden zij het hun gevraagde stuk waar die medische verklaringen als bijlagen aan toegevoegd werden.

‘De verklaringen van de naar Nederland teruggekeerde gevangenen waren’, aldus hun rapport,

‘als volgt samen te vatten . . .’ (Wij) werden op transport gesteld naar het kamp te Heerte bij Wolfenbüttel (Brunswijk), waar wij ongeveer 800 man sterk waren. De voeding was daar geheel onvoldoende. Het rantsoen bestond uit ongeveer een half pond brood en een liter waterige soep per dag. Voorts werden zelfs de geringste vergrijpen aanstonds gestraft met onthouding van voedsel, terwijl de zieken die niet konden werken, op deze laatste grond aanvankelijk nog minder voedsel kregen. De hygiënische toestand en behandeling was beneden iedere kritiek. Zo moest door ons een geheel ontoereikend aantal privaten gebruikt worden. Deze waren besmeurd met bloed-diarrhee, . . . zodat velen van ons dan ook dysenterie kregen. Een behoorlijke gelegenheid voor opname van zieken was niet aanwezig. De verpleging werd overgelaten aan z.g. *Sanitäter*, zelf ook veroordeelden met ernstige straffen, die van medische verzorging niets afwisten en zich om de zieken bijna niet bekommerden. De bewaking was opgedragen aan Nederlanders die gewapend waren met gummistok, revolver en karabijn. Door hun meedogenloos en wreed optreden werden wij afgestompt tot beesten . . . Niet te verwonderen is dan ook dat verschillende kameraden een einde aan hun verblijf in het kamp trachtten te maken door zichzelf te verminken (zich door een trein de armen laten afrijden, de vingers laten afknellen door een lorrie). Ook waren er die zelf opzettelijk uitlokten, door een bewaker te worden neergeschoten door werk te weigeren.’

Een der *Sanitäter* had aan Groeninx van Zoelen en zijn collega’s meegedeeld dat in Heerte in vijf maanden tijd tweehonderdtachtig Nederlandse gevangenen bezweken waren. In Ommen was, aldus hun rapport, de voeding ‘in het algemeen’ voldoende, maar, zo vatten zij de desbetreffende verklaringen samen:

‘de behandeling door de bewakers (was) verschrikkelijk. Er werd gescholden, gevloekt en geslagen alsof wij geen mensen maar beesten waren. Herhaaldelijk werden medegevangenen met een knoet zodanig geslagen dat zij bewusteloos . . . neervielen. Meerdere malen bleek dat na enige dagen zo’n getuchtigde was overleden. Later werd de mishandeling minder.’¹

Dit rapport was precies wat mr. Wassenbergh nodig had: nu kon hij, zo hoopte hij, de gehele rechterlijke macht mobiliseren! Hij pleegde overleg

¹ Rapport, 4 febr. 1943, van F. A. Groeninx van Zoelen, L. A. S. J. van der Feltz en W. L. de Walle (Doc-II 584).

met de president van de Amsterdamse rechtbank, mr. A. J. van Roijen, en nodigde vervolgens de presidenten en vice-presidenten van alle rechtbanken benevens de daarbij geplaatste officieren van justitie voor een bijeenkomst in Amsterdam uit. Bijna allen namen die uitnodiging aan (alleen de Arnhemse rechtbank niet) en ook mr. Viehoff, raadsheer in het Leeuwarder hof, was aanwezig toen men op zaterdag 20 februari bijeenkwam. Het was twee weken na de studentenrazzia, elf dagen na de 'jacht op de jeugd', die zoveel verontwaardiging gewekt hadden.

Mr. Wassenbergh had een brief aan Schricke ontworpen waarin er op aangedrongen werd, 'dat Ommen zou verdwijnen en dat de executie weer in onze eigen hand zou worden gelegd; bovendien werd er . . . op gewezen dat bij bestending van de o.i. onhoudbare toestand geen vonnissen meer zouden worden gewezen, waarbij de veroordeelde de kans zou lopen in een strafkamp te worden ondergebracht.' Verscheidene aanwezigen waren bereid, die brief ter plaatse te ondertekenen, anderen wilden evenwel minder ver gaan. De president van de Rotterdamse rechtbank, mr. A. F. Zwaardemaker, ex-hoofdredacteur van *De Waag*, zei dat hij persoonlijk *Generalkonmissar* Wimmer goed kende en hij stelde voor dat hij samen met de Amsterdamse president, mr. van Roijen, een bezoek aan deze zou brengen. Wassenbergh en ook Viehoff zagen daar niet veel heil in, maar het slot van het lied was dat men van het ondertekenen en het verzenden van de door Wassenbergh voorgestelde brief afzag - Zwaardemaker en van Roijen zouden zich tot Wimmer wenden.

En als men nu bij Wimmer niets bereikte? Daarover had de vergadering geen enkele uitspraak gedaan.

Viehoff had genoeg van al dat getreuzel en tegen die achtergrond schreef hij, gestimuleerd door Wassenberghs 'dappere houding'¹, in de dagen die volgden, het befaamde arrest in de zaak tegen de voerman uit Gerkesklooster. Met andere woorden: wat in het afgewezen concept van Wassenbergh alleen nog maar *aangekondigd* zou worden, *volvoerde* hij, zulks samen met de mrs. Wedeven en Heijmeijer.

'De stap welke uw hof onder uw leiding en, zoals voor mij vaststaat, op uw initiatief heeft gedaan, is', zo schreef hem Wassenbergh, 'van grote betekenis en moge voor de gehele rechterlijke macht een aansporing zijn om thans welbewust en eensgezind stelling te nemen tegen het ondraaglijk onrecht dat iedere dag, zoals wij weten, in de strafkampen geschiedt.'²

¹ Brief, 26 febr. 1943, van F. F. Viehoff aan H. A. Wassenbergh. (Doc II-584).

² Brief, 2 maart 1943, van H. A. Wassenbergh aan F. F. Viehoff (a.v.).

Op 26 februari, één dag na het Leeuwarder arrest (men had er in Den Haag nog niet van vernomen), werden van Roijen en Zwaardemaker op het *Reichskommissariat* ontvangen. Wimmer was, als zo vaak, afwezig, maar zij konden met de twee ambtenaren spreken die tot dusver de klachten inzake Ommen opgevangen hadden. Binnen het *Reichskommissariat* wist men toen wel dat in Ommen en vooral ook in Heerte dingen gebeurd waren die niet in de verste verte door de beugel konden – niet omdat zij *op zichzelf* afkeuring verdienden (een ieder wist dat het in Mauthausen nog heel wat barbaarscr toeging), maar omdat ‘gewone’ gevangenen er het slachtoffer van geworden waren; gevangenen bovendien die veroordeeld waren door Nederlandse rechters wier voortgezette consciëntieuze arbeid in het belang was van rust en orde in bezet gebied. Men vertrouwde dat Schwier inmiddels zichzelf en ook Diepgrond en zijn bewakers de nodige matiging opgelegd had.

Van Roijen en Zwaardemaker overhandigden een memorandum waarin het in het oosten des lands verzamelde materiaal samengevat was, en drongen aan op opheffing der strafkampen dan wel op ‘*eine direkte Kontrolle der niederländischen Staatsanwaltschaft*’ (de aankondiging dat de rechterlijke macht, als die wens niet ingewilligd werden, voortaan de op te leggen straffen zou verlagen, lieten zij achterwege)¹ – en zowaar, hun werd, kennelijk met machtiging van Seyss-Inquart, meegedeeld dat een willekeurig aantal leden van de rechterlijke macht een bezoek kon brengen aan Ommen. De datum werd bepaald op zaterdag 6 maart.

Daags tevoren, vrijdag de 5de, reisden Zwaardemaker en de Rotterdamse officier van justitie mr. A. R. Andringa al naar de plaats Ommen. Zij hoorden er van inwoners dat vooral in ’42 talrijke gevangenen in het kamp overleden waren en dat men de bewakers algemeen voor rapalje hield. Het kamp zelf werd op zaterdag door Zwaardemaker en Andringa alsmede door een onbekend aantal andere justitiële autoriteiten bezocht. Het viel Zwaardemaker en Andringa mee. In een apart rapport voor *Verwaltung und Justiz* noemden zij de ‘*Eindruck von der Lagerung und Verpflegung der Gefangenen*’ ‘*nicht ungünstig*’, het eten was goed, alleen de ‘*Strafzellen (Bunker)*’ maakten ‘*einen ungünstigen Eindruck*’; voor de ‘*Klagen mancher Sträflinge über schwere Misshandlung*’ hadden zij geen bewijzen gevonden – zij schreven overigens

¹ Notitie, 26 febr. 1943, van VuJ (VuJ, HA Justiz, 16 b).

wèl dat de bestraffing in Ommen *'auf mehr oder weniger barbarische Weise'* placht te geschieden.¹

De indrukken die andere vertegenwoordigers van de rechterlijke macht in Ommen opdeden, waren heel wat negatiever. Tot ergernis van Schwier (die zich beheerste) en van Diepgrond (die dat niet opbracht – hij had op een gegeven moment de rechters en officieren van justitie toegeschreeuwd: 'Voor mijn part kunnen jullie allemaal naar de verdommenis lopen!') konden de bezoekers vrij door het kamp lopen en met de gevangenen spreken. Velen van die bezoekers deden aan Wassenbergh, de initiatiefnemer tot de bespreking van 20 februari, weten wat zij gezien of gehoord hadden. Wassenbergh vatte die gegevens in een rapport samen waarin dan wel erkend werd dat de gedetineerden er 'oppervlakkig gezien, niet al te slecht' uitzagen, maar 'het feit dat er meer dan 200 zieken zijn op een bevolking van 700, terwijl er nog tal van zieken rondlopen voor wie in de barakken geen plaats is, duidt op een slechte gezondheidstoestand'; over de straffen, sommige van sadistische aard, waren er 'algemene' klachten; er werd 'door het kamp personeel van hoog tot laag' 'op de meest godslasterlijke wijze' gevloekt; vier gevangenen hadden verklaard, 'dat zij afschuwelijk geslagen en mishandeld zijn', twee, dat een oudere man die tijdens het werk ineengezakt was, onder een koudwaterkraan gelegd was waardoor hij was overleden, en één had verklaard 'dat op zekere dag een bewaker hem heeft gezegd dat er een order was gekomen, luidende dat het slaan van gedetineerden verboden is, waaraan deze bewaker heeft toegevoegd dat die order niet inhield dat schoppen verboden was.'²

Voor Wassenbergh stond hiermee opnieuw vast dat Ommen een onaanvaardbaar instituut was. Hij vond van Roijen en alle Amsterdamse rechters op één na bereid, een brief aan Schrieke te ondertekenen waarin er op aangedrongen werd:

1. dat het kamp te Ommen wordt opgeheven of, met het oog op het gebrek aan plaatsruimte, onder Nederlandse directie worde gesteld, zulks onder leiding van het departement van justitie en onder toezicht der rechterlijke autoriteiten;
2. dat ten uitvoerlegging van door Nederlandse rechtscollèges gewezen straffonnissen voortaan uitsluitend in . . . inrichtingen in Nederland geschiede, alles conform de te dien aanzien geldende wettelijke voorschriften;
3. dat voorts worde bepaald dat wanneer van de arbeidskracht van gevangenen voor in Duitsland te verrichten arbeid gebruik wordt gemaakt, de ten uitvoerlegging der op die gevangenen geëxecuteerd wordende straffen wordt geschorst, zodat dezen alsdan als vrije arbeiders naar Duitsland vertrekken.'

¹ Rapport (z.d.) van A. F. Zwaardemaker en A. R. Andringa (a.v.). ² Rapport (z.d.) door H. A. Wassenbergh (Doc II-584).

Op 15 maart werd deze brief¹ samen met het door Wassenbergh opgestelde rapport aan Schrieke toegezonden.² Van deze stukken zond Wassenbergh voorts afschriften aan alle gerechtshoven en rechtbanken met verzoek, er bij Schrieke hun adhesie mee te betuigen. Hieraan werd door alle hoven en rechtbanken gevolg gegeven, zij het dat niet alle leden de adhesiebrieven ondertekenden. De rechtbanken van Utrecht en Maastricht waren al verder gegaan: zij hadden onmiddellijk na het gemeenschappelijke bezoek aan Ommen besloten, voortaan geen straffen op te leggen op grond waarvan veroordeelden daarheen gezonden konden worden.

De Hoge Raad sloot zich bij deze protesten aan. De president, van Loon, had eind januari persoonlijk zijn bezorgdheid over de toestanden in Ommen aan Wimmer kenbaar gemaakt – nu, eind maart, drong de Strafkamer er ‘na ruggespraak met de president’ bij Schrieke op aan om ‘dusdanige maatregelen te treffen dat de bij de rechterlijke macht bestaande grote ongerustheid worde weggenomen.’³

De zaak was Schrieke volledig uit de hand gelopen. Zelfs de zo volgzaam Hoge Raad had zich bij de protesten aangesloten! Wat kon hij anders doen dan trachten, zijn figuur te redden? Hij deed aan Wassenbergh en van Roijen weten dat hij hun brief en de erbij gevoegde adhesiebetuigingen (alle ondertekenaars ontvingen afschrift van zijn antwoord) veiligheidshalve niet doorgezonden had aan het *Reichskommissariat* – overigens achtte hij de protesten onrechtvaardig en overbodig: onrechtvaardig omdat de Nederlandse rechter (Schrieke verwees naar het artikel van Rutgers en het arrest van de Hoge Raad) geen toetsingsbevoegdheid bezat, en overbodig aangezien ‘sedert aanvang februari j.l.’ al zou vaststaan, ‘dat aan het kamp te Ommen een andere bestemming zal worden gegeven.’⁴

‘Sedert aanvang februari’? Dat dunkt ons te vroeg.⁵ Wel zijn wij bereid aan te nemen dat Wassenberghs ‘tweede’ actie (de brief met de adhesiebetui-

¹ Exemplaar in a.v.   ² Schrieke zond het rapport in het Duits aan *Verwaltung und Justiz*.   ³ Brief, 31 maart 1943, van de Strafkamer van de Hoge Raad aan Schrieke (Doc II-584).   ⁴ Brief, 7 april 1943, van Schrieke aan H. A. Wassenbergh en A. J. van Roijen (a.v.).   ⁵ Ondanks alles wat bekend geworden was, had Schrieke medio maart toch nog opdracht gegeven, zo spoedig mogelijk honderd nieuwe gevangenen naar Ommen te zenden, zij het dat dezen grondig medisch gekeurd moesten worden. Men kreeg die honderd niet bijeen. De strafgevangenis te Haarlem zond er twintig; van die twintig werden er twaalf door de kamparts van Ommen na drie dagen teruggestuurd: hij achtte hun lichaamsgewicht te laag. Verscheidenen van die twaalf kwamen in Haarlem terug met op hun lichaam de sporen van de mishandelingen die zij al in die paar dagen ondergaan hadden, twee konden nauwelijks meer lopen.

OMMEN WORDT 'GELIQUIDEERD'

gingen) geen invloed gehad heeft op het gevoerde beleid – althans, op 20 maart, nog vóór de adhesiebetuigingen Schrieke bereikt hadden, werd door een zegsman van Justitie aan de dagbladders meegedeeld dat het kamp in Ommen 'in zijn huidige vorm' opgeheven zou worden. 'Er zijn duizenden-één geruchten over Ommen', werd die zegsman voorgehouden, 'kunt u misschien deze vraag beantwoorden: is het sterftcijfer er hoog?' Antwoord: 'Dat gerucht is absoluut uit de lucht gegrepen.'¹

★

Medio april kregen alle officieren van justitie in een speciale bijeenkomst te Arnhem van Schrieke te horen dat Ommen binnen één of twee maanden 'geliquideerd' zou worden; het kamp bij Siegburg zou blijven bestaan maar Schrieke hoopte te bereiken dat daar 'normale' Nederlandse gevangenenbewaarders zouden komen.²

Van 17 april af mochten geen gevangenen meer naar Ommen gezonden worden, de laatsten verheten, schijnt het, eind mei het kamp om naar de Noordoostpolder overgebracht te worden waar zij onder toezicht van Justitie kwamen. De 'andere bestemming' van Ommen stond toen al vast: Ommen zou, zo deelde Verwey (Sociale Zaken) op 6 mei in het college van secretarissen-generaal mee, een kamp worden 'voor onderduikers en *Vertragsbrüchigen*' – d.w.z. voor arbeiders die zonder verlof uit Duitsland teruggekeerd waren. 'Het beheer van het kamp zal blijven onder *Partei-genosse Schwier*.'³

★

De twee Leeuwarder raadsheren Viehoff en Wedeven waren de enigen die door de bezetter in verband met de actie van de rechterlijke macht inzake Ommen gestraft werden.⁴ Wassenbergh had die bestraffing voorzien. In de

¹ Verslag persconferentie, 22 maart 1943, p. 3 (DVK, 51). ² Brief, 28 april 1943, van H. A. Wassenbergh aan B. M. Taverne (Doc II -584). ³ Csg: Notulen, 6 mei 1943. ⁴ Mr. Heijmeijer was evenzeer aansprakelijk voor het arrest van 25 februari en hij maakte zulks, toen Viehoff en Wedeven ontslagen waren, nog eens extra duidelijk in een brief aan Schrieke. Vermoedelijk bleef hij buiten schot omdat men bij het *Reichskommissariat* van mening was dat zijn positie als raadsheer-plaatsvervanger formeel een andere was dan die van de twee raadsheren. Zijn brief aan Schrieke leidde er toe dat hij als raadsheer-plaatsvervanger geschrapt werd.

brief die hij Viehoff zond zodra hij het Leeuwarder arrest (‘welk arrest een ‘historisch arrest’ zal worden’) gelezen had, schreef hij aan het slot:

‘Mochten tegen u of een der leden van uw Hof naar aanleiding van dit zo moedige en onze Nederlandse goede naam en het Recht zo ter ere strekkend arrest enige maatregel van welke aard ook worden genomen, dan zal ik al het mijne doen om te zorgen dat de gehele rechterlijke macht zich als één man achter u schaart en zich geheel inzet om iedere genomen represaille-maatregel ongedaan te krijgen.’¹

‘Als één man’? Indien Wassenbergh teruggedacht had aan de ervaringen van Groeninx van Zoelen, van der Feltz en de Walle aan wie door zoveel rechterlijke autoriteiten alle steun geweigerd was, alsmede aan het teleurstellend verloop van de bespreking te Amsterdam, dan zou hij vermoedelijk beseft hebben dat ook binnen de rechterlijke macht slechts weinigen bereid zouden zijn, de persoonlijke risico’s te aanvaarden die hijzelf niet uit de weg ging.

Het Leeuwarder arrest was de *Sicherheitsdienst* ontgaan. Het was Schrieke die dit arrest en een van de overeenkomstige Utrechtse arresten op 25 maart in Duitse vertaling aan het *Reichskommissariat* zond. Hij was het ook die in een daarop aansluitende bespreking bij Seyss-Inquart het voorstel deed, Viehoff en Wedeven te ontslaan. Zij werden beiden voor een verhoor ontboden bij een van Wimmers hoofdamtbenaren en vervolgens op 10 april door de *Reichskommissar* met verlies van al hun pensioenrechten en zonder recht op wachtgeld (zij mochten daar wel om *vragen*) de laan uitgestuurd. Door Wassenbergh en anderen werd nu getracht, de rechterlijke macht tot een collectief protest te bewegen. Er werd een adres aan Seyss-Inquart opgesteld waarin er op gewezen werd dat het aan de twee Leeuwarder raadsheeren verleende ontslag ‘*eine Verletzung*’ was ‘*der im internationalen Recht hochgehaltenen und auch durch Sie, Herr Reichskommissar, garantierten Unabhängigkeit der Rechtspflege*’, en waarin verzocht werd, met betrekking tot dat ontslag ‘*Massnahmen zu treffen, durch die eine befriedigende Lösung erreicht wird*’² – er werd dus niet uitdrukkelijk aangedrongen op ongedaan maken van het ontslag. De bedoeling was dat dit adres door alle presidenten en vice-presi-

¹ Brief, 2 maart 1943, van H. A. Wassenbergh aan F. F. Viehoff (Doc II-584).

² Adres, 1-5 mei 1943, van leden van de rechterlijke macht aan Seyss-Inquart (*VuJ*, *HA Justiz*, 17 c).

denten van de gerechtshoven en de rechtbanken ondertekend zou worden. Een toeval wilde dat dezen hun handtekeningen moesten plaatsen tussen 1 en 5 mei – juist in de dagen waarin de April-Meistakingen bloedig neergeslagen werden en het standrecht afgekondigd was. Hiermee zal dan wel samenhangen hebben dat er onder de elf presidenten en vice-presidenten der gerechtshoven slechts twee waren¹ en onder de veertig presidenten en vice-presidenten der rechtbanken slechts vijf² die het adres ondertekenden.

Ook de Hoge Raad protesteerde, maar het protest (men had grote moeite, het over de bewoordingen eens te worden) werd eerst eind juni aan Seyss-Inquart toegezonden. Er stond in te lezen dat Viehoff en Wedeven uitsluitend in gewetensnood gehandeld hadden en dat de ondertekenaars ‘mit grosser Besorgnis’ van het aan hen verleende ontslag kennisgenomen hadden.³ Het was een zwak stuk. Van Loon die zijnerzijds begin mei in een brief aan Wimmer ‘Protest’ aangetekend had tegen Seyss-Inquarts ingreep in de rechterlijke macht en er op aangedrongen had dat Viehoff en Wedeven in hun ambt hersteld zouden worden⁴, weigerde het te ondertekenen (vermoedelijk mede omdat hij elke collectieve actie afkeurde) en één van de ‘foute’ figuren die door Seyss-Inquart in de Hoge Raad benoemd was, ondertekende evenmin; alle overige raadsheren en de vice-president prof. Taverne ondertekenden wèl, samen met de procureur-generaal en de griffier.

★

Laat ons terugzien.

Dat het opzenden van gevangenen uit Ommen naar Heerte beëindigd werd, is geen gevolg geweest van de beroering binnen de rechterlijke macht. Toen die beroering eind februari '43 tot het *Reichskommissariat* doordrong, werden al enkele maanden lang geen gevangenen meer naar Heerte gestuurd. Het moge dan waar zijn dat Wimmers ambtenaar die eind september '42 het kamp in Heerte inspecteerde, er niet in geslaagd was, een beeld te krijgen van hoe het daar toeling – de deerlijk mishandelde gevangenen die later in dat jaar uit Heerte naar Ommen terugkeerden, spraken al

¹ Mr. A. J. Vliegthart (Den Bosch) en mr. dr. J. A. G. baron de Vos van Steenwijk (Arnhem). ² Mr. A. J. Ellens (Almelo), mr. A. S. Rueb (Den Haag), jhr. mr. E. J. Strick van Linschoten (Haarlem), mr. C. W. Thöne (Amsterdam, vice-president) en mr. H. de Bie (Rotterdam, vice-president). ³ Brief, 22 juni 1943, aan Seyss-Inquart (*VuJ, HA Justiz*, 17 c). ⁴ Brief, 6 mei 1943, van J. van Loon aan Wimmer (Doc I-1077, a-9).

door hun uiterlijk duidelijke taal; het *Reichskommissariat* liet nadien geen nieuwe gevangenen naar Heerte vertrekken.

Bijna driehonderd Nederlanders zijn daar om het leven gekomen, anderen werden er voor het leven verminkt. Dat alles was uitvloeisel van het feit dat door secretaris-generaal Schrieke en zijn procureurs-generaal, ja eigenlijk door de gehele rechterlijke macht en door de directies der gevangnissen aanvaard was dat de executie van straffen, opgelegd door de Nederlandse rechter, plaatsvond in een kamp (Ommen) dat door de bezetter opgericht was, dat door een Duitser geleid werd en waarvan men had kunnen vermoeden dat de in Nederlandse gevangnissen geldende voorschriften er op ruime schaal overtreden zouden worden. Dat, aan Nederlandse kant, de primaire verantwoordelijkheid voor dit alles bij Schrieke berust, behoeft geen betoog.

Uit de beroering binnen de rechterlijke macht is wèl voortgevloeid, dat Ommen de functie van strafkamp voor Nederlandse gevangenen verloor – althans, die beroering heeft daar in belangrijke mate toe bijgedragen. De actie die in eerste instantie van Groeninx van Zoelen, van der Feltz en de Walle (aanvankelijk samen met de Vries) uitging en die door de Amsterdamse officier van justitie, mr. Wassenbergh, zo energiek overgenomen werd, heeft dus, mede door de stimulans die van het Leeuwarder arrest uitging, succes gehad. De bezetter retireerde.

Waarom zijn de strafmaatregelen van de bezetter tot Viehoff en Wedeven beperkt gebleven? Wist hij dan niet dat Wassenbergh een protestactie van de gehele rechterlijke macht ontketend had? Dat zulks aan de bezetter niet bekend was, werd door Schrieke gesuggereerd toen hij, in antwoord op hun brief van 15 maart, Wassenbergh en van Roijen alsmede diegenen die hun adhesie met die brief betuigd hadden, deed weten dat hij veiligheidshalve al hun stukken in het departementaal archief opgeborgen had. Dat was een volstrekt misleidende mededeling: Schrieke had de brief van Wassenbergh en van Roijen wel degelijk in vertaling aan het *Reichskommissariat* doen toekomen; de adhesiebetuigingen had hij vastgehouden, maar hij had het *Reichskommissariat* wèl het concept gestuurd voor zijn antwoord plus een opgave waaruit bleek dat hij aan alle gerechtshoven en rechtbanken een kopie zou zenden: het feit van de *collectieve* actie was dus door hem aan het *Reichskommissariat* wel degelijk duidelijk gemaakt. Toen hij dat deed, was die actie daar overigens al bekend: het exemplaar van hun afschrift dat Wassenbergh en van Roijen aan de rechtbank in Den Bosch hadden doen toekomen, was aan *Verwaltung und Justiz* toegezonden; wie dat stuk aan de Duitsers in handen gespeeld heeft, is onbekend.

Niettemin: het bleef bij het ontslag van Viehoff en Wedeven; men liet Wassenbergh met rust.

Dat dit geschied is, zien wij in de eerste plaats als uitvloeisel van het feit dat begin '43 binnen het *Reichskommissariat* beseft werd dat men zich in Ommen en vooral in Heerte inderdaad vergrepen had aan gevangenen van de *Nederlandse* justitie. Gelijk reeds gezegd: het was een Duits belang dat zich geen ernstige verstoringen voordeden in de *Nederlandse* rechtspraak; elke arrestatie zou nieuwe onrust wekken. Wel was een collectieve actie als door Wassenbergh op touw gezet, aan de bezetter hoogst onwelkom maar Seyss-Inquart zal uit het betrekkelijk gering aantal ondertekeningen onder het adres naar aanleiding van het ontslag van Viehoff en Wedeven wel geconcludeerd hebben, dat hij vooreerst niet bevreesd hoefde te zijn voor het herstel van iets dat op een eenheidsfront der rechterlijke macht leek.

★

Wat was het effect op de publieke opinie?

Er deden, zoals al weergegeven, in maart '43 'duizend-en-één geruchten over Ommen' de ronde. Deze kwamen, dat is duidelijk, in eerste instantie uit de kring van ontslagen gevangenen die na hun ontslag zeker niet allen gezwegen zullen hebben. Daarnaast mag men aannemen dat wat zich van december '42 af binnen de rechterlijke macht afspeelde, tot velen doordrong die met leden van de rechterlijke macht in zakelijk of persoonlijk contact stonden. Geruime tijd verliep evenwel voor in de illegale pers de eerste berichten over de geschetste protestacties verschenen. Wel werd het Leeuwarder arrest van 25 februari begin april in *Het Parool* gememoreerd en ditzelfde illegale blad reageerde ook vrij spoedig op het aan Viehoff en Wedeven verleende ontslag ('Nu moeten de rechters staan achter mrs. Viehoff en Wedeven; zij moeten weigeren recht te spreken zolang deze twee niet hersteld zijn in hun ambt!¹'), maar de brief van 15 maart waarop Wassenbergh en van Roijen om adhesie gevraagd hadden, verscheen eerst bijna twee maanden later in *Het Parool* (10 mei '43), d.w.z. na de explosie van de April-Meistakingen. Brede lagen van de publieke opinie zijn dan ook, dunkt ons, althans vóór die stakingen niet door de acties in rechterlijke kring beroerd, anders gezegd: wij mogen die acties niet beschouwen als een factor die de geladenheid versterkte waarin zich de explosie der stakingen voordeed.

Als zodanig zien wij wèl drie andere gebeurtenissen: een in de volle

¹ *Het Parool*, 52 (10 mei 1943), p. 3.

openbaarheid gevoerde collectieve actie van de Nederlandse artsen waar vrijwel een ieder van vernam, het in brand steken van het Amsterdamse bevolkingsregister hetwelk eerst in Amsterdam en vervolgens door een persbericht in het gehele land bekend werd, en de weigering van de overgrote meerderheid der studenten om een loyaliteitsverklaring te ondertekenen – óók al een feit waar stellig honderdduizenden Nederlanders van vernamen. Drie gebeurtenissen waren dat die elk op zichzelf maar meer nog in hun snelle successie (van eind maart tot midden april) een appèl bevatten tot een uitgebreider en duidelijker verzet dat uit alle lagen der bevolking naar boven diende te komen.

Toenemend verzet

Vreemd: wie op donderdagochtend 25 maart '43 zijn woning verliet, op straat kwam en daarbij een huis passeerde waar een arts zijn praktijk uitoefende, constateerde dat over de aanduiding 'arts' een stuk papier of karton geplakt was of dat men over dat woord heengeschilderd had. De patiënten die zich voor het ochtendspreekuur kwamen aanmelden, vroegen zich af of de vertrouwde huisarts nog wel zijn praktijk uitoefende. Ja, men werd toegelaten, men kreeg, voorzover nodig, het gebruikelijke recept – alleen was bovenop dat recept ook al weer door het woord 'arts' een streep gehaald. Waarom dit alles? Veruit de meeste artsen hadden geen enkel bezwaar om hun handelwijze toe te lichten: zij hadden de titel 'arts' geschrapt teneinde daardoor beschermd te zijn tegen allerlei dwangmaatregelen van een 'foute' instelling: de Nederlandse Artsenkamer. Iedereen wist evenwel dat die 'foute' instellingen door de Duitsers in het leven geroepen waren. Hoe dat zij: men juichte het toe dat de Artsenkamer zo openlijk afgewezen werd en men constateerde nog diezelfde dag dat hier sprake was van een blijkbaar uitnemend voorbereide gezamenlijke actie: bij nagenoeg elke arts was de aanduiding 'arts' onleesbaar gemaakt. Er werd druk over gesproken. 'Het respect voor de flinke houding der artsen wàs reeds algemeen en daar is nu', zo reageerde *Het Parool* in zijn eerstvolgend nummer,

'de vreugde bij gekomen over de duidelijke demonstratie van afkeer tegen de nationaal-socialistische beginselen! Juist onder de huidige omstandigheden, nu zulke zware slagen op ons volk neerkomen, is het verzet der artsen een heerlijke verademing voor iedereen. Het steekt de zwakke broeders een hart onder de riem en versterkt het nationale zelfvertrouwen!'¹

'Vreugde', 'een heerlijke verademing' – men *proeft* uit deze woorden hoe sterk buiten de kring der artsen de reactie was op hun collectieve daad die terecht, toen men eenmaal van de achtergrond gehoord had (en dat werd van mond tot mond doorgegeven), als een verzetsdaad beschouwd werd, beter misschien: een verzetsdemonstratie.

Hoe was het daartoe gekomen?

¹ *Het Parool*, 51 (5 april 1943), p. 3.

De artsen-demonstratie

Uit protest tegen het zwakke beleid van het hoofdbestuur der Nederlandse Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst dat onder Duitse druk een NSB'er, tevens lid van de Nederlandse SS, in zijn midden opgenomen had, was in de zomer van '41 de verzetsorganisatie der artsen ontstaan: Medisch Contact ('het MC').¹ Die organisatie was door een leidend 'Centrum' opgebouwd dat in september '41 voor het eerst in Utrecht bijeengekomen was en dat door middel van districtsvertrouwensmannen, plaatselijke vertrouwensmannen en koeriers (de z.g. 'estafettes') in een vast contact kwam te staan met ruim zesduizend van de in totaal zesduizendvijfhonderdvijftig huisartsen en specialisten; aan die ruim zesduizend werden regelmatig de berichten van het Centrum toegezonden. Die stuurde men niet aan de artsen van wie men wist dat zij 'fout' of volslagen passief waren; men stuurde ze wèl aan de Joodse collega's die men overigens, gegeven hun bedreigde positie, liever niet aan riskante acties liet deelnemen.²

Eind '41-begin '42 werden twee van die acties ondernomen. Begin december stuurden bijna drie-en-veertighonderd artsen Seys-Inquart een gelijkkluidende brief waarin zij bij voorbaat tegen de oprichting van een Nederlandse Artsenkamer bezwaar maakten, en toen die Artsenkamer en een nieuwe Nederlandse Vereniging van Ziekenfondsartsen later in december opgericht waren (van beide organisaties werden alle artsen automatisch tot lid verklaard), deden in januari '42 ca. vijf-en-dertighonderd artsen, weer met een gelijkkluidende brief, de NSB'er Croin die tegelijk president van de Artsenkamer en 'Leider' van de vereniging van ziekenfondsartsen geworden was, weten dat zij niet bereid waren, zijn bevelen en aanwijzingen op te

¹ Veel gegevens in deze paragraaf ontleen wij wederom aan de studie van dr. Ph. de Vries: *MC 1941-1945, geschiedenis van het verzet der artsen in Nederland* (1949).

² Was dit een laakbare vorm van discriminatie? Wij menen van niet. Zulks hangt samen met het specifieke karakter van de acties die van Medisch Contact uitgingen: elkeen die er na de illegale voorbereiding aan deelnam, maakte zijn naam en adres aan de Duitsers bekend. Het lag dan voor de hand te veronderstellen dat er speciaal in Joodse kring slachtoffers konden vallen en wij kunnen ons indenken dat het MC daar geen mede-verantwoordelijkheid voor wilde dragen. Het lag met de discriminatie die de leiding van de Nederlandse Unie in de lente van '41 toepaste, anders: daar was sprake van een maatregel die, zoals wij in hoofdstuk 1 van deel 5 uiteengezet hebben, genomen was onder pressie van de Duitsers en op grond van de toezegging dat de Unie belangrijk meer steun zou krijgen indien zij de Joodse leden zou uitstoten. Homan en de Quay (Eindhoven had zich toen teruggetrokken) hadden dat laatste geweigerd, maar wèl bepaald dat Joden geen 'werkend lid' van de Unie konden worden.

volgen. Begin februari werden toen drie leden van het Centrum, de artsen J. J. Brutel de la Rivière (Deventer), dr. J. Roorda (Haarlem) en I. Wessel (Hilversum), in het kamp Amersfoort opgesloten, waar zich al een vierde lid bevond: de Amsterdamse hoogleraar prof. dr. G. C. Heringa. Het Centrum werd toen met drie nieuwe leden aangevuld: H. M. J. M. Leenaers (Castricum), dr. F. Wibaut (Amsterdam) en dr. A. W. M. Pompen (Deventer). Na een aantal maanden kwamen de vier gearresteerden weer vrij. Pompen trok zich toen terug, later ook Wessel – omgekeerd traden ook nieuwe leden toe omdat het Centrum er bewust naar streefde, een landelijke vertegenwoordiging te zijn. Tijdens de demonstratie van maart '43 bestond het, behalve uit Brutel de la Rivière, Roorda, Heringa, Leenaers en Wibaut, die wij reeds noemden, uit J. A. J. Barnhoorn, oud-voorzitter van de Rooms-Katholieke Artsenvereniging die begin '42 opgeheven was (Heiloo), prof. dr. J. G. C. Borst (Amsterdam), J. Cornelis (Utrecht), dr. W. F. Noordhoek Hegt (Den Haag), dr. B. Ch. Ledebouer (Heemstede), dr. J. L. H. Specken (Eindhoven) en dr. H. Wamsteeker (Haarlem) – twaalf medici dus.

Normaal vergaderde het Centrum elke zondag teneinde zich over de situatie te beraden en na te gaan of plaatselijk, dan wel in een deel des lands of zelfs in het gehele land, bepaalde consignes doorgegeven moesten worden. In het geheim werd een groot fonds gevormd. Elk 'lid' droeg er per maand f 10 voor af. Men kon zo, voorzover nodig, de onkosten bestrijden, maar vooral ook een financiële reserve vormen teneinde in voorkomende gevallen (daar werden vaste regels voor opgesteld) collega's die in moeilijkheden gekomen waren, of hun gezinnen, te steunen. Elk lid kende binnen de organisatie slechts één medelid: zijn onmiddellijke voorman die hem regelmatig bezocht of tot wie hij zich wenden kon. Veelal hadden evenwel die voormannen plaatselijk een frequent onderling contact. In Amsterdam waren er bijvoorbeeld ca. twintig die als groep, steeds via koeriers (als regel jeugdige kennissen van de betrokken medici), met het Centrum in contact stonden. Het was een grote, het gehele land omspannende geheime organisatie waar de *Sicherheitspolizei*, afgezien nu even van de arrestaties uit begin februari '42, nimmer vat op gekregen heeft. Vier factoren zien wij daarbij als bepalend: de artsen kenden elkaar goed, zij betrokken geen buitenstaanders in hetgeen zij illegaal deden, zij beperkten hun organisatie tot de taak waarvoor zij opgericht was – en zij hadden in de uitoefening van hun beroep geleerd te zwijgen.

Dit alles wil niet zeggen dat de leiding van Medisch Contact steeds over de gehele linie of steeds zonder morren aanvaard werd. Al van de eerste actie had zich een minderheid gedistantieerd (bijna 30 %) en bij de tweede was die minderheid nog wat groter geworden (ruim 40 %) – het Centrum zag dit

als een gevaarlijke ontwikkeling. Wees men het nationaal-socialisme af, dan moest dat openlijk geschieden, d.w.z. aan de tegenstander (NSB'ers met daarachter de Duitsers) kenbaar gemaakt worden. Elke actie zou dus jegens de deelnemers alleen verantwoord zijn indien er door een overweldigende meerderheid van alle artsen aan deelgenomen werd. Dat zou alleen mogelijk zijn indien die overweldigende meerderheid bereid was, de leiding van een volstrekt anonieme groep collega's te aanvaarden. 'De methode hoe gestreden moet worden', zo heette het in een estafette-bericht dat het Centrum in april '42 aan alle leden toezond,

'dient te worden uitgemaakt door een *kleine groep*, die door zijn verbindingen het gehele strijdtoneel kan overzien. Wanneer iedere arts zijn eigen zienswijze doorvoert, zou dat betekenen verzwakking van de effectieve kracht; de generale staf voert de oorlog en beslist de strijdwijze, daarbij rekenend op de onvoorwaardelijke steun en de volgzaamheid van de soldaten, dat zijn in dit geval de artsen, die zich achter de staf stelden toen zij zich aansloten. *Het is nu geen tijd meer voor kritiek en betweterij* . . .

Het MC is geen 'wilde actie'; het is uitgegroeid uit een diep in alle bonafide Nederlandse artsen levende overtuiging dat er front gemaakt moet worden tegen een dreigend onheil. Degenen die door het lot (en zeker geen benijdenswaardig lot¹) in de leiding gekomen zijn, zijn er zich diep van bewust welk een verantwoordelijkheid zij dragen.²

Hoe kon het Centrum nu weten of zijn consignes inderdaad door een grote meerderheid gevolgd zouden worden? Daartoe werd de volgende werkwijze toegepast: wanneer het Centrum wenselijk achtte dat zoveel mogelijk artsen een bepaalde brief tot de Artsenkamer of tot het *Reichskommissariat* richtten, dan werd de concept-tekst landelijk verspreid en de door alle artsen individueel geschreven en ondertekende brieven werden ook landelijk ingezameld; ze werden dan geteld en de actie ging alleen door, d.w.z. de brieven werden alleen dan aan de Artsenkamer of het *Reichskommissariat* doorgegeven wanneer het percentage deelnemers hoog genoeg was.

In de lente van '42 werd het bij een derde actie te laag geacht. Als 'leider' van de nieuwe vereniging van ziekenfondsartsen trachtte Croin in samenwerking met de algemene gelijkschakelaar-liquidateur Müller-Lehning de bestaande ziekenfondsen in zijn greep te krijgen. Het Centrum van Medisch Contact vond het wenselijk, de in het nauw gebrachte besturen

¹ Toen dit estafette-bericht circuleerde, zaten, gelijk vermeld, vier leden van het Centrum in het concentratiekamp Amersfoort gevangen. ² Aangehaald in de Vries: *MC*, p. 190-93.

te hulp te komen, en het zond derhalve een concept-brief rond waarin elke arts zou verklaren, niet meer aan de ziekenfondsen te zullen meewerken indien deze hun zelfstandigheid verloren. Het Centrum besefte dat vele artsen, die een groot deel van hun inkomen aan hun ziekenfondspraktijk ontleenden, zwaar aan die brief zouden tillen – trouwens, hoe zou men als men zijn praktijk voortzette, de behandeling van de ziekenfondspatiënten moeten organiseren? Er zaten aan de actie riskante aspecten vast. Het Centrum deelde dan ook mee dat de ondertekende brieven alleen doorgegeven zouden worden indien 75% van alle artsen aan die actie deelnam. Dat percentage werd niet gehaald: het kwam, hoeveel moeite men zich ook gaf (Barnhoorn droeg er bijvoorbeeld zorg voor dat aartsbisschop de Jong aan katholieke artsen deed weten dat deelneming aan de actie 'ernstige gewetensplicht' was¹), niet boven de 68% uit – en de actie werd niet geëffectueerd.

Ruim een half jaar later, in januari '43, werd het offensief op dit punt hervat.

Het Centrum had uitnemende contacten in ambtelijke kring, speciaal bij de afdeling volksgezondheid van het departement van sociale zaken – men had daar vernomen dat het plan bestond, de weinig actieve NSB'er die tot 'commissaris voor het ziekenfondswezen' benoemd was, door de veel gevaarlijker Croïn te vervangen. Het Centrum stelde voor, dat elke arts aan de ziekenfondsen wier leden hij behandelde, zou schrijven dat hij, zodra Croïn de nieuwe functie zou krijgen, zijn werkzaamheden ten behoeve van die fondsen zou beëindigen; met al die brieven van artsen zouden de besturen der fondsen pressie kunnen uitoefenen op het departement. Trouwens, secretaris-generaal Verwey diende een afschrift te krijgen van elke brief die een arts in het kader van deze actie zou ondertekenen. Ca. vijf-en-dertighonderd artsen volgden het gegeven consigne. Het Centrum had aan de leden geen minimum-percentage genoemd, het achtte vijf-en-dertighonderd deelnemers voldoende en het liet de actie doorgaan – Croïn kreeg de nieuwe functie *niet*.

Geenszins onverklaarbaar is het dat het Centrum zich in januari '43 iets vrijer durfde bewegen dan in de lente van '42. De Artsenkamer had namelijk in de loop van '42 geen enkele greep gekregen op de artsenwereld en bij twee belangrijke gelegenheden had een grote meerderheid der artsen de consignes van het Centrum opgevolgd. Toen in november enkele artsen door dr. G. Reuter, hoofd van de *Abteilung Volksgesundheit* van Wimmers *General-*

¹ Rondschrijven, 7 april 1942, van het Episcopaat aan de pastoors en rectoren van inrichtingen waaraan Rooms-Katholieke artsen verbonden zijn, in Stokman: *Het verzet van de Nederlandse bisschoppen*, p. 235-36.

kommissariat, opgeroepen waren voor werk in Duitsland waar zij in een soort militair uniform gestoken zouden worden (op één na hadden alle opgeroepen geweigerd zich aan te melden – zij waren ondergedoken), hadden drieën-veertighonderd artsen Reuter een brief geschreven waarin o.m. deze passage voorkwam:

'Deze maatregel die gij hebt genomen, is niet alleen in strijd met het Landoorlogreglement, hij is niet alleen een bedreiging van de volksgezondheid in Nederland, maar bovenal druist hij in tegen onze vaderlandsliefde en nationale eer, geestelijke bezittingen die in uw vaderland zo hoog gewaardeerd worden en waarmee ten aanzien van het Nederlandse volk zo bitter weinig rekening is en wordt gehouden. Geen Nederlandse arts die zichzelf respecteert, zal zich dan ook vrijwillig aan deze maatregel onderwerpen.'¹

Twee maanden eerder, in september '42, had iedere arts rechtstreeks jegens de Artsenkamer kleur moeten bekennen. Croÿn had namelijk een beschikking getroffen die de artsen (allen automatisch 'lid') verplichtte, zich door middel van een hun toegezonden formulier bij de Kamer aan te melden. Onder de ca. zesduizendvijfhonderdvijftig artsen bevonden zich bijna zevenhonderd Joden die, aldus Medisch Contact, beter niet aan de weigerings-actie konden deelnemen; voorts waren er ca. tweehonderdvijftig NSB'ers of andere 'foute' elementen. Er resteerden ca. vijfduizendzeshonderd artsen. Welnu, van hen hadden slechts zevenhonderdvijftig de aanmeldingsformulieren ingevuld; achtenveertighonderdvijftig hadden dat geweigerd, waarbij wij nog ongeveer honderd Joodse artsen moeten optellen die het advies van Medisch Contact niet opgevolgd hadden. Het was alles bij elkaar voor de Artsenkamer een eclatant fiasco.

★

Voor wij verder gaan, moeten wij even stilstaan bij enkele andere groepen die op gezondheidsgebied werkzaam waren: dierenartsen, tandartsen en apothekers. Ook hun allen werd door de bezetter een 'Kamer' opgedrongen. Eind februari '42 werd de Dierenartsenkamer, medio maart werden de Tandartsen- en de Apothekerskamer in het leven geroepen² – Duitsland kende alleen een *Reichsapothekerkammer*; de oprichting van de beide andere Kamers kan men als uitvloeisel zien van Seyss-Inquarts streven, de opbouw

¹ Aangehaald in de Vries: *MC*, p. 240. ² VO 16/42 (*Verordeningenblad*, 1942, p. 79-93), VO 23/42 (a.v., p. 115-36) en VO 24/42 (a.v., p. 136-54).

van publiekrechtelijke organisaties die op nationaal-socialistische grondslag stonden, voorbeeldig te bevorderen.¹

Wat de Dierenartsenkamer betreft: het algemeen bestuur van de Maatschappij voor Diergeneeskunde had medewerking aan de oprichting geweigerd. Twee hoofdamtbenaren die in kringen van dierenartsen goed bekend waren, werden respectievelijk president en plaatsvervangend president van de Kamer: dr. B. C. J. te Hennepe, directeur van de Vee-artsenij-kundige Dienst en hoofdinspecteur van de volksgezondheid, en dr. C. J. de Gier, directeur van de Rijksseruminrichting; de laatste was lid van de NSB, te Hennepe niet – deze was wèl lid geweest van Arnold Meyers Nationaal Front. Dagelijks bestuurder van de Kamer werd een fanatieke nationaal-socialist, de dierenarts G. A. M. de Monyé; hij dreef door dat alle dieren-artsen (in totaal ruim zevenhonderdzestig) in de zomer van '42 een aan-meldingsformulier ontvingen waarin zij o.m. moesten opgeven van welk 'ras' zij waren en of zij lid waren van de NSB. Een groot deel van de dieren-artsen zond toen een rekest aan Hirschfeld (de Vee-artsenijkundige Dienst ressorteerde onder Landbouw) met verzoek, de beschikking waarbij het invullen van de verklaringen verplicht gesteld was, nietig te verklaren. Dit rekest had geen effect. Het slot van het lied was dat de dierenartsen op zeven-en-dertig na de verklaringen inzonden en toen zij vervolgens een contributie-aanslag kregen, werd deze door ongeveer de helft op tijd, door anderen met vertraging betaald – er waren honderdtwintig weigeraars.

Hetzelfde verschijnsel deed zich bij de tandartsen voor. Er waren er in het land bijna vijftienhonderd. Slechts enkele tientallen weigerden, met de Tandartsenkamer iets te maken te hebben, de contributie over '42, f 36, werd zelfs door dertienhonderdvijftig tandartsen vóór 1 januari '43 betaald. Ook

¹ Wij vermelden in dit verband dat pogingen van de bezetter om een Notarissen-, resp. Advocatenkamer op te richten, niet van de grond kwamen. In mei '42 werd een op verzoek van Schrieke bij de Broederschap van Notarissen ingediend voorstel om de oprichting van een Notarissenkamer in voorbereiding te nemen, in een algemene ledenvergadering van de Broederschap met 372 tegen 9 stemmen (plus één stem blanco) verworpen waarna men omtrent de Kamer niets meer hoorde. De Advocatenkamer liep stuk op de omstandigheid dat voor de functie van President 'onder de NSB-advocaten niemand . . . representabel genoeg geacht werd, hetgeen nog enigszins pleit voor het juiste inzicht van de vijand betreffende het bedenkelijk gehalte van die lieden.' (L. H. K. C. van Asch van Wijck in *O en V*, dl. I, p. 513). De Dekens van de Orden van Advocaten hadden onderling afgesproken, geen enkele functie in de nieuwe organisatie te zullen aanvaarden.

Notarissen en advocaten hebben het aan het verzet der artsen te danken gehad dat zij na de lente van '42 op organisatorisch gebied met rust gelaten werden.

bij hen was overigens slechts bij weinigen sprake van sympathie voor het nationaal-socialisme, de opgeheven Nederlandse Maatschappij tot Bevordering der Tandheelkunde bleef clandestien min of meer bestaan en steunde de tandartsen vooral in hun afwijzing van de tegelijk met de Tandartsenkamer opgerichte Nederlandse Vereniging van Ziekenfonds-tandartsen; hetzelfde deed het departement van sociale zaken dat er zorg voor droeg dat men van de commissaris voor het ziekenfondswezen niet te veel last kreeg. Trouwens, ook door de ziekenfondsen (behalve door die welke door de genoemde Vereniging overgenomen waren) werd de Tandartsenkamer met ijver geboycot.

Van de Apothekerskamer is ons slechts bekend dat deze een NSB'er, een zeer lauwe overigens, als president kreeg. Cijfers over de aantallen leden die zich aanmeldden en contributie betaalden (als regel f 60 per jaar), zijn niet bewaard gebleven. Niet onmogelijk is dat deze verhoudingsgewijs lager waren dan bij de dierenartsen en tandartsen; de apothekers stonden immers in nauw contact met de huisartsen en specialisten en wij kunnen ons niet anders voorstellen dan dat van het Medisch Contact juist op de apothekers een inspirerende werking is uitgegaan.

Hoe is te verklaren dat er, althans in de periode die wij thans behandelen, zoveel minder verzet kwam uit de groepen der dierenartsen en tandartsen dan uit die der gewone artsen? De cijfers omtrent de contributiebetalingen spreken een duidelijke taal. Trouwens, er kwam in de drie groepen die wij behandelden, geen geheime organisatie tot stand die met Medisch Contact te vergelijken was. Wij zien als voornaamste factor dat dierenartsen en tandartsen niet de bijzondere vertrouwensrelatie tussen de medicus en zijn patiënt kenden en dat zij ook niet behoefden te duchten (een vrees die bij de huisartsen en specialisten niet alleen sterk leefde maar ook gerechtvaardigd was), dat de bezetter eisen aan hen zou gaan stellen die lijnrecht in strijd waren met hun opvattingen over beroepsethiek.

★

Bijna vijfduizend artsen, honderd Joodse inbegrepen, hadden zich, gelijk gezegd, niet bij de Artsenkamer aangemeld en dus ook het gehele jaar '42 door de verplichte contributie van f 50 niet betaald. Zij deden alsof de Artsenkamer niet bestond, hetgeen Croïn in hoge mate ergerde. Hij wist te bereiken dat secretaris-generaal Verwey, meegaand als steeds, op 15 februari '43 (een week dus na de razzia's op jongeren) in het *Artsenblad* een mededeling plaatste waarin hij de artsen op het hart bond, zich alsnog onverwijld aan te

melden. Een kleine tweehonderd lieten zich intimideren, de overgrote meerderheid stond pal.

Begin maart kwam het in drie gemeenten tot onrust onder de artsen. In Haarlem werden ruim twintig artsen van hun bed gelicht om op het hoofdbureau van politie een uitbrander te krijgen wegens het feit dat zij te vrijgevig waren geweest met het afgeven van attesten dat men vrijgesteld moest worden van het 'wachtlopen' (een maatregel die genomen was na de aanslag op de *Oberwachtmeister* van eind januari en die in Haarlem en Heemstede nog steeds van kracht was). In Heemstede werden vier artsen die men thuis aantrof, gearresteerd waarna de overigen hun praktijk beperkten tot acute gevallen; alle andere patiënten werden naar het stadhuis verwezen. In Zwolle gingen de artsen nog iets verder. Eén hunner was op een zaterdag gearresteerd en gemeend werd dat die arrestatie gevolg geweest was van het feit dat hij als medicus geweigerd had, de *Sicherheitspolizei* inlichtingen te verschaffen. De meeste overige artsen hingen toen op zondag buitenshuis een plakkaat op waarop stond dat zij hun praktijk niet zouden uitoefenen zolang hun collega gevangen zat. Persoonlijk ingrijpen van Seyss-Inquarts *Beaufragter* leidde er toe dat die artsenstaking nog diezelfde dag beëindigd werd (de gearresteerde arts werd maandag vrijgelaten) – zij had intussen opnieuw aangetoond dat er onder de artsen bereidheid bestond, aan collectieve acties deel te nemen.

Tussen het gebeurde in Haarlem en Heemstede en dat in Zwolle in werden in de verschillende delen des lands ca. tachtig artsen gedagvaard om op grond van hun niet-aanmelding bij de Artsenkamer te verschijnen voor de Gemachtigde voor de Tuchtrechtspraak die deze Kamer (als alle overige Kamers) rijk was. Het Centrum van Medisch Contact gaf het consigne door: niet gaan. Niemand ging. De betrokkenen werden toen elk tot f 1000 boete veroordeeld; hun werd voorts de verplichting opgelegd, zich binnen twee weken alsnog aan te melden; zouden zij die verplichting niet nakomen, dan zouden zij opnieuw met f 1000 beboet worden. 'MC betaalt de boeten', had het Centrum in een estafettebericht verklaard, maar als men uit het reservefonds eerst f 80 000 putten moest en daarna hetzelfde bedrag voor de tweede, derde, eventueel vierde keer, dan zou het fonds spoedig uitgeput zijn. Trouwens, indien men door de boeten te voldoen het gezag van de Gemachtigde voor de Tuchtrechtspraak en daarmee impliciet het gezag van de Artsenkamer erkende, bevond men zich dan niet principieel op de verkeerde weg? Was niet een constructie te bedenken waarbij men zeggen kon: 'Wij hebben formeel met de Artsenkamer niets te maken'?

Het Centrum won juridisch advies in – men vond een oplossing.

Artikel 5, lid 2, van de Artsenverordening van december '41 bepaalde:

'Een arts kan verklaren, afstand te doen van de bevoegdheid tot uitoefening van het beroep van arts. Hierdoor verliest hij gelijktijdig het recht, de titel van arts te voeren.' Hier werd dus gesproken van 'bevoegdheid tot uitoefening van het *beroep* van arts', maar nu was er een arrest van de Hoge Raad, in 1905 geweest, waarin, in een geheel ander verband overigens, vastgesteld was 'dat het voor het bestaan van beroepsdaden niet noodzakelijk is dat hij, die deze verricht, van het uitoefenen daarvan zijn beroep maakt' – welnu: tot het uitoefenen van 'beroepsdaden' bleven artsen op grond van de door hen afgelegde examina volledig gerechtigd, maar als zij verklaarden: het is niet langer ons 'beroep', dan waren zij formeel niet langer 'arts' (zij mochten zich dan ook niet als zodanig aanduiden) en hadden dus met de Artsenkamer niets meer te maken.

De door het Centrum opgezette actie werd bekwaam gecoördineerd. Op woensdag 24 maart schreven vele duizenden artsen een gelijkkluidend briefje aan Croïn: 'Bij deze deel ik u mede dat ik met ingang van heden afstand doe van mijn bevoegdheid tot uitoefening van het beroep van arts in de zin van artikel 5 lid 2 der Artsenverordening' – en al die duizenden droegen er vervolgens zorg voor dat, zoals wij reeds weergaven, de volgende ochtend, donderdag 25 maart, de aanduiding 'arts' op hun gevel en op hun recepten doorgehaald was.

Medisch Contact was al anderhalf jaar in het geheim werkzaam en de meeste mensen wisten wel dat de artsen zich weerbaar gedroegen ('Het respect voor de flinke houding der artsen wàs', aldus *Het Parool*, 'reeds algemeen'), maar dit was de eerste actie die in de volle openbaarheid plaatsvond: ieder kon het *zien*. De brede massa was er opgetogen over en zij ging op haar beurt al op die donderdagochtend diegenen bewerken die niet bereid waren geweest, de consignes van het Centrum op te volgen. Een arts die zich nog als 'arts' aanduidde, werd onmiddellijk als 'fout' beschouwd en dat gaf men hem ook te verstaan – het gevolg was dat nagenoeg alle aarzelers overstag gingen, ja op veel plaatsen gingen zelfs de 'foute' elementen (die spoedig hoorden wat elders gaande was) veiligheidshalve aan de actie deelnemen. Croïn ontving in totaal niet minder dan zesduizendtweehonderd 'afstand'-brieven. In de gehele provincie Groningen waren er slechts acht artsen die zich als zodanig bleven aanduiden, in Drente twee, in Friesland één (hier namen notabene twee leden van de 'Raad' van de Artsenkamer aan de actie deel!), in Zeeland drie (detailcijfers voor de overige provincies ontbreken). Al op die donderdagochtend was duidelijk dat men van een indrukwekkend nationaal eenheidsfront tegen de Artsenkamer spreken kon.

Aan dit laatste tilde Seyss-Inquart niet zo zwaar. Directe Duitse belangen werden niet geschaad (alle ex-'artsen' bleven immers medische 'beroeps-

daden' verrichten) en dat de NSB'er Croïn een verpletterende publieke nederlaag geleden had, was de *Reichskommissar* speciaal op dit moment niet onwelkom; het zou om te beginnen Mussert die zich zo hinderlijk als de hoeder van de belangen van het Nederlandse volk opwierp (hij had notabene een maand tevoren het recht van de kerken erkend om tegen het beleid van de bezetter te protesteren!), een toontje lager doen zingen. 'Nach Vortrag beim Reichskommissar sehen wir', aldus werd nog op die donderdag aan Schmidt bericht, 'diese Angelegenheit als eine rein niederländische Angelegenheit an'¹ (Mussert en Croïn moesten maar zien hoe zij uit de nesten kwamen!), de *Beaufragten* ontvingen per telex van Wimmer de instructie, 'lediglich eine beobachtende Haltung einzunehmen'² en dr. Reuter gaf Wimmer twee dagen later, op zaterdag dus, het advies, Croïn en zijn naaste medewerkers eenvoudig af te zetten – 'm.E. praktisch unmöglich', tekende Wimmer op het advies aan, 'dann würden sich die Demonstranten mit Recht als Sieger fühlen.'³

'Die Demonstranten' – maar anti-nationaal-socialistische demonstraties waren verboden! Wimmers juristen hadden al op de donderdag van de actie op schrift gesteld dat de juridische motivering van de 'afstand'-actie zo lek was als een mandje (de ex-artsen bleven immers in feite wel degelijk 'het beroep' van arts uitoefenen), op vrijdag had Croïn het *Reichskommissariat* een naamlijst doen toekomen van artsen 'die als Hauptbeteiligte der Kontakt-Kommission' (het Centrum) 'anzusehen sind'⁴ (Croïn maakte de bezetter speciaal attent op zes artsen van wie inderdaad twee tot het Centrum behoorden: Barnhoorn en Leenaers), op zaterdag drong dr. Reuter op hun arrestatie aan en gedurende het weekend wijzigde Seyss-Inquart zijn koers; het kan wel niet anders of hij moet zich scherper dan in eerste instantie bewust geworden zijn van het feit dat voor de brede massa elke anti-NSB-demonstratie *tegelijk* een anti-Duitse demonstratie was. Trouwens, hijzelf had de Artsenkamer in het leven geroepen! En wellicht heeft ook de brand in het Amsterdamse bevolkingsregister (zaterdagavond 27 maart) hem duidelijk gemaakt dat hij de actie der artsen, voorzover deze een demonstratief karakter droeg, niet over zijn kant kon laten gaan. Via Verwey deed Wimmer aan alle artsen weten dat de bezetter de 'afstand'-verklaring beschouwde als 'eine Scheinerklärung, die als eine bewusste Störung des öffentlichen Lebens betrachtet

¹ Notitie, 25 maart 1943, van E. Eftger voor Schmidt (GKzBV, Stab, 1 f). ² Tekst van telexbericht van Wimmer, 25 maart 1943 (VuJ, Abt. Rechtssetzung, dossier VO 226/41). ³ Aantekening van Wimmer op de brief, 27 maart 1943, van G. Reuter aan Wimmer (VuJ, Abt. Volksgesundheit, 55661-65). ⁴ Brief, 26 maart 1943, van de Abteilung Volksgesundheit aan Wimmer (a.v., 55670).

werden muss' – de aanduiding 'arts' moest met ingang van donderdag 1 april weer gebruikt worden; wie zulks naliet, zou gestraft worden.

Deze brief¹ bereikte de artsen op woensdag 31 maart – dezelfde dag waarop Rauter (die zich, naar wij aannemen, groen en geel geërgerd had aan Seyss-Inquarts gedistantieerde houding) het volgende telexbericht van Himmler ontving: '*Ich bin für absolutes Durchgreifen. Dass der Streik kam*' (had Rauter van 'staking' gesproken? Dat was het niet geweest) '*danken wir sicherlich zu einem erheblichen Teil der NSB*' (een waardeloze troep, ook in Himmlers ogen). '*Halte es für richtig, wenn rund 3-500 der Streikführenden verhaftet und sofort in die KL² im Reich verbracht werden. Wir werden sie dort als Ärzte verwenden.*'³

Daags voor dit advies binnenkwam, had Seyss-Inquart (30 maart) de nodige instructies doen uitgaan: op vrijdag 2 april moest de Nederlandse politie controleren of de aanduiding 'arts' op de naambordjes weer overal zichtbaar was, diezelfde dag moest de *Sicherheitspolizei* lijsten opstellen van enkele honderden artsen die men, als de demonstratie voortgezet werd, zou arresteren, en die honderden diende men dan in de vroege ochtend van zaterdag 3 april op te pakken en naar het concentratiekamp Vught te brengen. Had Himmlers advies effect? Toch wel: de procedure werd versneld. Woensdagavond laat ontvingen de *Aussenstellen* van de *Sicherheitspolizei* per telex Rauters instructie om zelf op donderdag 1 april van drie uur 's middags af op controle uit te gaan: elke arts die zich niet weer 'arts' noemde, moest onmiddellijk gearresteerd worden.

Die arrestaties bleken niet nodig. Wel trachtte de bezetter de zes door Croïn speciaal genoemde artsen in handen te krijgen (bij vier, onder wie Barnhoorn en Leenaers, lukte dat⁴), maar daar liet hij het bij: de demonstratie was inderdaad op donderdag 1 april beëindigd.

Ook die beëindiging vond plaats in overeenstemming met een consigne van het Centrum. Het Centrum had in Den Haag tweeërlei vernomen: ten eerste dat de bezetter met kracht zou ingrijpen als de demonstratie voortgezet werd, ten tweede dat de papieren van Croïn en zijn Artsenkamer gevoelig gedaald waren. Per estafettebericht hadden de artsen toen de order gekregen een eind te maken aan de actie 'met de mededeling dat de gewenste resultaten waren bereikt. Er waren toen', aldus de Vries in zijn geschiedenis

¹ Tekst in de Vries: *MC*, p. 48-49. ² *Konzentrationslager*. ³ Telexbericht, 31 maart 1943, van Himmler aan Rauter (*BDC*, 1911). ⁴ Zij werden na enkele weken vrijgelaten omdat er geen spoor van bewijs was dat zij iets met Medisch Contact (dat begrip was de Duitsers bekend) te maken hadden.

van het artsenverzet, 'velen die aan het beleid van de leiding van het MC begonnen te twijfelen.'¹

Dat laatste dunkt ons niet juist. Hier of daar kan die twijfel wel gerezen zijn, maar wij beschouwen het feit dat korte tijd later niet minder dan vijf-en-vijftighonderd artsen op verzoek van het Centrum Verwey en Wimmer schriftelijk deden weten² dat zij met hun demonstratie louter tegen de Artsenkamer hadden willen ageren die nog steeds voor hen onaanvaardbaar was ('Ik wijs er . . . nogmaals op, dat ik mij niet meer als lid van de Artsenkamer beschouw'), als bewijs dat de bereidheid om de consignes van het Centrum op te volgen, niet wezenlijk verminderd was. Men liep met die ietwat uitdagende brief niet veel risico: het Centrum had alle aanleiding om te veronderstellen dat de bezetter niet van plan was, de Artsenkamer de hand boven het hoofd te houden. Wimmer had dat namelijk op 1 april te verstaan gegeven in een gesprek met tien artsen die hij, buiten Croïn om, onofficieel had laten uitnodigen – hij zal zich, voor hij dat deed, zeker van Seyss-Inquarts instemming verzekerd hebben. Inderdaad: 'de gewenste resultaten waren bereikt.'

In overleg met de Nederlandse Artsenkamer ging het NSB-bureau voor publieke-opinie-onderzoek later in april na, hoe men in den lande op de artsendemonstratie gereageerd had. Ruim 1100 rapporten werden verzameld. Uit die rapporten werd geconcludeerd,

'dat ongeveer 85 % van de ondervraagde volksgenoten de houding van de Nederlandse artsen in het conflict met de Nederlandse Artsenkamer goedkeurt en zelfs toejuicht . . . Het is dus overduidelijk gebleken, dat de Nederlandse artsen van hun positie en het overwicht dat zij uit hoofde van hun positie bezitten, een schandelijk misbruik hebben gemaakt en, in vele gevallen gesteund door pastoors en predikanten, de dolzinnigste en dikwijls weerzinwekkendste geruchten de wereld ingestuurd hebben om hun houding te rechtvaardigen'³ –

machteloos gepraat-achteraf was dat. Het bevestigde overigens wat *Het Parool* geschreven had: er was allerwege 'vreugde' geweest 'over de duidelijke demonstratie van afkeer tegen de nationaal-socialistische beginselen' – de demonstratie die op donderdag 25 maart ingezet was.

Wij durven veronderstellen dat in Amsterdam en elders de vreugde nog groter was toen men vernam dat slechts twee dagen later, op zaterdag de 27ste, het bevolkingsregister van de hoofdstad in vlammen was opgegaan.

¹ De Vries: *MC*, p. 50. ² Tekst van de brief: a.v., p. 49–50. ³ NSB, hoofdkwartier, hoofdafd. III, bureau voor bijzondere aangelegenheden: 'Mededelingen', no. 4 (mei 1943), p. 4 (NSB, 239).

De aanslag op het Amsterdamse bevolkingsregister

Aan de aanslag op het Amsterdamse bevolkingsregister lag maandenlange voorbereiding ten grondslag. Wie het eerst op het denkbeeld voor die aanslag gekomen is, weten wij niet. Misschien was het trouwens zo dat in de liefst van '42 verscheidene personen die reeds met hart en ziel aan allerlei illegaal werk deelnamen, min of meer gelijktijdig het plan opvatten om de bevolkingsadministratie grondig in het ongerede te brengen. Wat men van de Jodendeportaties wist, speelde daar een belangrijke rol bij. Het was immers in illegale kringen vrij algemeen bekend dat de oproepen die in de 'eerste fase' van de deportaties uitgingen, de namen en adressen der te deporteren Joden vermeldden en dat de ophaalploegen die in de 'tweede fase' de ronde gingen doen, naam- en adreslijsten van die Joden bij zich hadden. Trouwens, hoeveel maatregelen van de vijand waren niet evident op de perfect werkende bevolkingsadministratie gebaseerd! Het werd tijd dat daar de brand in gestoken werd – niet alleen in de gemeentelijke bevolkingsregisters maar ook in het centraal bevolkingsregister in het gebouw 'Kleykamp' in Den Haag en daarnaast in de gewestelijke arbeidsbureaus die al honderdduizenden Nederlandse arbeiders naar Duitsland gezonden hadden. Natuurlijk, als men grootscheepse aanslagen ging uitvoeren, konden Nederlanders (ambtenaren, bewakers, politiemannen) er het slachtoffer van worden. Waren die aanslagen dan toch verantwoord? Door vier personen die elkaar uit het kunstenaarsverzet, ten dele ook uit het begin van de Persoonsbewijzencentrale al goed kenden: Gerrit van der Veen, Willem Arondeus, dr. Johan Brouwer en Wil Sandberg, werd die vraag eind oktober '42 bij Sandberg thuis (hij was jarig) grondig besproken. 'Later vernam ik', aldus Sandbergs moeder, die ook aanwezig was, 'dat op die avond reeds het plan was beraamd voor de overval op het bevolkingsregister om daardoor Joden . . . onvindbaar te maken voor de Gestapo.'¹

★

Wij moeten van der Veen en Arondeus als de twee voornaamste organisatoren van de aanslag op het Amsterdamse bevolkingsregister beschouwen. Van der Veens persoonlijkheid schetsten wij reeds in hoofdstuk 3 – het is

¹ M. E. H. Sandberg-Geisweit van der Netten: *Het groeiende. Veranderingen in de tijd waarin ik leefde*, dl. II (1956), p. 73.

hier de plaats om iets meer van Arondeus te vertellen, die in strijdbaarheid niet van van der Veen verschilde en nog in een ander opzicht aan deze gelijk was: ook hij had het als kunstenaar jarenlang bijzonder moeilijk gehad in de Nederlandse samenleving.

Willem Johannes Cornelis Arondeus was in augustus '94 in de gemeente Naarden geboren. Hij was een nakomer in een kinderrijk Amsterdams gezin waarvan de vader brandstoffenhandelaar was terwijl de moeder samen met enkele oudere dochters in de zomermaanden een uitspanning dreef in het Gooi: vandaar de geboorte in Naarden. Het gezin was van elk begrip voor de kunst verstoken en het wakte dan ook sterke weerstanden toen de jonge Arondeus duidelijk maakte dat hij de onzekere carrière van kunstenaar wilde kiezen. Zijn vader zette hem de deur uit, slechts tersluiks durfde zijn moeder af en toe contact met hem onderhouden. Het kan zijn dat deze conflictsituatie verscherpt werd door het feit dat Arondeus, zodra hij merkte dat hij homoseksueel was, volledig voor die afwijkende gaardheid uitkwam die in de toenmalige Nederlandse samenleving door de meeste homoseksuelen zorgvuldig en angstvallig geheimgehouden werd. Wij zijn geneigd, Arondeus' openhartigheid als een bewijs te zien voor krachtige eigen opvattingen, voor een zekere onvervaardheid ook. Hij ontwikkelde zich overigens tot een eerder veelzijdig dan oorspronkelijk kunstenaar – misschien ook maakte juist die veelzijdigheid het hem moeilijk, met concentratie van zijn gaven op één bepaald gebied nieuwe wegen in te slaan. Hij werd tekenaar, schilder, graficus en ontwerper van gobelins, een en ander met veel voorliefde voor het decoratieve, het 'zinrijke' (dat hij graag met spreuken onderstreepte), daarnaast schreef hij enkele minder geslaagde autobiografische romans, een studie over wat hij de 'monumentale schilderkunst' noemde (hij was een leerling en groot bewonderaar van R. N. Roland Holst) en een fijnzinnige levensschets van de grote eenzame uit de 19de eeuwse Haagse School: Matthijs Maris, met wie hij zich in veel opzichten verwant voelde, zij het dat hij in tegenstelling tot de schuwe Maris bij voorkeur, aldus later Sandberg, 'de Spaanse hidalgo speelde'.¹ Dat deed hij in '40 al zoveel jaren dat hij ook uiterlijk op een hidalgo was gaan lijken: een lange, magere man, zwart van haar, keurig gekleed, met iets uitgesproken martiaals in zijn houding.

Onder de vele Nederlandse kunstenaars die het nationaal-socialisme afwezen, was Arondeus een van diegenen die beseften dat het plicht was, anderen tot volgehouden verzet te stimuleren. In de lente van '41 werd zijn *Brandarisbrief* de eerste periodieke illegale uitgave die de strijd tegen de

¹ W. Sandberg, 25 okt. 1974.

Kultuurkamer predikte. Een jaar later ging die brief in het mede door van der Veen geredigeerde illegale blad *De Vrije Kunstenaar* op. De samenwerking tussen van der Veen en de acht jaar oudere Arondeus werd steeds hechter; Arondeus werd een van de vaste verspreiders van de persoonsbewijzen die van der Veen in de zomer van '42 begon na te maken – persoonsbewijzen waarvan, wat Amsterdam betrof, de falsificatie onmiddellijk vastgesteld kon worden door controle in de grote collectie persoonskaarten van alle Amsterdammers die zich in het bevolkingsregister bevond.

Hoe dat register uit te schakelen?

Dat was geen eenvoudige opgave.

Het bevolkingsregister van de hoofdstad was in een uit twee verdiepingen bestaand gebouw dat ook nog een kelder had, aan de rand van 'Artis' (de Amsterdamse dierentuin) ondergebracht en een aanslag zou alleen maar zin hebben indien men er in slaagde, het gehele gebouw, althans zijn inhoud: de honderdduizenden in stalen ladenkasten opgeborgen persoonskaarten, te vernietigen. Men had er niet alleen explosieven voor nodig (die schaars waren) maar ook brandmiddelen. Het gebouw kon de lucht ingaan terwijl dan toch de honderdduizenden kaarten bewaard bleven – juist die kaarten moesten vernietigd worden. Maar hoe kon men er bij komen?

Van der Veen en Arondeus waren al enkele maanden bezig, zich te verdiepen in de problematiek van de aanslag die hun voor ogen zweefde, toen zij medio januari '43 vernamen dat de zaak nog wat moeilijker geworden was: als gevolg van de inbraak in het bevolkingsregister van Wageningen waren alle bevolkingsregisters in den lande van begin januari '43 af onder permanente bewaking geplaatst.

Misschien droeg deze nieuwe moeilijkheid er toe bij dat van der Veen er eerst toe overging, een andere aanslag uit te voeren die minder problemen bood. Op 10 februari '43, daags na 'de jacht op de jeugd', vervoegde hij zich 's avonds met twee helpers bij het gewestelijk arbeidsbureau aan de Passeerdersgracht te Amsterdam. De portier had kort tevoren een gefingeerd telefoontje gekregen van zijn 'directeur' dat bezoek op komst was van drie Duitse functionarissen; hijzelf, de 'directeur', zou onmiddellijk naar het bureau komen. De portier liet van der Veen en zijn twee helpers toe.¹ Boven in het gebouw werd hij onverhoeds gegrepen en geboeid en vervolgens in de benedengang met een prop in zijn mond aan de trap vastgesnoerd. Veel brandmiddelen hadden van der Veen en de zijnen niet bij zich: slechts in één

¹ Wij nemen aan dat minstens één van die twee helpers perfect Duits sprak. Mogelijkerwijs was dit Gröger of Hartogh die nog ter sprake komen; denkbaar is ook dat zij beiden van der Veen vergezelden.

kamer, die van de Duitse *Fachwerker*, die op de eerste verdieping lag, konden zij brand stichten. Toen zij het gebouw verlaten hadden, slaagde de portier er in, de prop naar buiten te werken; een passerende Duitse militair hoorde hem om hulp roepen. De deur werd ingetrapt en de man werd bevrijd (hij werd later, van medeplichtigheid verdacht, enige tijd in arrest gehouden); de brandweer kon met één slang de brand blussen. Van der Veen vernam na enige dagen dat de kaarten van de verlofgangers in vlammen waren opgegaan, 'zodat nu geen van allen die een poos in Nederland terug zijn, naar Duitsland behoeven terug te keren.'¹ Dit is plausibel, maar volgens het geheime weekrapport van de *Sicherheitsdienst* waren in elk geval 'die Karteikarten über niederländische Staatsangehörige, die für den Arbeitseinsatz in Deutschland bestimmt waren' (deze personen waren in het verleden dus nog niet uitgezonden) 'unversehrt geblieben, sodass die Arbeit ohne Störung fortgesetzt werden konnte.'² Hoe dan ook, het effect van de brand was evident beperkt geweest.

De aanslag op het bevolkingsregister werd als een veel grotere operatie gezien – als eerste ook uit een reeks. De tweede zou gericht worden op 'Kleykamp'; een Haagse relatie van van der Veen, L. J. A. van Dijk, een inspecteur der belastingen die al veel met de financiering van het kunstenaarsverzet te maken had, nam op zich, nadere gegevens over dat gebouw te verzamelen: plattegronden, het bewakingsschema, het urenschema van de werksters, enzovoort.³ Diezelfde gegevens moesten voor het Amsterdamse bevolkingsregister bijeengebracht worden. De architect Koenraad Limperg, een relatie van Arondeus, ging vele malen en telkens met een nieuwe 'vraag' het gebouw binnen, keek er dan met een geoefend oog rond en tekende vervolgens de nodige plattegronden. Er waren, dat was duidelijk, zeker een man of zes, zeven nodig om in snel tempo de honderdduizenden persoonskaarten uit de stalen kasten te halen; men zou die kaarten op grote hopen uitstorten, over die hopen een brandbare vloeistof sprenkelen en dan de zaak aansteken. Maar bovendien wilde men het langgerekte gebouw verwoesten. Daarvoor had men behoefte aan explosieven alsmede aan slagkoorden en slaghoedjes; de dichter Martinus Nijhoff (die bij de genie gediend had) gaf op Limpergs plattegronden aan waar de explosieven, gegeven de constructie van het gebouw, de meeste uitwerking zouden hebben. Maar hoe kon men (daar stond en viel het gehele plan mee) des avonds het afgesloten en bewaakte

¹ Albert Helman: *Een doodgewone held*, p. 156.   ² 'Meldungen aus den Niederlanden', 131 (16 febr. 1943), p. 27.   ³ Van Dijk had een groot deel van die gegevens bijeen toen de aanslag in Amsterdam uitgevoerd werd. De bewaking van 'Kleykamp' werd nadien zo verscherpt dat van der Veen en van Dijk het plan voor de aanslag op 'Kleykamp' niet konden realiseren.

gebouw binnenkomen? Er waren (van der Veen verzamelde die gegevens bij betrouwbare politie-agenten) 's avonds steeds twee bewakers aanwezig en buiten stonden dan twee agenten op wacht; hoe laat ze afgelost werden, kon van der Veen niet te weten komen; met de mogelijkheid dat dat zou gebeuren terwijl de actie nog gaande was, moest hij rekening houden.

De volgende opzet werd gemaakt. Negen man zouden 's avonds om een uur of negen naar het bevolkingsregister gaan: zeven 'rechercheurs' alsmede een 'kapitein' en een 'luitenant' van de Staatspolitie¹; Arondeus die acht jaar ouder was dan van der Veen en aan wie het als 'hidalgo' niet moeilijk zou vallen om met groot gezag bevelen te geven, zou de 'kapitein', van der Veen de 'luitenant' zijn. Arondeus zou aan de twee agenten gelasten, mèt de groep voor een onmiddellijke inspectie het gebouw te betreden; zouden de bewakers de deur openen, dan zou binnen het uitschakelen van de twee agenten en de twee bewakers de eerste taak zijn. Die vier zouden overmeesterd en geboeid worden, een prop in hun mond krijgen met leukoplast er over (zij moesten niet als de portier van het gewestelijk arbeidsbureau de kans krijgen, die prop te verwijderen) en daarna zouden zij voor alle zekerheid een morfine-inspuiting krijgen (er was dus hulp van medici nodig) om tenslotte op flinke afstand in de tuin van 'Artis' gedeponneerd te worden – zo ver weg dat de brokstukken van het gebouw hen niet zouden kunnen raken. Twee leden van de groep van negen zouden vervolgens de uniformen van de uitgeschakelde agenten aantrekken om daarna buiten hun plaats in te nemen; alles moest daar immers 'normaal' uitzien. Liep alles goed, dan zou een grote brand ontstaan. Hoe kon men dan bovendien nog het ingrijpen van de brandweer vertragen? Besloten werd om bij het heengaan buiten een paar bordjes te plaatsen met de aanduiding 'Explosiegevaar'. Men zou voor de gehele operatie niet veel tijd hebben: de spertijd in Amsterdam begon om elf uur 's avonds.

Negen man waren dus nodig: zeven binnen, twee buiten – liefst zo jeugdige mogelijke personen die het fysiek zware karwei dat verricht moest worden, zouden aankunnen. Brouwer en Sandberg waren daar te tener voor en Sandberg, conservator van de Amsterdamse gemeentemusea, had bovendien begin '43 enkele groepen agenten in het Stedelijk Museum moeten rondleiden: men zou hem kunnen herkennen. Van der Veen en Arondeus kozen andere helpers uit. Arondeus stond al enige tijd in contact met een groepje jeugdige personen die sinds begin augustus '42 eerst wekelijks, later eens in de veertien dagen een gestencild illegaal blad uitgaven, *Rattenkruid* geheuten; de oplage was klein (200 exemplaren), de geest die er uit sprak, strijd-

¹ De gehele politie was begin '43 'Staatspolitie' geworden en bij die gelegenheid waren ook militaire rangen ingevoerd zoals men die ook in Duitsland kende.

vaardig: vooral sabotage werd aanbevolen. Van de zes 'redacteuren' ontmoetten enkelen elkaar dagelijks. Drie werkten namelijk als assistent bij een en dezelfde tandtechnicus, H. C. E. Gotjé; dat waren de student in de medicijnen Bloemgarten (die wij al noemden als pleger van de aanslag op Feitsma jr.), een tweede student in de medicijnen, Karl B. R. P. Gröger (een *Halb-jude*, in '18 in Wenen geboren, maar die in '38 na de *Anschluss* legaal naar Nederland had kunnen emigreren) en een vroegere student in de medicijnen Coos Hartogh, vijf-en-twintig jaar oud. Bij Gotjé hadden zij diens administratieve helper ontmoet: Henri Halberstadt; deze was, toen men *Rattenkruid* begon uit te geven, een-en-dertig jaar. Bij de samenstelling van dit blad waren voorts o.m. de analist J. de Roos betrokken en het hoofd van de distributiedienst in Voorburg, C. L. Barentsen. De Roos werkte in Noord-Brabant; op de hei bij Oss bezat hij er een hutje. Met Barentsen was Bloemgarten in contact gekomen via zijn vriend Gröger (Barentsen was verloofd met een Amsterdamse verpleegster, Antje Roos, een vriendin van Grögers vriendin); zoals wij al eerder vermeldden, had Bloemgarten van Barentsen de revolver gekregen die hij bij de aanslag op Feitsma jr. gebruikt had – hij kreeg van Barentsen ook regelmatig bonkaarten voor Joodse onderduikers. Bloemgartens moeder was daar één van; ze was bij Antje Roos ondergedoken. Welnu, van de 'Rattenkruidjongens' (zo noemden zij zich) zouden drie aan de overval deelnemen: Bloemgarten, Gröger en Hartogh – Halberstadt, Barentsen (die vijftig was) en de Roos niet, maar deze laatste kon belangrijke hulp bieden. Bij het hutje van de Roos gaf Gröger (die een jaar bij de *Wehrmacht* had moeten dienen voor men hem op grond van zijn half-Joodse afkomst ontslagen had) de Roos, Bloemgarten en Hartogh onderricht in schieten en bovendien wist de Roos een hoeveelheid benzol te vinden met een deel van de flessen die nodig waren om dit brandbare goedje naar het bevolkingsregister mee te nemen.

Brouwer kon weer andere helpers recruteren: een vijf-en-twintigjarige semi-arts, Cornelius Adriaan Honig, woonachtig te Hilversum, en een tweede semi-arts, Willem Beck, drie-en-twintig jaar; Beck was afkomstig uit Enschede maar woonde evenals Brouwer in Utrecht waar hij samen met Honig lessen van Brouwer gevolgd had. Honig bracht weer twee andere relaties mee die voor deelneming aan de overval geschikt geacht werden: een jeugdige zwager, Auguste Chrétien Joseph Reitsma, twintig jaar oud, en de Amsterdamse ambtenaar Eduard Samuel Adriaan van Musschenbroek die zes-en-twintig was. Beck, die evenals Honig kort voor zijn artsexamen stond, zou de man worden die de verdovende injecties zou toedienen; Honig zou hem daarbij zo nodig assisteren. Morfine wisten zij evenwel niet te vinden; zij zouden een luminal-natrium-oplossing meenemen.

Wij tellen nu op: van der Veen, Arondeus, Bloemgarten, Gröger, Hartogh, Honig, Beck, Reitsma, van Musschenbroek – negen personen. Er kwam nog een tiende bij. Dat was weer een relatie van van der Veen en Arondeus: de vier-en-veertigjarige Duitse emigrant Albert Schlösser, woonachtig in Laren (Noord-Holland), die onder het pseudoniem 'Albert Meister' al op tal van wijzen illegaal werk deed en, naar wij vermoeden, in '40-'41 samengewerkt had met Dobbe. Dobbe had namelijk in en bij Naarden wapens en explosieven van het Nederlandse leger weten te verbergen en juist van die explosieven kon Schlösser een deel ter beschikking stellen: ca. 12 kilo trotyl benevens slagkoorden en slaghoedjes die in kistjes verborgen waren in de tuin van een inwonster van Naarden, Johanna Scholten.

Arondeus liet die kistjes ophalen door een negen-en-twintigjarige Amsterdamse schippersknecht met wie hij een homoseksuele relatie had, J. ('Joop') Brandsteeder.¹ Bij het vele illegale werk dat Arondeus deed zowel in het kader van het illegale blad *De Vrije Kunstenaar* als in dat van de Persoonsbewijzencentrale, was Brandsteeder een soort manusje-van-alles voor hem geworden, niet zonder een stille wrok van Brandsteeders kant: Arondeus liet hem, zo meende Brandsteeder, maar de stad op en neer draven, had minder tijd en aandacht voor hem dan vroeger en gaf hem maar weinig geld, hoewel hij toch zelf door de verkoop van persoonsbewijzen aan mensen die geld konden missen (wie dat niet kon, kreeg ze van Arondeus gratis), in betere doen was dan tevoren. Van der Veen en anderen waren er niet erg gerust op dat Brandsteeder, die zij voor het illegale werk ongeschikt achtten, zoveel met de voorbereidingen voor de aanslag te maken kreeg, maar Arondeus wilde er niet van weten dat zijn vriend er buiten gehouden werd. Brandsteeder blééf, en (gelijk gezegd) *hij* was het die de kistjes met explosieven uit Naarden ophaalde; in eerste instantie bracht hij ze naar de woning van Sandberg in Amsterdam-zuid. Voor een tweede hoeveelheid explosieven zorgde een jeugdige relatie van Sandberg, freule Mechteld Cornelia van Hardenbroek van Ammerstol; die tweede hoeveelheid was uit de buurt van Gorinchem afkomstig.

Er waren nog heel andere hulpmiddelen nodig: 'kapitein' Arondeus en 'luitenant' van der Veen moesten een uniform, een uniformpet en de nodige uitrustingsstukken krijgen. Aan uniformstof wist een van van der Veens helpers, de binnenhuis-architect en ontwerper Einar Berkovich, te komen via relaties bij de Hollandia-Kattenburg-fabrieken; een Amsterdamse kleermaker, Sjoerd Bakker, een kennis van Arondeus, zette de uniformen in elkaar; deze werden door Brandsteeder opgehaald. Ook was het Berkovich

¹ De werkelijke naam luidde anders.

die een Amsterdamse pettenmaker de twee uniformpetten liet vervaardigen – Berkovich had de pet die als model diende, van een agent weten los te krijgen. Voorts liet Berkovich revolvvertassen en beenkappen maken, beter misschien: namaken (er was geen leer voor beschikbaar; hij behielp zich met een stevige stof die in de goede kleur geschilderd werd), en tenslotte zorgde hij voor de ontbrekende flessen die voor het vervoer van de benzol nodig waren, alsmede voor enkele glazen buizen die met chemische brandmiddelen gevuld werden.

Telt men de personen op die wij in het voorafgaande noemden, dan komt men al tot een totaal van zeven-en-twintig. Het is wel aannemelijk dat niet al die zeven-en-twintig aanvankelijk wisten dat men het op het Amsterdamse bevolkingsregister gemunt had, maar hier mag men geen bewijs in zien voor de veronderstelling dat grote voorzichtigheid betracht werd. Vele anderen, wier namen wij niet vermeldden, waren ook al in het geheim van de op touw gezette operatie ingewijd. Het was zùlk een grandioos plan – menigeen die er aan zou deelnemen, vond het een te zware opgave om er jegens personen die hij goed meende te kennen, over te blijven zwijgen. Voor de initiatiefnemers gold hetzelfde. 'Ik was een keer', zo vertelde ons later mr. le Poole, in die tijd medewerker van de spionagegroep 'Dienst-Wim' maar ook een afnemer van van der Veens nagemaakte pb's,

'in Amsterdam in het Noordhollands Koffiehuis bij het Centraal Station voor een bespreking met een van mijn illegale relaties. Wil Sandberg was daar ook en later kwam van der Veen erbij. Daar werd een plattegrond op tafel gelegd en mij getoond hoe men het bevolkingsregister kon overvallen. Ik vond dat onvoorzichtig, men kende mij veel te weinig om mij die dingen zomaar te vertellen.'¹

★

Begin maart '43 waren alle voorbereidingen voltooid. Van der Veen en Arondeus bepaalden de datum voor de aanslag: vrijdag 12 maart. Zij hadden toen ook het huis uitgekozen dat als basis voor de operatie zou dienen: Prinsengracht 876, dicht bij de Amstel. Daar woonden twee belangrijke helpers van van der Veen uit de beginperiode van de Persoonsbewijzen-centrale: Nel van den Brink en Dionysius Remiëns. De explosieven en brandmiddelen zouden naar dat huis gebracht worden. De ligging was gunstig: het was van daar maar een klein kwartier lopen naar het bevolkingsregister. Wel zou de stad, als men op pad zou gaan, verduisterd zijn, maar het was evident onwenselijk dat de 'kapitein', de 'luitenant' en de 'rechercheurs'

¹ J. le Poole, 30 sept. 1957.

echte politiefunctionarissen zouden ontmoeten. Zij moesten de Jodenhoek passeren. De Joden zelf moesten na acht uur binnenshuis zijn; wie er dan door de straten liep, viel extra op.

Op die vrijdagavond dan ontmoette Arondeus drie deelnemers aan de aanslag: Bloemgarten, Gröger en Schlösser, op de kamer van een vriend van de architect Limperg, Frits Dekking, die evenals Bloemgarten en Gröger medicijnen studeerde. Dekking woonde op de Keizersgracht, ook al niet ver van de Amstel. Bij hem trok Arondeus zijn uniform van 'kapitein' aan. Met Bloemgarten, Gröger en Schlösser liep hij vervolgens naar de Prinsengracht. Van daaruit begon de tocht naar het bevolkingsregister waarbij van de 'rechercheurs' (Bloemgarten, Gröger, Schlösser, Beck, Hartogh, Honig, Reitsma en van Musschenbroek) sommigen de flessen benzol meedroegen, anderen het trotyl, de slagkoorden, de slaghoedjes en de buisjes met brandmiddelen. Natuurlijk hadden Beck en Honig hun injectiespuit bij zich. Er was echter veel maanlicht en bovendien constateerde men, toen men over de Magere Brug de Jodenhoek binnenkwam, dat er juist die avond ophaalploegen aan het werk waren – van der Veen en Arondeus besloten, de operatie niet door te zetten. Dat was wél een teleurstelling, vooral voor de naar actie dorstende 'Rattenkruidjongens'. Bloemgarten en Gröger gingen dan ook graag op de uitnodiging van van Gilse, de leider van het Militair Contact der CPN, in om een paar nachten later (in de nacht van 15 op 16 maart) deel te nemen aan de grote actie van het Militair Contact tegen de spoorwegen in de buurt van Amsterdam die wij al eerder memoreerden. Samen met Halberstadt trachtten zij in die nacht niet ver van Sloterdijk een van de palen van de elektrische bovenleiding van de lijn Amsterdam-Haarlem op te blazen; de explosie vond plaats maar de schade was gering.

Inmiddels hadden van der Veen en Arondeus in de opzet van de aanslag op het bevolkingsregister twee wijzigingen aangebracht. In de eerste plaats meenden zij dat de 'rechercheurs' er nogal verdacht uitgezien hadden, mede doordat zij evident allerlei zaken onder hun jas verborgen hadden. De vele flessen benzol namen de meeste ruimte in beslag. Besloten werd dat die in een mand naar het bevolkingsregister gebracht zouden worden: de man die dat deed (de taak werd aan Brandsteeder toevertrouwd), zou daar dan moeten aankomen als het gebouw al in handen was van de overvallers; Arondeus vond het niet nodig dat Brandsteeder ook nog binnen aan de vernielingswerkzaamheden ging deelnemen. In de tweede plaats leek het van der Veen en Arondeus raadzaam, de groep uiterlijk een officiëler karakter te geven: van diegenen die hen zouden vergezellen (dat werden er zeven in plaats van acht: Schlösser viel om onbekende redenen uit), zouden vier van 'rechercheur' 'politie-agent' worden: Bloemgarten, Gröger, Hartogh en van

Musschenbroek. Er waren dus meer requisieten nodig: vier paar beenkappen en vier revolvertassen (daar zorgde Berkovich weer voor), vier uniformen (nieuw werk voor kleermaker Sjoerd Bakker en voor Brandsteeder die de uniformstof naar hem toe bracht en de uniformen ophaalde) en vier politiehelmen. Die helmen vormden een probleem op zichzelf. Hoe men ze kreeg, weten wij niet. Wèl dat één poging mislukte – dat was een poging die Joop Brandsteeder ondernam. Zijn broer Anton werkte bij de luchtbescherming. Die broer nam op zich, te trachten aan helmen te komen. Zelf zag hij er geen kans toe, maar hij zei tegen een collega, M. de Roo (een NSB'er, maar een 'stille', zijn gezindheid was Anton Brandsteeder niet bekend), dat hij vier helmen nodig had voor een goed doel. De Roo zei dat hij hem niet kon helpen.

Wij nemen aan dat de helmen gevonden waren toen op maandagavond 22 maart de tweede tocht naar het bevolkingsregister ondernomen werd. Toen men bij het gebouw kwam, waren er onverwachts werksters bezig – de operatie kon wéér niet doorgaan. Wéér een grote teleurstelling, ook voor Joop Brandsteeder. Deze had al een tijd een verhouding met een getrouwde vrouw; de man van die vrouw had een zwager, A. van der Leek¹, een goede kennis van Brandsteeder, en tegen die van der Leek had Brandsteeder gezegd dat het Amsterdamse bevolkingsregister op maandag 22 maart de lucht in zou gaan en dat hijzelf, Brandsteeder, aan die actie zou deelnemen. Van der Leek was perser; hij werkte op het confectie-atelier van een NSB'er, P. T. Teunissen. Hij hield de interessante mededeling die Brandsteeder hem gedaan had, niet voor zich; hij gaf haar door aan de bedrijfschef, waarbij hij overigens Brandsteeders naam niet noemde. Van der Leek en de bedrijfschef waren beiden geneigd, de aankondiging van het opblazen van het bevolkingsregister voor grootspraak te houden.

Brandsteeder was niet de enige geweest die aan personen die niets met de operatie te maken hadden, meegedeeld had wat op handen was. Bloemgarten had een Amsterdamse politie-agent ingelicht, Cornelius Roos, broer van de verpleegster Antje Roos bij wie Bloemgartens moeder ondergedoken was, en van Musschenbroek had zijn stiefvader, C. van Doorn, die in Wassenaar woonde, niet alleen het plan verteld maar hem ook, vermoedelijk na de mislukte tweede poging, doen weten dat binnenkort een derde zou plaatsvinden. Van Doorn zond hem toen een briefkaart met de raad voorzichtig te zijn en eindigend met de woorden 'Good luck'; van Musschenbroek letter niet op dat hij die briefkaart beter kon vernietigen.

¹ De werkelijke naam luidde anders.

Op zaterdagavond 27 maart ging men voor de derde keer op pad. De hemel was volledig bewolkt – dat was een meevaller. Het gehele operatieschema kon perfect afgewerkt worden. De twee agenten die buiten op post stonden, lieten zich (het was toen kwart over negen) volledig overtuigen door het verhaal van ‘kapitein’ Arondeus dat hij met hen beiden, de ‘luitenant’, de vier ‘agenten’ en de drie ‘rechercheurs’ het gehele gebouw onmiddellijk doorzoeken moest (het hoofdbureau, zei Arondeus, had een tip gekregen dat er explosieven naar binnen gesmokkeld waren) en toen een van de twee bewakers aarzelde de toegangsdeur te openen, zei een van de twee agenten dat alles in orde was. Het gehele gezelschap ging naar binnen. Enkele minuten later lagen de onschadelijk gemaakte agenten en bewakers min of meer verdoofd (de uitwerking van het luminal was niet erg sterk) in de tuin van ‘Artis’. De twee agenten waren hun uniform kwijt: vermoedelijk waren het Honig en Reitsma die ze aangetrokken hadden. Zij gingen buiten op wacht staan.

Binnen begon men in razend tempo te werken, extra nerveus doordat opeens iemand opgebeld had; van der Veen had dat telefoontje aangenomen. De brokken trotyl werden in positie gebracht en met de slagkoorden onderling verbonden. Uit ladenkast na ladenkast (er waren er ca. zeshonderd) werden de kaarten bijeengegrist en op vijf grote hopen geworpen. Toen men met de persoonskaarten klaar was, haalde men uit kasten in de kelder de familiekaarten van de Amsterdamse bevolking – die kwamen bovenop te liggen. Inmiddels had Brandsteeder de flessen benzol afgeleverd. Dat goedje werd over de hopen uitgestort. Drie kwartier was men bezig toen zich tegen tien uur opeens een crisis voordeed: twee agenten en twee bewakers die de eerste vier moesten aflossen, kwamen zich melden. Honig en Reitsma die buiten op post stonden, ving en ze op, geleidden ze naar binnen en na enkele minuten lagen ook die vier in de tuin van ‘Artis’.

Even voor elf uur waren alle voorbereidingen voltooid. Men had de acht die in de tuin lagen, hun persoonsbewijzen en overige identiteitskaarten afgenomen. Voorts had men 600 blanco pb’s gevonden en een vrij grote som geld: f 50 000. Daar werd een pak van gemaakt dat Bloemgarten meenam.

Nu werden de bordjes ‘Explosiegevaar’ buiten geplaatst. Binnen werd de benzol aangestoken. De laatste man die het gebouw verliet, wekte de explosie op. Een dreunende knal – de ramen sprongen, de brand kreeg voldoende zuurstof en in korte tijd was het gehele gebouw één vuurzee, de wolken weerkaatsten het rode licht van de vlammen. Triomf! Het was gelukt!

★

Wij weten niet precies waar de negen die de actie uitgevoerd hadden, in eerste instantie man voor man heengingen. Opgetogen waren ze – en doodmoe. Zij zullen zich wel gehaast hebben, want zij waren aan de late kant. Van der Veen ging naar zijn onderduikadres dat aan vrijwel niemand bekend was, Hartogh naar de jonge vrouw met wie hij zich spoedig wilde verloven: Elsa Maris; zij werkte als huishoudster ergens op de Keizersgracht. Wij nemen aan dat van de overigen verscheidenen terugkeerden naar Prinsengracht 876; Arondeus en van Musschenbroek brachten evenwel de nacht bij de architect Limperg door die ook al op de Prinsengracht woonde, niet ver van de Amstel. Limperg verbrandde de volgende ochtend hun namaakuniformen in de ketel van de centrale verwarming en hij tracteerde zijn twee vrienden op bonbons die hij op een schaal had gelegd waar hij een lauwerkrans en het woord 'held' op geschilderd had. Precies zo voelde hij het: helden waren het die hun eigen leven geriskeerd hadden om, zonder een druppel bloed te doen vloeien, de levens van duizenden te beschermen en die de meest spectaculaire verzetsdaad verricht hadden die bezet Nederland ooit gekend had! Een paar dagen later dook Arondeus op een adres onder dat, alweer, aan zeer weinigen bekend was: van Breestraat 124. Brandsteeder bracht er wat kleren en toiletbenodigdheden naar toe.

Ook voor Bloemgarten vormde de uniform die hij gebruikt had, een probleem. Hij deed hem in een koffer en de vriendin van Gröger, Geertruida A. van Essen, bracht die koffer naar Antje Roos (de verloofde van Barentsen). Ook Antje's broer Cornelius, de politie-agent, kon Bloemgarten helpen: Roos zorgde er voor dat Bloemgarten kopieën kreeg van alle politieberichten die in verband met de aanslag uitgegeven werden; er werd nagelaten die kopieën te vernietigen. Eén bericht kwam overigens in de dagbladpers te staan want op maandag 29 maart maakte Lages bekend dat het Amsterdamse bevolkingsregister in brand geraakt was als gevolg van 'aanslagen met springstoffen'; 'verklaringen die leiden tot ontdekking van de daders, worden door alle Duitse en Nederlandse politie-instanties in ontvangst genomen', zo las men, en voor die ontdekking had Rauter een beloning uitgelooft van f 10 000. De vijand gaf het dus openlijk toe: de aanslag was gelukt!

Op woensdagavond 31 maart gingen allen die bij de uitvoering betrokken geweest waren, samen de glazen heffen op de miraculeus goede afloop. Dat geschiedde in Castricum; het werd er een daverend feest.

★

Zo was wat van der Leek een week tevoren op het confectie-atelier van de NSB'er Teunissen gezegd had, tòch uitgekomen! Maandagmorgen 29 maart werd er druk over gesproken. Teunissen hoorde er van. Opeens liet hij van der Leek bij zich komen. 'Je moet mee naar de SD', zei hij. Van der Leek ging mee, maar trachtte zich bij zijn verhoor door een *Kriminalsekretär* van de *Sicherheitspolizei* uit de nesten te redden door te beweren dat hij de mededeling dat het Amsterdamse bevolkingsregister de lucht in zou gaan, van een onbekende op de tram vernomen had. De *Kriminalsekretär* liet hem lopen. Diezelfde avond (de beloning van f 10 000 was inmiddels bekendgemaakt) kwam Teunissen bij van der Leek thuis. Hij zei hem, aldus van der Leek na de oorlog, 'dat ik de *Sicherheitspolizei* wel om de tuin kon leiden, maar niet hèm, alsmede dat, indien ik niet wilde bekennen, 'de *Sicherheitspolizei* het er wel uit zou slaan'¹ – van der Leek moest daar maar eens goed over nadenken. Voor Teunissen stond vast dat van der Leek wel degelijk de man kende die de aanslag aangekondigd had. Hij had dat ook aan de *Kriminalsekretär* gezegd en er voor gezorgd dat deze een lijstje kreeg van de vrienden en kennissen van van der Leek voorzover die aan Teunissen bekend waren.

De volgende ochtend, 30 maart, werd van der Leek opnieuw bij Teunissen ontboden. 'Ik heb de SD al gebeld', zei deze, 'je moet weer met me mee.' Nu gaf van der Leek bij de *Sicherheitspolizei* toe dat de naam van de man met wie hij gesproken had, hem bekend was: Mulder. Toen hem nadere bijzonderheden gevraagd werden, liep hij meteen vast. De *Kriminalsekretär* legde hem vervolgens het lijstje met de namen van zijn vrienden en kennissen voor – van der Leek hoefde alleen maar aan te wijzen wie het geweest was. Hij deed het: Joop Brandsteeder. Wij nemen aan dat van der Leek ook diens adres prijs gaf: Jacob van Lennepkade 158. Er werden rechercheurs heengezonden – Brandsteeder was niet thuis. Van der Leek werd opnieuw onder persie gezet en wij veronderstellen dat hem daarbij door de *Kriminalsekretär* die hem verhoorde, met nadruk duidelijk gemaakt werd dat hij op grond van het feit dat hij omtrent de op touw gezette, hem bekende aanslag geen mededeling gedaan had aan de bevoegde autoriteiten, een even zware straf kon krijgen als de daders. Hoe dat zij – van der Leek verklaarde zich bereid, samen met Teunissen en een vaste helper van de *Sicherheitspolizei* aan de opsporing van Brandsteeder deel te nemen. Op woensdag 31 maart konden zij Brandsteeder niet vinden. Op donderdag 1 april gingen zij gedrieën posten bij Brandsteeders vriendin, de schoonzuster van van der Leek. Zij hadden succes. Toen Brandsteeder er de deur uitkwam, gingen van der Leek en

¹ BG-Amsterdam: p.v. zitting inz. P.T. Teunissen (9 april 1948), p. 3 (getuige A. van der Leek) (Doc II-97, a-2).

Teunissen hem achterna; na een poos deed Teunissen het alleen terwijl van der Leek bleef wachten. Teunissen zag Brandsteeder een woning binnengaan (de woning van zijn schoonouders) – tien minuten later was hij bij van der Leek terug. ‘De vogel is geknipt’, zei hij, ‘de auto is onderweg.’¹

Joop Brandsteeder werd gearresteerd. Hij had een nagemaakt persoonsbewijs op zak, maar hij stond extra zwak doordat het verzoek met betrekking tot de helmen dat hij aan zijn broer Anton gedaan had, ook al noodlottige gevolgen had gehad. De ‘stille’ NSB’er de Roo had al op maandagochtend een ‘foute’ politieagent meegedeeld dat iemand hem enige tijd tevooren om helmen gevraagd had ‘voor een goed doel’, maar de agent had met die vage mededeling nog niets gedaan toen de Roo op dinsdag 30 maart, na bij Anton Brandsteeder uitgevist te hebben wat dat goede doel eigenlijk geweest was, opnieuw bij hem gekomen was, zulks met een krant bij zich waar het bericht over de beloning van f 10 000 in stond. De Roo had de agent verteld met wie hij gesproken had: met Anton Brandsteeder, en hij had er aan kunnen toevoegen dat met het ‘goede doel’ de aanslag op het bevolkingsregister bedoeld geweest was. De Amsterdamse politie had Anton gearresteerd en deze was al aan de *Sicherheitspolizei* overgedragen toen zijn broer Joop gepakt werd.

Joop Brandsteeder zakte volledig ineen. Vermoedelijk werd hem gezegd dat hij zijn eigen leven en dat van zijn broer nog kon redden² als hij de *Sicherheitspolizei* bij haar opsporingen hielp, wellicht kwam in zijn noodsituatie óók alle wrok tegen Arondeus naar boven – in elk geval gaf hij nog op de dag van zijn arrestatie het onderduikadres van Arondeus prijs; hij vertelde voorts wie de uniformen gemaakt had en bij wie hijzelf de explosiemiddelen opgehaald en gebracht had. Arondeus en de kleermaker Sjoerd Bakker werden diezelfde dag, 1 april, ’s avonds gearresteerd, Johanna Scholten in Naarden één dag later, Sandberg kon men niet vinden.³

Arondeus weigerde enige naam te noemen maar men had op zijn onderduikadres een notitieboekje gevonden met aanduidingen bij welke ontcijfering Brandsteeder behulpzaam was: Brouwers naam en adres werden zodoende bekend. Deze had in Amsterdam een of twee dagen na de aanslag een bezoek gebracht aan een ondergedoken Joodse vriend, de publicist Sal Tas. Hem had Brouwer precies verteld hoe de aanslag uitgevoerd was.

¹ A.v., p. 4   ² Anton Brandsteeder werd na zes dagen vrijgelaten.   ³ De nacht van 1 op 2 april bracht Sandberg toevallig door in het verblijf bij de bergplaats van Amsterdamse kunstschaten in de duinen bij Zandvoort. Na afloop van de huiszoeking (waarbij de *Sicherheitspolizei* de loden verpakking van de explosieven en een groot aantal valse pb’s over het hoofd zag) werd hij onmiddellijk door zijn vrouw telefonisch gewaarschuwd; hij dook toen onder.

‘Wat vind je?’, had hij aan het eind van zijn verhaal gevraagd. ‘Ik vind’, had Tas geantwoord, ‘dat een man die zoveel van de aanslag weet, niet thuis moet slapen.’ Een paar dagen later had Tas een brief van Brouwer ontvangen: ‘Ik heb’, schreef deze, ‘in paniek geleefd en voortdurend over je waarschuwing nagedacht. Nu ben ik er overheen en ik weet dat de verstandigste houding is, niets aan mijn gewoonten te veranderen.’¹ Hij was op zijn normale adres blijven wonen; hij werd er op 2 april gearresteerd.

Van Musschenbroek was de volgende die gegrepen werd (5 april). Hoe de *Sicherheitspolizei* op hem attent gemaakt is, weten wij niet; evenmin hoe zij te weten kwam dat Grögers vriendin, Geertruida van Essen, meer van de aanslag zou weten. Zij werd op 6 april opgepakt. Gröger was toen al niet meer in Amsterdam; zijn vriend Bloemgarten had er eerst grote moeite mee gehad, de uit het bevolkingsregister meegenomen f 50 000 en 600 blanco persoonsbewijzen veilig onder te brengen²; Bloemgarten voelde zich, doordat men toen al wist dat enkele deelnemers aan de overval gearresteerd waren, een opgejaagd man en hij had samen met Gröger en Hartogh de hoofdstad verlaten om zich enige tijd terug te trekken in een pension te Garderen. Grögers vriendin was nerveus geweest: zouden zij wellicht bij treincontrole gesnapt worden? Om haar gerust te stellen, had Gröger haar een telegram gestuurd met bericht van hun veilige aankomst. Dat telegram was nog in de woning van Geertruida van Essen aanwezig toen zij gearresteerd werd.

Op 8 april werd in het pension te Garderen een inval gedaan door de groep-Barneveld van de marechaussee. Gröger en Hartogh werden gearresteerd, Bloemgarten was afwezig. Korte tijd later ging een opperwachtmeester Bloemgarten ophalen die volgens telefonisch bericht van de pension-eigenares gearriveerd en kennelijk door haar niet gewaarschuwd was. De opperwachtmeester vroeg Bloemgarten om zijn pb. Terwijl hij dat inkeek, schoot Bloemgarten hem dood. Bloemgarten eigende zich de fiets en het pistool van de opperwachtmeester toe en spurtte weg. Hij fietste naar Den Haag, wilde vandaar naar Engeland vluchten, kwam met een *V-Mann* van de Duitsers in contact en werd op 13 april op het station te Voorburg gegrepen.

Toen waren ook al zeven andere personen gearresteerd: van Musschenbroeks stiefvader uit Wassenaar, van Doorn, wiens briefkaart (*‘Good luck!’*) bij van Musschenbroek gevonden was; Beck en Honig die tijdens de overval de injecties toegediend hadden; Dekking bij wie Arondeus zich voor de afgebroken eerste tocht naar ‘Artis’ verkleed had; Halberstadt die had

¹ Sal Tas: *Wat mij betreft* (1970), p. 75. ² Ze waren terechtgekomen bij relaties die niet bonafide waren; de persoonsbewijzen zijn zwart verhandeld.

kunnen onderduiken maar zijn vrouw niet in de steek had willen laten; Elsa Maris bij wie Hartogh na de overval overnacht had, en Antje Roos die de koffer met Bloemgartens 'uniform' bij zich thuis verborgen had. Bloemgartens moeder werd natuurlijk ook gearresteerd – zij werd naar Sobibor gezonden.

Nòg meer personen kreeg de *Sicherheitspolizei* binnen enkele dagen in handen: eerst Reitsma (15 april), vervolgens (17 april) de Amsterdamse agent Cornelius Roos die Bloemgarten kopieën van politieberichten verstrekt had (die waren gevonden), tenslotte de architect Limperg. Onder de papieren van Reitsma had de *Sicherheitspolizei* namelijk een notitie aangetroffen met betrekking tot een ontmoeting die Sandberg op 22 april in een bos bij Bussum met Limperg zou hebben. Limperg werd daar gearresteerd (bij hem thuis stond nog de schaal met de lauwerkrans en het woord 'held'), Sandberg kwam niet opdagen. Deze, die in Amsterdam een vrij bekende figuur was, had van van der Veen instructie gekregen, zich zorgvuldig ergens in het land schuil te houden.¹

Van diegenen wier namen wij noemden, bleven alleen Gerrit van der Veen, Sandberg, Berkovich, Mechteld van Hardenbroek, Nel van den Brink, Dionysius Remiëns en Johannes de Roos (de man die in Oss schietlessen gegeven had²) op vrije voeten.

Negen personen waren het Amsterdamse bevolkingsregister binnengedrongen – van hen had de *Sicherheitspolizei* er in een tijdsverloop van twee weken (1–15 april) acht in handen gekregen. De beloning van f 10 000 werd verdeeld: f 6 500 werd uitbetaald aan de NSB'er Teunissen, f 2 000 aan de NSB'er de Roo en de rest, f 1 500, schoof de *Kriminalsekretär* van de *Sicherheitspolizei* die het onderzoek geleid had, aan een bevriende *V-Mann* toe, de Amsterdamse caféhouder Jan Kemp die, schijnt het, bij de opsporing van enkele daders geholpen had maar omtrent wiens rol niets naders bekend is; Kemp is eind '43 in opdracht van de Raad van Verzet geliquideerd.

★

¹ Sandberg heeft eerst bij Gennep, vervolgens in de Bctuwe ondergedoken gezeten; tot in de zomer van '44 zond hij van der Veen af en toe een rapport met militaire observaties en ook voerde hij periodiek nog besprekingen met van der Veen en Duwaer over het werk van de Persoonsbewijzencentrale. In het land deden enkele gefingeerde brieven van Sandberg de ronde ten bewijze dat hij in Zwitserland zou zitten. ² De naam van de Roos was nog niet genoemd toen hij er op 11 april '43 door een Rijksduitser op betrapt werd in zijn hutje explosieven te vervaardigen. De Roos schoot de man neer en dook onder.

Natuurlijk had de *Sicherheitspolizei* het zich gemakkelijk kunnen maken door de personen die zij in handen had gekregen, *linea recta* naar een concentratie-, eventueel een vernietigingskamp over te brengen. Dat werd niet wenselijk geacht. Onder de gearresteerden bevonden zich Joden en personen van gedeeltelijk Joodse afkomst, voorts enkele homoseksuelen, en er was contact geweest met de illegale CPN – dat waren allemaal gegevens die het *Reichskommissariat* met graagte wereldkundig zou maken (zoals bij de aankondiging van de executies ook geschied is). Bovendien had het gehele land bij geruchte of uit de pers van de aanslag vernomen – het kon geen kwaad wanneer uit het te publiceren vonnis zou blijken hoe snel en effectief de *Sicherheitspolizei* toegeslagen had. Besloten werd, stellig na overleg met Seyss-Inquart, dat een proces zou plaatsvinden; het zou gevoerd worden voor het in Nederland werkzame *SS- und Polizeigericht X*.

Ter voorbereiding en in afwachting van dit proces kregen de gearresteerden in het Huis van Bewaring aan de Weteringschans te Amsterdam *Einzelhaft*: elk zat geheel alleen in een cel. Vrijwel allen waren zij na hun arrestatie aan *Dauerverhöre* onderworpen en, als zij zwegen of ontwijkende antwoorden gaven, gruwelijk mishandeld. Er viel voor de meesten, wat hun eigen rol betrof, weinig te ontkennen: Brandsteeder had hen ontmoet en was van de meeste voorbereidingen voor de aanslag op de hoogte geweest – dat alles was de ‘SD’ bekend. Maar de ‘SD’ wilde méér weten: waar waren van der Veen en Sandberg ondergedoken? Wie had de uniformpetten, beenkappen en revolvvertassen laten namaken en bij wie was dat geschied? Met wie was over de beraamde aanslag gesproken? Met wie hadden Bloemgarten, Gröger en Halberstadt samengewerkt voor de spoorwegaanslag te Sloterdijk? Wie waren betrokken geweest bij de productie en distributie van *Rattenkruid*? De ‘SD’ kwam niet veel te weten en op wat zij te weten kwam, moest zij vaak lang wachten. Vijf weken duurde het bijvoorbeeld voor Halberstadt het adres prijs gaf waar de tandtechnicus Gotjé (die ondergedoken was toen de eerste ‘Rattenkruidjongens’ gearresteerd waren) zich schuilhield. Niet alleen was Halberstadts weerstandskracht toen volledig uitgeput (hij was zelfs enkele dagen geheel bewusteloos geweest) maar er ging zich in hem bovendien een proces van depersonalisatie aftekenen waarbij van een levendige man niet meer overbleef dan een levenloze schim die zich aan de illusie vastklampte dat hij door gewillig en onderdanig optreden het naderende doodvonnis wellicht kon voorkomen of althans uitstellen. De overigen bleven zichzelf – ook Gotjé die gearresteerd was en die kon volhouden dat hij van de aanslag op het bevolkingsregister tevoren niets geweten had en alleen af en toe iets met *Rattenkruid* te maken had gehad.

Diegenen die rechtstreeks bij de aanslag betrokken geweest waren, werden, toen de verhoren afgelopen waren, aan een barbaars regime onderworpen. Met enkels en polsen werden zij vastgeketend aan hun kale brits – een deken lag er niet op; een of twee keer per dag werd één pols losgemaakt en konden zij iets eten; het celtonnetje was onbereikbaar voor hen, hun natuurlijke behoeften moesten zij maar doen zo als zij lagen – af en toe werden zij gereinigd. Pas kort voor het proces mochten zij zich overdag vrij in hun cel bewegen, 's nachts werden zij weer vastgeketend. Een 'goede' bewaker wist Brouwer een bijbel in handen te spelen. Hij en de anderen mochten toen ook weer een boek lenen uit de gevangenisbibliotheek, maar toen men met een 'fout' boek kwam aandragen, hoorde Dekking in een van de cellen naast hem Beck of Honig zeggen: 'Dat verdom ik, dat wil ik niet hebben, dat is me te pro-Duits. Ik lees mijn leven lang geen Duits boek meer.'¹

Op vrijdag 18 juni vond in een van de zalen van het toenmalig Koloniaal Instituut te Amsterdam het proces voor het *SS- und Polizeigericht* plaats. Dekking kon enige tijd later een even treffend als gedetailleerd verslag, waarvan helaas het laatste gedeelte verloren is gegaan, de gevangenis uit smokkelen.² Wij willen dit volgen.

Om half acht werden de een-en-twintig personen die zouden terechtstaan, uit hun cellen gehaald:

'In overvalauto's als sandwich op een bank: soldaat – twee geboeiden – soldaat. Naar het Koloniaal Instituut. Gedurende dit transport en gedurende het hele proces worden wij door de groene politie en soldaten met veel, maar zakelijk respect behandeld en hier en daar met onverholen bewondering bekeken. In het Koloniaal Instituut in een wachtkamer neergezet, een soort garderobe met wasbakken, de hoofddaders geboeid, de anderen los. Het is verboden te praten, maar er wordt direct druk gefluisterd, binnen een paar minuten hardop gepraat en zelfs geschreeuwd en veel en hard gelachen.

... In dit kamertje is de kenmerkende sfeer van het proces ontstaan tussen deze mensen die elkaar voor het grootste deel niet kennen: een gevoel van saamhorigheid en trots, dat er tussen al deze mensen niet één was waar je je over behoefde te schamen... Het enige pijnlijke was het binnendragen van de volkomen in elkaar gestorte Halberstadt, vooral pijnlijk om de wee-vriendelijke

¹ Yvo K. Pannekoek (ps. van F. Dekking): 'Gesmokkelde brieven', *Libertinage*, I (1948), I, p. 36. ² A.v., p. 44–53. Dekking heeft, toen zijn brief in '48 gepubliceerd werd, alle namen met initialen aangegeven en zijn eigen naam niet vermeld; wij hebben in onze tekst de namen voluit opgenomen.

manier waarop hij door de Duitsers vertroeteld wordt. Zij vroegen ook (*'es sind so viele Ärzte hier'*) of iemand een diagnose wilde maken. *'Akute Haftpsychose'*, schreeuwt Arondeus.'

Het proces begon.

Zij die terecht stonden, werden in de volgorde van de *Anklageverfügung* over hun persoonlijke omstandigheden en opvattingen verhoord (de z.g. *Vernehmung zur Person*) – eerst de acht die het bevolkingsregister binnengedrongen waren: Arondeus, 'prettig in zijn gedetacheerde en vrijwel verneukratieve toon – *joyeux et indifférent*'; Bloemgarten, 'hij praat soms heel uitvoerig met de voorzitter alsof ze nu samen eens zullen proberen uit te vissen, waarom hij bepaalde dingen gedacht of gedaan heeft'; Gröger, 'is anti-nationaal-socialist om het onrecht dat hem is aangedaan . . . de enige die grote woorden gebruikt'; Hartogh, 'weinig pregnante figuur'; Honig, 'een echte Zaankanter, witblond, goedig maar koppig, met een langzaam maar zeer goed verstand'; Beck, 'is tegenstander van het nationaal-socialisme, wil een democratie anders dan totnutoe . . . Dit is een prachtkerel, een slimme, vrolijke, aggressieve vent . . . Beiden hebben ongeveer een week na de aanslag hun artsexamen gedaan'; van Musschenbroek, 'energiek en met lol in de buik, 't type van de zeer goede Hollander, evenals zijn tweede vader, van Doorn'; Reitsma, 'een fatsoenlijk mens, niet helemaal zelfstandig tegen de situatie opgewassen, lijkt me. Hier heb ik', schreef Dekking, 'duidelijk een inzinking van de aandacht gehad' – jammer, want nu kwamen de helpers aan de beurt met als eerste Brandsteeder, wiens centrale functie bij de opsporing Dekking kennelijk niet bekend was: 'knecht en koerier van Arondeus, vroeger los werkmans?'; Halberstadt, 'kan niet staan, lopen, zitten, heeft overal pijn, kijkt met grote angstige ogen rond, praat verward en op verkeerde momenten, is doodsbang om gefusilleerd te worden, zoekt aldoor hulp en steun bij de moffen en praat voortdurend en tegen iedereen Duits' – nee, dan Brouwer: 'een pracht mannetje in een soort extatische toestand, lijkt met zijn magere hoofd en hals uit zijn wijde gevangenskleren op een zelfportret van Greco. Praat Duits met een Spaans accent'; Limperg, 'ik herinner me niets van wat hij gezegd heeft, alleen zijn grote rust en zelfverzekerdheid'; Dekking zelf, *'Sie sind Gegner des National-Sozialismus?'* – 'Ja' – 'Hebt u het ooit grondig bestudeerd?' – 'Neen' – 'Hoe kunt u er dan tegen zijn?' – 'Om praktische redenen . . . Het eerste wat hier gebeurde: opheffen van competent lichaam (Nederlandse Maatschappij ter Bevordering der Geneeskunst) en instellen van een zuiver politiek lichaam (Artsenkamer) *worin nur ganz ausnahmsweise ein kompetentes Mitglied Sitzung hatte'* . . . Dit is niet weerlegd'; Bakker,

‘een aardige, vrolijke, inderdaad wat vrouwelijke man . . . Merkte op zijn zes-tiende dat hij homoseksueel was . . . Was bevriend met Arondeus. ‘*Es bestand jedoch kein Liebesverhältnis, das ist doch sicher, nicht?*’ ‘Ja’ – deze vraag was van groot belang omdat . . . een request (was) ingediend om Bakker zijn schuld minder zwaar aan te rekenen, omdat hij . . . door zijn sterke gevoelsbinding aan Arondeus deze niets zou hebben kunnen weigeren. Blijkbaar heeft Bakker een dergelijke voorstelling van zaken niet gewild . . . Verdere bijzonderheden herin-ner ik me niet. Afgezien van deze homoseksuele verhouding is mij opgevallen de sfeer van homo-erotiek, die over ons allen lag, een grote wederzijdse bewondering en vrijwel vertedering voor elkaar.’

‘De rest zat achter mij’, schreef Dekking, zijn verslag voortzettend, ‘daarvan herinner ik me niet veel’: van Doorn, ‘liberaal’; Barentsen, ‘amb-tenaar bij de distributie’; Roos, ‘agent van politie. ‘Waarom tegenstander nationaal-socialisme?’ ‘Om mijn anti-revolutionaire beginselen’; Antje Roos, ‘verloofd met Barentsen’; Geertruida van Essen, ‘verloofde van Karl (Gröger) . . . een bijzonder aardig, levendig meisje’. De laatste die *zur Person* verhoord werd, was volgens Dekking (die niet mocht omkijken) ‘een vreemd mannetje, een soort kosthuishouder, die protesterend naar binnen werd gesleurd tijdens het proces. Kennis van H.’ – daarmee moet Hartogh of Halberstadt bedoeld zijn, maar wie dat ‘vreemd mannetje’ was (Kemp wellicht?), weten wij niet. Van Elsa Maris, Hartoghs vriendin, maakte Dekking geen melding.

Pauze. Daarin ‘weer hetzelfde spel van praatverbod dat met hard lachen en schreeuwen overtreden wordt’, tijdens hetwelk Geertruida van Essen ‘voortdurend naast Karl kruipt en hem van onder tot boven afzoent, weer door de moffen wordt weggestuurd, maar direct weer terug is. Brou-wer geeft instructies: denk er om dat we alles gooien op ons *Mitleid*-trauma. Arondeus praat honderd-uit over alles wat de moffen niet te weten zijn gekomen.’

De *Vernehmung zur Sache* volgt: een reconstructie van liet ten laste gelegde. Arondeus onderstreepte daarbij dat men de aanslag op het bevolkingsregister zo opgezet had dat er geen bloed zou vloeien. ‘Voorzitter: Nu hebt u heel toevallig deze twee artsen gevonden. Als die nu eens niet gekund hadden, dan had u zònder gezeten en dan – Arondeus valt in de rede, met een vol-maakte zelfverzekertheid: Dan had ik direct twee andere gevonden, ‘*es gibt so Viele die furchtbar gern so was mitmachen.*’ Beck zei, ‘dat voor hem de grootste waarde van de actie vooral daarin lag, dat het een soort aansporing voor de Nederlanders was, zichzelf te blijven en niet zo slaafs zich maar alles te laten welgefallen. Tenslotte nog had hem het sportieve van de daad bijzonder aangetrokken.’ Brandsteeder werd ‘opvallend voorzichtig en

weinig diepgaand ondervraagd' (geen wonder!). Er werd gesuggereerd dat Arondeus een soort chantage op hem uitgeoefend had:

'Heeft Arondeus u niet met de dood bedreigd als u iets vertelde?'

'Ja, hij heeft gezegd dat hij me dood zou schieten als ik iets vertelde.'

Voorzitter: 'Arondeus, is dat waar?'

Arondeus: 'Ja, maar dat hebben wij voor de grap allemaal tegen elkaar gezegd.'

Voorzitter: 'Maar u hebt het dan toch maar gezegd.'

Arondeus: 'Zonder twijfel', en haalt de schouders op.'

Limperg (omtrent de door hem vervaardigde plattegronden had de *Sicherheitspolizei* niets vernomen) kwam aan de beurt:

'Hij heeft Arondeus gehuldigd met een schaal bonbons, waarop een lauwerkrans en 'held' geschilderd stonden.

'Warum haben Sie das getan?'

'Weil ich die grösste Bewunderung habe für meinen Freund, der so was gewagt hat.'

'U wist dat hij het gedaan had?'

'Nee, hij heeft het mij pas verteld toen hij al binnen was, toen kon ik hem natuurlijk niet wegsturen.'

'Das wäre aber Ihre Pflicht gewesen.'

'Ich glaube, Freunden gegenüber andere Pflichten zu haben.''

Van Doorns briefkaart ('*Good luck!*') werd ter sprake gebracht:

'De vader zegt: 'Ik heb het mijn zoon afgeraden, maar hij is meerderjarig en toen mij bleek dat hij niet van zijn plan was af te brengen, was er mij alles aan gelegen dat hij zo goed mogelijk zou slagen – ik kan een meerderjarige zoon niets beletten.'

'Es war Ihre Pflicht, ihn anzuzeigen.'

'Ich glaube nicht. Es ist in Holland keine Gewohnheit, dass Väter ihre Söhne anzeigen' –

en getuigde dan dit antwoord in het op dit punt afbrekend verslag van Dekking niet van dezelfde geestkracht die uit de houding en de weergegeven uitlatingen van nagenoeg alle overige terechtstaanden sprak? Hoe fier was van Doorns repliek! Die paar woorden die hij zijn stiefzoon van Musschenbroek geschreven had, zouden hem het leven kosten.

Van Musschenbroek bleek uit hetzelfde hout gesneden. Van het 'laatste woord' dat elk spreken mocht, kennen wij slechts het zijne: 'Hij zei dat hij niet anders had kunnen handelen en wenste geen gratie, en voegde daaraan

toe: als mijn familie in Duitsland pogingen zou doen om voor mij gratie te bewerkstelligen, zal ik die niet aannemen.¹

★

Johanna Scholten kreeg levenslang, Antje Roos, Geertruida van Essen en Elsa Maris werden naar de vrouwen-gevangenis in Kleef gezonden, Dekking naar Vught, Honig en Beck naar het *SS-Straflager* in Dachau waar zij als arts moesten werken, Brandsteeder werd na een jaar in vrijheid gesteld – van alle overigen (Arondeus, Bloemgarten, Gröger, Hartogh, van Musschenbroek, Reitsma, Halberstadt, Brouwer, Limperg, Bakker, Barentsen, van Doorn en Roos) werd het doodvonnis bekrachtigd. Dat werd die dertien mannen op de ochtend van 30 juni meegeedeeld. ‘Wij mochten vandaag’, aldus een briefje dat Bloemgarten de gevangenis uit wist te smokkelen,

‘ons laatste menu vaststellen, maar mijn celgenoten en ik begeren geen afwijking van het dagelijks rantsoen. Je hebt geen idee hoe wij in alles één zijn en vol vertrouwen ons vonnis tegemoet gaan. Wij hebben gedaan wat wij doen *moesten* en zijn volkomen verzoend met de dood. Wie zijn leven verliest, zal het terugontvangen als een geheiligd bezit, echter te teer en te broos dan dat dit van lange duur kan zijn. God roept – wij wachten met ongeduld.’²

Gotjé (die in een apart proces vier jaar gevangenisstraf kreeg) zat in die laatste dagen recht tegenover de dubbele cel (tevorens ziekenzaal) waarin de dertien ter dood veroordeelden opgesloten zaten. Rode, witte en blauwe bloemen stonden er op een tafeltje, elke avond zongen de dertien gezamenlijk het Wilhelmus en andere vaderlandse liederen. ‘Ik verbaasde mij’, schreef Gotjé later, ‘over de opgewektheid van de jongens. Zij lachten, debatteerden en lazen om beurten hoofdstukken uit de bijbel voor.’ Halberstadt had zich hervonden: ‘Henri Halberstadt was na een paar dagen weer een gewoon mens geworden . . . Arondeus en Brouwer waren steeds opgewekt; zij bezielde hun kameraden door hun lichtend voorbeeld.’³

‘Wanneer je deze brief krijgt’, zo schreef Arondeus in een afscheidsbrief aan een vriend,

¹ C. A. Honig, aangehaald door Jules Huf: ‘Gesprek met overlevenden’, *De Telegraaf*, 29 juni 1963. ² Aangehaald in J. J. van Tongeren: ‘De geestelijke achtergrond van het werk van Groep 2000’ (1946), p. 22 (Doc II-295, a-2). ³ H. C. E. Gotjé: *Verslag* (z.d.), p. 4 (Doc II-97, a-10).

'is voor ons alles voorbij; morgenochtend vroeg worden wij gefusilleerd – Wij gaan zonder vrees, alle kameraden hebben mij op handslag beloofd rechtop en zonder angst te sterven en ik weet dat zij hun woord zullen houden. Ze zijn zo sterk en moedig; een diep gevoel van trots en dankbaarheid vervult mij als ik aan hen denk, aan hun vriendschap en moed.

. . . Groet allen met wie ik cenmaal verbonden was, want aan allen denk ik nu met liefde en zonder enige wrok of bitterheid.

Ik wist niet dat de dood zo licht en schoon kon zijn. En zo wijs.¹

★

Wij willen, wat de gevolgen van de aanslag op het Amsterdamse bevolkingsregister betreft, onderscheid maken tussen de directe en de indirecte.

Voor de directe is slechts één vraag relevant: hoe groot was de schade die door de explosies en de brand veroorzaakt werd? Zij was aanzienlijk, maar minder aanzienlijk dan van der Veen, Arondeus en hun helpers gehoopt hadden en dan in die tijd zelf ook algemeen aangenomen werd. De bovenverdieping van het gebouw bij Artis brandde geheel uit (wij weten niet of daar ook brandmiddelen neergelegd waren dan wel of de brand van de parterre daartoe doordrong); op die bovenverdieping stond het kiezersregister in houten ladenkasten op houten stellingen: de vlammen konden er zich snel verspreiden. De vloer van die bovenverdieping stortte evenwel niet in: hij was van beton. De brand parterre bleef dus, zou men kunnen zeggen, op eigen kracht aangewezen. De aanslagplegers zouden misschien meer bereikt hebben als zij de honderdduizenden persoonskaarten die ze uit de metalen laden gehaald hadden, juist niet op vijf grote hopen gegooid hadden: losse hoeveelheden karton branden gemakkelijker dan grote hopen. Wat nu gebeurde was dat de laatst gestorte kaarten, de familiekaarten die men uit de kelder opgediept had, doordat zij bovenop lagen, bijna alle verbrandden, maar de brand sloeg op de daaronder liggende persoonskaarten niet voldoende over. Slechts enkele duizenden werden geheel verkoold, tienduizenden verbrandden gedeeltelijk, maar ca. 85 % werd door het vuur niet of nauwelijks beschadigd. Die rest liep de meeste schade op door het ingrijpen van de brandweer. Deze bluste de brand met achttien stralen, maar ging opzettelijk tot een langdurige nablussing over met de bedoeling, de niet-verbrande bescheiden te 'verzuipen'. 'Wat niet door de brand en de

¹ Brief, 27 juni 1943, van W. Arondeus aan M. Roland Holst (Doc II-395, a-9). Wij nemen aan dat de datering op een vergissing berust.

explosies was vernietigd, was', aldus *De Waarheid*, 'door het water wel voorgoed onbruikbaar gemaakt.'¹

Dat laatste was te optimistisch gezien.

Uit Den Haag kwam nog in de nacht van de aanslag Lentz, het hoofd van de rijksinspectie van de bevolkingsregisters, per auto aangereden. In het gebouw dat nog smeulde en vol bluswater stond, trof hij burgemeester Voûte aan en de administrateur van de afdeling bevolkingsregister en verkiezingen ten stadhuiuze, G. Sijdzes. Van Sijdzes vernam hij dat deze zich niet in staat achtte het bevolkingsregister opnieuw op te bouwen – wèl, dan zou hij, Lentz, aan dat werk de nodige leiding geven; zijn werk in Den Haag wilde hij laten schieten. Voûte bood hem ter plekke de nieuwe functie aan welke door Lentz, gegeven 'het zeer aantrekkelijke salaris, gepaard aan het vooruitzicht op een rustige werkkring', in beginsel aanvaard werd² – alleen moest, zei hij, secretaris-generaal Frederiks nog goedkeuren dat hij de rijksinspectie zou verlaten. Frederiks weigerde. Het slot van het lied was dat Lentz zijn werk in Den Haag vijf maanden lang combineerde met de leiding van de reconstructie van het Amsterdamse bevolkingsregister.

'Zoals mieren direct na de verstoring van de mierenhoop weer ijverig aan het herstel beginnen, zo' (wij citeren de naoorlogse geschiedenis van het Amsterdamse bevolkingsregister)

'deden de ambtenaren van het Bevolkingsregister het met hun administratie. Gewapend met baggerlaarzen maar meer nog zonder die nuttige voorwerpen visten ze de verdronken kaarten uit het bluswater. Tot de kleinste fragmenten toe werden 'gered'. Op lange tafels, tussen bakstenen, werd alles te drogen gezet in de Koningszaal van 'Artis'.³

Een maand of zes na de aanslag was het register weer bruikbaar – behalve natuurlijk de 15 % die verloren was gegaan. Illegale groepen die wisten, welke letters hieronder vielen, konden hier gebruik van maken: men vulde dan op een vals pb de naam van een Amsterdammer in die met een van die letters begon, en dat betekende dat controle in Amsterdam onmogelijk was; zij bleef natuurlijk wèl mogelijk bij de rijksinspectie waar zich alle ontvangsbewijzen-persoonsbewijs bevonden. Wat Amsterdam betrof, verhinderde voorts de lacune van 15 % dat de in een bepaald jaar geboren mannelijke Amsterdammers zonder uitzondering voor de arbeidsinzet opgeroepen werden.

¹ *De Waarheid*, 68 (3 april 1943), p. 2. ² J. L. Lentz: 'Ambtelijke herinneringen' (1945), p. 55 (Doc I-1045, a-5). ³ J. T. Veldkamp: *Het Amsterdamse bevolkingsregister in oorlogstijd* (1954), p. 30.

Aan de Joden had de aanslag op het bevolkingsregister geen bescherming geboden. Dat was wèl beoogd (wij herinneren aan hetgeen Sandbergs moeder schreef: 'om daardoor Joden onvindbaar te maken voor de Gestapo') – het was vermoedelijk aan van der Veen en de zijnen niet bekend dat er buiten het bevolkingsregister twee aparte Joden-kartotheken waren die de administratieve grondslag vormden voor de deportaties: één in Amsterdam bij de *Zentralstelle*, één in Den Haag bij *IV B 4*.

Met dat al was het voor diegenen onder de ambtenaren van het bevolkingsregister die er tevoren al, op kleine schaal overigens, in 'geknoeid' hadden¹, na de aanslag gemakkelijker geworden om die 'knoeierijen' voort te zetten en uit te breiden. Vooral in '44 was dat het geval: 'honderden kaarten verdwenen naar huis', na de bevrijding kwam één ambtenaar zelfs 'aandragen met een stapel van minstens duizend stuks, totaal beschimmeld en onbruikbaar, die hij onder de vloer van zijn tuinhuis had bewaard.'²

Naast die directe gevolgen van de aanslag waren er de minstens zo belangrijke indirecte. Die zijn niet in cijfers uit te drukken, maar het komt ons voor dat wat van der Veen, Arondeus en de hunnen in Amsterdam gepresteerd hadden, een belangrijke stimulans gevormd heeft voor de illegaliteit in het algemeen en speciaal voor de groepen die zich op de hulp aan onderduikers toeleghen. Hoe zei Beck het tijdens het proces? 'Dat voor hem de grootste waarde van de actie vooral daarin lag, dat het een soort aansporing voor de Nederlanders was, zichzelf te blijven en niet zo slaafs zich maar alles te laten welgevalen.' Precies *die* aansporing was het geworden, in de eerste plaats door het spectaculaire karakter van de daad zelf – een daad die de bezetter niet verborgen hield, hetgeen trouwens, als hij het gewild had, ten aanzien van de Amsterdammers onbegonnen werk zou zijn geweest. Binnen een dag wist heel Amsterdam wat gebeurd was en niet alleen daar maar ook elders kon een ieder zich afvragen in hoeverre hij die 'aansporing, zichzelf te blijven', ter harte wilde nemen.

Misschien was die aansporing voor geen bevolkingsgroep van actueler betekenis dan voor de studenten. Juist zij immers stonden in de periode waarin de aanslag op het bevolkingsregister van de hoofdstad plaatsvond, persoon voor persoon voor de vraag of zij een loyaliteitsverklaring jegens de bezetter zouden ondertekenen.

¹ Het was geen 'knoeierij' maar wel nuttig dat ook in het Amsterdamse bevolkingsregister al in de zomer van '40 door twee los van elkaar werkende groepjes ambtenaren begonnen werd met het opbouwen van kartotheken van 'foute' Amsterdammers; na de bevrijding vormden die kartotheken de grondslag voor de administratie van de Politieke Opsporingsdienst. ² J. T. Veldkamp: *Het Amsterdamse bevolkingsregister in oorlogstijd*, p. 32.

De strijd om de loyaliteitsverklaring der studenten

Het lijkt ons zinvol, kort te herhalen wat wij in hoofdstuk 7 vermeldden over de crisis die zich van eind '42 af in de wereld van het hoger onderwijs voordeed: midden december grote onrust door van Dams aankondiging dat ca. zesduizend studenten op korte termijn in Duitsland moesten gaan werken; die aankondiging werd ingetrokken, de studenten keerden mede op advies van de Raad van Negen eind januari '43 naar de collegezalen en practica terug; op 6 februari volgden toen na de aanslag op Seyffardt de razzia's in Amsterdam, Delft, Utrecht en Wageningen als gevolg waarvan ruim zeshonderd studenten naar het concentratiekamp Vught overgebracht werden – en op 9 februari kwam het tot de algemene 'jacht op de jeugd' waardoor ca. twaalfhonderd jongeren in Vught belandden, onder hen enkele studenten uit Groningen. Die gebeurtenissen hadden het hoger onderwijs tot stilstand gebracht, ook daar waar men het geven van colleges en het houden van practica niet beëindigd had: de studenten vertoonden zich niet meer – dat was hun eenvoudig te riskant geworden.

Niet alleen secretaris-generaal van Dam vond dit een onwenselijke toestand maar ook Seyss-Inquart: instellingen van hoger onderwijs mochten in zijn satrapie niet ontbreken! Anderzijds kon hij de *Sicherheitspolizei* niet afvallen wanneer deze bij monde van Rauter en Harster beweerde dat opvallend veel studenten aan illegaal werk deelnamen. Hoe kon men de bokken van de schapen scheiden? Drie dagen na de studentenrazzia's had Seyss-Inquart het denkbeeld geopperd om uit Vught de studenten die een politiek-passieve indruk maakten, te ontslaan en hen door andere studenten van wie men wist dat zij actief anti-Duits waren, te vervangen. De eerstbedoelden zouden dan een belofte van gehoorzaamheid moeten afleggen – een belofte die men, aldus Seyss-Inquart, ook van de overige studenten kon vragen voorzover van hen niet verwacht behoefde te worden dat zij zich desondanks anti-Duits zouden blijven gedragen. Ten slotte sprak het voor Seyss-Inquart vanzelf dat uit de studentenwereld een zekere bijdrage gegeven moest worden aan de arbeidsinzet; men had Sauckel in december teleurgesteld – daar kon men niet mee doorgaan.

Om met punt één te beginnen: hoe kwam men aan de namen van de anti-Duitse activisten onder de studenten? Van Dam vroeg de rectores magnifici om een opgave. Die kreeg hij van geen hunner: de niet-NSB'ers weigerden medewerking en de twee NSB'ers (de Burlet in Groningen, Mees in Wageningen) hadden onvoldoende gegevens. Nu had van Dam tevens op het Studentenfront van de NSB een beroep gedaan – inderdaad kon hij, zoals hij op 18 februari in het college van secretarissen-generaal

meedeelde, 'de lijsten van de ingerekende studenten' (zij die op 6 en 9 februari gearresteerd waren) 'doen controleren met de lijsten waarover het Studentenfront beschikt.'¹ Wij nemen aan dat toen op de lijsten van de opgepakte diegenen aangestreept werden die aan het Studentenfront als anti-Duitse activisten bekend waren; daarbij moest, naar het ons voorkomt, ook van Dam veronderstellen dat men die activisten in Vught zou vasthouden; hij had door zijn contact met het Studentenfront tot hun voortgezette detentie bijgedragen. Voor de meeste hoogleraren, verontwaardigd als zij waren over de tonclen die zich in Amsterdam, Delft, Utrecht, Wageningen en Groningen afgespeeld hadden, stond evenwel op dat moment vast dat van hervatting van het hoger onderwijs geen sprake mocht zijn voor *alle* studenten uit Vught vrijgelaten waren. Van Dam kon slechts hopen dat Seyss-Inquart het denkbeeld om ca. vijfhonderd studenten permanent in gijzeling te houden, na verloop van tijd zou laten varen – hetgeen betekende dat Seyss-Inquart dwars moest ingaan tegen de harde koers die Himmler aan Rauter gelast en daarmee aan Seyss-Inquart min of meer aanbevolen had.²

De twee andere punten: de arbeidsinzet der studenten en hun belofte van gehoorzaamheid, werden aan elkaar gekoppeld. Wat die arbeidsinzet betrof, kwam van Dam weer met het in december door hem gesuggereerde denkbeeld op de proppen, daarvoor geen studenten uit te kiezen die nog met hun studie bezig waren (dat zou maar nieuwe onrust betekenen in de wereld van het hoger onderwijs!) maar afstuderenden op het moment dat zij hun studie beëindigden: normaal waren dat per jaar een tweeduizend – minder dus dan de vijfduizend die Sauckel gevraagd had, maar *qua* aantal en vooral ook

¹ Csg; Notulen, 18 febr. 1943. ² Toen Rauter aan Himmler bericht had dat bij de razzia's op de *Plutokratensöhne* als gevolg van foutieve opgaven ook nationaal-socialistische jongeren opgepakt waren, zond Himmler hem op 10 februari het volgende telexbericht: '*Ich gebe Ihnen den Befehl, in der schärfsten Form ohne jede Rücksicht durchzugreifen. Es sind die Plutokratensöhne, und zwar nicht 2000, sondern unlichst alle zu verhaften. In den meisten Fällen mit Vätern. Beamte denen man nachweisen kann, dass sie falsche Adressen hergegeben haben, kommen ebenfalls ins KL. Diese aber in den Steinbruch*' (BDC, 1778) – Himmler wist natuurlijk dat dat laatste voor de betrokkenen de dood betekende. Stellig heeft Rauter dit 'bevel' aan Seyss-Inquart voorgelegd – hij kon niet op eigen gezag de uitvoering nalaten. Seyss-Inquart trok zich van Himmlers bevel aan Rauter niets aan: een merkwaardig bewijs hoeveel de *Reichskommissar* zich in zijn relatie met de *Reichsführer-SS* en *Chef der deutschen Polizei* kon permitteren. Zulks onderstreept, dunkt ons, de zelfstandige verantwoordelijkheid van Seyss-Inquart voor de vervolgings- en terreurmaatregelen die hij wèl liet uitvoeren.

qua capaciteiten niet te versmaden voor de Duitse oorlogseconomie. Deze had trouwens aan gekwalificeerde arbeidskrachten meer dan aan ongekwalificeerde. Bovendien, zo meende van Dam, kon vertrek naar Duitsland voor die afstuderenden minder onaantrekkelijk zijn als zij wisten dat zij allen of dat althans velen hunner in het vak van hun opleiding werkzaam zouden blijven. Van Duitse kant kreeg van Dam de toezegging dat de werkperiode in Duitsland slechts een jaar zou duren; op 11 februari zei hij aan zijn ambtgenoten, 'dat er niet aan zal zijn te ontkomen dat afgestudeerden voor een jaar in Duitsland tewerk worden gesteld.' Seyss-Inquart liet hier een verordening voor ontwerpen¹, waarin de *Reichskommissar* 'ter waarborging van de totale inzet voor de Europese strijd tegen het bolsjewisme' (aldus de aanhef van artikel 1) om te beginnen bepaalde dat elke student na de voltooiing van zijn studie voor de arbeidsinzet kon worden opgeroepen (de uitzending naar Duitsland werd in de verordening verzwegen en de duur van die arbeidsinzet werd in liet midden gelaten) en waarin hij voorts van Dam de bevoegdheid schonk, voor elk universitair studievak een *numerus clausus* vast te stellen: dat zou de mogelijkheid bieden om niet tot het hoger onderwijs toegelaten aspirant-studenten voor de arbeidsinzet te bestemmen dan wel aan studenten die buiten de *numerus clausus* zouden vallen, hun status als zodanig te ontnemen waarna ze ook naar Duitsland gezonden konden worden.

Op 19 februari legde van Dam de nieuwe denkbeelden: loyaliteitsverklaring van alle studenten, invoering van de *numerus clausus* en arbeidsinzet voor afstuderenden, mondeling aan de rectores magnifici voor die hij in Amsterdam in vergadering bijeengeroepen had. Hij wees er daarbij op dat men aan die loyaliteitsverklaring niet te zwaar moest tillen: in '41 en '42 was van diegenen die een rijksbeurs ontvingen (voor de cursus '42-'43: achten-dertig studenten), ook zulk een verklaring gevraagd en zulks had niet tot moeilijkheden geleid. Volgens de rector magnificus van Utrecht, van Vuuren, was er slechts één collega die de algemene loyaliteitsverklaring waar van Dam van gerept had, hoogst onraadzaam achtte: Dorgelo (Delft); de *numerus clausus* werd, aldus van Vuuren, 'niet als zeer ernstig opgevat', immers: niet de bezetter maar van Dam zou die vaststellen en, alweer volgens van Vuuren: ook de eerste reacties op de arbeidsinzet van afstuderenden waren 'niet ongunstig'.²

Is van Vuurens verslag betrouwbaar? Wij zijn er, hoewel het door van

¹ VO 27/43 (*Verordeningsblad*, 1943, p. 125-27). * L. van Vuuren: 'Verslag . . . 1942-1943' in *Rijksuniversiteit Utrecht: Jaarboek 1942-1943* (1943), p. 25-26.

Dam na de oorlog bevestigd is, niet zeker van. Volledig is het bepaald niet, want wij achten het uitgesloten dat niet menige rector magnificus duidelijk maakte dat *eerst* de zeshonderd in Vught opgesloten studenten in vrijheid gesteld moesten worden. Van Dam zal dan wel gezegd hebben dat hij goede hoop had dat binnenkort althans de meesten vrijgelaten zouden worden – en zowaar: ruim een week later, op 27 februari, werden (gelijk reeds vermeld) honderdvijftig studenten uit Vught ontslagen, allen hervormden.

Intussen was de zaak van de loyaliteitsverklaring lelijk in de knoop geraakt: Mussert was er zich mee gaan bemoeien. Zo woedend was deze geweest om het feit dat hij in het besluit tot de studentenrazzia's niet gekend was, dat Seyss-Inquart hem toestond, betrokken te worden bij het overleg inzake de loyaliteitsverklaring; Mussert zou daarbij vertegenwoordigd worden door zijn 'gemachtigde voor het hoger onderwijs' van Genechten maar doordat deze (wij memoreerden het al) na de aanslagen op Feitsma jr., Seyffardt en de Reydons ingestort was, moest hij door een andere NSB'er vervangen worden: prof. dr. J. Jeswiet, sinds '25 hoogleraar te Wageningen, in '33-'34 al lid van de NSB, na mei '40 opnieuw lid. Van Dam had, toen Mussert en Jeswiet ingeschakeld werden, al een conceptbesluit gereed, maar Jeswiet kwam met een eigen concept dat door de Secretarie van Staat opgesteld was; dat hield in dat de loyaliteitsverklaring niet alleen afgelegd zou moeten worden door de studenten maar ook door de hoogleraren en alle overige personen die in dienst stonden van de universiteiten en hogescholen; voorts dat in die verklaring toegezegd moest worden dat men zich van agressief gedrag tegen aanhangers van het nationaal-socialisme (in de eerste plaats: de leden van het Studentenfront) zou onthouden, en tenslotte wenste Mussert dat de bevoegdheden van de presidenten-curator en van de rectores magnifici belangrijk uitgebreid zouden worden: de presidenten-curator zouden voortaan gemachtigd zijn, hoogleraren te schorsen, en de rectores magnifici om studenten niet voor een maximumtermijn van zeven dagen maar van een jaar uit het hoger onderwijs te verwijderen.

Het was de eerste keer dat Mussert op een belangrijk algemeen punt van zijn nieuwe bevoegdheden als 'Leider van het Nederlandse volk' gebruik maakte – verzet van van Dam (op wie hij toch al zoveel tegen had!) kon hij niet tolereren. Maar van Dam zocht en vond steun bij Wimmer en na een wekenlang krakeel, waarbij Jeswiet Mussert in de steek liet, kwam vast te staan dat Musserts wensen slechts voor een deel ingewilligd zouden worden: de loyaliteitsverklaring zou tot de studenten beperkt blijven, het Studentenfront niet uitdrukkelijk in bescherming genomen worden en de bevoegdheden van de presidenten-curator slechts uitgebreid met een schorsingsrecht van ten hoogste acht dagen; tegen een belangrijke versterking van de positie

der rectorcs magnifici had van Dam geen bezwaar: op dat punt nam hij Musserts denkbeeld over.

Op 12 maart werd in de dagbladpers het van de NSB afkomstig bericht opgenomen dat de volgende dag een verordening zou verschijnen (Seys-Inquarts verordening over de arbeidsinzet van afstuderenden en de invoering van een *numerus clausus*) die de *Reichskommissar* 'na ruggespraak met de Leider der Nationaal-Socialistische Beweging der Nederlanden en met de secretaris-generaal van het departement van opvoeding, wetenschap en kultuurbescherming' (van Dam schreef dat laatste woord altijd met een c) ondertekend had. Maar er werd op 13 maart nog méér gepubliceerd: ook van Dams besluit inzake de loyaliteitsverklaring en de uitbreiding van de bevoegdheden der presidenten-curator en rectorcs magnifici.¹ Elke student zou voortaan ieder studiejaar met zijn handtekening moeten bekrachtigen 'dat hij', aldus de tekst der loyaliteitsverklaring,

'de in het bezette Nederlandse gebied geldende wetten, verordeningen en andere beschikkingen naar eer en geweten zal nakomen, en zich zal onthouden van iedere tegen het Duitse Rijk, de Duitse Weermacht of de Nederlandse autoriteiten gerichte handeling, zomede van handelingen en gedragingen, welke de openbare orde aan de inrichtingen van hoger onderwijs, gezien de vigerende omstandigheden, in gevaar brengen.'²

'Dit besluit', zo stond er nog, 'treedt in werking op de dag zijner afkondiging.' Afgekondigd werd het op 13 maart – en wat las van Dam die het drie dagen tevoren ondertekend had, op de 13de in het *Verordeningenblad* en in de pers? Dat in het artikel dat bepaalde dat de studenten 'ieder jaar' de loyaliteitsverklaring zouden moeten afleggen, door het *Reichskommissariat*, zonder dat hij daar iets van wist, achter 'ieder jaar' ingevoegd waren de woorden: 'voor de eerste maal één maand na het in werking treden van dit besluit.' Van Dam had getracht slimmer te zijn dan de Duitsers door het voor de eerste maal afleggen van de loyaliteitsverklaring op te schuiven tot de nieuwe cursus – hij had buiten de waard gerekend: toen hij eenmaal de publieke verantwoordelijkheid voor het pressiemiddel aanvaard had, bepaalde de bezetter het moment waarop dat middel toegepast zou worden en ook daar kreeg van Dam de verantwoordelijkheid voor toegeschoven.

Op 16 maart, drie dagen na het verschijnen van Seys-Inquarts verorde-

¹ VO 28/43 (*Verordeningenblad*, 1943, p. 127–30). ² De bedoeling van het laatste, in een laat stadium ingevoegde zinsdeel was dat men zich ook van aggressief optreden tegen nationaal-socialistische docenten of studenten onthouden zou.

ning en van Dams besluit, werden de meeste van de op 6 en 9 februari gearresteerde studenten uit Vught ontslagen, zulks evenwel met uitzondering van de ca. honderdvijftig niet-hervormde Delftenaren die in verband met het nadere onderzoek naar de activiteiten van de een week tevoren (9 maart) opgerolde sabotagegroep-Pahud de Mortanges vastgehouden werden. Ook nog een kleine dertig andere studenten kwamen niet vrij. Aan diegenen die het kamp konden verlaten, was uit een krant die men in Vught in handen gekregen had, de tekst van de op 13 maart gepubliceerde loyaliteitsverklaring bekend geworden; van hen was geëist dat zij een soortgelijke verklaring vóór hun ontslag zouden ondertekenen. Aan die eis hadden zij na onderling overleg gevolg gegeven; bovendien hadden zij toegezegd dat zij zich moeite zouden geven om de andere studenten tot het afleggen van de loyaliteitsverklaring te bewegen. Bij de kleine groep bursalen kwam dus nu een tweede, veel grotere groep die al een soort loyaliteitsverklaring afgelegd had: ca. tweehonderdzeventig studenten uit Amsterdam, Utrecht, Wageningen en Groningen.

Het feit dat de meeste studenten uit Vught vrijgelaten werden en dat zij, belangrijker nog, niet door anderen vervangen werden, was van Dam een pak van het hart. Seyss-Inquart had kennelijk het denkbeeld, permanent vijfhonderd studenten in gijzeling te houden, laten vallen. Van Dam vertrouwde dat de vrijlatingen (die van de Delftenaren, was hem gezegd, zou na onderzoek nog volgen) er belangrijk toe zouden bijdragen dat de bepalingen ten aanzien van de arbeidsinzet en de loyaliteitsverklaring op niet al teveel weerstand zouden stuiten. 'De houding van verschillende rectores magnifici', zo deelde hij op 18 maart in het college van secretarissen-generaal mee¹, 'is in dit opzicht zeer goed.' Hij, van Dam, zou nog een radiorede houden en hij overwoog voorts, 'een aantal Nederlanders van onverdachte reputatie' te vragen, een stuk te ondertekenen waarin zij op de studenten een beroep zouden doen, zich te schikken. Kon men, zo vroeg Hirschfeld toen, de studenten niet laten toespreken 'door min of meer invloedrijke afgestudeerden aan de verschillende universiteiten... Persoonlijk zou hij bereid zijn, zodanig contact met de Rotterdamse studenten te zoeken'²; Spitz (Waterstaat) dacht 'aan de mogelijkheid om de centra van de oppo-

¹ Csg: Notulen, 18 maart 1943. ² Uit Hirschfelds suggestie is voortgevloeid dat de directeur-generaal van de voedselvoorziening, Louwes, een gezelschap van vijftien Wageningse studenten ontving om bij hen op 'tekenen' aan te dringen. Hetzelfde deed ir. C. Staf, directeur van de Heidemaatschappij, op een besloten studentenbijeenkomst te Wageningen. Wat Hirschfeld terzake ondernam, komt nog ter sprake.

sitie der studenten eens rustig bij elkaar te laten komen en de heren de eer aan te doen, een onderhoud te hebben met de voorzitter' (Frederiks) 'of enige van de secretarissen-generaal'.¹ De eer!

★

Door haar contacten ten departemente was de leiding van het studentenverzet, de Raad van Negen, al in het bezit van van Dams conceptbesluit op een moment waarop deze nog met Mussert aan het touwtrekken was. Begin maart kwam de raad, als steeds in aanwezigheid van de voorzitter van de Unie van Katholieke Studentenverenigingen, Jacq. Begheijn, in vergadering bijeen. Welk standpunt moest de raad innemen? Zouden er niet studenten zijn die zouden zeggen dat men de gevraagde loyaliteitsverklaring heel wel voor de schijn kon ondertekenen teneinde te bereiken dat het hoger onderwijs hervat zou worden? De raad dacht er anders over. Op 6 maart stelde hij een oproep aan alle studenten op waarin de tekst van de loyaliteitsverklaring uit van Dams concept geciteerd werd. 'Een dergelijke verklaring', aldus de oproep,

'mag door u niet worden getekend. Wat de loyaliteitsverklaring van u vraagt is landverraad. De verordeningen, voorschriften en bepalingen van de bezettende macht leiden rechtstreeks tot vernietiging van het Nederlandse volk, zijn onafhankelijkheid, zijn godsdienstvrijheid en al die waarden welke het door de eeuwen heen ten koste van offers heeft weten te behouden. Ook al zal niemand zich door zulk een verklaring gebonden voelen, haar thans en als collectiviteit van studenten te tekenen, zou een funeste invloed op onze landgenoten en op ons eigen moreel hebben, de Duitsers aan de andere kant zo van onze zwakheid overtuigen dat onze goede bedoelingen² een dergelijke houding niet zouden kunnen billijken.

Daarbij komt dat hij die ondertekent, dan slechts door de bezetter als *bona fide* zal worden beschouwd, als hij het universiteitsleven normaal hervat. Een zodanige hervatting ware echter onverantwoordelijke dwaasheid. Na het gebeuren³ is

¹ Wij nemen aan dat Spitzten in eigen kring het nodige te horen kreeg over zijn opvatting ten aanzien van de loyaliteitsverklaring; een week later zei hij in het college dat de verklaring voor hem onaanvaardbaar was, 'wijl de ondertekenaar zich krachtens die verklaring ook zou binden aan een Nederlands bewind dat ook in de toekomst mocht optreden' (Csg: Notulen, 25 maart 1943) - Spitzten dacht daarbij kennelijk aan een regering-Mussert. ² De bedoeling nl. om zich niet conform de ondertekende verklaring te gedragen. ³ De razzia's van 6 februari.

overduidelijk dat een Duitse garantie, dat de ondertekenaars door kunnen studeren en niet voor tewerkstelling in aanmerking zullen komen, volstrekt waardeloos is.

Op grond hiervan geven wij de volgende richtlijnen:

1. Een loyaliteitsverklaring zal door de studenten onder geen voorwaarde worden ondertekend.

2. Aan een oproep om voor Duitsland te gaan werken zal nooit, onder welke pressie ook, gehoor worden gegeven.

3. Voor de verdere duur van de oorlog zullen alle universitaire werkzaamheden, alle colleges, practica en co-assistentenschappen niet worden hervat.

Nog meer dan hij die in mei 1940 van het front wegliep, is thans deserteur de student die, nu de nood van het Nederlandse volk nog groter is, zich onttrekt aan het front dat wij vormen.¹

Terwijl deze oproep al in gestencilde vorm aan alle universiteiten en hogescholen verspreid werd (*De Vrije Katheder* liet er een extra-nummer voor verschijnen), bracht Begheijn een bezoek aan aartsbisschop de Jong, zulks in de hoop dat hij van deze een maximum aan steun zou krijgen. Het was de aartsbisschop bekend dat door andere groepen Nederlanders (zij die bij de overheid of bij door de overheid gesubsidieerde instellingen in dienst traden, ook de bursalen onder de studenten) van de herfst van '40 af een soort loyaliteitsverklaring ondertekend was – hij zag in de van de studenten gevraagde verklaring geen 'kwestie van geloof of zeden'. 'Daarom', zei hij, 'kan ik geen verbod uitvaardigen voor rooms-katholieke studenten. Wat mijn persoonlijke mening betreft: de deugd van vaderlandsliefde gebiedt om de ondertekening te weigeren, ook al zal dit offers van ons vragen; immers, iedere deugd vraagt op zijn tijd offers.'² Begheijn had voorshands dus minder bereikt dat hij gehoopt had; hij kreeg verlof, het officiële standpunt van de aartsbisschop aldus weer te geven: 'De verklaring kan in geweten getekend worden, tekenen is evenwel een onvaderlandslievende daad.'³

Wij betwijfelen of mgr. de Jong de uitspraak: 'De verklaring kan in geweten getekend worden', gedaan zou hebben als hij geweten had wat komende was. Toen immers op 13 maart Seyss-Inquarts verordening over de arbeidsinzet van afstuderenden en over de *numerus clausus* alsmede van

¹ Tekst in *De Vrije Katheder*, extra uitgave (begin maart 1943), p. 1. ² H. G. M. Rooymans: 'Bezettingjaren' in *'Sanctus Thomas Aquinas' De katholieke studentenvereniging te Amsterdam 1896-1961* (1961), p. 130. ³ C. M. A. Pecters: 'Universiteiten en hogescholen in oorlogs- en bezettingstijd' in *Unie van Katholieke Studentenverenigingen: Gedenkboek 1940-1945* (1947), p. 221.

Dams besluit inzake de loyaliteitsverklaring in de pers verschenen, bleek dat de loyaliteitsverklaring geplaatst was in het kader van Duitslands oorlogsinspanning – een inspanning die het Episcopaat blijkens zijn strijdvaardig, op bepaalde punten tot burgerlijke ongehoorzaamheid oproepend mandement dat op 21 februari voorgelezen was, wilde tegengaan. Dat kader had ook zijn uitwerking op de Raad van Negen en allen die dachten als hij. In de oproep van 6 maart was de raad er nog van uitgegaan dat de loyaliteitsverklaring de prijs was die men betalen moest om te bereiken dat *alle* studenten hun studie zouden kunnen voortzetten, maar nu werd duidelijk dat van Dam een *numerus clausus* kon vaststellen (wie de verklaring ondertekende, had dus geen zekerheid dat hij het hoger onderwijs kon blijven volgen) en dat men ‘ter waarborging van de totale inzet voor de Europese strijd tegen het bolsjewisme’ na de voltooiing van de studie prompt voor de arbeidsinzet gegrepen zou worden; en dat alles aanvaardend, zou men óók nog het hoofd buigen voor Mussert die niet naliet, in het op 19 maart uitkomend nummer van *Volk en Vaderland* te publiceren dat ‘de door de Rijkscommissaris uitgegeven verordening’ (over van Dams besluit zweeg hij) ‘in volkomen overeenstemming’ met hem tot stand gekomen was.

★

Een maand hadden de studenten de tijd om hun houding te bepalen. Het werd een maand van felle debatten. Sommigen zeiden: straks, in de zomer, is de oorlog afgelopen – waarom zouden wij, door niet te tekenen, ons allen nurigheid aanhalen die uit een weigering voortvloeit? Anderen: handhaving van het hoger onderwijs is onder alle omstandigheden een primair Nederlands belang, wij moeten de sluiting van de universiteiten en hogescholen voorkomen. Weer anderen: ondertekenen wij de loyaliteitsverklaring *niet*, dan helpen we de Duitse oorlogsinspanning eerst recht, want dan worden wij met zijn allen *meteen* voor de arbeidsinzet opgeroepen. Nog weer anderen: de loyaliteitsverklaring heeft geen enkele reële betekenis, het is een doodgewone prestigezaak van Mussert.

Allen die er zo over dachten, werden week in, week uit grondig bewerkt; bewerkt met pamfletten, met een klemmend betoog dat de gebroeders Drion in *De Geus* publiceerden (‘wij stellen ons volledig achter de richtlijn, door de contactgroep gegeven’) – ja er werden door de activisten onder de studenten ‘omkletsploegen’ gevormd om overal in het land (heel wat studenten woonden niet in de stad waar hun universiteit of hogeschool geves-

tigd was) de aarzelaars tot het meer strijdbare standpunt over te halen: *niet* tekenen.

★

Reeds de eerste reacties in de studentenwereld gaven de Raad van Negen de indruk dat in elk geval een grote groep studenten de loyaliteitsverklaring zou weigeren te ondertekenen. Begheijn hield het Episcopaat voortdurend op de hoogte en omstreeks 20 maart (de precieze datum staat niet vast) ging mgr. de Jong een belangrijke stap verder dan hij in eerste instantie gedaan had. Nu verklaarde hij zich in een gesprek met Begheijn bereid, aan katholieke studenten het tekenen te verbieden, maar hij verbond daar een belangrijke voorwaarde aan die ingegeven werd door de begrijpelijke bezorgdheid dat de houding van het Episcopaat straks gewroken zou worden op de katholieke studenten zoals zij begin augustus '42 gewroken was op de katholieke Joden: de Senaten van de niet-katholieke universiteiten en hogescholen moesten, stipuleerde de aartsbisschop, het advies geven om niet tot tekenen over te gaan; alleen dan achtte hij een nadere (en scherpere) uitspraak zijnerzijds verantwoord.

Begheijn bracht deze mededeling persoonlijk aan Deelman (Amsterdam) over; wij nemen aan dat zij elders langs andere kanalen de overige rectores magnifici bereikt heeft.

★

In de kringen van de hoogleraren en van de assistenten waren de discussies inmiddels niet minder intensief geworden dan in de studentenwereld. Bij de assistenten werd de stemming geleidelijk even strijdbaar als bij de studenten en onder de hoogleraren waren er verscheidenen die zich, veelal na gesprekken met studenten, op een standpunt stelden dat *Het Parool* op 5 april, over de hoogleraren schrijvend, aldus weergaf: 'Zij behoren in te zien dat hun taak gelegen is in het steunen van de studenten . . . Zij moeten inzien dat ondermijning van de geest die de studentenwereld blijkt te bezielen, strijdt met vaderlandse plicht, strijdt met onze traditie van geestelijke vrijheid en indruist tegen de instructies die Londen op ondubbelzinnige wijze heeft uitgegeven'¹ – dat laatste sloeg op Gerbrandy's instructie van begin februari

¹ *Het Parool*, 51 (5 april 1943), p. 3.

aan allen die in dienst van de overheid waren, de Duitse oorlogspanning tegen te gaan.

Dit standpunt dat in de richting wees van collectieve, openlijke solidariteit van de hoogleraren (d.w.z. van de Senaten) met de studenten-weigeraars, werd evenwel door de hoogleraren aanvankelijk allerm minst algemeen aanvaard, zelfs niet in het (officieuze) Interacademiaal Overleg. Dit college kwam medio maart enkele malen in Amsterdam bijeen en daar bleek dat althans de meerderheid meende dat men, zeker, tegen de arbeidsinzet der afstuderenden, tegen de *numerus clausus* en tegen de loyaliteitsverklaring protest moest aantekenen,

‘doch dat men zich als universiteit er van onthouden moest, de studenten op te wekken om niet te tekenen, en aan de hoogleraren individueel moest overlaten of zij een advies zouden geven en zo ja, welk, gezien het feit dat de consequenties van niet-tekenen der verklaring niet voor rekening der hoogleraren maar voor die der studenten zouden komen’¹ –

ja, maar de strijdbaren onder de studenten hadden er geen enkel bezwaar tegen om ‘de consequenties van niet-tekenen der verklaring’ alléén op te vangen! Het was juist hun uitdrukkelijke wens dat de Senaten solidair met hen zouden optreden; trouwens, hoe kon een hoogleraar die individueel advies gegeven had de loyaliteitsverklaring af te wijzen, in gemoede college gaan geven voor een gehoor van ‘tekenaars’, waaruit dus diegenen wier houding zijn instemming had, verwijderd waren? Als het standpunt van de meerderheid van het Interacademiaal Overleg overgenomen werd, zou bovendien aan de door mgr. de Jong gestelde voorwaarde niet voldaan worden; ook hij wenste immers een openlijk advies van alle Senaten aan alle studenten: *niet* tekenen.

De eerste Senaat die officieel zijn standpunt te bepalen kreeg, was die van Utrecht. Van Vuuren had hem voor maandagmiddag 22 maart in vergadering bijengeroepen en hij wilde zich alle moeite geven om te bereiken dat ‘Utrecht’, althans de Senaat, als eerste universiteit in den lande de nieuwe regelingen zou aanvaarden. Hij wist dat het geen eenvoudige zaak zou zijn: enkele dagen vóór de 22ste was hem door een der hoogleraren, prof. dr. F. A. Vening Meinesz, meegedeeld dat deze ter vergadering mede namens vele collega’s een motie zou indienen waarin de afgekondigde regelingen ‘onaanvaardbaar’ genoemd werden en waarin op wijziging werd aangedrongen. Van Vuuren had Vening Meinesz gezegd dat hij als verantwoorde-

¹ ‘De Utrechtse universiteit tijdens de bezetting 1940–1945’ (z.j.), p. 20 (Doc II-811 A, 2–33).

lijk rector magnificus een zo scherpe motie niet zou toelaten – Vening Meinesz had toen het woord ‘onaanvaardbaar’ geschrapd. Beseffend hoe sterk de oppositie zou zijn, had van Vuuren daarop van Dam uitgenodigd, op maandag de 22ste naar Utrecht te komen om, voor de Senaatsvergadering officieel begon, zijn beleid toe te lichten en op adhesie aan te dringen.

Van Dam verscheen die maandag om twaalf uur. Van Vuuren zat toen al een uur te spreken met de besturen der (heropgerichte) negen Utrechtse faculteitsverenigingen die hem, in overleg met het Utrechtse kader van de Raad van Negen, duidelijk gemaakt hadden dat zij tegen de naleving van Seyss-Inquarts verordening en van Dams besluit principiële bezwaren hadden. Het kwam tot een gesprek van de besturen met van Dam dat tot half één duurde; ook hij werd door de studenten over de bij hen levende bezwaren ingelicht. Anderhalf uur later, om twee uur, begon de Senaatsvergadering. Van Dam gaf er een lange toelichting op de nieuwe regelingen en onderstreepte dat het gehele college van secretarissen-generaal achter hem stond. Men vroeg hem, hoe het met de *numerus clausus* zat; die was, zei van Dam, nog niet vastgesteld, maar het percentage dat mocht doorstuderen, zou zeker dichter bij de 75 dan bij de 25 liggen – een mededeling die de opposanten in hun afwijzende houding sterkte. Verscheidene hoogleraren wezen er op dat er onder de studenten grote onrust heerste: de secretarissen hunner faculteiten hadden, zeiden zij, juist die ochtend een brief ontvangen waarmee de besturen der faculteitsverenigingen, de redactie van het *Utrechtse Faculteitenblad* en de leden van de drie andere officiële studentencommissies hun taak neergelegd hadden, aangezien, zo heette het in het door alle negen-en-vijftig betrokkenen ondertekende stuk, ‘het blijven dragen van een hun onder vroegere omstandigheden toevertrouwd mandaat in strijd zou zijn met hun geweten, eer en plicht.’¹ Pijnlijke verbazing bij van Vuuren: daar hadden de besturen der faculteitsverenigingen hem niets van gezegd!

Om half vier vertrok van Dam, de eigenlijke Senaatszitting ving aan. Van Vuuren hield er een lange toespraak waarvan de kern was dat men terwille van het behoud van het hoger onderwijs de studenten diende te adviseren, de loyaliteitsverklaring inderdaad af te leggen. Ca. vijftien leden van de Senaat voerden na hem het woord. Geen hunner was het met van Vuuren eens en aan het slot van de zitting werd de door Vening Meinesz en anderen ingediende motie aangenomen waarin aangedrongen werd op volledige intrekking van de loyaliteitsverklaring; werd dat geweigerd (hetgeen te verwachten viel), dan wenste de Utrechtse Senaat dat men de verklaring op een later tijdstip zou mogen afleggen en dat bovendien de verzekering gegeven

¹ Aangehaald in *De Geus*, 17 (7 april 1943), p. 3.

zou worden dat alle studenten hun studie zouden mogen voortzetten; van hervatting der colleges kon overigens, aldus de Senaat, geen sprake zijn voor de nog in Vught gevangengehouden Delftenaren vrijgelaten waren.

Van Vuuren had niet veel bereikt. Zijn woede richtte zich tegen de negenen-vijftig studenten die hun functies neergelegd hadden en dat wèl aan de faculteiten maar niet aan hem, de rector magnificus, meegedeeld hadden! In eerste instantie kon hij slechts zeven bestuursleden van faculteitsverenigingen bereiken, onder hen de vijf die het bestuur van de Tandheelkundige Faculteitsvereniging vormden; die zeven bedreigde hij met ingrijpen door de *Sicherheitspolizei* – wat zij gedaan hadden, was, zei hij, ‘sabotage’; daar stond de doodstraf op. De zeven trokken hun handtekening in. In de dagen die volgden, weigerden de twee-en-vijftig overigen dat voorbeeld te volgen waarop zij door van Vuuren voor zes maanden van de universiteit verwijderd werden. Deze handelwijze bracht de Utrechtse studentenwereld in rep en roer. Onder een protestschrijven aan de Senaat zetten op korte termijn niet minder dan vijftienhonderd van de ca. drieduizendzeshonderd Utrechtse studenten hun handtekening; ook de decanen en secretarissen van alle faculteiten protesteerden tegen van Vuurens autoritair ingrijpen – deze had zich op slag binnen de universiteit geheel geïsoleerd.

*

Op dinsdag 23 maart, één dag na de Utrechtse Senaat, kwam die van Wageningen in vergadering bijeen. Hier leed Mees de nederlaag. De Burlet (Groningen) en hij waren de enige rectores magnifici geweest die de loyaliteitsverklaring onmiddellijk ter tekening hadden neergelegd, maar in Groningen hadden op dat moment van de ruim twaalfhonderd studenten nog slechts vijf getekend, in Wageningen van de ruim zevenhonderd zeven – het was duidelijk hoe sterk de weerzin bij de studenten was. Dat wierp bij de Wageningse Senaat veel gewicht in de schaal; hij drong er op aan dat de loyaliteitsverklaring gewijzigd zou worden.

Noch de uitspraak van Utrecht noch die van Wageningen was scherp geweest, maar zij vormden voor van Dam wel een aanwijzing wat hem te wachten kon staan als hij met de geopperde bezwaren totaal geen rekening hield. Toen hij op woensdag 24 maart in Den Haag vertegenwoordigers ontving van de besturen der vier bijzondere instellingen van hoger onderwijs (Vrije Universiteit, Nijmegen, Tilburg, Rotterdam), zei hij hun dat hij zou overwegen, de loyaliteitsverklaring te beperken tot de toezegging dat de

betrokken student zich zou 'onthouden van iedere tegen het Duitse Rijk, de Duitse Weermacht of de Nederlandse autoriteiten gerichte handeling, zomede van handelingen en gedragingen welke de openbare orde aan de inrichtingen van hoger onderwijs . . . in gevaar brengen' – de student zou dus *niet* behoeven te verklaren dat hij 'de in het bezette Nederlandse gebied geldende wetten, verordeningen en andere beschikkingen' zou nakomen. Gelijk gezegd: van Dam zou die beperking 'overwegen' – dat de bezetter er accoord mee zou gaan, leek hoogst onwaarschijnlijk.

De Senaten van Delft en Amsterdam kwamen op vrijdag de 26ste bijeen – dat was dus daags na de dag waarop men in het gehele land had kunnen zien dat alle artsen de moed opgebracht hadden, publiekelijk tegen de Artsenkamer te protesteren. De Senaat van Delft bevond zich, vergeleken met de overige Senaten, in zoverre in een uitzonderingspositie dat de Technische Hogeschool de enige instelling van hoger onderwijs was waarvan nog steeds slachtoffers van de razzia van 6 februari vastzaten; wel waren op 24 maart van de ca. honderdvijftig Delftenaren veertig vrijgelaten maar omstreeks honderdtien bevonden zich nog in Vught. De Senaat van de TH besloot van Dam een brief te zenden waarin meegedeeld werd dat de colleges niet hervat zouden worden voordat *alle* Delftenaren vrij waren en waarin voorts aangedrongen werd op intrekking van de loyaliteitsverklaring – in tegenstelling tot Utrecht, zei Delft (alook Wageningen) dus niets over de *numerus clausus*; over de arbeidsinzet van afstuderenden die de instellingen van hoger onderwijs denatureerde tot opleidingsinstituten voor de Duitse oorlogseconomie, hadden alle drie Senaten gezwegen.

Ook aan die arbeidsinzet tilde de Amsterdamse Senaat zwaar; toen hij op die vrijdag bijeenkwam, kon hij kennis nemen van een brief waarin, na overleg met de activisten onder de studenten, bijna 90 % van alle conservatoren, hoofdassistenten en assistenten op schrift gesteld hadden dat zij zich achter de hoogleraren zouden scharen als dezen hun taak zouden neerleggen; bijna 40 % had de hoogleraren doen weten dat zij *in elk geval* hun arbeid zouden beëindigen. Die stimulans bleef niet zonder uitwerking: er werd een door Deelman opgestelde brief aan van Dam goedgekeurd waarin stond dat, als diens besluit en Seyss-Inquarts verordening gehandhaafd bleven, d.w.z. niet gewijzigd werden, 'de leden van de Senaat niets anders overblijft dan de taak die hun is opgedragen, neer te leggen.'¹

Tot eenzelfde uitspraak kwam Groningen waar de Senaat op maandag

¹ Brief, 26 maart 1943, van de Senaat van de Universiteit van Amsterdam aan van Dam, in A. W. de Groot: *De Universiteit van Amsterdam in oorlogstijd*, p. 140.

29 maart bijeenkwam. Hier lag een brief van de vijf faculteitsverenigingen ter tafel waarin de besturen, in de 'overtuiging dat zij door anders te handelen in strijd zouden komen met hetgeen hun plicht als Nederlanders hun gebiedt', het ondertekenen van de loyaliteitsverklaring volstrekt afwezen.¹ De Groninger Senaat drong op intrekking van die verklaring aan en wenste dat de *numerus clausus* zich niet tot de reeds studerende zou uitstrekken; werd met die bezwaren geen rekening gehouden, 'dan zal den docenten niets anders resten dan de hun opgedragen taak neer te leggen.'²

Precies zo luidde de uitspraak die de Rotterdamse Senaat op 31 maart deed, met algemene stemmen zelfs (geen van de Rotterdamse senaatsleden was 'fout'); Gonggrijp, de rector magnificus, had de Senaat kunnen meedelen dat ruim driehonderdvijftig van de ca. achthonderdzeventig studenten van de hogeschool reeds verklaard hadden dat zij onder geen beding de gevraagde loyaliteitsverklaring zouden afleggen. Gonggrijp zou hun daar niet eens de gelegenheid toe geven: na het gesprek dat hij en de vertegenwoordigers van Vrije Universiteit, Nijmegen en Tilburg een week tevoren met van Dam gevoerd hadden, hadden zij onderling afgesproken dat, indien Seyss-Inquarts verordening en van Dams besluit niet gewijzigd werden, de Vrije Universiteit, Nijmegen, Tilburg en Rotterdam de loyaliteitsverklaringen niet eens ter tekening zouden neerleggen. Aan elk van deze vier instellingen van hoger onderwijs bleek dat de overgrote meerderheid der hoogleraren dit strijdvaardige standpunt onderschreef.

Op zaterdag 3 april werden de rectores magnifici van alle universiteiten en hogescholen door van Dam ontvangen; met van Dam gingen zij er van uit dat de loyaliteitsverklaringen uiterlijk op zaterdag 10 april afgelegd moesten worden – van Dams besluit droeg immers de datum van 10 maart. Hoe was nu, een week voor die 10de april, de situatie? Zonder uitzondering hadden alle Senaten op wijziging hetzij van van Dams besluit, hetzij van zijn besluit *en* van Seyss-Inquarts verordening aangedrongen. Bovendien was aan niet minder dan zes instellingen van hoger onderwijs (Amsterdam, Groningen, de Vrije Universiteit, Nijmegen, Tilburg en Rotterdam) komen vast te staan dat de hoogleraren hun taak zouden neerleggen als de op 13 maart gepubliceerde regelingen ongewijzigd van kracht bleven; bij de vier laatstgenoemde hadden de rectores magnifici bovendien afgesproken dat zij in dat geval hun

¹ Brief, 27 maart 1943, van de Faculteitsfederatie van de Rijksuniversiteit Groningen aan van Dam in J. R. van der Leeuw: 'Beknopt overzicht van de geschiedenis der Groninger Universiteit, 16 september 1940–16 november 1945', *Groninger Studenten Almanak 1946* (1946), p. 78. ² Brief, 29 maart 1943, van de Senaat der Rijksuniversiteit Groningen aan van Dam (a.v., p. 79–80).

studenten niet eens de gelegenheid zouden geven, hun handtekening te zetten onder de loyaliteitsverklaring. Er had zich bij dat alles een duidelijke escalatie afgetekend: naarmate een bepaalde Senaat later bijeengekomen was, had hij zich (de Raad van Negen constateerde het met ingenomenheid) scherper uitgesproken.

Van Dam had inmiddels het door hem beloofde overleg gepleegd met Wimmer en er bij deze op aangedrongen, de loyaliteitsverklaring, althans het zinsgedeelte waarin gehoorzaamheid toegezegd zou worden aan 'de in het bezette Nederlandse gebied geldende wetten, verordeningen en andere beschikkingen', te laten vervallen; hij moest evenwel aan de rector *magnifici* meedelen dat hij niets bereikt had. Hij zou, zei hij, nog een laatste poging ondernemen: rechtstreeks bij Seyss-Inquart. Aan deze zou hij tevens verzoeken, goed te keuren dat de loyaliteitsverklaring pas ondertekend zou worden nadat eerst vastgesteld was hoe de regeling ten aanzien van de *numerus clausus* zou luiden, en dat men de verklaring in elk geval ook na zaterdag 10 april zou mogen ondertekenen – met dat laatste wilde van Dam voorkomen dat het op die 10de tot een krachtproef zou komen die, gegeven de stemming onder de studenten, alleen maar in het nadeel van de bezetter en van hemzelf kon aflopen. En als Seyss-Inquart weigerde? Dan moest men zich, zei van Dam, schikken; hijzelf zou op dinsdagavond 6 april een radiorede houden – welnu, onmiddellijk nadien moesten de rector *magnifici* aan elke student het door deze te ondertekenen exemplaar van de loyaliteitsverklaring doen toekomen en de tekst van die radiorede; de collegekaart van elke 'tekenaar' moest daarna niet alleen afgestempeld worden maar (stempels konden gemakkelijk nagemaakt worden) ook door de desbetreffende rector *magnificus* persoonlijk ondertekend. Op deze instructies van van Dam werd ter vergadering niet gereageerd. Dat zou ook prematuur zijn: het wachten was op het standpunt dat de *Reichskommissar* zou innemen.

Op maandag 5 april werd van Dam door Seyss-Inquart ontvangen. Van intrekking of wijziging van verordening of besluit kon, zei deze laatste, geen sprake zijn en ook in de tekst van de loyaliteitsverklaring zou geen wijziging komen. De aangekondigde hooglerarenstakingen maakten niet veel indruk op de *Reichskommissar*; hij nam aan dat de Senaten hun houding wel zouden wijzigen zodra hun duidelijk werd dat een collectieve ontslagaanvraag of een staking als 'sabotage' gekwalificeerd kon worden. Intussen leek het hem wenselijk, een verduidelijking aan te brengen die de protesterende Senaten het gevoel zou geven, iets te hebben bereikt, en die, naar hij vertrouwde, ook op de studenten indruk zou maken: hij machtigde van Dam, in zijn radiotoespraak bekend te maken dat elke student die vóór of op 10 april de loyaliteitsverklaring zou ondertekenen, zou mogen *blijven* studeren.

Kon de verklaring ook na 10 april ondertekend worden, vroeg van Dam. Daar had Seyss-Inquart geen bezwaar tegen, maar de laatkomers zouden natuurlijk niet perse binnen de *numerus clausus* vallen.

Op dinsdagavond sprak van Dam voor de radio. 'Wie de verklaring heeft afgelegd, bezit', zei hij, 'in zijn gestempelde en door de rector afgetekende inschrijvingskaart een bewijs dat hem de studie waarborgt en hem' (toespeeling op de razzia's van 6 februari) 'bescherming geeft tegen inbreuk op zijn recht van studie . . . Wie na 10 april tekent, is a priori niet uitgesloten, maar zal moeten afwachten of er plaats is.'

Het was een sluwe zet van Seyss-Inquart. Eén van de argumenten die studenten-activisten tegen aarzelaars gebruikt hadden, was geweest: 'Als ge tekent, hebt ge niet eens zekerheid dat ge de studie zult mogen voortzetten' – dat argument had hij de activisten uit handen geslagen; van Dam verwachtte, 'dat het aantal studenten dat . . . de loyaliteitsverklaring zal tekenen, wellicht nog zal meevallen.'¹ Maar de activisten gaven het niet op! Wie de loyaliteitsverklaring aflegde, boog, zo betoogden zij, het hoofd voor Seyss-Inquart, Mussert en van Dam, 'pleegde desertie', zoals de Raad van Negen gezegd had en onttrok zich aan 'het front' waaraan, zoals de zaken stonden, de studenten nu de beslissende slag moesten leveren.

Vanuit Londen (waar men de op 13 maart gepubliceerde regelingen alsmede van Dams radiotoespraak van dinsdagavond kende) kregen die activisten steun. 'Leiding na deze oorlog', aldus op woensdagavond 7 april de Nederlandse minister van onderwijs, kunsten en wetenschappen dr. G. Bolkestein voor Radio Oranje², 'zullen geven niet de ondertekenaars maar zij die geweigerd hebben te tekenen wat de verklaring van ze vraagt . . . In deze eindstrijd' (de oorlog zou volgens hem blijkbaar niet lang meer duren) 'gaat het er om, te tonen dat kennis en wetenschap bezitten veel is, maar karakter hebben meer.' Geen student kon na die woorden in onzekerheid verkeren wat de regering van hem of haar verwachtte, maar de minister richtte zich tevens tot de autoriteiten die aan de nieuwe regeling administratieve medewerking moesten verlenen. 'Het vaderland en de regering eisen ook', zei hij, 'dat de presidenten-curator en de rectoren van de universiteiten zich onthouden van iedere medewerking wat betreft de verkrijging van de verklaringen.' De lijn uit Gerbrandy's toespraak van 4 februari werd dus doorgetrokken.

★

¹ Csg: Notulen, 8 april 1943. ² Tekst: *Enq.*, dl. VII a, p. 418-19.

Tekenend achten wij het voor de geringe mate waarin de Londense regering werkelijk vat had op de gedragingen in bezet gebied (wij onderstreepten dat al toen wij een beeld gaven van de reacties op Gerbrandy's toespraak), dat er slechts één hoger-onderwijs-instelling in den lande was waar men zich conform de regeringsinstructie gedroeg: de Rooms-Katholieke Universiteit te Nijmegen, en op haar beleidsbepaling is, dunkt ons, niet de opvatting van de regering maar die van het Episcopaat van beslissende betekenis geweest.

De stemming onder hoogleraren en studenten kennend bepaalde het bestuur der universiteit, waarvan mgr. de Jong voorzitter was, dat Nijmegen met ingang van maandag 12 april zou dichtgaan; in een zitting op vrijdag 9 april verenigde de Senaat zich met dat besluit en diezelfde dag liet rector magnificus Hermesdorf (die niet anders verwachtte dan dat hij onmiddellijk gearresteerd zou worden) op het officiële mededelingenbord de door hemzelf getypte en ondertekende mededeling aanplakken dat in Nijmegen geen gelegenheid gegeven zou worden tot het tekenen der loyaliteitsverklaring en dat de universiteit maandag zou sluiten.¹ Nijmegen zond dus ook de van het departement ontvangen verklaringen en exemplaren van van Dams radiotoespraak niet aan de studenten toe – een handelwijze die van Dam trachtte te pareren door haastig via de pers bekend te maken dat men de loyaliteitsverklaring ook ten departemente zou kunnen ondertekenen.

Wat deden Tilburg, de Vrije Universiteit en Rotterdam? Zij hadden met Nijmegen afgesproken dat zij de loyaliteitsverklaring, tenzij de regelingen gewijzigd werden, niet aan de studenten zouden toezenden. Dat eenheidsfront was maar van korte duur geweest: bevreesd dat een weigering tot administratieve medewerking als 'sabotage' beschouwd zou worden, had Rotterdam zich, tot diepe teleurstelling van talrijke studenten van de hogeschool, uit het front teruggetrokken. Wel voegde de Rotterdamse Senaat op 7 april aan de rondgezonden verklaringen een brief toe waarin de bij de Senaat levende bezwaren tot uitdrukking gebracht werden (op niet erg duidelijke wijze overigens), maar dat maakte het feit niet ongedaan dat Nijmegen, Tilburg en de Vrije Universiteit zich in de steek gelaten voelden. Nijmegen zette door – Tilburg en de Vrije Universiteit niet. Het curatorium en de Senaat van Tilburg zonden de loyaliteitsverklaringen in de ochtend van 7 april zelfs zonder een woord van commentaar aan alle studenten toe – 's avonds pas werden de verklaringen gevolgd door een brief van de rector magnificus, onder pressie van mgr. de Jong geschreven, die inhield dat het toezenden van de verklaringen geenszins een advies inhield om te tekenen.

¹ Het gevolg was dat op vrijdag en zaterdag tot in de late avonduren tentamens en examens afgenomen werden.

De rector magnificus van de Vrije Universiteit, Nauta, handelde anders: hij sloot bij de rondgezonden verklaringen de mededeling in dat de universiteit in elk geval op maandag 12 april gesloten zou worden; daarmee werd aan de studenten, voorzover zij dat nog niet wisten, duidelijk gemaakt dat de bestuursinstanties van de Vrije Universiteit van opvatting waren dat na de 13de april geen zinvolle voortzetting van de universitaire werkzaamheden mogelijk was.

In Wageningen sprak het voor de 'foute' rector magnificus Mees vanzelf dat alle studenten de loyaliteitsverklaring ontvingen; zo ook, in Groningen, voor de Bulet. Van Vuuren handelde in Utrecht op gelijke wijze – de Senaat, met wiens houding hij het niet eens was geweest, riep hij niet opnieuw bijeen. Dat laatste kon Deelman in Amsterdam niet achterwege laten: hij had notabene zelf de brief aan van Dam ontworpen waarmee de Senaat, enkele 'fouten' als Snijder uitgezonderd, bedreigd had met het beëindigen der universitaire werkzaamheden. Hij riep de Senaat voor donderdag 8 april, de dag dus na Bolkesteins toespraak, in vergadering bijeen. Vóór die vergadering begon, waren aan de secretaris van de Senaat, de Groot, brieven overhandigd waarin bijna de helft van de Amsterdamse studenten op schrift gesteld had dat zij niet bereid waren de loyaliteitsverklaring af te leggen. Deelman deed van dat feit mededeling in de vergadering – discussie stond hij niet toe: hij was 'om'. Dat maakte hij ook duidelijk. Hij zei namelijk dat hij aan de loyaliteitsverklaringen (die nog niet rondgezonden waren) een Senaatsadvies wilde toevoegen waarin tot 'tekenen' aangespoord werd; dat denkbeeld werd met 43 tegen 10 stemmen verworpen. Toen zei Deelman dat hij als rector magnificus de studenten zou berichten dat zij de loyaliteitsverklaring ten allen tijde door middel van een schriftelijk bericht aan hem zouden kunnen intrekken. De vergadering (waaromtrent Snijder een uitgebreid verslag aan *Beaufragter* Schröder zond die het doorstuurde naar het *Reichskommissariat*) eindigde in verwarring; men kwam ook niet tot een uitspraak of men zich conform het jegens van Dam geuite dreigement gedragen zou. Op 9 april werden de loyaliteitsverklaringen, met Deelmans commentaar er bij, aan alle Amsterdamse studenten toegezonden; hun was inmiddels bekend geworden dat, zo Deelman zijn houding al gewijzigd had, zulks voor de overgrote meerderheid der hoogleraren in elk geval niet gold.

Slechts één Senaat was er die het tekenen positief aanbeval: die van Delft. Hier had rector magnificus Dorgelo op 6 april de loyaliteitsverklaringen rondgezonden. De Senaat kwam op dezelfde dag als de Amsterdamse bijeen: donderdag 8 april. Was aan de eerder gestelde voorwaarde dat alle Delftse studenten uit Vught ontslagen zouden zijn, voldaan? Niet ten volle. Van de ca. honderdtien die eind maart nog vastzaten, was op 1 april een kleine

honderd vrijgelaten, maar dertien Delftenaren zaten nog vast, samen trouwens met een kleine dertig studenten uit andere plaatsen – het is mogelijk dat dit studenten waren die in Vught geweigerd hadden, de hun voorgelegde gehoorzaamheidsverklaring af te leggen; mogelijk is evenwel óók dat Rauter en de *Sicherheitspolizei* het verstandig gevonden hadden, als pressiemiddel althans een aantal arrestanten in handen te houden.

Er werd in de Delftse Senaat eerst over gediscussieerd of men ten aanzien van de loyaliteitsverklaring al of niet een advies zou uitgeven. Dorgelo was tegen, een meerderheid was vóór. Een advies dus – welk? Velen voerden het woord maar toen tenslotte de physicus prof. dr. E. C. Wiersma (van wie enkele collega's wisten dat hij op tal van terreinen illegaal werkzaam was) betoogde dat een snelle heropbouw van Nederland vergde dat men de sluiting van de TH zou voorkomen, was de zaak beslist: met 30 stemmen vóór, 11 tegen en 3 blanco sprak de Delftse Senaat uit dat hij de studenten zou adviseren, de loyaliteitsverklaring te ondertekenen.

Het was een zware slag voor de Delftse 'activisten'. Nog in de nacht van donderdag 8 op vrijdag 9 april vervaardigde de Contactgroep der Delftse studenten een gestencild pamflet dat, in duizenden haastig geschreven enveloppen gestoken, aan alle Delftse studenten toegezonden werd. Op vrijdag en zaterdag werden overal in Delft diegenen opgevangen van wie men wist of vermoedde dat zij in het hoofdgebouw van de TH zouden gaan tekenen; verwoede discussies vonden plaats – het werd tenslotte een deinende menigte die op zaterdag door de Delftse politie uiteengedreven werd.

★

Die zaterdag, 10 april, viel de beslissing en deze liet, het land als geheel genomen, aan duidelijkheid niet te wensen over. Er waren bijna veertien-duizendzeshonderd studenten; van hen ondertekenden slechts ruim tweeduizend de verklaring: 14 %. En dat percentage geeft voor de zaterdag een voor van Dam en de bezetter nog iets te gunstig beeld. Wat was namelijk het geval? Van Dams besluit droeg wel de datum 10 maart maar het was eerst op 13 maart afgekondigd en de sluitingsdatum had dus eigenlijk niet 10 maart 13 april moeten zijn. Toen dat eenmaal doordrong, waren er hier en daar studenten die op maandag 12 of dinsdag 13 april alsnog de loyaliteitsverklaring ondertekenden. Welnu, de enige officiële cijfers die wij bezitten, zijn die van de 13de april, niet van de 10de: ruim tweeduizend 'tekenaars' dus. Daarbij merken wij nog op dat zich onder die ruim tweeduizend vermoedelijk enkele honderden bevonden die zich gebonden achtten door de

gehoorzaamheidsverklaring die zij in Vught afgelegd hadden; in totaal was die verklaring daar door ruim vierhonderd studenten ondertekend.

Veruit de laagste percentages 'tekenaars' toonden Nijmegen, Tilburg en de Vrije Universiteit: Nijmegen 0,3, de Vrije Universiteit 1,1, Tilburg 2,2.¹ Van de drie resterende universiteiten had Groningen de minste 'tekenaars': 9,3 %; Utrecht had er 12,6, Amsterdam 17,5 – wij achten het waarschijnlijk dat Deelmans explicatie tot het naar verhouding hoge Amsterdamse percentage bijgedragen heeft. Rotterdam had 11,7 % 'tekenaars', Wageningen 14,6 %, Delft 25,6 %; het Senaatsadvies had dus kennelijk in Delft een zekere uitwerking gehad. En toch: driekwart van de Delftse studenten had tegen de bezetter en van Dam (èn tegen de Senaat van de eigen hogeschool) 'neen' gezegd.

★

Wat nu?

Nijmegen, Tilburg en de Vrije Universiteit gingen op maandag 12 april dicht. Elders werden door enkele Senaten pogingen ondernomen om door het gebeurde een streep te halen. Een groot deel van de Groninger hoogleraren drong op een nieuwe verklaring aan waarin men slechts beloven zou, zich van elke tegen de bezetter gerichte handeling te onthouden; ook de Utrechtse Senaat wenste een nieuwe regeling – drie Utrechtse hoogleraren kregen overigens van van Dam te horen dat de Duitsers 'een massale aanvraag om ontslag minstens met opsluiting van verschillende hoogleraren in een concentratiekamp (zouden) beantwoorden.'² In Amsterdam werd er in een Senaatsvergadering die op maandag 12 april gehouden werd, opnieuw lang en breed over gediscussieerd of men aan de loyaliteitsverklaring een 'endossement' kon toevoegen waaruit o.m. zou blijken dat de ondertekenaar ten allen tijde bevoegd was, de verklaring te herroepen – Deelman (van wie dat denkbeeld afkomstig was) zag er nu niet veel meer in.

In deze 'teken'-crisis heeft wel niemand vreemder gemaneuvreerd dan de Amsterdamse rector magnificus: op 26 maart had hij de brief opgesteld waarin voor het geval de loyaliteitsverklaring niet gewijzigd werd, met een collectieve ontslagaanvraag gedreigd werd; op 8 april, dertien dagen later,

¹ Van de ca. driehonderd zestig katholieke studenten aan de Universiteit van Amsterdam tekenden er op 10 april twee, van de driehonderd vijftig hervormde theologische studenten in het gehele land tien – dat laatste hoewel de Hervormde Synode in tegenstelling tot het Episcopaat geen enkele richtlijn uitgegeven had.

² 'Verslag Universiteit Utrecht' (z.d.), p. 5 (Doc II-811 A, a-24).

had hij voorgesteld, het 'tekenen' aan te bevelen – nu, na de vergadering van 12 april, keerde hij opeens naar het standpunt van 26 maart terug: alle hoogleraren (één, prof. J. Q. van Regteren Altena, had al ontslag gevraagd) moesten hun taak neerleggen. Deelman en zijn assessoren stelden een brief aan van Dam op waarin hem dat meegedeeld zou worden. De Senaat werd voor de 19de bijeengeroepen maar er kwam een kink in de kabel: president curator Voûte (die wel door Snijder gewaarschuwd zal zijn) verbood alle Senaatsvergaderingen. Dat baatte in zoverre niet dat Deelman en zijn assessoren op voorstel van prof. Th. Limperg, decaan van de economische faculteit, besloten, de vastgestelde brief tòch te verzenden maar dan 'namens' de Senaat; alle overige Senaten in den lande ontvingen er afschrift van.

Na de April-Meistakingen zou deze zaak aan de Amsterdamse Universiteit tot een nieuwe crisis leiden.

★

Wanneer er één lichaam in den lande was dat de afwijzing van de loyaliteitsverklaring betreurde, dan wel het college van secretarissen-generaal (met Spitzten als enige uitzondering). In tegenstelling tot enkele Senaten twijfelden de secretarissen-generaal er niet aan, hoe de bezetter zou reageren als men er niet met kunst en vliegwerk alsnog in slaagde, het percentage 'tekenaars' belangrijk verhoogd te krijgen. Was dat mogelijk? Theoretisch zeer zeker. De studenten konden immers, al hadden zij dan geen zekerheid hun studie te kunnen voortzetten, de loyaliteitsverklaring ook na 13 april ondertekenen.¹ In het college werd gemeend dat elk van de leden zich daar persoonlijk moeite voor moest gaan geven. Enkeligen gingen op verzoek van van Dam pogingen ondernemen om vooraanstaande Nederlanders er toe te bewegen, in een gemeenschappelijke verklaring een beroep op de studenten te doen om hun houding te wijzigen; succes hadden zij niet. Met kenmerkende overschatting van de invloed die van hem kon uitgaan, vatte Hirschfeld het plan op om de studenten van de Rotterdamse hogeschool (waar hij zelf gestudeerd had) persoonlijk toe te spreken; hij ging evenwel eerst in Rotterdam bij Gonggrijp zijn licht opsteken en deze maakte hem duidelijk dat hij er wijs aan zou doen, dat optreden na te laten – Hirschfeld liet de zaak toen maar rusten.

★

¹ In totaal is dat tussen 13 april en 5 mei door ruim tweehonderdvijftig studenten gedaan, onder wie honderdvijftig Amsterdammers.

Wie dat niet deed, niet *kon* doen, was de bezetter. Voor hem stond vast, enerzijds dat collectieve, tegen hem gerichte stappen van de hoogleraren volstrekt onaanvaardbaar waren, anderzijds dat alle studenten-weigeraars in het kader van de arbeidsinzet naar Duitsland overgebracht moesten worden. Dat waren er, rekening houdend met diegenen die na 13 april 'tekenden', bijna twaalfduizendvijfhonderd. Wat moest men nadien voor de 'tekenaars' doen? Ter wille van nog geen drie-en-twintighonderd studenten kon men bezwaarlijk, afgezien nog van drie hogescholen (Rotterdam, Delft en Wageningen), ook nog drie universiteiten (Amsterdam, Utrecht en Groningen) in stand houden! Eén universiteit leek Wimmer voldoende: Amsterdam; *'auf längere Sicht gesehen, erschien mir'*, schreef hij aan Seyss-Inquart, *'diese jetzige Entwicklung nur begrüßenswert'*, immers: de meesten die, als Duitsland de oorlog won, hoger onderwijs wilden volgen, zouden dan in Duitsland moeten gaan studeren. Eén suggestie had Wimmer nog te doen: *'In Aussicht genommen werden könnte die Errichtung einer germanischen (Reichs-?) Universität in Leiden durch den Reichskommissar unter finanzieller Beteiligung des deutschen und des niederländischen Staates'*. Bij Wimmers voorstel, Amsterdam tot enige universiteit te maken, tekende Seyss-Inquart aan: *'abwarten wo die Universitäten von sich aus den Betrieb aufnehmen'*, bij zijn suggestie ten aanzien van een 'Germaanse' universiteit in Leiden: *'zurückstellen'*.¹

Wat nu het optreden tegen de studenten-weigeraars betreft: het drong spoedig tot de bezetter door dat verscheidenen van die weigeraars ergens in het Nederlandse bedrijfsleven een functie trachtten te krijgen teneinde tegen uitzending naar Duitsland beschermd te zijn. De beste wijze om dit tegen te gaan, leek Seyss-Inquart een politioneel, dus door Rauter uitgevaardigd verbod om studenten-weigeraars in dienst te nemen, anders gezegd: *alle* weigeraars dienden naar Duitsland gezonden te worden.

Teneinde dat voor te bereiden had de *Sicherheitspolizei* al op 14 april getracht, de studentenkartotheken van de Vrije Universiteit en van Nijmegen in beslag te nemen. Dat lukte bij de Vrije Universiteit (men had er verzuimd de kartotheek te vernietigen), in Nijmegen wisten de administrateur en de pedel de *Sicherheitspolizei* te misleiden: deze kreeg stukken in handen waar ze weinig aan had. Tilburg liet men even met rust: de bezetter en van Dam hoopten toen nog dat de Katholieke Economische Hogeschool van het besluit, alle activiteit te staken, zou terugkomen. Later in april begonnen de gewestelijke arbeidsbureaus met het rondzenden van de eerste oproepen aan studenten-weigeraars om zich voor de arbeidsinzet te laten keuren – men had

¹ Brief, 20 april 1943, van Wimmer aan Seyss-Inquart (VuJ, 071648-54).

de naam- en adreslijsten via van Dam ontvangen: namen en adressen van de leidende 'activisten' onder de Amsterdamse studenten (de namen zullen wel van het Studentenfront der NSB afkomstig geweest zijn), van de twee-en-veertig Utrechtse studenten die door van Vuuren voor een half jaar van de universiteit verwijderd waren, en, tenslotte, van alle Groninger studenten voorzover hun familienaam met een E of een F begon (daar had de Burlet met zijn 'foute' pedel voor gezorgd).

Meer nog. In Vught bevonden zich nog steeds veertig studenten. Met hen hadden althans Schmidt (de man van de arbeidsinzet) en Rauter geen consideratie meer. Samen met een rest van ruim honderd jongeren uit de twaalfhonderd die op 9 februari gegrepen waren (de overigen waren geleidelijk vrijgelaten), werden die veertig studenten achter Wimmers rug om op 20 april op transport naar Duitsland gesteld; zij belandden in een kamp van de *Junkers*-vliegtuigfabrieken dicht bij Straatsburg – een jaar later zaten zij er nòg, zulks tot ergernis van van Dam die kort vóór de rode april bij enkele gelegenheden op gezag van Wimmer met nadruk verzekerd had dat alle studenten uit Vught weer op vrije voeten waren. Dat zij zonder uitzondering vrijgelaten waren of alsnog zouden worden, was aan van Dam, zo schreef zijn chef hoger onderwijs, jhr. op ten Noort, verbitterd aan een relatie, niet minder dan zeven maal verklaard dan wel toegezegd. 'Ik ben', aldus op ten Noorts klacht, 'na al deze maanden' (sinds begin december) 'steeds zo goed mogelijk te hebben gestreefd naar een goede, strakke, het gezag handhavende en toch onze instituten sparende oplossing' (een onmogelijke opgave!)

'in een stemming van razernij aangeland. Om beurten zou ik een uur willen schelden op de vlegels van studenten en slappelingen van professoren enerzijds en op de eeuwig onbetrouwbare Duitsers met hun afgrijselijk systeem van *General-kommissariate* die elkaar steeds tegenwerken anderzijds; terwijl de NSB zowel in het ene als in het andere uur een veeg uit de pan zou kunnen krijgen . . . Ik moet er bij zeggen dat mijn chef prof. van Dam alles lakoniek opvat dan ik.'¹

Hoe wij de in deze ontboezeming voorkomende term 'vlegels van studenten' interpreteren moeten, is duidelijk, maar wat bedoelde op ten Noort met zijn 'slappelingen van professoren'? Tweeërlei, dunkt ons: ten eerste dat er te weinig hoogleraren waren die, als van Vuuren in Utrecht, hun 'gezag' hadden doen gelden (alsof dat gebaat zou hebben!), ten tweede dat de hoogleraren als groep de indruk gewekt hadden, achter de studenten aan te lopen en zulks bovendien aan enkele universiteiten en hogescholen

¹ Brief, 27 april 1943, van L. P. D. op ten Noort aan G. C. Labouchère (Doc I-1242, a-2).

in een vreemde zig-zag-koers. Inderdaad, een consequente houding had men slechts kunnen ontwaren bij de universitaire autoriteiten en de Senaat van Nijmegen en, in haast dezelfde mate, bij die van de Vrije Universiteit waar slechts op twee punten enig zelfverwijt bleef knagen: dat men aan de studenten de loyaliteitsverklaringen toegezonden had en dat verzuimd was de studentenkartotheek te vernietigen.

De risico's die men vooral in Nijmegen en aan de Vrije Universiteit aanvaard had, waren niet gering. De studenten-weigeraars gingen individueel min of meer schuil in de massa, maar de universitaire besturen en, op de keper beschouwd, ook de Senaten vormden vrij kleine lichamen waarvan de leden man voor man bekend waren – de Senaten hadden zich bovendien in Groningen, Utrecht, Amsterdam, Wageningen, Delft en zelfs in Nijmegen (er zat daar één Rijksduitser bij die Nazi was) moeten uitspreken in aanwezigheid van lieden die elk woord aan de vijand konden overbrieven; ten aanzien van de discussies in de Amsterdamse Senaat, waar Snijder als ver-rader van zijn collega's optrad, is dat inderdaad geschied (het is stellig ook elders gebeurd, maar alleen in Sniijders geval zijn de bewijzen bewaard-gebleven). De hoogleraren waren dus in veel sterker mate individueel kwetsbaar dan de studenten. Wij zullen het wel in de eerste plaats daaraan moeten toeschrijven dat er in de tweede helft van april, toen Nijmegen, de Vrije Universiteit en Tilburg gesloten waren, slechts één Senaat was die aan van Dam, en dus aan de bezetter, deed weten dat zijn leden niet bereid waren de vernederende positie van docent te zijn louter ten behoeve van 'tekenaars', te aanvaarden: de Amsterdamse. Misschien zouden ook wel andere Senaten dat voorbeeld gevolgd hebben, maar voor het daartoe kwam, waren de April-Meistakingen een feit.

★

Wij hebben bij onze aanloop tot de April-Meistakingen nu drie gebeurtenissen behandeld: de protest-demonstratie der artsen, de aanslag op het Amsterdamse bevolkingsregister en de strijd om de loyaliteitsverklaring der studenten. Ze zijn alle drie van invloed geweest op het doen ontstaan van de atmosfeer waarin zich, zoals wij het eerder formuleerden, de explosie der April-Meistakingen voordeed. Wij willen die invloed overigens niet overschatten en in elk geval erkennen dat de honderdduizenden die eind april het werk neerlegden, niet simpelweg een 'voorbeeld' volgden dat hun door de artsen, de plegers van de aanslag in Amsterdam en de overgrote meerder-

heid der studenten gegeven was: die honderdduizenden reageerden vanuit hun *eigen* levenssituatie, d.w.z. in de eerste plaats vanuit het gevoel dat de bezetting in den lande een ondragelijke situatie geschapen had. Talrijke elementen die tot dat gevoel bijdroegen, hebben wij in de voorafgaande hoofdstukken reeds behandeld: de Jodendeportaties, de meedogenloze vervolging van allen die verzet pleegden, het executeren van volmaakt onschuldige gijzelaars, de systematische protectie van de NSB en van een gehele reeks 'foute' organisaties en instellingen – het versterkte, al stompte men ook af, telkens opnieuw de overtuiging dat elke week dat de bezetting langer duurde, een week teveel was.

En er was meer dat tot die overtuiging bijdroeg.

Bombardementen / Schaarste

Ook de oorlogshandelingen zelf eisten in Nederland steeds meer slachtoffers: de Geallieerde luchtactiviteit nam in de lente van '43 toe. Men was dankbaar voor het feit dat in de eerste vier maanden van '43 veel meer Geallieerde toestellen, de meeste op doortocht naar Duitsland, boven Nederland verschenen dan in de laatste vier van '42 (het aantal steeg van ruim 2 500 tot bijna 4 000), maar daarbij moest aanvaard worden dat verscheidene malen bombardementen op doelen in Nederland uitgevoerd werden waarbij veel slachtoffers vielen onder de burgerbevolking. Begin december had de grote aanval op de Philipsfabrieken te Eindhoven ook al aan bijna honderdvijftig burgers het leven gekost, maar daar stond toen tegenover dat aan een belangrijk bedrijf dat in ruime mate voor de vijand werkte, zware schade toegebracht was. De bombardementen die in maart en april '43 uitgevoerd werden, leken veel minder zinvol: op 30 maart een tweede aanval op Philips¹ – twintig doden; op 31 maart kort na één uur 's middags een goeddeels mislukt bombardement op Rotterdam – meer dan driehonderd doden; op 16 april 's avonds een bombardement, eveneens mislukt, op de werkplaatsen van de spoorwegen te Haarlem – vijf-en-tachtig doden.

Het is, dunkt ons, vooral het bombardement van Rotterdam geweest dat tot veel kritiek aanleiding gaf. Het was het eerste bombardement dat door de Amerikaanse *Eighth Air Force* op een doel in Nederland uitgevoerd werd. Bijna 100 Amerikaanse bommenwerpers waren er in Engeland voor op-

¹ Bij deze gelegenheid werden de telefooncentrale van Philips en ongeveer een zesde van de gloeilampenfabriek verwoest.

gestegen om van grote hoogte (meer dan 8 km) een z.g. precisie-aanval uit te voeren. Doelwit was de grote werf van Wilton-Fijenoord. Door de sterke bewolking kon evenwel twee-derde van de bommenwerpers dat doel niet vinden, een-derde méénde het gevonden te hebben maar vergiste zich in de geografie van de Rotterdamse haven.¹ Het gevolg was niet alleen dat objecten getroffen werden die minder belangrijk waren dan Wilton-Fijenoord² maar vooral ook dat de meeste bommen in dichtbevolkte wijken van Rotterdam-west terechtkwamen. Er vielen driehonderdzes-en-twintig doden, ca. vierhonderd Rotterdammers raakten ernstig gewond, niet minder dan twintigduizend werden dakloos. 'De stemming lijkt veel op die van mei '40', noteerde een Rotterdammer in zijn dagboek.³ 'Alles zegt', zo schreef een ander in een brief: 'dan maar liever *niet* vrij, als dat zó moet gaan.'⁴ De illegale pers had geen behoefte, de Amerikanen in bescherming te nemen. 'Het van geringe hoogte bombarderen zoals de Engelsen zo perfect bij Philips hebben verricht, is', merkte *Het Parool* op,

'een volkomen verantwoorde techniek, ook al zullen ook bij dergelijke bombardementen slachtoffers vallen, maar het van grote hoogte bombarderen (*high level*), zoals de Amerikanen bij voorkeur doen, is zeer riskant gebleken. Het is te hopen dat deze methode in den vervolge ook niet meer boven de bezette gebieden zal worden toegepast'⁵ -

hopen kon men dat, maar men was er niet zeker van. Niet alleen in maar ook buiten Rotterdam gingen velen zich angstig afvragen of de bevrijding straks met soortgelijke verschrikkingen gepaard zou gaan.⁶

★

¹ Wij aanvaardden dienaangaande de conclusies van A. J. A. Hermans, gepubliceerd in het *Maandorgaan van de Documentatiegroep '40-'45*, no. 80 (januari 1971). ² Op Wilton-Fijenoord werd op 4 april een aanval uitgevoerd door lichte Engelse bommenwerpers. ³ *Dagboekfragmenten 1940-1945*, p. 246. ⁴ Aangehaald in J. J. G. Boot: *Burgemeester in bezettingstijd*, p. 137. ⁵ *Het Parool*, 52 (10 mei 1943), p. 7. ⁶ In Amsterdam werden midden in de nacht van 26 op 27 april honderdduizenden gewekt door het snel in kracht toenemend fluitend geluid van een neerstortend groot vliegtuig waarvan een ieder dacht: 'het komt op *mijn* huis terecht.' Bij die gelegenheid stortte een Engelse bommenwerper op het Carltonhotel en omgeving neer. In dit hotel was de *Luftgau-Holland* gevestigd. De bureaus van deze militaire dienst brandden uit, zo ook het bureau van het *Feldkriegsgericht der Luftwaffe* (deze Duitse diensten werden naar het gevorderde hoofdgebouw van de Nederlandse Handel-Maatschappij verplaatst) en het aangrenzende hoofdkantoor van het Gemeentelijk Bureau voor Sociale Zaken; daar gingen o.m. het waardevolle archief en vrijwel de gehele lopende administratie verloren.

Dan was er (wéér een factor die de stemming bepaalde, en een hoogst belangrijke bovendien) het dalen van de levensstandaard. In de zomer van '42 dacht men dat nu toch wel alles 'op de bon gekomen' was wat daarvoor in aanmerking kwam, maar neen: in september werd de rantsoenering uitgestrekt tot melk en karnemelk, in december tot appels en zuidvruchten (*als* die er waren), in maart tot alle tabakssurrogaten en tot haring (die vrijwel niet te krijgen was). In talloze gezinnen werd overigens wekelijks niet voldoende verdiend om het z.g. distributiepakket aan levensmiddelen te kopen; wie zich die rantsoenen wél kon aanschaffen maar niet in de gelegenheid was (of er bezwaar tegen had) om af en toe iets 'zwart' bij te kopen, liep overigens veelal óók een groot deel van de dag met een gevoel van honger rond; men kreeg vooral veel te weinig vetten en te weinig eiwitten. De factoren die de toenemende voedselschaarste bepaalden en de gevolgen die deze schaarste had, zullen wij in ons volgende deel beschrijven – hier willen wij slechts wijzen op het tekenend feit dat voor een Duitse ambtenaar een overplaatsing naar bezet Nederland (*'das steinreiche Holland'* heette het vóór de oorlog) als regel een zware deceptie werd: hij kreeg er dezelfde rantsoenen als de Nederlander; hoe hij daarop reageerde, werd in april '43 door een van de medewerkers van *Generalkommissar* Schmidt weergegeven met de woorden: *'Es ist ja fast eine Strafe, als Reichsdeutscher in den Niederlanden tätig zu sein!'*¹

Te weinig voedsel dus. Óók te weinig kleding en schoeisel – en te weinig brandstof (de winter van '42-'43 was gelukkig niet streng). De simpelste gebruiksvoorwerpen waren niet meer te krijgen. Het leidde alles tezamen vooral voor de brede massa der laagstbetaalden in de grote en kleine steden tot een grauw bestaan, dat met name voor de huisvrouwen van maand tot maand moeilijker werd. Velen hadden het gevoel dat hun vitaliteit-zelf aangetast werd – men werd moe, men werd prikkelbaar. En aan wie de schuld voor die misère die nu al bijna drie eindeloos lijkende jaren duurde? Aan 'de Moffen'.

★

Zijn wij er nu? Neen, nog niet. Twee factoren hebben wij nog te behandelen. De eerste wordt gevormd door de afbraak van gehele stadswijken en de evacuatie van haar tienduizenden bewoners – een proces dat door de betrokkenen als een ramp ervaren werd maar daarnaast ook aan vele anderen de

¹ Notitie, 13 april 1943, van E. Eftger voor Schmidt (*GKzBV, Stab, 1 f*).

indruk gaf dat de bezetter, als hij dat militair noodzakelijk achtte, Nederland eenvoudig tot de grond zou afbreken. De tweede factor waar wij dieper op in moeten gaan, is de arbeidsinzet. Hij zal ons rechtstreeks naar de April-Meistakingen leiden.

Evacuatie en afbraak

In hoofdstuk 2 van dit deel wezen wij er op dat de Duitse militaire autoriteiten het hoogst plausibel achtten dat de grote landingen die de Engelsen en Amerikanen aangekondigd hadden, mede en misschien wel in de eerste plaats op de Nederlandse kust zouden plaatsvinden. Walcheren werd het meest bedreigd geacht; vandaar dat in augustus '42 ruim tienduizend bewoners dat eiland moesten verlaten. Daarbij was een splitsing aangebracht; het maatschappelijk productieproces moest doorgaan, maar de Duitse verdedigers van het eiland wensten niet gehinderd te worden door de aanwezigheid van volwassenen die in dat proces geen rol meer speelden: gepensioneerden, ouden van dagen en verpleegden. Bovendien moesten in gebieden waar de Duitsers de *Atlantikwall* gingen bouwen, de huizen afgebroken worden; alle bewoners moesten er verdwijnen, waarbij zij evenwel, voorzover zij niet tot de groepen behoorden die het eiland dienden te verlaten, het recht kregen elders op Walcheren hun intrek te nemen. De evacuaties werden door het Bureau Afvoer Burgerbevolking ter hand genomen, zulks uiteraard met inschakeling van de gemeentebesturen die een nieuwe taak toegewezen kregen: voorzover nodig (in de meeste gevallen slaagden de betrokkenen er in, zèlf een nieuw onderkomen te vinden) moesten zij op Walcheren woonruimte vorderen en voor een kwart van de van het eiland geëvacueerden moesten gemeentebesturen in Noord-Brabant hetzelfde doen.

Dit was slechts een begin. Het stond in de zomer van '42 binnen het Duitse militaire apparaat al vast dat aan de gehele kust van Noord- en Zuid-Holland op grote schaal ontruimingen moesten plaatsvinden, maar de Britse aanval op Dieppe (19 augustus) deed de *Wehrmachtbefehlshaber*, generaal Christiansen, nog eens extra stilstaan bij de positie van Den Haag. Met zijn eigen staf had hij in de lente van '42 Den Haag al verlaten en zich in Hilversum gevestigd teneinde voor het geval de Geallieerden in of bij Scheveningen zouden landen, niet van zijn bewegingsvrijheid beroofd te zijn. Maar dreigde dat laatste gevaar dan niet ook voor het *Reichskommissariat* en voor de Nederlandse departementen? Seyss-Inquart had in de eerste maanden van '42 overwogen, het gehele *Reichskommissariat* naar Arnhem te verplaatsen, maar toen hij eind maart '42 Hitlers algemene directief ontvangen had waar-

uit hem bleek dat de *Führer* wenste dat ook in West-Europa geen Duitser een meter grond zou prijsgeven, was hij tot de overtuiging gekomen dat de verplaatsing van het *Reichskommissariat* niet wenselijk was; hij beseftte dat die evacuatie de massa van het Nederlandse volk er van zou overtuigen dat de bezetter bij voorbaat er aan wanhoopte, zich bij een Geallieerde landing te kunnen handhaven. Het waren dus *politieke* overwegingen die Seyss-Inquarts beleid bepaald hadden – overwegingen evenwel die voor de *militair* Christiansen geenszins van doorslaggevende betekenis waren. Na Dieppe ging deze dan ook nieuwe aandrang op Seyss-Inquart uitoefenen om met het gehele Duitse en Nederlandse bestuursapparaat uit Den Haag weg te gaan: het mocht dan waar zijn dat het in de zomer van '42 niet tot een grote Geallieerde landing in Nederland gekomen was, maar voor de zomer van '43 achtte Christiansen die landing vrijwel zeker – daar moest men zich op instellen. Seyss-Inquart deed toen een stap in zijn richting: de meeste Nederlandse departementen en enkele centrale overheidsdiensten zouden met de afdelingen van de *Generalkommissariate* van Wimmer (*Verwaltung und Justiz*) en Fischböck (*Finanz und Wirtschaft*) naar het midden en oosten des lands verplaatst worden, maar Seyss-Inquart zou met zijn eigen staf en met Schmidts *Generalkommissariat zur besonderen Verwendung* in Den Haag blijven; er werd voor Schmidt een uitzondering gemaakt omdat gemeend werd dat men alleen van Den Haag uit de nodige leiding kon geven aan de Nederlandse pers – hier vloeide uit voort dat ook het departement van volksvoorlichting en kunsten in Den Haag zou blijven. Zo ook Rauter en met deze alle onder hem ressorterende instanties waarvan de staf van de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD* de belangrijkste was – daar hing dan weer mee samen dat, terwijl Binnenlandse Zaken Den Haag verlaten moest, de rijksinspectie van de bevolkingsregisters, welke collecties dagelijks door de *Sicherheitspolizei* geraadpleegd werden, in Den Haag diende te blijven.

Christiansen vond dit een onverantwoorde opzet en Seyss-Inquart moest er dus rekening mee houden dat de *Wehrmachtbefehlshaber* via het *Oberkommando der Wehrmacht* bereiken zou dat hij, de *Reichskommissar*, tóch Den Haag moest verlaten. Tegen dat gevaar dekte Seyss-Inquart zich door contact op te nemen met Himmler. Natuurlijk beseftte Seyss-Inquart dat dan in en bij Den Haag wél speciale maatregelen getroffen moesten worden: hij ontwikkelde het denkbeeld om er twee gebieden: één bij Scheveningen, één bij 'Clingendaal' (de buitenplaats die hij bewoonde) tot '*Stützpunkte*', kleine vestingen dus, uit te bouwen; er zou daar een apart garnizoen komen, bestaande uit SS-eenheden. Himmler vond dat een voortreffelijke gedachte en hij deed, na Hitlers accoord verworven te hebben, Seyss-Inquart medio februari '43 weten dat Rauter commandant van de twee *Stützpunkte* diende

te worden – tegen dat laatste opperde Seyss-Inquart bezwaren: het was toch te dwaas dat, als door een Geallieerde invasie de grootste onrust in het gehele land zou ontstaan, de *Höhere SS- und Polizeiführer* zijn aandacht zou moeten concentreren op de verdediging van twee *Stützpunkte*! Inderdaad, het bevelhebberschap van Rauter ging niet door. De bouw van de twee *Stützpunkte* werd ter hand genomen; zoals wij reeds eerder vermeldden, kregen zij een vaste bezetting van een compagnie van het *SS-Wachbataillon Nordwest* – het garnizoen zou in geval van nood natuurlijk uitgebreid worden.

★

In geen enkele stad in het midden of oosten des lands waren voldoende grote gebouwen vrij om er alle departementen die verplaatst moesten worden, onder te brengen. Had men in Utrecht of Arnhem die ruimte niet kunnen vorderen? Natuurlijk wel: daar waren kantoorgebouwen genoeg. Men moet dan ook in het feit dat Seyss-Inquart de departementen niet toestond, zich tezamen in één stad te vestigen, maar integendeel bepaalde naar welke verschillende steden zij dienden te gaan, een aanwijzing zien dat de *Reichskommissar* van de z.g. *militaire* noodzaak der evacuatie gebruik maakte om een *politiek* doel te bereiken: het uiteenslaan van het centrale Nederlandse bestuursapparaat.

Dat de secretarissen-generaal als college waren blijven bijeenkomen, had Seyss-Inquart van meet af aan met lede ogen aanschouwd; van vijf van de negen secretarissen-generaal (Frederiks, Hirschfeld, Six, Spitzen en Verwey) wist hij dat zij met verlangen naar de bevrijding van Nederland uit-zagen; voor de twee hoofdambtenaren die als regel de beraadslagingen van het college bijwoonden: Postma (belastingdienst) en Rietveld (afwikkeling der defensie-aangelegenheden) gold hetzelfde – en onder die tegenstanders van de drie NSB'ers in het college (Goedewaagen, Rost van Tonningen en Schrieke) schaarde zich menigmaal ook van Dam. Bovendien was het de *Reichskommissar* natuurlijk bekend dat door de hoofdambtenaren van de meeste departementen menigmaal druk onderling overleg gepleegd werd of men de uitvoering van bepaalde maatregelen kon vertragen – er waren maar twee departementen die volslagen 'fout' waren: Volksvoorlichting en Kunsten (Goedewaagen) en Bijzondere Economische Zaken (Rost); van Dam had slechts enkele 'foute' hoofdambtenaren benoemd en Schrieke had dat, wat zijn eigenlijke departement betrof, geheel nagelaten. Welnu: al die de bezetter onwelgevallige contacten zouden bemoeilijkt worden indien de departementen her en der verspreid werden; dat paste ook niet slecht bij het

einddoel dat Seyss-Inquart voor ogen bleef staan: Nederlands opgaan in het Derde Rijk.¹

In oktober '42 werd aan de secretarissen-generaal meegedeeld dat zij er rekening mee moesten houden dat zij met al hun ambtenaren Den Haag zouden moeten verlaten. Begin november spraken zij er voor het eerst over in hun vergadering en het hoofd van de Rijksgebouwendienst die aan het beraad deelnam, wees er daar op dat in totaal ca. twintigduizend ambtenaren onder die evacuatie zouden vallen. Er werden protesten geuit en deze leidden er toe dat Wimmer eind november alle secretarissen-generaal alsmede Postma en Ringers, de algemeen gemachtigde voor de wederopbouw en de bouwnijverheid, voor een bespreking ontving; die wederopbouw was gestaakt en 'gebouwd' werd er vrijwel alleen aan de *Atlantikwall*. Een en ander had de positie die Ringers kort na de capitulatie met zoveel ambitie aanvaard had, niet aantrekkelijker gemaakt – hij had een tegenwicht gevonden in zijn illegale contacten: hij was immers een van de vijf leden van het Nationaal Comité. Bij de bespreking op Wimmers bureau was evenwel nog een Nederlander aanwezig die wij in hoofdstuk II van deel 4 al noemden: F. L. Rambonnet, in de zomer van '40 de 'secretaris' of 'adjutant' van Rost van Tonningen.

Rambonnets ster was met die van Rost gestegen. Hij fungeerde op het departement voor bijzondere economische zaken (Rost was als president van de Nederlandse Bank vaak in Amsterdam) als plaatsvervangend secretaris-generaal, hij was gevolmachtigde voor de oorlogsschade geworden en had zich voorts door Rost enkele commissariaten laten toeschuiven bij gelijkgeschakelde maatschappijen als de Centrale Arbeiders- en Levensverzekering-bank; daar deelde hij in feite de lakens uit. Hij was een capabel organisator – en graag bereid, medewerking te verlenen aan Seyss-Inquarts opzet om het gros van de Haagse departementen her en der te verspreiden. Ook daartoe had hij zich, vermoedelijk weer via Rost, naar voren laten schuiven: Seyss-Inquart had een Duitse *Räumungskommissar* benoemd, Rambonnet kreeg aan

¹ 'Ik (had) persoonlijk', aldus na de oorlog Snijder, president van de Kultuurraad, 'sterk de indruk dat . . . het verbreken van het nauwe contact der departementen Seyss niet onwettig was, omdat op die wijze de suggestieve kracht van het gesloten begrip 'Staat' en 'Den Haag' als zetel der regering, enigszins verbroken werd. Toen mij werd gezegd dat ook de Kultuurraad (die oorspronkelijk in Scheveningen gevestigd was) verplaatst moest worden, en ik daarover met Seyss sprak, heb ik het ook geriskeerd hem open te zeggen wat ik van deze dislocatie en de z.g. 'militaire noodzaak' dacht. Seyss ging daarop echter niet in. Hij zei slechts dat het 'ook militair noodzakelijk was – Na, und sonst wird es ja auch nicht schaden', voegde hij er nog aan toe.' (G. A. S. Snijder: 'Gesprekken met Seyss-Inquart' (maart 1947), p. 12, Doc I-1603, d-2)

Nederlandse kant de bevoegdheid, de daarvoor in aanmerking komende departementen met bekwame spoed te verplaatsen. Het had hem niet veel moeite gekost, daar de nodige schema's voor op te stellen.

Wimmer dan, zei in die eerste algemene bespreking terzake (27 november) dat, aldus Ringers' verslag¹, 'het gehele regeringsapparaat, dus Duits en Nederlands, zou verhuizen naar het oosten des lands', nl. naar 'de driehoek Deventer-Zutphen-Apeldoorn'; Justitie zou evenwel naar Utrecht gaan en Sociale Zaken naar Amsterdam, 'daar men van oordeel is dat dit departement daar moet zijn waar veel arbeiders werken.' Na deze mededelingen (die niet geheel nieuw waren) zette Frederiks de tegenaanval in; hij merkte op, aldus weer Ringers, 'dat een vertrek van Nederlandse en Duitse regeerders uit Den Haag naar het oosten een funeste invloed op de geestesgesteldheid . . . zou hebben. Dank zij het beleid van de Nederlandse bestuurders wordt het volk in toom gehouden; indien zij dan aftrokken, dan zal de groep der Hogendorpjes' ('hij zeide *'Hogendorpchen'*', voegde Ringers in zijn verslag toe) 'die zich nu reeds voorbereiden om op te treden wanneer de ommekeer komt, driester het hoofd omhoog steken en verdere onrust zaaien ten nadele van het (Duitse) Rijk en Nederland.' Hirschfeld viel Frederiks bij: ook hij was er 'zeker van . . . dat het volk verward zal zijn als de *Führung* gediscloceerd wordt.' Konden de departementen, vroeg van Dam, *als* er al dislocatie nodig was, niet in een andere 'driehoek' blijven: Rotterdam-Amsterdam-Utrecht? Postma sprak zich tegen *elke* verplaatsing uit; zijn schatting was dat als de verhuizing doorging, zijn dienst vijf maanden lang geen belastingen zou ontvangen. Onzin, zei Rambonnet: hij had de gehele verplaatsing al voorbereid, 'ernstige gevolgen' waren niet te duchten, 'het volk praat er veertien dagen over en is er dan aan gewend.'

Korte tijd later, op 30 november en 1 december, pleegden de secretarissen-generaal onderling overleg. Met uitzondering van Rost had elk hunner een stuk opgesteld waarin de 'technische bezwaren' die aan de verplaatsing van het eigen departement vastzaten, opgesomd werden. Rost veegde al die kritische opmerkingen van de tafel. 'Wanneer men', zei hij, 'in het afgebrante Rusland rondziet' (hij had dat als president van de Oostcompagnie gedaan) 'en ziet wat de Duitsers daar tot stand brengen, dan is het kinderachtig te beweren dat wij in ons land zo'n verhuizing niet tot stand zouden weten te brengen'²; zou ooit, aldus zijn waarschuwing, in Nederland '*a charming war*' gevoerd worden' (Frederiks interrumpeerde: 'U bedoelt zeker '*ein frischer fröhlicher Krieg*'?'), dan zou 'heel Den Haag wel platgebrand

¹ J. A. Ringers: 'Verslag van de besprekingen betr. de evacuatie der departementen, 27 november-3 december 1942' (7 dec. 1942) (Collectie-E. E. Menten). ² A.v., p. 5.

worden¹ – maar Goedewaagen liet ‘kameraad’ Rost in de steek: ‘hij zou’, zei Goedewaagen ‘wel tien jaar propaganda nodig hebben om de slechte gevolgen van een zodanige evacuatie juist op dit ogenblik’ (de Geallieerden waren in Marokko en Algerië geland, het Duitse Zesde Leger zat bij Stalingrad ingesloten) ‘te herstellen.’²

Begin december staken de vier vóór de bezetting benoemde secretarissen-generaal die nog in functie waren: Frederiks, Hirschfeld, Six en Spitzzen, de hoofden bijeen. Voor hun onderling beraad nodigden zij Verwey niet uit, van Dam daarentegen wél (deze bezat hun vertrouwen en kon Seyss-Inquart benaderen) en bovendien Postma, Ringers, Louwes en de directeur-generaal van waterstaat, dr. ir. L. R. Wentholt. De vraag kwam ter sprake of men zou aftreden. Louwes ontried dat: dan zou er ‘een chaos’ komen, ‘doordat de gevallen gaten door NSB’ers zullen worden gevuld.’ Ringers werd om zijn mening gevraagd. Deze adviseerde te wachten tot ‘de plannen van Rost’ (beter: van Rambonnet) bekend waren; zouden die tot ‘een volkomen desorganisatie van het bestuursapparaat’ leiden, dan moest men alle medewerking weigeren. Van Dam was het daarentegen met Louwes eens; hij wees er op dat Goedewaagen en Schrieke bij Mussert in ongenade gevallen waren – werden die en anderen door ‘echte’ NSB’ers vervangen, dan was zijn verwachting: ‘de terreur gaat beginnen.’ In dat verband wees Louwes op Musserts bekende voornemen, dienstplichtigen op te roepen voor de strijd aan het Oostelijk front. ‘Die wil Hitler niet hebben’, zeiden sommigen – anderen betwijfelden dat. Frederiks hakte de knoop door: aftreden mocht men alleen als er een regering-Mussert kwam – zo ver was het nog niet, men moest dus aanblijven. ‘Hij erkent en wendt zich daarbij inzonderheid tot mij’, aldus Ringers in zijn verslag,

‘dat er reeds veel redenen zijn geweest om heen te gaan, maar telkenmale was er weer de overweging dat het landsbelang dit verbood. Hij mist in het bijzonder de aanwezigheid van jhr. van Karnebeek wiens raad hij ten allen tijde kon inwinnen³ en toen hij de laatste nacht in zo grote moeilijkheden doorbracht, kwam hij pas tot rust toen hij zich ging afvragen: ‘Wat zou jhr. van Karnebeek mij in dit geval geraden hebben?’ Hij was overtuigd dat deze gevorderd zou hebben, te blijven⁴ – en men bleef.⁵

¹ A.v., p. 9. ² Csg: Notulen, 30 nov. 1942. ³ Van Karnebeek was begin '42 overleden. ⁴ J. A. Ringers: ‘Verslag van de besprekingen betr. de evacuatie der departementen . . .’, p. 14–16. ⁵ De aangehaalde stukken tonen aan hoe zwaar de vóór de bezetting benoemde secretarissen-generaal aan de dislocatie der departementen getild hebben. Er is ons geen enkele overeenkomstige discussie bekend over de behandeling der politieke gevangenen of over de Jodendeportaties.

De dislocatie ging door – met dien verstande dat, gelijk reeds aangeduid, Volksvoorlichting en Kunsten in Den Haag bleef en dat Hirschfeld via zijn invloedrijke relaties binnen het *Reichskommissariat* wist te bereiken (stellig tot grote ergernis van Rost en Rambonnet) dat de kern van zijn twee ‘economische’ departementen niet behoefde te evacueren; de rest ging met enkele rijksbureaus van handel en nijverheid naar Amersfoort waar ook enkele Duitse toezichthoudende instanties hun intrek namen. Binnenlandse Zaken, Algemene Zaken, Justitie, en Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming kwamen samen met de Raad van State in of bij Apeldoorn terecht, Financiën in Deventer, Koloniën in Zutphen, het Afwikkelingsbureau van defensie in Velp, Waterstaat in Utrecht – en voor Sociale Zaken bleef het al genoemde evacuatie-doel gehandhaafd: Amsterdam¹, waar ook Bijzondere Economische Zaken belandde. De verplaatsingen strekten zich over maanden uit; zij vielen samen met overeenkomstige verplaatsingen van veel rijksdiensten, of werden daardoor gevolgd. Daarbij belandde het Centraal Distributiekantoor in Zwolle en Hattem² en de Hoge Raad in het universiteitsgebouw te Nijmegen. Ambtenaren die verplaatst werden, konden hun gezinnen meenemen. Voor de omvangrijke verhuizingen werd een nieuw bureau in het leven geroepen: het Bureau Afvoer Regeringsapparaat, ‘de Bara’, zoals men het noemde.

Het gebruik van het begrip ‘regering’ in ‘Regeringsapparaat’ treft ons als merkwaardig. Was dit een vondst van Frederiks? Het is alleszins mogelijk. Zolang hij in Den Haag zetelde, was, zo zag hij het, zijn positie hoogst belangrijk. Toen hij in mei ’43 van Wimmer instructie kreeg, zich nu ook persoonlijk in Apeldoorn te vestigen (overigens met verlof, twee dagen per week in Den Haag te komen waar hij een klein bureau in stand mocht houden), noemde hij zich in een geprikkelde brief aan Seyss-Inquart ‘*ein Simson mit abgeschnittenen Haaren*’, ‘*eine wertlose Drahtpuppe*’. Notabene: bij verscheidene Duitse maatregelen in het verleden hadden de burgemeesters zich alleen ‘*auf mein Drängen hin*’ neergelegd³ en nu zat hij in het verre Apeldoorn met voortdurend falende telefoonverbindingen in het administratiekantoor van Talens’ Verffabrieken en in een daarbij gelegen school . . .

Seyss-Inquart liet hem er rustig zitten.

¹ Voor Verwey’s departement werd enige tijd overwogen of het ondergebracht kon worden in het Koninklijk Paleis op de Dam; de keuze viel tenslotte op het Scheepvaarthuis. ² Er was in Hattem tevoren al een controle-afdeling van het CDK gevestigd; een andere controle-afdeling bevond zich in Gennep. ³ Brief, 28 mei 1943, van Frederiks aan Seyss-Inquart (*VuJ*, *HA Inneres*, 070239–43).

De verplaatsing, in de eerste maanden van '43, van de meeste departementen en van een reeks andere overheidsinstellingen was slechts onderdeel van een veel uitgebreider migratie die, toen de verhuizing van het 'regerings-apparaat' begon, al grotendeels haar beslag gekregen had en die ook in zoverre veel ernstiger gevolgen had gehad dat, terwijl de departementale gebouwen in Den Haag gespaard bleven, nu juist de huizen die geëvacueerde burgers verlaten moesten, grotendeels afgebroken werden. Die afbraak trof in '42-'43 het eiland Walcheren (hoofdzakelijk Vlissingen) en alle plaatsen aan de kust van Noord- en Zuid-Holland van Den Helder tot Hoek van Holland.

Het meest uitgebreid waren de verwoestingen die in en bij Den Haag aangericht werden. De Scheveningse Bosjes en de helft van het Haagse Bos werden gekapt en op de grens van Den Haag en Scheveningen en verder noord- en zuidwaarts (men zou kunnen zeggen: tussen Wassenaar en Kijkduin) werd een zone van enkele honderden meters breed met de grond gelijk gemaakt; midden in die zone werd een z.g. tankgracht aangelegd. Meer dan drieduizend woningen waren hier afgebroken.¹ Overal verrezzen bunkers. Die kwamen er ook bij de Vestingen Scheveningen en Clingendaal die aan enkele zijden met muren omgeven werden; in de praktijk betekende dat laatste dat men, waar dat mogelijk was, de parterre verdiepingen van ontruimde huizen voor verdediging inrichtte. Al deze werkzaamheden werden volgens Duitse aanwijzingen en onder leiding van gemeentelijke diensten hoofdzakelijk door Nederlandse aannemers uitgevoerd die er Nederlandse arbeiders voor in dienst namen. Velen onder die arbeiders werden aangelokt door de uitstekende maaltijden die in veldkeukens toebe-reid werden, door de 'zwarte' lonen die de aannemers betaalden, en niet minder door het vooruitzicht dat men, in eigen land werkzaam ten behoeve van de *Wehrmacht*, beschermd was tegen uitzending naar Duitsland. 'In de piekperiode van opruiming in Den Haag, januari '43, waren er', aldus de Nederlandse opperofficier die na de oorlog deze materie grondig onderzocht, generaal-majoor der genie b.d. J. J. de Wolf, 'onder veertien Nederlandse en één Duitse aannemer vijfduizendachthonderd man mee bezig. Men kan zeggen dat geen Duitser een vinger naar deze zaak heeft uitgestoken,

¹ Met veel moeite werd bereikt dat Huis ten Bosch en het Catshuis gespaard werden; eenzaam rezen zij in een kale vlakte omhoog.

behalve om aan te wijzen welke huizen afgebroken moesten worden.¹ 'Als de vijand het deed', schreef *Trouw* in februari '43,

'zouden we ons minder ergeren dan nu het geval is, want ge ziet een reeks van 'Nederlanders' bezig dit werk te voltooien. Arbeiders staan in de rij om zich te melden . . . Leiders van grote aannemers- en bouwbedrijven lopen om het hardst om er de duizenden van te kunnen opstrijken . . . Elke slag van de slopershamer is een slag op het hart van Nederland.'²

Gemiddeld waren, aldus de Wolf, in de periode '42-'43, hoofdzakelijk langs de gehele westkust, ca. twintigduizend arbeiders met het slopen en het aanleggen van betonnen versterkingen bezig – het maximum-aantal dat tegelijk ingeschakeld was, bedroeg vermoedelijk acht-en-veertigduizend. Er waren als regel arbeiders genoeg, alleen op Walcheren traden er nogal eens tekorten op. Daar werd in voorzien door een groot aantal 'gewone' gevangenen in kampen onder te brengen van waaruit zij tewerkgesteld werden.

Zolang de Vestingen Scheveningen en Clingendaal nog niet afgesloten waren (die afsluiting werd pas voltooid in de lente van '44), kon men er, aldus een Hageenaar,

'de ledige straten doorwandelen, tussen de onbewoonde huizen. Dit waren tochten van een diep aangrijpende triestheid; de aanblik was onvergetelijk, zij het ook troosteloos.

Toen de afsluiting had plaats gehad en alleen de weinige bewoners verlofpassen hadden om binnen te komen³, begon het systematisch leegroven der huizen. Wel hadden de bewoners hun inboedels kunnen weghalen, maar vloerbedekking, sanitaire en verwarmingsinstallaties, ook kachels, had men moeten achterlaten . . . Alles werd uitgebroken en weggehaald tot kastdeuren, vloerplanken enz.; de hekken van de tuinen volgden, de tramrails werden uit de straten gebroken, in verschillende daarvan verdwenen ook de klinkers.⁴

In het Haagse Gemeentemuseum (dat gespaard gebleven was) werden tijdelijk grote voorraden linoleum opgeslagen, andere voorraden kwamen in de kelders onder de Ridderzaal terecht. Uit alles wat daar en elders door weer een nieuwe overheidsinstelling: het Centraal Bureau voor Sloopmaterialen, geconcentreerd werd, sleepte eerst de *Wehrmacht* weg wat zij voor haar

¹ J. J. de Wolf: 'De Atlantikwall in Nederland' in *Bericht van de tweede wereldoorlog* (1970-1971), p. 1861. ² *Trouw*, 1, 2 (18 febr. 1943), p. 4. ³ Dit waren dus mensen die niet hadden moeten verhuizen. ⁴ H. E. van Gelder: 's-Gravenhage 1935-1945 (1946), p. 48. Nederlanders hebben zich bij die roof niet onbetuigd gelaten; om hun acties tegen te gaan moesten de Duitsers zelfs speciale patrouilles instellen.

kwartieren, onderkomens en versterkingen nodig had – de rest verdween goeddeels naar Duitsland. ‘Kunt u me ook zeggen waar de Begoniastraat is?’ vroeg, aldus *Het Parool* begin '43, ‘een vreemdeling aan een Haagse politieagent. ‘Zeker, meneer: derde schuif links in de Laakhaven.’¹

Een bitter grapje – en inderdaad: er was verbittering in de harten van allen die in het westen des lands die massale afbraak en wegsleperij aanschouwden. Hier werden, dat beseftte men, verwoestingen aangericht die jarenlange inspanning zouden vergen om ze te boven te komen.² Heel veel sterker waren natuurlijk nog de gevoelens van allen die in de gesloopte of afgesloten wijken gewoond hadden en nu opeens een gemeentelijke aanschrijving kregen dat zij hun woning moesten verlaten. Waar kon men een verhuizer vinden en, belangrijker nog: waar zou men terecht komen?

★

Bij de evacuatie van een deel van de Walcherse bevolking was, zoals wij eerder vermeldden, ca. drie-vierde er in geslaagd, op eigen initiatief een nieuw adres te vinden waar men zijn intrek kon nemen: bij familieleden, vrienden, kennissen, of bij kennissen van kennissen, dan wel, als men het betalen kon (dat konden slechts weinigen), in pensions of hotels. Diegenen evenwel die zich niet zelf hadden kunnen redden, waren aangewezen geweest op de hulp van het Bureau Afvoer Burgerbevolking, een nieuwe dienst van Binnenlandse Zaken. Korte tijd na die gedeeltelijke ontruiming van Walcheren werd beseft dat die dienst belangrijk uitgebreid moest worden. Frederiks benoemde een president-directeur: mr. H. W. J. Mulder, raad-adviseur ten departemente en hoofd van de afdeling binnenlands bestuur, en deze begon met het opbouwen van een omvangrijke organisatie. Dat had op zichzelf het voordeel dat voorkomen werd dat de Nederlandse Volksdienst zich met de evacuaties bemoeide, maar om redenen die ons niet geheel duidelijk geworden zijn, slaagde Mulder er niet in, een voldoende aantal capabele medewerkers aan te trekken. Kwam hij te laat aan de markt? Ondervond hij hinder van het feit dat talrijke officieren die in de neutraliteitsperiode grote ervaring opgedaan hadden ten aanzien van de problemen

¹ *Het Parool*, 48 (10 febr. 1943), p. 8. ² Voor de volledigheid: de Scheveningse Pier is eerst afgebroken nadat al het houtwerk eind maart '43 in vlammen was opgegaan doordat het bouwswel bij een Duitse schietoefening per ongeluk door een granaat getroffen was.

die bij de evacuaties van burgers rezen, in Duitse krijgsgevangenschap zaten? Was in deze fase van de oorlog bij de Nederlandse ambtenaar in het algemeen de wil verzwakt om zich aan zijn taak te wijden? Wij weten het niet. Wellicht hebben al die factoren samen een rol gespeeld. Billijkheidshalve moet men evenwel erkennen dat mr. Mulder en zijn medewerkers voor een allerm minst simpele opgave kwamen te staan: de vraagstukken stormden eenvoudig op hen af. Een van de moeilijkheden was daarbij dat hun Bureau Afvoer Burgerbevolking, waar praktisch geen NSB'er een functie in gekregen had, voor de uitvoering van zijn taak afhankelijk was van talloze burgemeesters onder wie zich veel 'fouten' bevonden die weinig capabel waren, geen speciale sympathie koesterden voor mr. Mulders bureau en ook maar weinig greep hadden op hun gemeentelijk apparaat dat aan mr. Mulders wensen tegemoet moest komen.

Wij willen nu eerst enkele cijfers geven waarbij wij de voor dit deel geldende tijdsgrens der April-Meistakingen ietwat overschrijden.

Per 1 september '43 waren bijna tweehonderdtwintigduizend personen geëvacueerd (van wie meer dan zestigduizend uit Den Haag en Scheveningen¹): bijna negentigduizend naar een ander adres in de gemeente van inwoning, bijna honderdduizend naar gemeenten elders; de resterende dertigduizend hadden, zou men kunnen zeggen, 'zichzelf geëvacueerd.' Hieronder vielen bijvoorbeeld de inwoners van Den Helder die in de zomer van '40 hoofdzakelijk in andere Noordhollandse gemeenten hun intrek genomen hadden en uit angst voor bombardementen niet naar Den Helder wilden terugkeren. Ook met hen kreeg mr. Mulders dienst te maken – niet met hun evacuatie, maar wèl met hun bestaan als evacuë. Voor alle evacuë's werden namelijk na enige tijd sociale regelingen getroffen. Wie een geëvacueerd gezin van vier personen (vader, moeder, twee jonge kinderen) huisvestte, kreeg daar per week f 4,55 voor vergoed; zorgde men bovendien voor de voeding van dat gezin, dan kreeg men een extra-vergoeding van f 47,25. Een geëvacueerd echtpaar dat geheel verzorgd werd, ontving f 2,50 zakgeld per week met voor elk kind beneden de achttien jaar f 0,75 extra.

Hoeveel volledig verzorgden er waren op het totaal der evacuë's, weten wij niet nauwkeurig. Men mag er vermoedelijk van uitgaan dat zich onder de bijna negentigduizend die in deze fase de gemeente van inwoning niet behoeften te verlaten, maar heel weinig verzorgden bevonden (de kostwinners konden immers hun werk voortzetten), terwijl vooral de groep van de naar andere, meestal veraffliggende gemeenten geëvacueerden talrijke

¹ Eind '43 waren dat bijna honderdveertigduizend geworden.

verzorgden telde. Die 'verre' evacuatie trof namelijk bij uitstek degenen die 'niet langer in het arbeidsproces opgenomen' waren – de 'nappers', zoals ze binnen de dienst korthedshalve aangeduid werden. Onder die 'nappers' waren het, gelijk al op Walcheren gebleken was, de bewoners van tehuizen (zieken, geestelijk gestoorden, ouden van dagen, pleegkinderen in gestichten, invaliden) voor wie het Bureau Afvoer Burgerbevolking elders ruimte vinden moest – andere 'nappers', die vóór hun evacuatie op zichzelf woonden, vonden als regel zelf ergens onderdak; die eerste groep was wellicht van de orde van grootte van dertigduizend personen, de tweede van zeventigduizend.¹

Elke streek in het westen des lands kreeg een gebied in het oosten aangewezen als officiële evacuatiebestemming – zij die zelf elders onderdak trachtten te vinden, moesten met die geografische indeling rekening houden. Evacué's uit Noord-Holland dienden naar Friesland of Groningen te gaan, uit Den Haag en omgeving naar Overijssel en de Achterhoek, uit het Westland naar de Betuwe en voor de rest van Zuid-Holland was Drente aangewezen.

Onze samenvatting suggereert een ordelijk verloop van zaken. Maar zo ordelijk ging het niet! Het begon al hiermee dat de Duitse militaire autoriteiten, zelf bezig met verdedigingsplannen die om de haverklap gewijzigd werden, slechts zelden duidelijk waren in hun aanwijzingen. Order en tegenorder wisselden elkaar af. De inwoners van Voorne kregen in '42 tweemaal te horen dat zij allen geëvacueerd zouden worden – beide malen werd die evacuatie afgelast. Evenzo ging het in Rijnsburg en Oegstgeest en vooral ook in Velsen, waar begin '43 tenslotte ruim twee-en-twintigduizend inwoners moesten verhuizen, van wie evenwel twee-derde in de gemeente Velsen blijven mocht. Voorne, Rijnsburg, Oegstgeest, Velsen – de lezer ziet: de onzekerheid begon pas achter de kust. Aan de kust zelf werd rigoureuus ontruimd (Hoek van Holland bijvoorbeeld behield tenslotte slechts driehonderd inwoners); en ontruimd niet alleen, maar ook afgebroken.

Kreeg men tenslotte een definitief evacuatiebevel, dan volgde een hele reeks beslommingen voor men in het nieuwe woonadres aangekomen was. Gelijk reeds gezegd: verhuizers waren moeilijk te vinden, maar kreeg men zijn meubelen niet op tijd weg, dan liep men de kans dat de wijk waar men gewoond had, opeens afgesloten werd – en men was zijn meubelen kwijt,

¹ Had men in een bepaalde gemeente (dat geschiedde bijvoorbeeld in Den Haag) in de wijken die niet ontruimd werden, geen ruimte genoeg om de personen onder te brengen die er met het oog op hun werk moesten blijven wonen, dan werden uit die wijken de 'nappers' naar andere gemeenten geëvacueerd.

waar dan slechts een toezegging voor een later uit te betalen vergoeding tegenover stond. Bij de georganiseerde evacuatietransporten trad voorts wel eens kortsluiting op: de bevolking van een gesticht arriveerde in een verre plaats – en de nieuwe behuizing was er nog niet gereed. Dergelijke gebeurtenissen leidden uiteraard tot hevige kritiek op het Bureau Afvoer Burgerbevolking, zoals er trouwens ook in de beginfase bitter over geklaagd was dat men erg laat geweest was met het vaststellen van de uitkeringsregelingen die wij weergaven.

Bij die evacuaties werd een speciaal probleem gevormd door wat men de asociale noemde. 'Daarvoor zijn', deelde mr. Mulder eind december '42 op een persconferentie mee, 'verschillende kampen ingericht die ons welwillend ter beschikking zijn gesteld o.m. door de werkverruimingsdienst. De meeste werkverruimingskampen stonden toch leeg, want de werkloosheid is, zoals u weet, in de laatste tijd wel wat verminderd.'¹ Wist mr. Mulder niet beter? De asociale werden in de Joodse werkkampen ondergebracht die op 2 oktober ontruimd waren. Bij het vaststellen van wie men als asociale beschouwen moest, werd overigens een aanzienlijke mate van willekeur toegepast. 'Vele grote gemeenten hebben er', aldus een ingewijde, 'een gretig gebruik van gemaakt om zich op grote schaal van de hen belastende onmaatschappelijke gezinnen te ontdoen'² – die mensen werden eenvoudig naar kampen in Drente en Overijssel afgeschoven. Berucht werden vooral de acties van de uit NSB'ers bestaande z.g. sociale politie in Den Haag die zonder enige rechtsgrond honderden asociale, maar ook vaak personen die allerminst asociaal waren, oppakte en op de trein naar Drente zette – 'wat de prostituées betreft, dezen werden', zo schreef een tweede ingewijde, 'door de Duitse militairen met auto's teruggehaald.'³

'Mij is altijd bijgebleven', aldus een sociaal werker, 'de eerste trein met de honderdacht asociale evacués' – honderdacht van de achthonderd op wie in december '42 in Den Haag een kloppjacht gehouden was ('de rest was ondergedoken') –

'Nog zie ik ze staan in de barre koude op het station te Hoogeveen. Ineengeschropeld, schamel gekleed, met een handjevol armzalig overschot van hun eigendommen dat ze hadden mogen meenemen . . . Ik begreep dat ze de dag niet loofden. Er waren ongehuwde moeders bij; er was voor hen een kamp met 't etiket 'Voor prostituées met kinderen'. Er waren armoedigen die

¹ Verslag persconferentie, 30 dec. 1942 (DVK, 50). ² H. van Rooy: *Gezinnen in nood. Het vraagstuk van het onmaatschappelijk gedrag* (1948), p. 48. ³ J. K. A. van Nooy Azn. in: *In de strijd om ons volksbestaan* (1947), p. 40.

terecht kwamen in een kamp van 'vervuilden' . . . In het Norgse kamp kwamen de 'logementsbewoners en zwervers'. Er waren oude koloniale bij die op kamertjes hadden geleefd.¹

Wat van al die mensen terechtgekomen is, weten wij niet. Wij kunnen ons niet anders voorstellen dat dat velen hun uiterste best gedaan hebben om in elk geval uit de kampen weg te komen waar men hen als oud vuil ge-deponeerd had.

Extreme gevallen – wij erkennen het. Maar het lijkt nuttig er op te wijzen dat evacuatie haast onder alle omstandigheden, ook de gunstigste, een bron van misère is. Zeker in het toenmalige Nederland met zijn geringe mobiliteit waren de meeste burgers in sterke mate geworteld in hun woning, hun buurt, hun stad of dorp. Kinderen konden zich bij overplaatsing als regel gemakkelijk aan de nieuwe omgeving aanpassen, maar hoe ouder men was, des te moeilijker ging dat. Inkwartiering hoefde niet per se tot frictie te leiden, maar de gevallen waarin die frictie ontbrak, waren zeldzaam. Wie althans een deel van zijn meubelen kon meenemen, was gelukkig – velen waren er evenwel die de meubelen welke hun dierbaar waren (men had er vaak jarenlang voor moeten sparen) moesten achterlaten. Zeker, dit waren in een worsteling die nagenoeg de ganse mensheid in haar greep had, slechts kleine moeilijkheden, maar veel mensen, en vooral veel oude mensen, leven in een zeer beperkt wereldje. Daarin werd in '42-'43 de evacuatie als een alles-verstorende ingreep ervaren.

Te bedenken valt nog dat de 'verre' evacuatie zich nu juist tot diegenen uitstreckte die het minst tegen die ingreep bestand waren, en dat ze op Walcheren en in Noord- en Zuid-Holland vooral in de vissersplaatsen een kustbevolking trof die zich haar leven lang met de zee verbonden gevoeld had. De Scheveningers ('oude vissers, vissersvrouwen en -kinderen in hun Scheveningse dracht, enkele met hun poes of hun kanarievogel en met zakken vol bagage'²) die in januari '43 per trein (voor menigeen de eerste treinreis uit een lang leven) in Aalten arriveerden, vlak bij de Duitse grens, en de vierhonderd ouden van dagen uit de Prins Hendrik-Stichting in Egmond aan Zee die eerst in hotel 'de Bilderberg' (Oosterbeek) ingekwartierd werden, nadien in hotel 'De Wageningse Berg' ('daar genoten ze tenminste nog het uitzicht op het water, al was het dan maar een rivier'³) – al die mensen, en

¹ D. C. A. Bout in a.v., p. 46, 49. ² *Er op of er onder. Hoe Achterhoek en Lijmers de Duitse bezetting doorstonden en ervan werden bevrijd* (verm. 1946), p. 163. ³ (Oud-Katholieke Kerk) H. J. W. Verhey: 'De Oud-Katholieke Kerk van Nederland tijdens de Duitse bezetting 1940-1945 en de Oud-Katholieke parochie van de H. Willibrordus te Batavia tijdens de Japanse bezetting 1942-1945' (1954), p. 28.

nog zovelen meer, keken met verlangen naar de dag uit waarop zij zich weer in hun vertrouwde omgeving zouden bevinden. Anders gezegd: zij snakten naar de bevrijding. Oorlog en bezetting, neen: 'de Moffen', hadden hun leven verstoord. En zij waren de enigen niet die dat zo voelden! Hoewel in de bezetting zeer velen de neiging hadden, in hun eigen zorgen op te gaan en niet te letten op wat anderen ondergingen, nemen wij toch aan dat toen in de vroege lente van '43 misschien tweehonderdduizend Nederlanders geëvacueerd waren, er honderdduizenden anderen waren die van de uit die evacuatie voortvloeiende misère afwisten en deze graag op het conto van de bezetter boekten.

De wrevel, de ergernis, de verontwaardiging, de woede, die drie jaar bezetting in Nederland had doen ontstaan – het heeft zich alles tezamen in de April-Meistakingen ontladen. Het evacuatieleed was een component daarvan. Geen 'actieve' – dat zouden wij niet willen beweren. Van 'nappers' (niet in het arbeidsproces opgenomen) kon geen massale staking uitgaan – tot zulk een staking konden in de omstandigheden van de bezetting slechts grote, in bedrijven verenigde groepen als eersten overgaan: arbeiders en employé's.

*Arbeidsinzet*¹

Wij moeten, wat die arbeiders en employé's betreft, scherp in het oog houden dat er naast de 'normale' zorgen die uit het bestaan in bezet gebied voortvloeiden, voor velen hunner sinds maart '42 nog een extra-bezorgdheid bestond: deze namelijk dat ze op een kwade dag van het gewestelijk arbeidsbureau een oproep zouden ontvangen om zich medisch te laten keuren voor uitzending naar Duitsland; zij wisten ook dat zij, als zij voor of na die keuring meedeelden dat zij niet bereid waren, in het Derde Rijk te gaan werken, daartoe *verplicht* konden worden door middel van een z.g. *Dienstverpflichtung* – een stuk dat door de bij het betrokken arbeidsbureau geplaatste Duitse functionaris, de z.g. *Fachwerber*, ondertekend was. Die *Fachwerber* ressorteerden onder een afdeling van het *Reichskommissariat*, de *Hauptabteilung Soziale Verwaltung*, die als voornaamste taak had, uit bezet Nederland een zo groot mogelijk aantal Nederlandse arbeiders naar Duitsland te 'bemiddelen', zoals dat heette. Zij was sinds de lente van '42 een onderdeel van

¹ Deze paragraaf is, evenals de overeenkomstige in deel 5, nagenoeg geheel gebaseerd op het werk van B. A. Sijes: *De arbeidsinzet. De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland, 1940-1945* (1967).

Schmidts *Generalkommissariat* – Schmidt was hier te lande de vertegenwoordiger van Hitlers *Generalbevollmächtigter für den Arbeitseinsatz* Fritz Sauckel, *Gauleiter* van Thüringen.

Met inbegrip van alle *Fachwerber* telde de *Hauptabteilung Soziale Verwaltung* ongeveer honderdtwintig Duitse functionarissen; die honderdtwintig dirigeerden een omvangrijk Nederlands apparaat: het rijksarbeidsbureau met zijn 37 gewestelijke arbeidsbureaus en 143 bijkantoren. In de zomer van '42 hadden 9 van die arbeidsbureaus een NSB'er als directeur en voorts was één op de zeven personeelsleden NSB'er; tegenwerking was in die situatie zelden gemakkelijk en steeds riskant.

Waarom diegenen die door de arbeidsbureaus opgeroepen werden, veelal uitzending naar Duitsland met bezorgdheid tegemoet zagen, behoeft nauwelijks betoog: men kwam er in het land van de vijand terecht – het land bovendien dat in toenemende mate gebombardeerd zou worden; men zou er als regel ondergebracht worden in barakken; men zou er gescheiden zijn van familieleden, vrienden en bekenden en, voorzover gehuwd, ook van het eigen gezin. Voor velen was dit een ellendig vooruitzicht – niet voor allen. Men kan over de arbeiders evenmin generaliseren als over elke andere bevolkingsgroep; er waren verscheidene tienduizenden onder hen die aan werk in het buitenland, ten behoeve van de Duitsers verricht, niet al te zwaar tilden of die zelfs bepaald aangetrokken werden door de hogere lonen die men in dat geval verdienen kon, vooral als men buiten het 'gewone' bedrijfsleven terecht kwam. Zo werkten in februari '42 al bijna dertigduizend Nederlandse arbeiders in Frankrijk, hoofdzakelijk in dienst van aannemers die opdrachten van de *Wehrmacht* uitvoerden (bij de bouw van de *Atlantikwall* bijvoorbeeld); hoeveel er in België werkten, is niet precies bekend, maar dat zijn er stellig ook vele duizenden geweest.¹ De werkkrachten die in het kader van de Oostinzet vertrokken, memoreerden wij al. Dat waren allen vrijwilligers. Dergelijke vrijwilligers vertrokken van de zomer van '40 af ook wel naar Duitsland om daar via een van de door de bezetter in ons land opgerichte z.g. Adviesbureaus voor Arbeid in het Buitenland tewerk-

¹ De *Atlantikwall* werd voor een deel door de *Organisation Todt* gebouwd; daarbij waren in maart '43 vier-en-twintigduizend Nederlandse arbeiders in dienst. Enkele maanden eerder, in januari, verklaarde Verwey in het college van secretarissen-generaal dat hij 'gaarne bereid' was, het werken door Nederlanders in Oost-Europa te bevorderen, maar 'ook wat Frankrijk betreft, zijn er z.i. werkgelegenheden voor Nederland die niet uit het oog moeten worden verloren.' (Csg: Notulen, 7 jan. 1943)

Er zijn in '43 uit ons land vermoedelijk nog enkele tienduizenden arbeiders naar Frankrijk en België vertrokken, uit Den Haag alleen al ruim vijfduizend.

gesteld te worden bij Duitse firma's; dat waren er alleen al in het halfjaar april-oktober '42 vermoedelijk vier-en-twintigduizend: bijna duizend per week. Hun vertrek lag, zou men kunnen zeggen, in de individuele sfeer. Wij laten die vrijwilligers verder terzijde – ons gaat het nu om de grote acties van de Duitsers waardoor tienduizenden arbeiders *onder dwang en tegelijk* met uitzending naar Duitsland bedreigd werden.

Waarom die acties plaatsvonden, is duidelijk: de Duitse oorlogseconomie moest meer wapenen produceren, zij had van meet af aan een tekort aan geschoolde arbeiders gehad en in Duitsland zelf kon men steeds moeilijker aanvulling vinden doordat de *Wehrmacht*, gegeven de zware verliezen aan het Oostelijk front, steeds meer Duitse mannen in militaire dienst riep, ook uit ons land trouwens.¹ Die grote acties nu, stuitten op bezwaren – bezwaren in de eerste plaats bij enkele tot het *Reichskommissariat* behorende Duitse instanties. Een groot deel van de Nederlandse industrie werkte voor de Duitse oorlogseconomie. Bij die industrie waren voor miljarden aan orders geplaatst via de z.g. *Zentralauftragsstelle* en, op bewapeningsgebied, via de *Rüstungsinspektion*; die twee bureaus voelden er niets voor om de geschoolde arbeiders die in Nederland voor het uitvoeren van die orders nodig waren, naar Duitsland te laten gaan. Hun probleem was dat Sauckel met de directe ruggesteun van Hitler optrad – zij moesten zich dus op de een of andere wijze conformeren, maar dat ging van den beginne af met een verwoed touwtrekken gepaard waarbij de Nederlandse bedrijven (tot wie die worsteling spoedig doordrong) natuurlijk hun uiterste best deden om de *Zentralauftragsstelle* en de *Rüstungsinspektion* de argumenten te verschaffen waarmee deze aan de sterke pressie van de door Sauckel opgejaagde *Hauptabteilung Soziale Verwaltung* weerstand konden bieden. In de gehele arbeidsinzet speelden dus de diametraal tegengestelde organisatorische belangen aan Duitse kant een rol; daarnaast was er (wij wezen daar al op in hoofdstuk 7) de ambivalentie in de positie van *Generalkommissar* Schmidt die er als vertegenwoordiger van Sauckel naar moest streven, zoveel mogelijk Nederlandse arbeiders naar Duitsland te zenden, maar als naaste politieke adviseur van Seyss-Inquart de rust in bezet Nederland zo min mogelijk wilde verstoren.

De bovenbedoelde, van Sauckel uitgaande grote acties werden in april '42 ingezet. Zijn eerste eis was dat hem vóór 15 mei dertigduizend metaal-

¹ Ter controle van de hier te lande aanwezige mobilisabele 'Duitsers' moesten de bevolkingsregisters in februari '42 aan de provinciale *Bevollmächtigten* een opgave sturen van alle door hen geregistreerde Rijksduitsers of staatlozen van Duitse of Oostenrijkse origine, de Joden uitgezonderd; hoeveel Rijksduitsers of staatlozen uiteindelijk van ons land uit gemobiliseerd werden, is niet bekend.

arbeiders geleverd werden. De *Zentralauftragsstelle* en de *Rüstungsinspektion* protesteerden: juist die metaalbewerkers konden zij moeilijk missen. Vijftien commissies werden in het leven geroepen die begonnen met in de industriële bedrijven die niet onder Duits toezicht stonden (meestal kleine) na te gaan welke arbeiders men er missen kon; in totaal waren er ca. zeshonderdduizend arbeiders werkzaam, maar het onderzoek (het 'doorkammen', zoals het heette) leverde weinig op: nog geen zevenhonderd arbeiders. Noodgedwongen richtten de commissies dus nadien hun aandacht op de geheel of ten dele beschermde, z.g. *betreute Betriebe* – dat waren er een kleine zesduizend met tezamen meer dan tweehonderdduizend arbeiders. Enkele tienduizenden werden voor de keuring opgeroepen, een kwart werd afgekeurd. Met een stevige aanvulling uit de 'vrijwillige' sector slaagde men er in, Sauckel, zij het met zes weken vertraging, de dertigduizend man te leveren waarom hij gevraagd had. Van de meer dan dertigduizend goedgekeurden weigerde 5 % te vertrekken: zij kregen elk de *Dienstverpflichtung* thuis gestuurd of uitgereikt; ca. driehonderd doken toen onder, de overigen zagen daar geen kans toe of achtten het te riskant.

De Nederlandse metaalnijverheid had als gevolg van Sauckels eerste eis twintigduizend geschoolde arbeiders verloren; eind juli was zij er in geslaagd, vijftienduizend vervangers te vinden, maar die vervangers moesten gedeels nog een extra scholing ontvangen. De *Rüstungsinspektion* die voorzag dat vertraging zou optreden bij de orders die zij geplaatst had, zat in zak en as. Zij bevorderde dat de vertraging tegengegaan werd door het departement van sociale zaken te laten bepalen dat voortaan in de bedrijven 54 uur per week gewerkt moest worden in plaats van 48 uur; per bedrijf moest dat evenwel goedgekeurd worden door de arbeidsinspectie. Nòg een maatregel werd genomen: de afdeling *Gewerbliche Wirtschaft* van Fischböcks *Generalkommissariat für Finanz und Wirtschaft* riep een *Sonderreferat Rationalisierung* in het leven om na te gaan hoe men de productie van kleine bedrijven naar grote kon overhevelen.¹

In augustus '42 kwam Sauckels tweede eis binnen: voor de Duitse wapeningsindustrie en de levensmiddelenbedrijven moesten hem in de maanden september en oktober telkens twintigduizend arbeiders geleverd worden. De *Rüstungsinspektion* wist te bereiken dat 'haar' bedrijven buiten de actie vielen; 'uitgekamd' werden vooral de textiel- en leder- en daarnaast de voedingsmiddelen-industrie. Acht-en-dertigduizend arbeiders vertrokken.

¹ Dit *Referat* richtte in de periode september '42-juni '43 zijn aandacht op bijna 5000 bedrijven waar in totaal vijf-en-twintigduizend arbeiders werkten, gemiddeld vijf per bedrijf dus. Voor de arbeidsinzet leverde deze actie weinig op.

Hoevelen dit deden op grond van een *Dienstverpflichtung*, hoevelen onderdoken, is niet bekend. Aannemelijk lijkt het ons dat die cijfers niet wezenlijk van die van de vorige actie verschilden; misschien waren zij nog wel lager: in september en oktober leek immers de kans op een spoedige bevrijding verkeken.

Eind oktober-begin november tekende zich de grote ommekeer in de oorlog af die de hoop op een spoedige bevrijding deed herleven. Dat werd terstond merkbaar. Sauckels derde eis was dat hem in november vijf-entwintigduizend arbeiders geleverd zouden worden en daar kwamen voor december nog eens vijf-en-twintigduizend bij: samen zestigduizend. In hoofdstuk 7 wezen wij er op dat van die vijf-en-twintigduizend tienduizend geleverd moesten worden door de overheid en vijfduizend door de studentenwereld; men kan hier een bewijs in zien dat het de *Hauptabteilung Soziale Verwaltung* zwaar viel, voldoende arbeiders aan het bedrijfsleven te onttrekken. De zestigduizend werden op geen stukken na gehaald: er vertrokken in november en december vermoedelijk niet veel meer dan vijf-en-twintigduizend arbeiders; volgens één Duitse bron was van de arbeiders die op de transportlijsten stonden, meer dan de helft eenvoudig niet komen opdagen.

Die situatie vervulde Boenings opvolger als chef van de *Hauptabteilung*, dr. G. A. Apitz, met grote zorg. Hoe was een beter resultaat te bereiken? Apitz hield de gevolgdde 'uitkam'-methode voor weinig doeltreffend; men kamde immers alleen de sector van de industrie uit – waarom niet ook andere sectoren van de economie zoals de handel en het verkeerswezen? Dan waren er grote groepen arbeiders die zich tot dusver aan elke controle onttrokken, de z.g. 'onzichtbare werklozen' bijvoorbeeld. Dat waren er misschien wel honderddertigduizend; op de een of andere manier wisten zij enkele tientjes per week te verdienen maar doordat zij niet bij een bepaald industrieel bedrijf als arbeider in vaste dienst waren, vielen zij buiten de 'uitkam'-acties. Er waren ook anderen op wie de *Hauptabteilung* geen greep gekregen had; zo was van april tot oktober '42 het aantal van de werkloze en van de in werkverschaffing geplaatste arbeiders met vijf-en-zestigduizend gedaald, maar voor werk in Duitsland hadden zich in dat halve jaar slechts vier-en-twintigduizend arbeiders individueel aangemeld. Waar waren de resterende ruim veertigduizend gebleven? Apitz was van mening dat arbeiders die voor de arbeidsinzet in aanmerking kwamen, overal in de Nederlandse samenleving bij tien-, zo niet bij honderdduizenden te vinden waren – als men ze maar *zoekt*. Hij zag een oplossing: hij wenste dat men van gehele 'jaarklassen' man voor man zou nagaan wie voor uitzending naar Duitsland in aanmerking kwam – hij was er zeker van dat die methode effectiever zou

zijn. Schmidt verzette zich tegen dat denkbeeld. *Hij* nam aan dat het domweg voor de arbeidsinzet oproepen van alle mannen die een bepaalde leeftijd hadden, door de Nederlandse bevolking als een vorm van deportatie beschouwd zou worden waartegen groot verzet zou rijzen. Werd dit dispuut aan Seyss-Inquart voorgelegd? Vermoedelijk wel. Hoe dat zij, Apitz kreeg zijn zin en eind december '42 ging van Lentz, hoofd van de rijksinspectie van de bevolkingsregisters, een circulaire naar alle burgemeesters uit waarin dezen opdracht kregen, de gewestelijke arbeidsbureaus kaarten toe te sturen met de namen en adressen van alle mannelijke Nederlanders die in de jaren 1918 t.e.m. 1922 geboren waren.

Het concept voor die circulaire begon met de woorden: 'Ter voldoening aan de mij, in overeenstemming met de secretaris-generaal van binnenlandse zaken' (Frederiks) 'door de Commissaris-Generaal voor Bestuur en Justitie' (Wimmer) 'verstreckte opdracht', maar Frederiks wijzigde die formulering aldus: 'Ter voldoening aan de mij, door tussenkomst van de secretaris-generaal van het departement van sociale zaken' (Verwey) '... verstreckte opdracht'.¹ Wat die wijziging betekende, is duidelijk: Frederiks wilde de verantwoordelijkheid voor de uitvoering van Wimmers opdracht aan Verwey toeschuiven – alsof *hij* niet verantwoordelijk blééf voor elke circulaire die de onder hem ressorterende Lentz deed uitgaan! Waar het Frederiks vooral op aankwam, was dat hij het vertrouwen van de 'goeden' onder de burgemeesters niet verspeelde; jegens hen wilde hij doen uitkomen dat de circulaire van Lentz niet zijn uitdrukkelijke instemming had. Hij vertrouwde dat dit tot verzet zou leiden. Inderdaad, er waren tal van 'goede' burgemeesters die vlakweg weigerden, de gevraagde gegevens uit hun bevolkingsregisters te verstrekken. Een belangrijke factor was hierbij dat juist in de tweede helft van december, kort dus na Musserts 'erkenning' als 'Leider van het Nederlandse volk', gevreesd werd dat de bezetter (of de NSB) de gegevens over de van '18 t.e.m. '22 geboren mannelijke personen gebruiken zou voor de door Mussert bepleite mobilisatie ten behoeve van de oorlog tegen de Sowjet-Unie. Had Apitz de volledige steun gehad van het *Reichskommissariat*, dan zou de bezetter er natuurlijk toe overgegaan zijn, dit 'burgemeestersverzet' met kracht te breken², maar Schmidt bleef Apitz tegenwerken en het

¹ J. L. Lentz: 'Ambtelijke herinneringen', p. 35.   ² De bezetter beperkte zich er toe, in de provincie Groningen elf gemeente-ambtenaren te arresteren die handtekeningen verzameld hadden onder een rekest aan Frederiks; om diezelfde reden werden in Friesland de burgemeester van Harlingen en de gemeentesecretaris van Wijmbritseradeel ontslagen en werd bij de PTT ontslag verleend aan een van de directeuren van de Centrale Directie en aan de directeur van het Haagse telefoondistrict, L. Neher, op wiens verzetswerk wij in ons volgende deel terugkomen. Frederiks

PLAN VOOR EEN 'JAARKLASSEN-ACTIE'

slot van het lied was dat Frederiks bevorderde dat niet hijzelf maar Verwey begin januari '43 een besluit ondertekende waarbij bepaald werd dat de (nog steeds aan Frederiks ondergeschikte!) rijksinspectie van de bevolkingsregisters aan het departement van sociale zaken alle gewenste gegevens moest verstrekken.

Wat die opgaven betreft: niet van de van '18 t.e.m. '22 geboren mannelijke Nederlanders moesten de namen en adressen op kaart gebracht worden, maar nu van hen die van '15 t.e.m. '20 geboren waren. Al die gegevens bezat Lentz: ze stonden op de ontvangsbewijzen-persoonsbewijs, maar het register van die ontvangsbewijzen was niet zo goed bijgewerkt als de gemeentelijke bevolkingsregisters. Lentz legde weer eens de zweep over zijn staf: meer dan driehonderdduizend kaarten werden ingevuld en die werden in februari-maart aan de gewestelijke arbeidsbureaus toegezonden. Ze arriveerden daar in een fase waarin de 'jacht op de jeugd' in het gehele land grote verontwaardiging gewekt had; het gevolg was dat op menig arbeidsbureau de kaarten door ambtenaren die wat durfden, bij hele pakken weggegooid werden – de Duitse *Fachwerber* konden met het restant weinig beginnen. Trouwens, in die tijd ging niet alleen Apitz maar ook Schmidt over een heel ander type 'jaarklassen-actie' denken – een actie namelijk waarbij zij die in een bepaald jaar geboren waren, niet thuis een oproep zouden ontvangen, maar in de pers zouden lezen dat zij zich persoonlijk bij de gewestelijke arbeidsbureaus zouden moeten komen aanmelden waarbij zij dan tegelijk documenten zouden kunnen meenemen waarop zij zich voor het verkrijgen van een vrijstelling zouden kunnen beroepen. Hoe zou men dan kunnen bereiken dat de opgeroepenen zich inderdaad zouden komen aanmelden? Daar had de *Hauptabteilung Soziale Verwaltung*, wellicht Apitz persoonlijk, het volgende voor bedacht: ieder die zich zou aanmelden, zou bij die gelegenheid een stempel krijgen in zijn distributiestamkaart en de distributiediensten zouden geïnstrueerd worden, bonkaarten aan mannelijke personen van bepaalde leeftijden voortaan alleen uit te reiken wanneer dezen een afgestempelde stamkaart konden tonen. Wie zich niet aanmeldde, zouden dus van de bonnen van hun familie- of gezinsleden moeten leven – zouden velen zich niet aanmelden, dan zou men kunnen bepalen dat ook die familie- of gezinsleden voortaan geen bonnen zouden krijgen.

Aldus de opzet van de 'jaarklassen-actie' zoals die in de loop van februari '43 vaste vorm kreeg. Schmidt had zich geschikt; op het hoofdpunt had hij

heeft geweigerd, de Duitsers de namen te geven van hen die de rekesten ondertekend hadden – de Duitsers moeten dus door anderen attent gemaakt zijn op diegenen tegen wie zij hun maatregelen namen.

de strijd met Apitz verloren – en Apitz verdween¹, zonder twijfel met lange verhalen over Schmidts ‘gedraai’ en ‘tegenwerking’ die bij de hoogste Duitse instanties de toch al zo geschokte positie van de *Generalkommissar z.b.V.* verder ondermijnden.

Schmidts zwenking had ook te maken met het feit dat (Apitz had het voorgespleld!) de ‘uitkam’-acties steeds minder effect sorteerden. De door Schmidt gesuggereerde actie om uit het overheidspersoneel tienduizend werkkrachten voor de arbeidsinzet vrij te maken, liep op een fiasco uit² en hetzelfde gold in ruime mate voor de actie die op Sauckels vierde, in januari ’43 gestelde eis gevolgd was: vóór 10 maart moest bezet Nederland hem niet minder dan honderdduizend arbeiders, onder wie twee-en-twintigduizend metaalarbeiders, leveren. Het was bij de ‘uitkam’-actie die toen ingezet werd, dat zich aan Duitse kant een nieuwe figuur naar voren werkte die onze aandacht verdient: Richard Fiebig.

Fiebig was in 1899 in Kiel geboren. In 1916 nam hij onmiddellijk na zijn

¹ Opvolger van Apitz werd de leider van de vroegere *Aussenstelle*-Rotterdam van de *Hauptabteilung Soziale Verwaltung*, dr. W. Jütting. Deze was lang niet zulk een sterke figuur als Apitz; de feitelijke leiding binnen de *Hauptabteilung* kwam bij een van de stafleden te liggen, W. Buckan. ² In totaal werkte ca. een kwart miljoen Nederlanders bij de overheid. Schmidt had in oktober ’42 geëist dat 5 % naar Duitsland zou vertrekken en in januari ’43 sprak hij van 10–20 % die dat moesten doen. Frederiks wist toen te bereiken dat deze actie zich niet tot de kleinste gemeenten zou uitstrekken en evenmin tot die waar men alle zeilen moest bijzetten om overgeplaatste delen van het centrale bestuursapparaat op te vangen. In tal van overheidsdiensten werd toen ijverig met cijfers gegoocheld om onder de 10 %-regeling uit te komen, hier en daar kwam het ook tot openlijk verzet. In één gemeente, Nijmegen, werd kort na de razzia’s op jongeren door alle vijf-en-twintig diensthoofden en hoofden van secretarie-afdelingen (de burgemeester was NSB’er) geweigerd, aan de 10 %-regeling medewerking te verlenen; zij werden allen ontslagen, acht werden gearresteerd en naar Vught gezonden waar één hunner overleed. Ook deze 10 %-actie leidde tot rekesten aan Frederiks. Deze gaf medio april ’43 de instructie door dat in elk geval minstens 10 % van het overheidspersoneel naar Duitsland moest gaan; hoeverlen in werkelijkheid vertrokken, is niet bekend, maar het waren er stellig veel minder dan vijf-en-twintigduizend.

Dat de actie der protesterenden Frederiks’ instemming had, was de Duitsers bekend. In maart ’43 wilde Wimmer Frederiks verbieden, met burgemeesters contacten te onderhouden, maar Schmidt sprak zich daar tegen uit: pas als alle commissarissen der provincies NSB’er waren, was, meende Schmidt, ‘*der Zeitpunkt gekommen, dass man Dr. Frederiks die direkte Fühlungnahme untersagen soll*’ (notitie, 24 mei 1943, van de *Hauptabt. Innere Verwaltung* aan de *Abt. Rechtssetzung (Vuj, Abt. Rechtssetzung*: dossier VO 152/41) – afzetten zou men hem niet, aangezien aangenomen werd dat dan talrijke ‘goede’ burgemeesters, gemeente-secretarissen enz. óók zouden heengaan.

zeventiende verjaardag dienst als vrijwilliger bij de *Kriegsmarine*, na de eerste wereldoorlog sloot hij zich bij een van de talrijke rechtse *Freikorpsen* aan. In '31 (hij bezat toen een ingenieursbureau dat gespecialiseerd was op het gebied van de ijzergieterij) werd hij lid van de *NSDAP*. Binnen de partij kreeg hij tal van relaties, een daarvan was ir. Todt, de latere *Reichsminister für Bewaffnung und Munition*, en deze was het die Fiebig (die inmiddels directeur van een staalgieterij geworden was en talrijke zakenrelaties in Nederland bezat) in juni '40 naar ons land zond om de productie in een aantal grote Nederlandse metaalbedrijven te rationaliseren. Fiebig combineerde dat met de leiding van zijn eigen bedrijf en met werkzaamheden in Spanje ten behoeve van de export van wolfram naar Duitsland. Hij was een overtuigd, ja een fanatiek nationaal-socialist, maar bovendien een uitzonderlijk energieke en capabele organisator. Eind '42 werd hij in bezet Nederland de officiële vertegenwoordiger van de man die (toen het eigenlijk al te laat was) de gehele Duitse oorlogsindustrie tot een veel grotere productie zou gaan stimuleren: Albert Speer, de nieuwe *Reichsminister für Bewaffnung und Munition*.

Dat Fiebig er niets voor voelde, arbeiders, metaalarbeiders in de eerste plaats, die op Nederlandse werven en in andere Nederlandse bedrijven oorlogstuig voor de Duitsers maakten, naar Duitsland te laten gaan, spreekt vanzelf. Voor onbesuisd ingrijpen van de zijde van de *Hauptabteilung Soziale Verwaltung* behoefde hij niet langer bevreesd te zijn: hij werd zelf voorzitter van een nieuwe commissie, de *Rüstungs- und Beschaffungskommission* (de *Rübeko*), die, zo goed en zo kwaad als het ging, maar onder zijn leiding, in de kleine zesduizend belangrijkste bedrijven, de *betreute Betriebe*, de belangen van de arbeidsinzet moest trachten te verzoenen met die van de voortgezette productie.¹ Door zijn ingenieurs liet hij in februari en maart '43 meer dan 45 000, over het algemeen zeer kleine Nederlandse bedrijven onderzoeken – de oogst was niet groot: na Sauckels vierde eis vertrokken van januari t.e.m. april een-en-vijftigduizend arbeiders naar Duitsland; dat was iets meer dan de helft van de honderduizend die Sauckel opgevorderd had. Wij nemen aan dat de arbeidsbureaus veel méér arbeiders aangeschreven hebben – juist in die maanden begon evenwel de LO van de grond te komen: het werd voor arbeiders die een *Dienstverpflichtung* ontvangen hadden of die zich niet eens voor de keuring hadden willen melden, minder moeilijk dan vroeger om een onderduikadres te vinden. Met zekerheid weten wij dat in

¹ Die *Rübeko* bestond uit Fiebig (voorzitter), de chef van de *Rüstungsinspektion* en de hoofden van de *Zentralauftragsstelle*, de *Abteilung Gewerbliche Wirtschaft* en de *Hauptabteilung Soziale Verwaltung* – men ziet: Apitz (later: Jütting/Buckan) was in die commissie met meer dan één van de vier gewone leden.

de drie noordelijke provincies in januari een derde van de voor de arbeidsinzet aangewezen arbeiders niet kwam opdagen en dat er in het katholieke zuiden na de voorlezing van het mandement van het Episcopaat (21 februari) plaatsen waren waar nauwelijks een tiende van die arbeiders zich aan de vertrekstations meldde.

Zeker, er werden in het kader van de *Totaler Krieg* die in Duitsland naar aanleiding van de catastrofe bij Stalingrad afgekondigd was, in bezet Nederland nieuwe maatregelen genomen waarvan gehoopt werd dat zij een groot aantal krachten voor de arbeidsinzet zouden vrijmaken: nieuwe algemene, zij het vage bevoegdheden voor Seyss-Inquart¹, verlenging van de werkweek tot 54 uur *zonder* verlof van de arbeidsinspectie, verbod om zonder goedvinden van het gewestelijk arbeidsbureau van betrekking te veranderen², verbod om bedrijven in stand te houden of beroepen uit te oefenen die als 'luxe' beschouwd werden³ – maar zo al verwacht mocht worden dat deze ingrepen het beoogde resultaat zouden hebben, dan zou zich dat toch pas na enige tijd gaan aftekenen.

Dat neemt niet weg dat met name de verordening inzake de 'luxe'-bedrijven en 'luxe'-beroepen, die op 15 maart '43 door Fischböck afgekondigd werd, er uitermate dreigend uitzag: men las in de krant dat alle luxe-

¹ Deze bevoegdheden werden verleend in een verordening, op 19 februari '43 afgekondigd (VO 16/43, *Verordeningenblad*, 1943, p. 77-79), die, naar het ons voorkomt, in hoofdzaak 'optische' betekenis had: Berlijn moest zien dat het *Reichskommisariat* ernst maakte met de '*Totaler Krieg*'; artikel 1 van die verordening gaf Seyss-Inquart (c.q. Fischböck of Schmidt) het recht, 'alle maatregelen (te) nemen, welke noodzakelijk zijn tot de instandhouding van de productie of de verdeling van goederen dan wel van de arbeidsinzet'.

Vermeldenswaard is dat enkele dagen later op de dagelijkse persconferentie door het hoofd van de *Presse-Abteilung*, Krüger, en de vertegenwoordiger van het departement van volksvoorlichting en kunsten precies aangegeven werd, hoe eerst de gehele dagbladers op beperking van de civiele productie zou aandringen, dan zouden bepaalde, met name genoemde bladen specifieke eisen stellen, andere bladen zouden dat overnemen en die eisen 'werden dann zum Schluss im kräftigen Chorus von der gesamten Presse wiedergegeben.' Een der aanwezige journalisten kon zich bij Krügers betoog wel 'geheel aansluiten', maar gaf in overweging 'om iets over te laten aan de spontaniteit en de bezieling van de dagbladschrijver. Op dit ogenblik zijn wij al zo ver dat precies de dagen worden aangegeven wanneer wij moeten schrijven. Het mankeert er nog maar aan, dat ons gezegd wordt hoe laat wij dat moeten doen.' (Verslag persconferentie, 23 febr. 1943, DVK, 51). ² VO 20/43 (*Verordeningenblad*, 1943, p. 99-106). Hiermee wilde men vooral voorkomen dat arbeiders van *unbetroene* bedrijven migreerden naar *betroene* waar zij tegen uitzending naar Duitsland beschermd hoopten te zijn. ³ VO 30/43 (a.v., p. 135-45).

restaurants, bars, nachtlokalen, toonzalen, reclame-ondernemingen, kermis-bedrijven, paardrij- en dansinstituten, en voorts alle speciaalzaken voor luxe-mode-artikelen, suikerwaren, parfumerie-artikelen, juwelen, gouden en zilveren voorwerpen, postzegels, tapijten, sportartikelen, bontwerken, muziekinstrumenten, grammofoons, radio-artikelen en schrijfmachines opgeheven moesten worden, samen met schoonheidsinstituten, maatkleermakerijen, plisseerinrichtingen en bedrijven voor de vervaardiging van uithangborden en van muziekinstrumenten, en dat tenslotte enkele beroepen niet meer uitgeoefend mochten worden, zoals die van handelsreiziger en verzekeringsagent. Vele tienduizenden Nederlanders (wij weten niet precies, hoeveel) vreesden dat die ene verordening een einde zou maken aan hun bedrijf, hun bestaan, hun carrière en dat zij zich tot overmaat van ramp zouden moeten melden voor de arbeidsinzet in Duitsland – hun gevoelens jegens de bezetter kan men zich indenken.

★

Er zijn van de zomer van '40 af arbeiders geweest die tegen de arbeidsinzet 'neen' zeiden. Onder feitelijke dwang werden tot in de lente van '42 uitsluitend werklozen uitgezonden. Al in '40 en '41 keerden velen hunner op eigen houtje naar Nederland terug – zij waren dan 'contractbrekers'. In '41 werden honderden van die 'contractbrekers' met anderen die geweigerd hadden naar Duitsland te vertrekken (de 'weigeraars') door het rijksarbeidsbureau naar strafkampen gezonden, hoofdzakelijk in Groningen en Gelderland, eind '41 werden er honderdveertig op last van de *Sicherheitspolizei* gearresteerd en in het concentratiekamp Amersfoort opgesloten. Dergelijke 'contractbrekers' en 'weigeraars' werden van de zomer van '42 af uit Amersfoort overgebracht naar een z.g. *Arbeitserziehungslager* bij Essen (dat niet veel van een 'echt' concentratiekamp verschilde) – zij werden daar vier weken mishandeld en vervolgens naar een Duits bedrijf gestuurd. In de herfst van '42 maakte men van die vier weken zes, en enige tijd later ging men er toe over, de 'contractbrekers' en 'weigeraars' uit Amersfoort naar strafkampen bij de *Hermann Goering-Werke* over te brengen waar de toestanden even erbarmelijk waren als in het eerder beschreven kamp Heerte. *Generalkommissar* Schmidt maakte in maart '43 aan de opzending naar die kampen bij de *Hermann Goering-Werke* een einde – er werd toen besloten, de 'contractbrekers' en 'weigeraars' voor langere tijd naar het kamp Amersfoort te sturen, enige tijd later ook naar het kamp Ommen. Hoeveel 'con-

tractbrekers' en 'weigeraars' in totaal in de periode tot mei '43 in al die kampen opgesloten werden, weten wij niet. Zeker niet allen! Sommigen maakten zich moeilijk vindbaar door op een ander adres te gaan wonen, anderen werden ook wel eens door de Nederlandse politie gewaarschuwd wanneer deze een arrestatie-opdracht ontvangen had.

Of het aantal 'contractbrekers' in de in dit deel beschreven periode toenam, is onbekend – het aantal 'weigeraars' steeg in elk geval wèl. Men vergelijkte de cijfers die wij vermeldde: na Sauckels 'eerste eis' (dertigduizend metaalarbeiders) doken in de periode april-juni '42 driehonderd arbeiders onder, na zijn 'vierde eis' bleef in januari '43 in de drie noordelijke provincies een derde van de voor vertrek opgeroepen arbeiders weg, in het zuiden werd dat percentage eind februari nog aanzienlijk hoger en wij nemen aan dat detailcijfers voor de rest van het land (ze zijn er helaas niet) geen wezenlijk ander beeld zouden bieden. Het verzet nam toe.

Dat verzet nam óók toe in de fase die aan het vertrek voorafging. Wel was het zo dat in de leiding van de gewestelijke arbeidsbureaus steeds meer NSB'ers terechtkwamen¹, maar met name van de zomer van '42 af ging men op lager niveau sterker tegenwerken: oproepingskaarten werden zoek gemaakt (men denke aan wat in februari-maart '43 met de kaarten van de in 1915 t.e.m. 1920 geboren mannen geschiedde), arbeiders werden gewaarschuwd, de briefjes waarmee zij door keuringsartsen (meestal waren dat NSB'ers) goedgekeurd waren², werden vervalst. Kwam men bij zulk een keuring niet tegenover een NSB'er te staan, dan kon men vaak succes hebben met medische attesten die lang niet altijd overeenkomstig de waarheid opgesteld waren (op deze vorm van medisch verzet komen wij in ons volgende deel nog terug) – er waren trouwens ook arbeiders die zichzelf 'echte', zij het lichte verwondingen toebrachten teneinde afgekeurd te worden.

In algemene zin kreeg dit verzet tegen de arbeidsinzet steun van de kerken – steun in zoverre dat elke publieke uitspraak die de kerken tegen de bezetter

¹ Bij de oprichting waren van de zeven-en-dertig directeuren vier 'fout' en drie-en-dertig 'goed' – van die drie-en-dertig 'goeden' waren in mei '43 nog welgeteld twee in functie. Het aantal gewestelijke arbeidsbureaus was toen tot 25 verminderd; daarvan hadden 13 een 'foute' directeur. ² Die keuring was veelal een aanfluiting. In Rotterdam waren er in '43 keuringsartsen die per werkdag drie- tot vierhonderd arbeiders 'keurden' (de 'keuring' kan per persoon niet veel langer geduurd hebben dan één minuut); één arts, F. Hers (dezelfde die in zijn huis te Wassenaar de oprichter van het NVV, Henri Polak, een jaar lang als gevangene behandelde), 'keurde' van 1 september '41 tot juni '44 voor het gewestelijk arbeidsbureau-Den Haag tachtigduizend arbeiders (waarmee hij f 54 000 verdiende), de aan dit arbeidsbureau verbonden *Duitse* arts keurde procentueel minder arbeiders goed dan Hers.

VERZET TEGEN DE ARBEIDSINZET

deden, een verzetsdaad was die andere vormen van verzet ten goede kwam. Tot een publieke uitspraak tegen de arbeidsinzet gingen de kerken evenwel niet over; wèl zonden zij Seyss-Inquart in oktober '42 een memorandum waarin zij tegen de bij die arbeidsinzet uitgeoefende dwang protest aantekenden, maar de tekst¹ werd niet in de kerken voorgelezen en drong dus niet tot de gelovigen door. Wat tot velen wèl doordrong, waren de nummers van illegale bladen waarin arbeiders aangespoord werden om onder te duiken en ondernemers opgewekt om die ondergedoken arbeiders te steunen. *Het Parool* meende overigens in de herfst van '42 dat slechts voor 'sommigen' de kans bestond 'om zich schuil te houden en alle arbeid elders te weigeren'; wie die kans niet kreeg, moest zich, aldus dit illegale blad, in Duitsland 'als soldaat aan het front' beschouwen en zoveel mogelijk saboteren.² In februari '43 werd Verwey door *Het Parool* op de korrel genomen:

'Tegengehouden hebt gij niets! Laat na, u dat te verbeelden! De Duitsers zullen tegen u beleefd en voorkomend zijn, wijl gij ze uitnemende diensten bewijst, ir. Verwey!

Maar daarachter gaat schuil (en thans, nu de eerste verloven loskomen, puilt het er uit) het leed, de smaad, de vertrapping, de knechting van duizenden van uw landgenoten die het met samengeknepen lippen verkroppen moeten dat zij voortgedreven worden van land tot land, als arbeidsvee, ir. Verwey!³

'Arbeidsvee' – die term was voor de slachtoffers van de arbeidsinzet niet onjuist. Zij werden *gedwongen* naar Duitsland te gaan – gedwongen ook in die gevallen waarin hun geen formele *Dienstverpflichtung* uitgereikt was. Van de verschillende wijzen waarop zij daarop reageerden, hebben wij geen duidelijk beeld. Door deze en gene met volmaakte onverschilligheid? Door jongeren met het prikkelend gevoel, een avontuur (en avontuurtjes) tegemoet te gaan? Het zou menselijk zijn. Maar wij nemen toch óók aan dat velen, en vooral de gehuwden, met bezorgdheid afscheid namen van allen die hun dierbaar waren; waar zij in Duitsland terecht zouden komen, wisten zij niet; hoeveel ze daar zouden gaan verdienen, evenmin – ze moesten maar hopen dat het gezin na niet al te lange tijd het deel van hun loon zou gaan ontvangen dat voor dat gezin bestemd was. En wat als in dat gezin ziekte zou optreden? Wat als er bommen in de eigen woonbuurt zouden vallen? Dan zat men één, twee dagreizen ver weg – in het land van de vijand.

★

¹ Touw: *Het verzet der Hervormde Kerk*, dl. II, p. 116. ² *Het Parool*, 44 (9 okt. 1942), p. 2. ³ A.v., 48 (10 febr. 1943), p. 6.

De arbeidsinzet, zo schreven wij eerder, zal ons rechtstreeks tot de April-Meistakingen brengen. Misschien was die term 'rechtstreeks' toch niet geheel juist gekozen. De oorsprong die tot de explosie der stakingen leidde, lag namelijk niet alleen in de civiele sector waar de arbeidsinzet toe behoorde, maar ook in de militaire, scherper nog: in de sector van de beveiliging.

Hitler had met het uit krijgsgevangenschap ontslaan van alle Nederlandse militairen jegens het Nederlandse volk dat hij voor 'het nieuwe Europa' wilde winnen, een politiek gebaar gemaakt ('Ik ben uw vriend') maar daarbij een zeker risico aanvaard. Voor dat gebaar oogstte hij geen dankbaarheid, wél was het van de lente van '41 af door het 'oprollen' van de 'eerste' OD aan de bezetter gebleken dat verscheidene leden van het beroepskader ondanks de door hen afgelegde loyaliteitsverklaring tot anti-Duitse activiteit overgegaan waren. De verdere arrestaties in OD-kringen in de laatste maanden van '41 en de eerste van '42 hadden die indruk bevestigd; het gevolg was geweest dat de Nederlandse beroepsofficieren op 15 mei '42 in krijgsgevangenschap afgevoerd waren. Was het verantwoord, de beroeps- en onderofficieren en alle overigen die in militaire dienst geweest waren, op vrije voeten te laten? In de lente van '42 gaf de beduchtheid voor een Tweede Front die vraag extra klem. Als de Amerikanen en Engelsen er onverhoopt in slaagden, een flink gedeelte van het westen des lands in handen te krijgen, viel dan niet te verwachten dat sommige leden van de vroegere Nederlandse krijgsmacht aan de Geallieerde operaties steun zouden verlenen en dat zij allen, zodra dat mogelijk was, weer in werkelijke dienst geroepen zouden worden? En hoe kon men dat gevaar anders bezweren dan door al die gedemobiliseerden tijdig naar Duitsland over te brengen? Al in april '42, ten tijde van Sauckels 'eerste eis' (dertigduizend metaalarbeiders), zei Verwey in het college van secretarissen-generaal dat men, als die eis niet ingewilligd werd, 'ernstiger dingen' zou moeten vrezen, 'o.a. een oproep van de destijds vrijgelaten Nederlandse krijgsgevangenen die men zonder loonbetaling in Duitsland arbeid zou kunnen doen verrichten' (binnen bepaalde grenzen was dat volkenrechtelijk geoorloofd). 'Voor het plan zijn', zei Verwey, 'in Duitsland reeds stemmen opgegaan. Bij het Rijkscommissariaat zou men daarvoor echter weinig voelen'¹ – heel begrijpelijk dat laatste: afgezien nog van de grote onrust die het in krijgsgevangenschap afvoeren van ca. driehonderdduizend Nederlanders kon wekken, zou het ongedaan maken van Hitler's gunst de erkenning inhouden dat Seyss-Inquarts beleid: een soort politiek accoord met Nederland te bereiken, mislukt was.

Al zijn er geen stukken bewaardgebleven om zulks te bewijzen, wij achten

¹ Csg: Notulen, 16 april 1942.

het toch plausibel dat het denkbeeld om Nederland met één slag van het militair getrainde deel van zijn bevolking te beroven, bij menige hooggeplaatste Duitser bleef liangen. Het Tweede Front in West-Europa kwam in '42 niet tot stand – wèl nam in Nederland de activiteit van illegale groepen toe en wij zouden ons dan ook kunnen indenken dat niet alleen in de kringen van *Wehrmachtbefehlshaber* Christiansen maar ook in die van *Höherer SS- und Polizeiführer* Rauter af en toe overwogen werd, tot de wegvoering van de militair opgeleide Nederlanders over te gaan. Heeft Rauter hier ooit met Himmler over gesproken? Wellicht omstreeks die 15de mei '42 (de datum van de wegvoering van de beroepsofficieren) toen Himmler in Nederland was? Het is mogelijk. Opvallend is het in elk geval dat Himmler de eerste persoon was die, althans blijkens de bewaardgebleven stukken, begin '43 op de mogelijke internering van alle Nederlandse gedemobiliseerden terugkwam.

In de bespreking die op 6 februari, daags na de aanslag op Seyffardt, in Den Haag op het hoogste Duitse niveau plaatsvond, werd, zoals wij in hoofdstuk 7 al weergaven, o.m. in beginsel besloten de Nederlandse beroeps- en onderofficieren in krijgsgevangenschap af te voeren. Rauter rapporteerde dat aan Himmler, Himmler ging blijkens zijn telexbericht van 10 februari¹ met het plan accoord. In dit telexbericht gaf hij uiting aan zijn overtuiging dat de aanslag op Seyffardt en die op de Reydons (waarvan hem inmiddels ook bericht gezonden was) gezien moesten worden als de aanloop tot een wezenlijke verscherping van de situatie in bezet Nederland: '*Seien wir uns darüber klar, dass . . . mit den Aktionen der letzten Tage die bewusste Obstruktion und Sabotage der Gegner in den Niederlanden begonnen hat*' – welnu, waarom zou men dan alleen maar die beroeps- en onderofficieren interneren? Toen Himmler drie dagen later, 13 februari, allerlei denkbeelden aan Hitler kon voorleggen, ging hij een stap verder. '*Ich trug*', zo legde hij in een notitie vast,²

*'dem Führer meine Gedanken vor, dass man aus den Niederlanden 300 000 Landes- einwohner als Kriegsgefangenen nach Deutschland zum Arbeitseinsatz abschieben könne.'*³ *Der Führer fand das notwendig und richtig und beauftragte mich, sofort mit dem Reichskommissar Verbindung aufzunehmen*' –

¹ Tekst in (RvO) P. J. Bouman: *De April-Meistakingen van 1943* (1950), p. 305.

² Tekst in a.v., p. 15. ³ Volgens het rapport '*Vorgeschichte der Streikbewegungen in den Niederlanden*' d.d. 12 mei 1943 van de *Sicherheitsdienst* (a.v., p. 375-76) zou hier sprake zijn geweest van een '*Vorschlag des Höheren SS- und Polizeiführers Nordwest*' – van Rauter dus. Maar waarom sprak Himmler dan van '*meine Gedanken*'? Dat het initiatief bij Rauter gelegen zou hebben, is zeker niet onmogelijk maar zien wij toch niet als een vaststaand feit.

men ziet: Hitler had, zonder enig overleg met Seyss-Inquart, zijn standpunt bepaald, maar daar was het bij gebleven; hij had in elk geval nog niet een formeel bevel uitgevaardigd. Dat bevel zou op een militaire aangelegenheid betrekking hebben (zaken van krijgsgevangenschap ressorteerden onder het *Oberkommando der Wehrmacht*) – het zou dus via het OKW verstrekt moeten worden aan *Wehrmachtbefehlshaber* Christiansen. Hitler was niet van plan, dat buiten de *Reichskommissar* om te doen, integendeel: Himmler kreeg opdracht, ‘*sofort mit dem Reichskommissar Verbindung aufzunehmen.*’ Nog op de dag van zijn gesprek met Hitler deed Himmler zulks – per brief. De brief is niet bewaard gebleven, maar het lijkt plausibel dat Himmler er geen melding in maakte van Hitlers standpunt, wellicht om te voorkomen dat Seyss-Inquart het gevoel zou krijgen, gepasseerd te zijn. Van Hitlers standpunt deed Himmler echter wèl mededeling aan Rauter en deze, een man zonder enig *Fingerspitzengefühl*, lichtte onmiddellijk Seyss-Inquart in. Pijnlijk situatie! Seyss-Inquart was er allerminst van overtuigd dat na de aanslagen op Seyffardt en de Reydons over de gehele linie ruwer in Nederland ingegrepen moest worden en hij meende bovendien dat aan het in krijgsgevangenschap wegvoeren van driehonderdduizend Nederlanders grote bezwaren vastzaten. ‘*Ich will*’, schreef hij Himmler op 15 februari¹,

‘in dieser Richtung mein Möglichstes tun. Allerdings müssen wir diese Angelegenheit mit einiger Vorsicht vorbereiten, denn einerseits kann ein solcher Entzug zu einer schweren Störung unserer Rüstungswirtschaft usw. führen, andererseits könnte die Nichtbefolgung einer solchen Einberufung durch die Betroffenen zu einer schweren Schädigung unserer Autorität führen, da wir ja zu wenig Kräfte haben, um die Leute einzeln herauszufangen, und die niederländische Polizei in diesen Dingen kaum voll einsatzfähig ist. Aber wir werden schon alles machen, was möglich ist, (um) zu einem guten Ende zu kommen.’

Seyss-Inquart nam de zaak met Christiansen en diens stafofficieren op – Rauter was bij het overleg aanwezig. De *Reichskommissar* ontwikkelde daarbij het denkbeeld, het oproepen van de vrijgelaten Nederlandse krijgsgevangenen te beperken tot het westen des lands; dat zou er als een militaire maatregel uitzien en Seyss-Inquart nam aan dat de Nederlandse bevolking daar begrip voor zou kunnen opbrengen en dat zij die maatregel niet zou interpreteren als een massale deportatie ter wille van de arbeidsinzet. Christiansen verklaarde zich met Seyss-Inquarts denkbeeld accoord en hij was het vervolgens die het als een formeel voorstel zijnerzijds voorlegde aan de chef van het *Oberkommando der Wehrmacht*, Keitel. Van dat voorstel deed Fischböck

¹ Tekst in a.v., p. 305-06.

mededeling in een grote bespreking die op 22 februari in de *Reichskanzlei* te Berlijn gehouden werd¹ teneinde na te gaan, wat men in Noorwegen, Nederland en het *Protektorat* Bohemen-Moravië doen kon om, in aansluiting op de maatregelen die in Duitsland in het kader van de afgekondigde *Totaler Krieg* genomen waren, te bevorderen dat uit die drie landen meer arbeidskrachten ter beschikking gesteld zouden worden van de Duitse oorlogseconomie. Fischböck kondigde daar aan dat aan het deel van het Nederlandse bedrijfsleven dat als 'luxe' beschouwd moest worden, een einde zou worden gemaakt; hij verwachtte (zijn opsomming van de te sluiten bedrijfstakken en de te verbieden beroepen was niet volledig) dat zulks een kleine twintigduizend krachten zou opleveren. In Duitsland had men alle mannen van 17 tot 65 en alle vrouwen van 17 tot 45 jaar verplicht, zich bij de *Arbeitsämter* te laten registreren – zulk een registratie hield Seyss-Inquart, aldus Fischböck, '*nicht für durchführbar, weil hierfür nur holländische Behörden zur Verfügung stehen, die nicht mitziehen würden*'. Maar het plan was, zei Fischböck, '*aus der Küstenzone, d.h. ungefähr der Hälfte des ganzen besetzten Gebietes*', de leden van de voormalige Nederlandse krijgsmacht '*wieder einem geschlossenen Arbeitseinsatz an anderen Stellen zuzuführen*'; velen hunner werkten evenwel '*in der holländischen Rüstungsindustrie, in der holländischen Landwirtschaft*' (die veel naar Duitsland exporteerde!) '*oder in der deutschen Rüstungsindustrie*' – nam men aan dat men die groepen met rust zou laten, dan '*würde ein Schub von etwa 100 000 jüngerer Kräfte das beste sein, was man in erster Linie aus Holland erhalten könnte. Hierüber*', aldus het verslag,

'waren sich alle einig. OKW versprach in wenigen Tagen die Entscheidung des Generalfeldmarschalls Keitel zu diesem von dem Wehrmachtbefehlshaber gemachten Vorschlage; dann würde der Zwang in Holland auch gross sein, aber für militärische Massnahmen besteht mehr Verständnis als für zivile' –

de afbraak en de evacuaties hadden bijvoorbeeld niet tot verzet geleid.

Nu, Keitel had vlak na Stalingrad teveel zorgen aan zijn hoofd dan dat hij '*in wenigen Tagen*' een beslissing kon nemen over Christiansens voorstel. Dat voorstel werd trouwens gewijzigd, ingrijpend gewijzigd zelfs: door Seyss-Inquarts nogal halfslachtig denkbeeld, het oproepen van de gedemobiliseerden tot de kustprovincies te beperken, werd een streep gehaald; in het gehele land zouden zij opgeroepen worden, overigens niet met de bedoeling hen allen naar Duitsland over te brengen; al wie '*in der holländischen Rüstungsindustrie*' of '*in der holländischen Landwirtschaft*' werkzaam was, zou na aanmelding vrijgesteld worden, van de niet-vrijgestelden

¹ Verslagen in a.v., p. 306-09.

zou men een deel bij de bouw van de *Atlantikwall* in Nederland tewerkstellen, voor de overbrenging als krijgsgevangenen naar Duitsland zouden dan, zo veronderstelde men, een kleine tweehonderdduizend man overblijven. Natuurlijk zou men alle driehonderdduizend gedemobiliseerden niet *tegelijk* oproepen – dit zou, na een proclamatie waarmee de gehele actie gemotiveerd zou worden, per regiment of andere grote groep geschieden. Nòg een vraag moest opgelost worden: of men de terugvoering in krijgsgevangenschap (Christiansens actie) eerder zou afkondigen dan de ‘jaar-klassen-actie’ (Schmidts actie) waarvoor de plannen ook al vaste vorm aannamen. Het was Seys-Inquart die besliste dat Christiansen als eerste zijn actie zou bekendmaken; de *Reichskommissar* nam daarbij aan dat de bevolking, als de volgorde omgedraaid werd, aan Christiansens actie (die binnen elke jaarklasse slechts op een beperkte groep betrekking had: diegenen die in militaire dienst geweest waren) de conclusie zou verbinden dat de ‘jaar-klassen-actie’ mislukt was.

De aankondiging van de actie van de *Wehrmachtbefehlshaber* liet lang op zich wachten. Na de 22ste februari, de datum van de bespreking te Berlijn, verliep nog een volle maand voor Keitel Christiansen bevel gaf, ‘*entsprechend seinem Vorschlag*’ (het gewijzigde voorstel) ‘*die Angehörigen der ehemaligen niederländischen Wehrmacht erfassen, festnehmen und abschieben zu lassen.*’ Hun ‘*Unterbringung*’, zo noteerde een ambtenaar van het *Auswärtige Amt*, ‘*habe zunächst in Kriegsgefangenenlagern zu erfolgen.*’

Die notitie werd weer bijna vier weken na Keitels bevel op schrift gesteld.¹ Vanwaar dat nieuwe tijdverlies? Wij kennen niet alle factoren die ertoe geleid hebben, maar constateren alleen dat het *Auswärtige Amt* op 17 april een advies formuleerde over de vraag of die Nederlandse ex-militairen in hun kampen als krijgsgevangenen behandeld moesten worden dan wel als civiel-geïnterneerden, en dat het moest berichten of het concept voor de proclamatie waarmee de actie aangekondigd werd, aanleiding gaf tot opmerkingen. Volkenrechtelijke bezwaren zag het *Auswärtige Amt* niet: er was meer verzet in Nederland gekomen en Hitler had dus het recht, een in andere omstandigheden verleende gunst in te trekken; krijgsgevangenen mochten, in tegenstelling tot civiel-geïnterneerden, aan het werk gezet worden, het leek het *Auswärtige Amt* dus geboden, de Nederlandse ex-militairen als krijgsgevangenen te behandelen – wèl zou, aldus de notitie van het *Auswärtige Amt*, ‘*die zwangsweise Verbringung einer so grossen Anzahl von Niederländern in das Reich . . . zweifellos im Auslande grösstes Aufsehen*

¹ Tekst: a.v., p. 318–19.

erregen und der sehr aktiven Feindpropaganda neue Nahrung geben'; stapte men over dat laatste bezwaar heen, dan zou het *Auswärtige Amt* de concept-proclamatie graag beoordelen, maar dan toch pas '*nach Vorliegen eines . . . neuen Entwurfs*' – het eerste ontwerp (dat verloren is gegaan) deugde blijkbaar niet.

Het *Auswärtige Amt* wachtte niet op het tweede concept maar stelde er zelf een op. Dat tweede concept (dat evenmin bewaardgebleven is) werd op de ochtend van 24 april door von Ribbentrop persoonlijk getorpedeerd: in een militaire aangelegenheid moesten, vond de *Reichsaussenminister*, de militairen een concept opstellen – hij zou het dan beoordelen. In de middag van diezelfde dag (Seyss-Inquart en Rauter hadden beiden herhaaldelijk en met klem op spoed aangedrongen) was dan eindelijk het derde concept gereed; het werd vermoedelijk door een van Keitels officieren opgesteld die evenwel gebruik maakte van de argumentatie van het *Auswärtige Amt* ('meer verzet – dus mag de gunst ingetrokken worden'). Van dat derde concept werd von Ribbentrop hetzij telefonisch, hetzij per telex in kennis gesteld en in het begin van de avond hechte Hitler zijn goedkeuring aan het stuk. Onmiddellijk werd de tekst per telex aan Christiansen toegezonden: de actie zou dus definitief doorgaan en de proclamatie stond woord voor woord vast; ze had Hitler gepasseerd.

Op maandag 26 april bepaalde Christiansen dat de tekst op woensdag de 28ste via de pers bekendgemaakt zou worden; hij liet er die maandag binnen het Duitse militaire apparaat een circulaire over uitgaan¹, waarin hij het '*nicht ausgeschlossen*' noemde, '*dass durch diese einschneidende Massnahme die Bevölkerung der Niederlande erheblich beunruhigt wird. Aufflackernde Unruhe im Keime zu ersticken, ist*', instrueerde hij, '*Angelegenheit der deutschen Ordnungspolizei*'; waren nog méér '*polizeiliche Massnahmen*' nodig, dan zou Rauter die nemen – de *Wehrmacht* moest zich met dat alles niet bemoeien.

Rauter trof zijnerzijds geen speciale voorzorgsmaatregelen – meer dan '*aufflackernde Unruhe*' verwachtte hij niet.

Hetzelfde gold voor Seyss-Inquart: deze vertrok op dinsdag 27 april naar Berchtesgaden waar hij op de 28ste met Goering, Himmler en Hitler zou spreken.

★

Op de bespreking met Goering die betrekking had op de economische exploitatie van Nederland, komen wij in ons volgende deel terug. Wat

¹ Tekst: a.v., p. 323–24.

Seyss-Inquart met Himmler en Hitler te bespreken had, is niet met zekerheid bekend. Het kan zijn dat hij bij Hitler in elk geval óók recente pogingen om ambtenaren van het *Reichskommissariat* in militaire dienst te roepen, te berde wilde brengen – pogingen die hij afgeslagen had maar die door hem zeer hoog opgenomen waren.

Begin april had Seyss-Inquart zich beklaagd bij Lammers die niet alleen *Chef der Reichskanzlei* was (Seyss-Inquarts officiële verbindingsman met Hitler dus) maar ook hd van een klein college dat Hitler na de catastrofe van Stalingrad in het leven geroepen had om de intensievere oorlogsinspanning in Duitsland te coördineren; behalve Lammers maakten van die *Dreier-Ausschuss* Bormann en Keitel deel uit. Seyss-Inquart nu, had Lammers geschreven dat zijn *Reichskommissariat* doordat allerlei ambtenaren al verdwenen waren, 'ein Chaos' dreigde te worden; men diende te begrijpen, 'dass meine Dienststelle ein ausserordentlich schwieriges Aufsichtrecht ausüben muss, weil ja die niederländischen Behörden im allgemeinen die nunmehr immer stärker einsetzenden Kriegsmassnahmen sabotieren' – Lammers moest daar maar eens met Keitel over spreken en, als dat niet onmiddellijk hielp, Seyss-Inquarts klacht aan Hitler voorleggen, 'weil ich mit allem Nachdruck betone, dass ich meine Aufgaben nicht erfüllen kann wenn die Sachen so weitergehen.'¹ Toen een week later drie hoofdamttenaren van het *Reichskommissariat* tòch hun oproepen voor de militaire dienst ontvangen hadden, had Seyss-Inquart (13 april) bij Lammers opnieuw scherp geprotesteerd; 'sollte sich', had hij laten seinen, 'diese Methode der Einberufungen nicht ändern lassen, so ist es richtiger, das Reichskommissariat aufzulösen und die Verwaltung den Militärstellen zu übergeben.'² Keitel had toen bijgedraaid: per telex had hij op 15 april doen weten dat geen personeelsleden van het *Reichskommissariat* meer in militaire dienst geroepen mochten worden.

Men ziet: twee keer had Seyss-Inquart met zijn portefeuille gerammeld. Hij heeft dat, voorzover ons bekend, noch voor noch na dit dispuut ooit gedaan. Wij zouden ons kunnen voorstellen dat hij de behoefte had, van Hitler-zelf de verzekering te krijgen dat aan het personeelsbestand van zijn *Aufsichtsverwaltung* ook in de toekomst niet getornd zou worden.

Heeft hij die verzekering gekregen? Wij weten het niet. Eén ding staat slechts vast: dat Seyss-Inquart voornemens was, na zijn besprekingen te Berchtesgaden naar de Elzas te reizen waar hij op zondag 2 mei in Straatsburg aanwezig zou zijn bij een grote Duitse demonstratie.

¹ Brief, 6 april 1943, van Seyss-Inquart aan H. H. Lammers (*RK, Präs. Abt.*: 20.04 I)

² Telexbericht, 13 april 1943, a.v. (a.v.).

De April-Meistakingen

De verschijning van Christiansens proclamatie werd één dag opgeschoven: van woensdag 28 naar donderdag 29 april. Aan het eind van die donderdagochtend werd de tekst door het ANP per telex aan alle dagbladen doorgegeven; het was de bedoeling dat hij in de avondbladen zou worden opgenomen. Radio Hilversum zou er over zwijgen teneinde de regering te Londen niet de gelegenheid te bieden tot enige reactie.

De proclamatie¹ begon met melding te maken van Hitlers 'grootmoedige handelwijze'; hij had in '40 alle Nederlandse militairen uit krijgsgevangenschap ontslagen. 'In vele gevallen' waren die echter 'onder invloed van onverantwoordelijke ophitsers' tot anti-Duitse activiteit overgegaan. In mei '42 waren derhalve de voormalige beroepsofficieren al weggevoerd, maar die 'duidelijke waarschuwing' was niet verstaan: 'afzonderlijke leden van het voormalige Nederlandse leger' (in de Duitse tekst stond '*Wehrmacht*', hetgeen de marine insloot) hadden 'telkens opnieuw' het in hen gestelde vertrouwen beschaamd, 'dit misbruik wordt thans niet langer meer geduld. De *Wehrmachtbefehlshaber in den Niederlanden*', aldus de belangrijkste passage,

'beveelt derhalve dat de leden van het voormalige Nederlandse leger terstond opnieuw in krijgsgevangenschap worden weggevoerd. Hij zal de betrokken personen in de dagbladen tot persoonlijke aanmelding oproepen. Wie aan de oproep van de *Wehrmachtbefehlshaber* geen gevolg geeft of tracht zich op andere wijze aan de krijgsgevangenschap te onttrekken, moet op de strengste maatregelen rekenen. Dit geldt eveneens voor personen die de betrokkenen bij dergelijke pogingen ondersteunen. Allen, die thans in krijgsgevangenschap moeten terugkeren, hebben dit uitsluitend aan de ophitsers te danken, die door hun misdadig gedrag deze maatregel noodzakelijk maakten.'

Aldus de door Hitler goedgekeurde tekst. Hij was zo dreigend mogelijk geformuleerd. Hoewel in de loop van maart en april binnen het *Reichskommissariat* was komen vast te staan dat allerlei groepen *niet* weggevoerd zouden worden, werd van geen enkele uitzondering gerept; evenmin werd duidelijk gemaakt dat de aangekondigde oproepen in de dagbladen zich over

¹ Tekst in Bouman: *De April-Meistakingen van 1943*, p. 18.

geruime tijd zouden uitstrekken – integendeel, Christiansens bevel luidde, ‘dat de leden van het voormalige Nederlandse leger *terstond* opnieuw in krijgsgevangenschap worden weggevoerd.’ Dat zag er uit alsof de bezetter op zeer korte termijn Nederland met één slag wilde beroven van niet minder dan driehonderdduizend van zijn mannen.

★

Schrijvend over de mogelijkheid van een algemene staking in bezet gebied, had ‘Pieter ’t Hoen’ (op dat moment was dat van Heuven Goedhart) begin april in *Het Parool* opgemerkt¹ dat zulk een staking alleen dan zou gelukken, ‘indien de Duitsers één kapitaal feit stellen dat iedere Nederlander zó diep in het hart grijpt, dat allen als één man voelen: dit is hèt ogenblik! Dan zouden de handen tegelijk zakken, de machines tegelijk stoppen, de pennen tegelijk weigeren.’ Het was scherp, ja profetisch gezien, maar van Heuven Goedhart had er aan toegevoegd: ‘Dat weten de Duitsers, en zij trachten listig een dergelijk sprekend feit te vermijden’ – en nu hadden zij dat ‘sprekend feit’ tòch gesteld: de aankondiging dat enkele honderdduizenden Nederlanders ‘terstond’ in gevangenschap zouden worden weggevoerd. Vooral in de steden, groot en klein, verspreidde zich het bericht van die aankondiging met bliksemsnelheid; toen de avondbladen aan het eind van de middag aan de kiosken verkrijgbaar waren, hadden velen er al van gehoord: de kranten vlogen weg, overal vormden zich groepjes waarin met verontwaardiging gesproken werd over de nieuwe schanddaad waartoe de Duitsers besloten hadden. Kon men dat nu zo maar over zijn kant laten gaan?

In Twente² was toen al het antwoord gegeven: neen!

Het eerst was dat geschied in Hengelo. Daar had de drukkerij H. Smit & Zn aan het einde van de ochtend van de n.v. Drukkerij en Uitgeverij v/h M. J. van der Loeff, uitgeefster van *De Nieuwe Hengelose Courant*, bijzonderheden gehoord over de op de telex binnengekomen proclamatie van Chris-

¹ *Het Parool*, 51 (5 april 1943), p. 2.   ² Oorsprong en verloop van de April-Meistakingen in Twente geven wij weer aan de hand van de onderzoeken die B. A. Sijes samengevat heeft in zijn studie ‘De April-Meistakingen in Twente’, opgenomen als bijlage I in Boumans werk over de April-Meistakingen in het gehele land. Boumans heeft daarin, afgezien nog van enkele algemene aspecten, het verloop van de stakingen per provincie, in veel gevallen zelfs per gemeente weergegeven. Voor de landelijke stakingsbeweging maken wij nagenoeg uitsluitend van Boumans gegevens gebruik.

tiansen. De directeur van de drukkerij Smit & Zn liet er in viervoud grote bulletins van maken die voor de ramen gehangen werden. Zijn drukkerij lag midden in Hengelo dicht bij een straat die duizenden arbeiders van de nabije fabrieken tijdens de schafttijd passeerden. Velen hunner kwamen met het ontstellende nieuws de fabrieken binnen, er werd over staking gesproken. er werd gezegd dat bij de spoorwegen het werk al neergelegd was, en kort na twee uur begonnen de eerste groepen arbeiders de grootste fabriek in Hengelo, de Machinefabriek Gebr. Stork & Co., te verlaten – er werkten daar in totaal meer dan drieduizend man. Om half drie waren zij praktisch allen de poort uit. Bij andere nabijgelegen fabrieken zag men de mannen van Stork langs trekken. Staking! Het voorbeeld werd gevolgd, ook door het gemeentepersoneel. De telefoon ging een belangrijke rol spelen: van bedrijf tot bedrijf werd het stakingsbericht (dat in die omstandigheden een stakingsparool was) doorgegeven, alleen al door de drukkerij Smit werden aldus minstens dertig Twentse bedrijven ingelicht omtrent hetgeen in Hengelo gaande was.

Van de bijna zeventuizend arbeiders van de zeven grootste bedrijven in Hengelo woonden er toentertijd ruim vier-en-twintighonderd in andere Twentse plaatsen – bijna negenhonderd in Enschede bijvoorbeeld. Naar al die plaatsen keerden in de loop van de middag stakende arbeiders per bus of fiets terug: zichtbaar bewijs dat Hengelo ‘plat lag’. Meer was niet nodig: bedrijf na bedrijf werd verlaten. In Hengelo zelf was dat alleen bij de onder scherpe Duitse controle staande n.v. Hazemeyer’s Fabrick van Signaalapparaten niet mogelijk, wèl gingen de arbeiders daar in *sit-down-staking*. Tegen het einde van de middag waren van de 41 grote Twentse bedrijven (alle met tweehonderdvijftig of meer arbeiders) waar tezamen ca. vijf-en-twintigduizend man werkte, 28 met in totaal ca. een-en-twintigduizend man in staking gegaan. Er werden aan die staking geen eisen verbonden, men overlegde niet over verdere actie, men ging ook niet tot demonstraties over: de staking-zelf was de demonstratie. Direct en indirect was, men wist het, een rustig voortwerkend Nederland een Duits belang, zelfs wanneer die arbeid, zoals in de Twentse textielindustrie het geval was, voor een deel nog aan de Nederlandse markt ten goede kwam – welnu, men ‘verdomde het, langer voor de Mofsen te werken’; zo werd het gevoeld.

Ook elders in het land kwam het hier en daar op die donderdag al tot stakingen of tot een aanloop daartoe. In de Overijsselse hoofdstad, Zwolle, legde het personeel van de n.v. Erven Tijl, uitgeefster van de *Provinciale Overijsselse en Zwolse Courant*, het werk neer, in Ulft (Achterhoek) werd de ijzergieterij van Diepenbrock & Reigers een kwartier voor de sluitingstijd door de zeshonderd arbeiders verlaten, op vele afdelingen van de Philips-

fabrieken te Eindhoven kwam het tot een soort *sit-down*-stakingen, in Zuid-Limburg besloten de duizend man die de nachtploeg van de staatsmijn 'Maurits' vormden, niet aan het werk te gaan, in Velsen werden de arbeiders van de nachtploeg van de Hoogovens het er over eens dat het werk de volgende dag, vrijdag 30 april, neergelegd zou worden. De bereidheid om tot staking over te gaan, was groot – groot in tal van plaatsen waar men donderdagmiddag nog niet tot actie overgegaan was. Overal las men 's avonds Christiansens aankondiging in de krant: 'dat de leden van het voormalige Nederlandse leger terstond opnieuw in krijgsgevangenschap worden weggevoerd.' Hoe? Per trein natuurlijk! Kort voor middernacht werd bij Leeuwarden een zware buis op de lijn Leeuwarden-Groningen geschoven zodat de locomotief van een goederentrein ontspoorde, op de Veluwe werden (wellicht door leden van het MC der CPN) twee explosieve ladingen op de lijn Amersfoort-Apeldoorn gelegd; één lading ontplofte, de schade was gering.

★

Aan Duitse kant was, zoals aan het einde van ons vorige hoofdstuk bleek, rekening gehouden met de mogelijkheid dat Christiansens aankondiging tot onrust zou leiden; welke vormen die zou aannemen, wachtte men af – men dacht dat het wel zou meevallen. Vandaar Seyss-Inquarts vertrek, vandaar ook dat nagelaten werd om in de namiddag waarin het bericht van de wegvoering der ex-militairen wereldkundig zou worden, de bataljons van de 'normale' *Ordnungspolizei* te laten patrouilleren in de steden waarin zij gelegerd waren: Amsterdam, Den Haag en Tilburg. Men had een soortgelijke opdracht kunnen geven aan de bataljons van nog een tweede in ons land aanwezige eenheid van de *Ordnungspolizei*: het *SS-Polizeiregiment 'Todt'* (dat in het oosten en noorden gelegerd was)¹ en tenslotte aan onderdelen van de *Waffen-SS* en de *Wehrmacht* – die laatste hadden bijvoorbeeld op Koninginnedag '41 (31 augustus) intimiderend door de grote steden gemarkeerd.

¹ Formaties die in maart '43 tot dit regiment verenigd werden, hadden in het verband van de *Wehrmacht* in Rusland gevochten, hadden daar zware verliezen geleden en waren in de zomer van '42 in Nederland gearriveerd waar zij onder de *Befehlshaber der Ordnungspolizei* geplaatst waren, zulks ter aanvulling dus van de bataljons die zich in Amsterdam, Den Haag en Tilburg bevonden. Het *SS-Polizeiregiment 'Todt'* telde drie bataljons: één in Arnhem, één in Assen en één dat (vermoedelijk) over Groningen en Friesland verspreid was.

HET 'POLITIESTANDRECHT'

De bataljons van de *Ordnungspolizei* waren gemotoriseerd en bezaten machinegeweren, mortieren en licht geschut. Kwam het ergens tot onlusten die de plaatselijke politie of de marechaussee niet kon bedwingen, dan zou het hún taak zijn om als eersten in te grijpen – niet zozeer met arrestaties (die bleven het werk van de *Sicherheitspolizei*) maar door te schieten; zij zouden daarbij onmiddellijk versterking kunnen krijgen van de in het land aanwezige eenheden van de *Waffen-SS*. Zo was het in Amsterdam gegaan tijdens de Februaristaking: in afwezigheid van Seyss-Inquart (deze was toen met vakantie in de Alpen) was het bestuur over Noord-Holland door Christiansen overgenomen en onder diens verantwoordelijkheid had Rauter in de oproerige hoofdstad het in Amsterdam gelegerde bataljon van de *Ordnungspolizei* ingezet alsmede een tweede bataljon uit Assen en delen van een *Standarte* (regiment) van de *Waffen-SS* uit Zandvoort en Den Haag; die troepen hadden in Amsterdam met hun kogels negen burgers gedood en vier-en-twintig zwaar gewond – geen 'stakers' of demonstranten, maar willekeurige mensen die op straat liepen, in de deur van hun huis stonden of uit het raam hingen. Die terreur was uitgeoefend onder de bepalingen van het militaire standrecht; een civiel standrecht (standrecht dus dat op gezag van burgerlijke autoriteiten afgekondigd werd) bestond er toen niet – vandaar ook dat de *Wehrmachtbefehlshaber* het gezag overgenomen had.

Na het bedwingen van de Februaristaking had Seyss-Inquart, zoals wij in het laatste hoofdstuk van deel 4 uiteenzetten, die staatsrechtelijke lacune haastig aangevuld in de vorm van een verordening¹ die bepaalde dat de *Reichskommissar* het 'civiele standrecht' kon afkondigen; in dat geval zou de *Höhere SS- und Polizeiführer* (Rauter) alle nodige veiligheidsmaatregelen nemen en de Nederlandse bestuursorganen zouden, teneinde snel ingrijpen te waarborgen, onder een 'bijzondere gevolmachtigde' ('*Sonderbeauftragter*') van de *Reichskommissar* geplaatst worden; tenslotte zou onder dat 'civiele standrecht' het *Obergericht* (de hoogste Duitse burgerlijke rechtbank hier te lande) als standgerecht optreden.

Vooraf dat laatste zinde Rauter niet. In geval van onlusten op grote schaal moesten, vond deze, niet alleen links en rechts op straat mensen neergeschoten worden maar dienden ook met grote spoed tegen stakers of opstandelingen doodvonnissen geveld te worden welke onmiddellijke bekendmaking een intimiderend effect zou hebben. Eén standgerecht zou niet voldoende zijn – er moesten er verscheidene komen, en dan niet rechtbanken uit de bedaagde Duitse burgerlijke sfeer maar uit de sector van de *SS*; anders gezegd: het 'civiele standrecht' moest een 'politiestandrecht' worden dat in

¹ VO 55/41 (*Verordeningenblad*, 1941, p. 190-93).

Polizei-Standgerichte zijn noodzakelijk complement zou krijgen. De vonnissen van die *Polizei-Standgerichte* dienden bekrachtigd te worden: er moest daartoe, zoals dat heette, een 'Gerichtsherr' zijn. Wie? Logischerwijs Rauter, maar Seyss-Inquart had er bezwaar tegen, publiekelijk van die eventuele functie afstand te doen.

Deze gehele materie werd in de loop van '42 binnen het *Reichskommissariat* grondig bekeken; dat lag ook voor de hand: de Geallieerde invasie, die men toen verwachtte, zou, naar gevreesd werd, met grote onlusten in Nederland gepaard kunnen gaan. Overeenstemming werd intussen pas eind '42 bereikt – het was een zaak waarin het *Reichssicherheitshauptamt*, Himmler, Bormann en Lammers gekend waren. In feite werden de wensen van Rauter (en van het *Reichssicherheitshauptamt*) alle door Seyss-Inquart ingewilligd, 'nur möchte ich', schreef hij eind november '42 aan Himmler,

*'nicht den Höheren SS- und Polizeiführer ausdrücklich als Gerichtsherrn bestellen, denn diese Bezeichnung bedeutet den Niederländern gegenüber eine Autoritätseinschränkung des Reichskommissars, die deshalb von besonderer Bedeutung ist, weil ja der Reichskommissar im Führererlass¹ als der Wähler der Reichsinteressen bestellt wurde. Ich habe aber alle praktischen Vollmachten, die ein Gerichtsherr braucht, in der Verordnung selbst dem Höheren SS- und Polizeiführer übertragen'*² –

met die 'verordening' bedoelde Seyss-Inquart die welke begin januari '43 als de eerste verordening van dat jaar (verordening 1/43) gepubliceerd werd.³ Zij incorporeerde om te beginnen alle vroegere verordeningen die op het gebied van de 'openbare orde' en tegen verzet en illegaliteit uitgevaardigd waren, maar regelde bovendien in een aparte afdeling het politiestandrecht: de *Reichskommissar* kon dat bij decreet voor het gehele land of delen daarvan afkondigen, de *Höhere SS- und Polizeiführer* zou voor 'het herstel van de openbare orde' verantwoordelijk worden, de *Reichskommissar* kon *Sonderbeauftragten* benoemen (onder wie evenwel niet de Nederlandse politie zou ressorteren – die werd dan rechtstreeks onder de *Höhere SS- und Polizeiführer* geplaatst), bepaald werd voorts dat wie een verboden handeling beging, over het algemeen ter dood, en anders toch minstens tot tien jaar gevangenisstraf veroordeeld zou worden, en die vonnissen zouden geveld worden door *Polizei-Standgerichte*, bestaande uit drie SS-officieren: als voorzitter een SS-officier die deel uitmaakte van een SS-rechtbank of bij het werk daarvan betrokken was en als bijzitters twee SS-officieren zonder juridische scholing.

¹ Hitlers decreet van 18 mei 1940. ² Brief, 30 nov. 1942, van Seyss-Inquart aan Himmler (Doc I-1564, a-8). ³ VO 1/43 (*Verordeningenblad*, 1943, p. 1-39).

HET 'POLITIESTANDRECHT'

Voor de bezetting van die *Polizei-Standgerichte* moest de *Höhere SS- und Polizeiführer* een lijst van kandidaten opstellen; de *Reichskommissar* zou die lijst goedkeuren – de *Höhere SS- und Polizeiführer* zou dan in geval van nood weten, uit wie hij kiezen moest. Degene die zich voor een *Polizei-Standgericht* zou moeten verantwoorden, zou door een *SS-officier* of een officier van de *Ordnungspolizei* verdedigd worden, maar het standgerecht kon, aldus verordening 1/43, 'in diens plaats eveneens een door de verdachte zelf gekozen verdediger toelaten, voorzover de procedure hierdoor niet wordt vertraagd' – te voorzien viel dat er geen Nederlandse verdedigers aan te pas zouden komen. De vonnissen van de *Polizei-Standgerichte*, tenslotte, zouden door de *Höhere SS- und Polizeiführer* bekrachtigd dienen te worden – de term 'Gerichtsherr' werd vermeden.

Onder dat politiestandrecht was Seyss-Inquart dus allerminst uitgeschaakeld: hij moest het voor het gehele land of voor delen des lands afkondigen, hij moest de *Sonderbeauftragten* benoemen en hij moest tevoren de lijst van candidaat-leden der *Polizei-Standgerichte* goedgekeurd hebben. Dat hij dat laatste al gedaan had toen hij op 27 april '43 vertrokken was, is onwaarschijnlijk – wèl had hij zijn handtekening onder decreten ter afkondiging van het politiestandrecht geplaatst waarin alleen nog maar de datum en het gebied waarop zij betrekking hadden, ingevuld moesten worden. Was hij dus niet in Den Haag aanwezig, dan konden die decreten aan de Algemene Landsdrukkerij (en aan de pers) doorgegeven worden; de bedoeling was wèl dat men er zich in dat geval van vergewist had of hij met de afkondiging van het politiestandrecht accoord ging: dat kon telefonisch geschieden.

Ziedaar wat voorbereid was toen Rauter op donderdag de 29ste aan het eind van de middag de eerste berichten kreeg over de in Twente uitgebroken stakingen. Hij vernam niet meer dan dat in Hengelo gestaakt werd; bovendien was hem door Lages van Amsterdam uit gerapporteerd dat daar de mensen op straat in groepen druk stonden te discussiëren. Het leek Rauter zowel als Christiansen (met wie Rauter contact opnam) noodzakelijk dat in de gebieden waar gestaakt werd, onmiddellijk het politiestandrecht afgekondigd werd – daar was Seyss-Inquarts goedkeuring voor nodig. Rauter trachtte de *Reichskommissar* in Berchtesgaden te bereiken; deze was niet in zijn hotel aanwezig. Met de afkondiging van het standrecht moest dus gewacht worden. Enkele maatregelen kon Rauter uit eigen bevoegdheid nemen: uit Arnhem zond hij het Iste bataljon van het *SS-Polizeiregiment 'Toti'* naar Hengelo (het arriveerde daar donderdagavond) en hij liet diezelfde avond het Amsterdamse bataljon van de *Ordnungspolizei* patrouilleren teneinde, zo seinde hij met een ijtelexbericht aan Himmler, 'dämpfend auf die Massen

*einzuwirken.*¹ Aan al die krachten van de *Ordnungspolizei* gaf Rauter instructie om, na de afkondiging van het standrecht, bij samenscholingen geen waarschuwingsschoten te lossen, maar onmiddellijk op de mensen te schieten – en raak: er moesten doden vallen. Dat men in zulk een crisis terroristisch moest optreden, was Rauter tijdens de gehele opleiding die hem op de plaats van *Höherer SS- und Polizeiführer* gebracht had, met klem ingescherpt: *'In so einem Fall'*, zo betoogde hij enige tijd later in een besloten vergadering met de districtsleders der NSB,

*'kann der Polizeiführer nur nach dem Prinzip handeln, erst hart anzufassen und dann nachzulassen, damit mit wenigen Toten das Auslangen gefunden wird . . . Es (kommt) nicht so sehr darauf an . . ., dass der rechte Mann niedergeschossen wird . . . Es kommt vielmehr darauf an, dass im rechten Augenblick Tote fallen.'*²

Vrijdag 30 april

Met uitzondering van het grootste deel van Zeeland en van delen van Zuid-Holland, Noord-Holland en Utrecht braken op vrijdag 30 april in het gehele land stakingen uit. Zij droegen een spontaan karakter, geen enkele organisatie lag er aan ten grondslag. Niet alleen de Duitsers, maar ook de illegale groepen werden er door verrast. Dat in Twente de vorige dag een vrijwel algemene staking van de industrie-arbeiders uitgebroken was waarbij zich delen van het overheidspersoneel aangesloten hadden, was in de rest van het land en zelfs in een groot deel van Overijssel niet algemeen bekend, zij het dat er, naar wij aannemen, wel hier en daar al geruchten de ronde deden, afkomstig van reizigers die in de middag van 29 april Twente verlaten hadden.

Welke invloed die geruchten gehad hebben, weten wij niet precies. Over het algemeen was het, dunkt ons, zo dat men zonder kennis en zeker zonder nauwkeurige kennis van hetgeen in Twente geschiedde³, tot het besluit kwam, er het werk bij neer te gooien. De maat was vol. Zo groot was bij velen de stakingsbereidheid dat als regel een enkel woord van de meest

¹ Telexbericht, 29 april 1943, van Rauter aan Himmler (Bouman: *De April-Meistakingen van 1943*, p. 325). ² Aangehaald in PRA-Den Haag: p.v. inz. Rauter (6 dec. 1947), p. 94 (Doc I-1380, a-1). ³ Wel zijn in de vroege ochtend van 30 april arbeiders per fiets uit Twente naar nabijgelegen streken getrokken om tot meestaken aan te sporen.

strijdlustigen, veelal personen die al maandenlang op zulk een gelegenheid gewacht hadden, voldoende was om de fabrieken, werkplaatsen en kantoren niet te betreden of ze, als men dat wèl gedaan had, te verlaten. Men voelde zich daarbij solidair met de duizenden die men ook in staking zag gaan. Wel was er van meet af aan beduchtheid dat de bezetter, al merkte men ook die vrijdagochtend niets bijzonders van hem¹, de stakingen niet over zijn kant zou laten gaan, maar die beduchtheid droeg, behalve in de steden waar de Februaristaking met ruw geweld neergeslagen was, een tamelijk vaag karakter en er stond bovendien tegenover dat optimistische geruchten de ronde gingen doen. In sommige delen des lands zei men dat koningin Wilhelmina de avond tevoren voor Radio Oranje gezegd zou hebben, dat de grote Geallieerde invasie spoedig te verwachten was, in andere dat die invasie al was ingezet, in weer andere dat de Engelsen zich reeds in Amsterdam bevonden. Regionaal was er toch in zoverre onzekerheid dat kleine groepjes die met hart en ziel de staking toegedaan waren (er gingen van hen gestencilde pamfletten uit waarin tot een algemene staking en tot volhouden aangespoord werd), besloten, een vertegenwoordiger naar het westen des lands te sturen om er zich van te vergewissen of daar óók gestaakt werd; zulke verkenningstochten werden van Hengelo, Eindhoven en Leeuwarden uit ondernomen – misschien ook van elders. Men ging dan per trein op weg, maar algemeen was de hoop, misschien wel de verwachting dat ook bij de Nederlandse Spoorwegen nog in de loop van die vrijdag het werk neergelegd zou worden. Dan zou eerst recht van een algemene, nationale staking gesproken kunnen worden! Bovendien zouden de Duitsers dan maar moeten zien, hoe ze met eigen middelen van het ene deel van het land naar het andere kwamen!

Alle bedrijven in Twente die op donderdagmiddag nog niet in staking gegaan waren, deden dat vrijdagochtend – ook Hazemeyer's Signaalapparat-fabriek. De grensarbeiders die dicht over de grens in Duitsland werkten, velen in Nordhorn, vertrokken niet; in één trein die wèl wegreed, werd aan de noodrem getrokken en de inzittenden verspreidden zich door de velden. Bij de gemeenten werd, met uitzondering overigens van de openbare nutsbedrijven, niet gewerkt, de autobusondernemingen staakten hun diensten, winkels gingen dicht. Op het Twentse platteland kwam de melkverwerking bij de zuivelfabrieken goedgeels (op die vrijdag voor vijf-zesde) tot stilstand: soms weigerden boeren hun melk aan de melkrijders mee te geven, soms kwamen die melkrijders niet opdagen, soms, als ze wèl met bussen melk bij

¹ Dat gold niet voor Hengelo en Amsterdam waar detachementen van de *Ordnungspolizei* patrouilleerden.

de fabrieken verschenen, werd geweigerd, die bussen in ontvangst te nemen – het was een ‘melkstaking’, wijd en zijd zichtbaar (de schoorstenen rookten niet), zoals het land er nooit een gekend had. De bedrijfsdirecties gedroegen zich over het algemeen passief, zoals ze ook donderdagmiddag gedaan hadden. Enkele fabrikanten waarschuwden de arbeiders dat staken verboden was, maar de verontwaardiging en de behoefte aan een duidelijk protest die in de stakers leefden, werden door de meeste fabrikanten van harte gedeeld en dezulken hadden geen behoefte, zich met duidelijkheid en klem tegen het staken uit te spreken.

In de gehele rest van Overijssel kwam het die vrijdagochtend tot verspreide stakingen, vooral in het noord-westen waar het grote indruk maakte dat in de loop van de ochtend de bijna vierduizend arbeiders die in de Noord-Oostpolder werkten (zij waren er in barakken ondergebracht), allen naar huis bleken te gaan. In Drente werd vooral gestaakt in Meppel en in de veenkolonies langs de Groningse grens, minder in Assen, Hoogeveen en Emmen. In Friesland werd vrijwel in de gehele provincie het werk neergelegd; het was markttag in Leeuwaren – diegenen die ter markt verschenen waren, zagen de arbeiders uit nabijgelegen fabrieken stromen, keerden zelf huiswaarts met het verheugende bericht: ‘Leeuwarden staakt’, en voorzover dat niet al geschied was, ging men toen ook plaatselijk tot staking over. In de provincie Groningen waren de stakingen bijna even algemeen als in Friesland, vooral in het veenkoloniale industriegebied.

Gelderland toonde een gevarieerder beeld: grote stakingen in Arnhem (waar in de ochtend de trams weer naar de remises reden), maar niet in Nijmegen; stakingen in het Land van Maas en Waal, maar niet in de Betuwe (weer wèl in Tiel). In de Achterhoek beperkten de stakingen zich tot de industriële bedrijven (in het bij Twente gelegen Eibergen kwam het zelfs tot een algemene staking) en voorts werd ook door de arbeiders in de meeste industrieën elders in de provincie het werk neergelegd: aan de zuidelijke Veluwezoom, langs de IJssel, en langs het Apeldoorns kanaal waar de arbeiders van de gieterijen van Vaassen al donderdagmiddag onrustig geworden waren, vermoedelijk door telefonische berichten van Stork uit Hengelo. Plaatselijk ging veelal de eerste stakingsimpuls, zoals ook in Hengelo geschied was, van de industrie-arbeiders uit en het valt op (dat geldt eigenlijk voor het gehele land) dat diegenen onder die arbeiders van wie fysiek veel gevergd werd: arbeiders van machinefabrieken, gieterijen, scheepswerven, veelal het eerst of het felst in staking gingen. Wij moeten die factor evenwel niet te zwaar accentueren.

Zo was er langs het Apeldoorns kanaal geen plaats met minder industrie (en waar men dus minder deining zou verwachten) dan het oude stadje

Hattem. Helaas zijn er nauwelijik authentieke detailbeschrijvingen overgebleven van wat zich op die eerste grote stakingsdag in den lande afgespeeld heeft – toevallig zijn we over Hattem beter ingelicht. Het naar Zwolle overgeplaatste Centraal Distributiekantoor had er nu drie gebouwen in gebruik, één daarvan een school. In totaal werkten in Hattem bij het CDK ca. vijfhonderd ambtenaren, onder wie honderdvijftig die uit het westen geëvacueerd en in of bij Hattem ingekwartierd waren. Geen instelling in den lande was er waarvan het ongestoord voortwerken zozeer in het evidente belang van de gehele bevolking was als dit Centraal Distributiekantoor – maar in Hattem kreeg juist deze dienst het zwaar te verduren.

Toen de winkels gesloten waren en de drie plaatselijke industriebedrijven al in staking waren gegaan, werd ’s morgens om negen uur aan het CDK-personeel dat in de school werkzaam was en dat er niet voor voelde, de dagelijkse arbeid ter hand te nemen (de mensen bleven buiten staan praten), door de leiding gelast maar binnen te gaan. Enkele chefs en ruim twintig man personeel deden zulks. ‘De bevolking van Hattem nam toen’, aldus het rapport dat de directeur van het CDK, S. de Hoo, enkele dagen later aan Hirschfeld uitbracht¹, ‘een zeer vijandige houding aan’ – twaalf inwoners drongen de school binnen; het werk werd er neergelegd. De twee andere gebouwen die het CDK in gebruik had, waren toen al verlaten, ‘het personeel (trok) hossend onder het zingen van Oranjeliederden met de bevolking door het dorp.’ De burgemeester en de gemeentesecretaris hadden er het gemeentehuis verlaten.

’s Middags riep de directie van het CDK alle vijfhonderd werkrachten in het schoolgebouw bijeen; een groot deel bleef weg, anderen verschenen en wilden aan het werk gaan. Zo ver kwam het niet: ‘buiten groeften honderden dorpelingen tezamen, gewapend met stenen.’ De hulp van de marechaussee werd ingeroepen. Twee marechaussees kwamen opdagen. Intussen had ‘de dorpsbevolking een dermate vijandige houding aangenomen dat vooral het jongere damespersoneel zeer angstig was. Tevens was in de meeste kwartieren de mededeling gedaan dat, indien men werkte, men niet op verder onderdak te rekenen had.’ De politie in Zwolle werd opgebeld – zij kon geen man missen. De menigte drong steeds verder op, de ruiten van de school werden ingegoooid en op de toegangsdeur werd een stormloop ingezet. De twee marechaussees weigerden te schieten (de Hoo laakte hun

¹ S. de Hoo: ‘Rapport over de gebeurtenissen op de distributiekantoren op 30 april en 1 mei 1943’ (2 mei 1943) (Collectie-Hirschfeld, 7 e). Dit rapport was nog niet in het bezit van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie toen Bouman zijn boek *De April-Meistakingen van 1943* schreef.

‘lamlendige houding’) en op een gegeven moment drong ‘een massa mensen waaronder zeer veel jongelieden’ de school binnen. Een grote vechtpartij ontstond, waarbij men de indringers wel weer buiten de deur kreeg, maar het werk moest nu toch afgebroken worden.¹

‘Hossend onder het zingen van Oranjeliederen’ was dus de bevolking van Hattem door het stadje getrokken. Waar hebben zich dezelfde of overeenkomstige tonelen afgespeeld? Wij weten het niet – de *stemming* was in elk geval in veel plaatsen elders niet wezenlijk anders.

In het zuiden des lands werd in het geïsoleerde Zeeland maar weinig gestaakt, veel meer daarentegen in Noord-Brabant, waar het noordwestelijk kleigebied en de Langstraat, Breda en Eindhoven, maar vooral Helmond en Valkenswaard, beide met algemene stakingen, voorop liepen. Kalmer was het alleen in Den Bosch en in Tilburg – in laatstgenoemde stad kan van de aanwezigheid van een bataljon *Ordnungspolizei* een remmende invloed zijn uitgegaan. Kalm bleef het ook in het noorden van Limburg, maar zoveel te roziger werd het in het zuiden: complete staking in Weert en in de Mijnstreek, waar het voorbeeld van de nachtploeg van de staatsmijn ‘Maurits’ nu nagenoeg algemene navolging vond; het kwam in Zuid-Limburg ook tot een ‘melkstaking’.

Wat de resterende provincies betreft: in Utrecht braken bij talrijke industriële bedrijven stakingen uit (op de gebeurtenissen bij de Spoorwegen komen wij straks terug), in Noord-Holland ging het Westfriesse tuinbouwgebied in staking en kwam het tot grote stakingen in de Zaanstreek (behalve in Koog aan de Zaan) en in Velsen, hier en daar ook in het Gooi. In Amsterdam, waar een nerveuze spanning zich van de bevolking meester maakte, bleef het nogal rustig; alleen de arbeiders van Werkspoor, van de Nederlandse Dokmaatschappij en van de Amsterdamse Droogdokmaatschappij legden korte tijd het werk neer – volgens Lages bedroeg het totaal aantal stakers in de hoofdstad niet meer dan 3 % van de werkende bevolking. *Hij* zag die passiviteit vooral als een gevolg van de zware slagen die de *Sicherheitspolizei* aan de illegale CPN toegebracht had – *wij* menen dat de herinneringen aan het gewelddadig neerslaan van de Februaristaking een veel grotere rol gespeeld hebben.

En Zuid-Holland? Grote stakingen braken uit in de werven en fabrieken

¹ Onder zware pressie van de Hoo die op de bepalingen van het inmiddels afgekondigde standrecht wees, werd het werk op zaterdag hervat. Aan de Hoo bleek toen dat vier geëvacueerde ambtenaren vrijdag naar Den Haag teruggekeerd waren; die liet hij in overleg met Hirschfeld door de Nederlandse politie arresteren en naar Hattem terugvoeren waar hij hen op staande voet ontsloeg.

langs de Merwede en de Noord, in Dordrecht en Zwijndrecht (waar de witlof op de veiling aangevoerd werd, 'geflankeerd met blauw papier, geheel doorstrengeld met een oranje lint'¹), in het gehele Westland, in Delft vooral, en ook in Katwijk (de enige plaats aan de kust waar men zich door de aanwezigheid van een Duitse militaire bezetting niet liet intimideren) – veel minder werd er gestaakt in Rotterdam. In Den Haag sloten slechts enkele fabrieken, legden de arbeiders van gemeentewerken hun arbeid neer en verliet een deel van het personeel het PTT-bedrijf en de postchèque- en girodienst; voorts stroomde Hirschfelds departementsgebouw leeg – bij Financiën wist Rambonnet, zwaaiend met een revolver, te voorkomen dat men wegliep.

Volledig zijn wij in het voorafgaande niet geweest. Ons kwam het slechts op één ding aan: te doen blijken dat er aan het einde van de ochtend van vrijdag 30 april geen enkele provincie was waar niet gestaakt werd, dat men, behalve in Zeeland, in alle provincies van *grote* stakingen spreken kon en dat er delen van het land waren waar zich zelfs een algemene of nagenoeg algemene staking ontwikkeld had: Twente, Friesland, het oosten van Groningen, het westen van Noord-Brabant, Zuid-Limburg en een deel van de kop van Noord-Holland.

*

Wat wist de bezetter?

Wij hebben daar geen volledig overzicht van, maar het ligt voor de hand te veronderstellen dat de stakingen doordat zij zo spontaan uitbraken en niet met demonstraties of andere tegen de Duitsers gerichte acties gepaard gingen, slechts langzaam bekend werden aan de bureaus van de *Sicherheitspolizei* en van de *Beaufragten*, die een rechtstreekse, snelle verbinding met Den Haag hadden, nl. een telexverbinding; in het telefoonverkeer traßen die vrijdagochtend als gevolg van allerlei stakingen grote storingen op.

Donderdagavond of in de nacht van donderdag op vrijdag was Rauter er in geslaagd, Seyss-Inquart (die van Berchtesgaden naar Straatsburg onderweg was) te bereiken. De *Reichskommissar* had besloten, onmiddellijk per trein naar Den Haag terug te keren en hij had goedgekeurd dat het standrecht afgekondigd werd in alle provincies waar gestaakt werd; hij had bovendien de aanwijzing gegeven dat op zaterdag 1 mei ('Feestdag van de Arbeid') overal normaal gewerkt moest worden.

¹ Coöp. Ver. Groenten- en Fruitveiling Zwijndrecht en omstreken: *Verslag van de Jaarvergadering 31 januari 1946*, p. 4.

Het ziet er naar uit dat Rauter op dat moment, afgezien van de stakingen in Twente, nog slechts wist dat de nachtploeg van de 'Maurits' geweigerd had, in de mijn af te dalen. Van de door Seyss-Inquart achtergelaten stukken maakte hij dus gebruik om het standrecht van kracht te verklaren in de provincies Overijssel en Limburg. Hoe kon hij dat bekend maken? Radio Hilversum was niet te gebruiken, wèl natuurlijk de draadomroep die plaatselijke centrales bezat, maar deze werd slechts door een klein deel van de burgerij beluisterd. Dagbladen zouden eerst vrijdagavond verschijnen; er was bovendien geen zekerheid dat hun personeel niet óók in staking zouden gaan. Noodzakelijk leek het Rauter, in elk geval de afkondiging van het standrecht in Overijssel en Limburg met aanplakbiljetten bekend te maken. Nog in de nacht van donderdag op vrijdag werden personeelsleden van de Algemene Landsdrukkerij uit hun bed gehaald om met het zetten en drukken van de aanplakbiljetten te beginnen – de bedoeling was dat die met een klein verkenningsvliegtuig naar Zuid-Limburg en Twente gebracht zouden worden. De proclamatie bevatte twee teksten: een decreet van Seyss-Inquart en een beschikking van Rauter. Seyss-Inquart maakte bekend dat het politiestandrecht 'met onmiddellijk van kracht worden' afgekondigd was, dat hij in Overijssel zijn *Beaufragte* K. G. G. Weidlich en in Limburg (de *Beaufragte* was in Duitsland) de plaatsvervangend *Beaufragte* F. Himmerich tot *Sonderbeauftragter* benoemd had, dat alle vormen van verzet (o.m. stakingen, ook in de vorm van *sit-down*-stakingen) volgens de bepalingen van dat standrecht strafbaar waren, 'principieel met de dood', en dat een ieder zich volgens Rauters aanwijzingen diende te gedragen. In zijn beschikking deelde Rauter mee dat zijn *SS- und Polizei*-eenheden bij elke samenscholing 'of wanneer zich meer dan vijf personen op openbare wegen of pleinen verzamelen', 'onverwijld zonder waarschuwing' zouden schieten en hij gelastte een ieder, tussen acht uur 's avonds en zes uur 's morgens binnenshuis te zijn.

Tegen half tien 's morgens (het stond toen al vast dat het verkenningsvliegtuig wegens grondmist niet kon opstijgen) kregen Rauter en Harster de eerste berichten over de stakingen in Noord-Holland. Rauter besloot, ook daar het standrecht af te kondigen, *Beaufragter* Schröder zou *Sonderbeauftragter* worden. De *Polizei-Standgerichte* moesten samengesteld worden. Dat voor Overijssel werd naar Hengelo gezonden met als voorzitter *SS-Obersturmführer* dr. Günther Boulanger, een rechter van het in Den Haag gevestigde *SS- und Polizeigericht X*, naar Maastricht werd als voorzitter een *SS-Richter* uit Düsseldorf gestuurd, naar Amsterdam (voor Noord-Holland) weer een *SS-Richter* uit Den Haag.

Even na elf uur kwamen de eerste berichten over de stakingen in Gelderland binnen (ook die provincie zou dus onder het standrecht vallen) en om

half twaalf belde de *Sicherheitspolizei* uit Den Bosch op met de mededeling dat het ter plaatse tot een algemene staking gekomen was (die mededeling was niet juist) en dat in Eindhoven de arbeiders van Philips, voorzover aanwezig, in *sit-down-staking* gegaan waren. Harster, de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD*, meende dat men voor Noord-Brabant het standrecht in reserve moest houden en Rauter was, zo werd op Harsters bureau genoteerd, *'gleich mit der Auffassung, dass zunächst einmal die Wirkung des Polizeistandrechts in den vier Provinzen abgewartet werden soll.'*¹

Om twaalf uur verschenen Rauter en Harster op de dagelijkse persconferentie.² Rauter deelde er mee dat Christiansens oproep tot *'eine menschlich zu verstehende Unruhe'* geleid had; die *'Unruhe'* was, zei hij, beperkt gebleven tot Hengelo, *'einigen kleinen Betrieben in Limburg, einem kleinen Betrieb in Nord-Holland und ein oder zwei Betrieben in Arnheim'* – voor Overijssel, Limburg, Noord-Holland en Gelderland was dus nu het standrecht afgekondigd. Hij las de teksten van Seyss-Inquarts decreet en van zijn eigen beschikking voor, wees op de geldende strafbepalingen en eindigde met de hoop uit te spreken, *'dass wir durch ein schnelles und radikales Eingreifen, wie wir dies gewöhnt sind, verhindern können, dass unnötiges Blut vergossen wird. Ich wäre der Presse dankbar, wenn sie auf den Ernst der Stunde und auf den Ernst des Polizeistandrechts . . . aufmerksam machen würde'* – een vingerwijzing waar de dagbladpers gevolg aan gaf.

Tegen half één verlieten Rauter en Harster de persconferentie. Al vóór één uur werd besloten, voor alle zekerheid vast de aanplakbiljetten te laten drukken waarmee het politiestandrecht in het gehele land afgekondigd zou worden. Er kwamen evenwel moeilijkheden bij de Landsdrukkerij: sommige personeelsleden gingen bezwaar maken tegen de van hen geveerde arbeid. Zich verwijderen konden zij niet – er stond een Duitse wachtpost voor de deur. Rauter keurde goed dat die wachtpost verdween, ja dat het gehele personeel met uitzondering van de zettters en drukkers het gebouw verlaten mocht. Die zettters en drukkers, de enigen die hij werkelijk nodig had, werden toegesproken door de directeur (een NSB'er, begin '42 benoemd) die be-toogde dat men met snel werken voorkomen kon dat er veel bloed vergoten zou worden. Men bleef aan de arbeid – *die crisis* was bezworen.

Een nieuwe was op komst.

In de loop van de middag bleek namelijk dat de situatie heel wat ernstiger was dan zich in de ochtend had laten aanzien: nu stroomden uit het gehele land berichten binnen waarin sprake was van grote stakingen. Het is alleszins

¹ Notitie van het bureau van de *BdS*, 30 april 1943 (Bouman: *De April-Meistakingen van 1943*, p. 328). ² Verslag persconferentie, 30 april 1943 (DVK, 51).

mogelijk dat Rauter (Seyss-Inquart was nog steeds niet in Den Haag) telefonisch contact opnam met Himmler, wellicht zelfs met Hitler¹; mocht die veronderstelling juist zijn, dan kan hem door beiden slechts instructie gegeven zijn, de stakingen onmiddellijk en met inzet van alle machtsmiddelen neer te slaan. Stellig zal bij Hitler een dubbele beduchtheid een rol gespeeld hebben: ten eerste dat een algemene staking in heel Nederland (op zichzelf veel dreigender dan de algemene staking die zich eind augustus '42 in Luxemburg voorgedaan had²), zou overslaan naar België, wellicht ook naar Frankrijk, ten tweede dat een in opstand verkerend Nederland (of West-Europa) de Amerikanen en Engelsen tot een snel geïmproviseerde invasie zou verleiden – en de krachten waarover de *Wehrmacht* althans in Nederland beschikte, waren slechts beperkt: vier divisies, van welke evenwel één, de 376ste *Infanterie-Division*, begin '43 in Nederland aangekomen, zware verliezen in de Sowjet-Unie geleden had (er was niet veel meer dan een derde van de voorgeschreven sterkte overgebleven), terwijl een tweede, de 16de *Luftwaffe-Felddivision*, die ook al een groot tekort had, uit overkompleet personeel van de *Luftwaffe* bestond en al evenmin als een volwaardige divisie beschouwd kon worden. Die feiten stonden Hitler scherp voor ogen: reden te meer om het verzet in Nederland onverwijld en onverbiddelijk neer te slaan.

Wij nemen aan dat de in ons land aanwezige eenheden van de *Wehrmacht* wèl gealarmeerd werden, maar Rauter liet er voorshands geen beroep op doen. Wat overigens aan krachten beschikbaar was, moest bij het bedwingen van de onlusten ingezet worden: alle bataljons van de *Ordnungspolizei*, ca. vier bataljons van de *Waffen-SS* die in en bij de provincies Utrecht en Gelder-

¹ Er is tijdens de stakingsdagen, zo vertelde Rauter ons na de oorlog, een vrij intensief telefonisch contact met Himmler en Hitler geweest. Stukken hieromtrent zijn niet bewaard gebleven. Gegeven het feit dat Seyss-Inquart (die in de trein zat) onbereikbaar was, lijkt het ons plausibel dat Rauter die het standrecht tot heel Nederland wilde uitbreiden, vrijdagmiddag overleg gepleegd heeft met Himmler en, gegeven de algemeen-politieke betekenis van de door hem voorgestelde maatregel, ook met Hitler. Wij nemen voorts aan dat althans het contact met Hitler van zaterdagmorgen af door Seyss-Inquart overgenomen is. Deze was toen weer in Den Haag terug. ² Luxemburg was op 30 augustus '42 door Hitler met één pennestreek bij Duitsland gevoegd en toen nu één dag later een verordening verscheen waarbij de militaire dienstplicht ingevoerd werd (in eerste instantie moesten alle mannen van achttien tot twee-en-twintig jaar zich voor de dienst laten keuren), braken in alle industrieplaatsen stakingen uit die zich snel over het gehele groot-hertogdom uitbreidden. Er werd onmiddellijk het standrecht afgekondigd. Velen werden gearresteerd en een-en-twintig 'stakers' werden door *Standgerichte* ter dood veroordeeld en geëxecuteerd. De uitzonderingstoestand werd na tien dagen opgeheven.

land gelegerd waren, het *SS-Wachbataillon Nordwest*, en allen die in de *SS-Schule Avegoor* in opleiding waren (Nederlandse SS'ers en NSB'ers). Ook de NSB'ers van de Hulppolitie werden op verzoek van Rauter opgeroepen – niet de WA en de SS: die bezaten geen wapenen en hadden geen schietonderricht ontvangen. Juist op dat schieten, *raak* schieten, kwam het aan – de enige beperking die Rauter maakte, was dat men niet op vrouwen schieten mocht.

Men ziet: in alle provincies zouden geheel verschillende eenheden ingezet worden. Uiteraard dienden zij, binnen het kader van door Rauter te verstreken richtlijnen, centraal geleid te worden, rekening houdend met hetgeen in de verschillende delen des lands nodig was. Hier werden per provincie (aangeduid als '*Sicherungsbereich*') aparte *Kommandeure* voor benoemd, met dien verstande dat Zeeland en Noord-Brabant tezamen één *Kommandeur* kregen, zo ook de drie noordelijke provincies. De Nederlandse politie werd rechtstreeks onder die *Kommandeure* geplaatst. Wie *Kommandeur* zouden worden (zes officieren van de *Ordnungspolizei*, twee van de *Waffen-SS*) werd bepaald op een bijeenkomst die onder Rauters voorzitterschap tussen zes en zeven uur 's avonds plaats vond en waaraan deelgenomen werd door Harster, diens naaste medewerkers en de *Befehlshaber* van de *Ordnungspolizei* en van de *Waffen-SS*. Het was hier dat Rauter meedeelde dat het politiestandrecht van zaterdagmorgen af in heel Nederland zou gelden. Nieuwe *Polizei-Standgerichte* werden ingesteld: voor de noordelijke provincies een in Groningen (met een *SS-Richter* uit Hamburg als voorzitter), voor Zeeland en Zuid-Holland een in Den Haag; Gelderland zou tot het ressort van het *Polizei-Standgericht-Hengelo* behoren, Utrecht tot dat van het *Polizei-Standgericht-Amsterdam*. Deze rechtbanken moesten, zei Rauter, ten spoedigste doodvonnissen vellen die men door middel van aanplakbiljetten, van de draadomroep en van berichten in de pers bekend moest maken – d.w.z. uitsluitend in de *plaatselijke* pers; het was voldoende wanneer men in een bepaalde streek vernam dat dáár slachtoffers gevallen waren, aanwijzingen dat ook elders ingrijpen noodzakelijk geweest was, waren niet wenselijk.

Aldus werd aan het eind van vrijdagmiddag en in de loop van vrijdagavond de *SS- und Polizei-macht* gevormd welke diende te bevorderen dat het op zaterdag uit zou zijn met alle weerspanningheid. Vrijdagmiddag was evenwel besloten, ook met andere middelen te trachten, de stakers weer naar hun werk te doen terugkeren. Het gehele Duitse bestuur was, afgezien van de politiesector, bij *Sonderbeauftragten* geconcentreerd: Wimmer was *Sonderbeauftragter* voor geheel Nederland geworden en naast de vier provinciale *Sonderbeauftragten* die men al benoemd had, waren in de loop van de middag ook voor de overige provincies *Sonderbeauftragten* aangewezen (als regel

waren dit de *Beauftragten*¹). Welnu, deze provinciale *Sonderbeauftragten* kregen opdracht, in gemeenten waar gestaakt werd, aan de burgemeesters mee te delen dat dezen er persoonlijk voor verantwoordelijk waren dat het gehele gemeentepersoneel zaterdagsmorgen weer aan het werk zou gaan. Aan de fabrikanten en overige bedrijfsleiders moesten die *Sonderbeauftragten* onder het oog brengen dat dezen op hun beurt gelijke verantwoordelijkheid droegen voor de werkhervatting van hun arbeiders en employé's.

In Overijssel verplaatste *Beauftragter* Weidlich die vrijdag zijn zetel naar Hengelo; hij riep er in de namiddag de Twentse burgemeesters en in de avond een groot aantal fabrikanten bijeen en zette beide groepen onder zware druk. De burgemeesters kregen elk de nodige aanplakbiljetten met de afkondiging van het standrecht in Overijssel uitgereikt, de fabrikanten verklaarden zich, zij het weerstrevend, bereid om zich door middel van boodschappers moeite te geven dat de arbeiders op zaterdagochtend weer aan het werk zouden gaan – die boodschappers hadden evenwel tijd nodig. Weidlich beloofde dat de *Ordnungspolizei* en de *Waffen-SS* pas zaterdagsmorgen om tien uur zouden beginnen te patrouilleren; arbeiders die men dan buiten de fabrieken aantrof, zouden ter plaatse gefusilleerd worden.

Of die arbeiders op de boodschappen der fabrikanten positief zouden reageren, was natuurlijk de vraag. De staking was een protest tegen de wegvoering in krijgsgevangenschap van alle Nederlandse oud-militairen – en vrijdagavond kon men in het gehele land uit de krant kennis nemen van de eerste van de oproepen voor 'persoonlijke aanmelding' die door Christiansen in zijn proclamatie aangekondigd waren: het gehele beroepspersoneel beneden de rang van officier moest zich, zo las men, naar groepen ingedeeld, op 7, 10 en 13 mei in de kazerne te Amersfoort komen aanmelden. Wel werd daarbij duidelijk gemaakt dat niet allen in krijgsgevangenschap afgevoerd zouden worden: leden van de politiekorpsen en van de brandweer en kaderleden van de luchtbescherming en van de Nederlandse Arbeidsdienst zouden in Nederland mogen blijven (dat hetzelfde voor kaderleden van de NSB gold, werd verzwegen), maar die beperking maakte, dunkt ons, niet veel indruk. Eerder werd deze eerste oproep als bewijs gezien dat de bezetter het in Christiansens proclamatie aangekondigde voornemen zou doorzetten.

★

¹ Himmerich werd tevens *Sonderbeauftragter* in Noord-Brabant; de *Beauftragte* was er in militaire dienst. Dat was ook in Gelderland het geval – hier werd de plaatsvervanger van de *Beauftragte* *Sonderbeauftragter*.

Van wat zich donderdag en vrijdag in bezet gebied afgespeeld had, wist de Londense regering nagenoeg niets. De Engelsen hadden geen geheime agenten in bezet gebied, het Bureau Inlichtingen had er op dit moment twee: de Jonge en Gerbrands. Gerbrands zat evenwel zonder marconist (deze was in het IJsselmeer verdronken), van de Jonge kwamen geen berichten binnen. In de nacht van donderdag op vrijdag werd echter door de luisterdienst van de *BBC* een Duitse uitzending voor Japan opgevangen waarin gezegd werd dat er geen sprake van was dat alle vroegere Nederlandse militairen in krijgsgevangenschap afgevoerd waren (dat was dus een correctie op een eerder bericht dat evenwel niet opgevangen was) doch dat die militairen zich slechts behoefden aan te melden. De opgevangen correctie werd vrijdag in het begin van de ochtend aan de hoofdredacteur van Radio Oranje, H. J. van den Broek ('de Rotterdammer') doorgegeven. Onmiddellijk zocht deze premier Gerbrandy op en 'als steeds in zulke gevallen', schreef van den Broek later, 'Gerbrandy's decisie kort en duidelijk: hij verklaarde zich accoord met een aansporing tot weigering om aan de Duitse oproep te voldoen.'¹ De overige ministers werden hier niet bij geraadpleegd. Om twaalf uur kwam een persbericht uit Zwitserland binnen: een van de Zwitserse dagbladen had gemeld dat op donderdag in bezet Nederland niet minder dan achttienduizendvijfhonderd vroegere militairen gearresteerd waren. Sprekend in de middaguitzending van Radio Oranje² gaf 'de Rotterdammer' weer wat hij wist; het was weinig en hij kon er niet bij zeggen of het juist was. Hij zei dat hij van dat laatste uitging. Wat was dan de bedoeling van de Duitse maatregel? Opsluiting in kampen, arbeidsinzet – of vorming van een Nederlandse troepenmacht voor de fronten 'die', aldus 'de Rotterdammer', 'onder toezicht komt te staan van Duitse officieren en in Nederland geboren landverraders'? Een en ander stippelde 'als vanzelf de gedragslijn uit van iedere Nederlander die onder de nieuwe maatregel valt. Die gedragslijn moet zijn: 'niet aanmelden; zich rustig houden; alle oproepen en alle bevelen doodgewoon negéren'. Dit is de raad die de Nederlandse regering u geeft.' Even later voegde 'de Rotterdammer' er nóg een advies aan toe: 'Als het absoluut noodzakelijk is, tracht u onvindbaar te maken.'

In de avonduitzending van die vrijdag 30 april herhaalde 'de Rotterdammer' het regeringsadvies in kortere bewoordingen: 'Niet aanmelden. Rustig blijven. Desnoods onderduiken.' Dat parool, in de uitzending van een kwartier zesmaal weergegeven, was onderdeel van een programma

¹ H. J. van den Broek: *Hier Radio Oranje*, p. 147.   ² Tekst: *Enq.*, dl. VII a, p. 421–22.

waarin naar aanleiding van de verjaardag van prinses Juliana een reportage uit Ottawa opgenomen was met daarin de stemmen van de kroonprinses en van de prinsesjes Beatrix en Irene, respectievelijk vijf en drie jaar oud. 'Aardig, de stemmetjes van de kleine prinsessen', noteerde een dagboekschrijver in het stakende Kampen. 'Maar bij de stand van zaken hier geeft het een gewaarwording als van een hartige biefstuk die bestrooid wordt met suikerklontjes.'¹

Het was duidelijk, pijnlijk duidelijk: van het feit dat nagenoeg in het gehele land stakingen uitgebroken waren en dat de bezetter in vier provincies het standrecht afgekondigd had, was de regering volstrekt onkundig. 'Desnoods onderduiken' – alsof dat zomaar mogelijk was! En geen woord ter aanmoediging! Geen woord ook over Geallieerde steun! Of zou de zaterdag betere, positievere radioberichten uit Londen brengen? Door allen die met hart en ziel in staking gegaan waren, werd dat vurig gehoopt – misschien zou het dan ook op die zaterdag tot de gebeurtenis komen waar men de gehele vrijdag naar had uitgezien en vergeefs op had zitten wachten: een algemene spoorwegstaking.

Nederlandse Spoorwegen

Ook bij de spoorwegen² was het op vrijdag 30 april tot beroering gekomen: 's morgens in Heerlen tot een staking van de machinisten die evenwel opgevangen was door personeel van andere depots in te zetten, voorts tot onrust in de werkplaatsen te Blerick en Haarlem (waar een korte *sit-down*-staking gehouden werd), tenslotte tot een aanzienlijke deining in de hoofdgebouwen te Utrecht. Daar arriveerden bij de telefooncentrale uit alle delen des lands berichten over stakingen waarbij menigmaal nors en geïrriteerd gevraagd werd waarom de spoorwegen in hemelsnaam nog reden. In de telefooncentrale ontstond toen een opwinding die zich door de gebouwen verspreidde en na de middagpauze legde bijna een derde van de drieduizend daar werkzame personen de arbeid neer. Vlak voor dat geschiedde, zette de telexiste die de verbinding met de achttien grootste stations onderhield, mej. G. Hekket, eigener beweging het bericht op de telex dat de hoofdgebouwen van twee uur af volledig in staking zouden gaan. Aan de stations

¹ A. van Boven: *Jan Jansen in bezet gebied*, p. 248. ² Veel gegevens in deze paragraaf ontleen wij aan het werk van A. J. C. Rüter: *Rijden en staken. De Nederlandse Spoorwegen in oorlogstijd, 1940-1945*.

Amersfoort en Roosendaal werd het werk toen neergelegd, van andere stations, waar men niets van dat telexbericht begreep, belde men de directie op en deze liet onmiddellijk weten dat het werk normaal voortgezet moest worden – het werd toen in Amersfoort en Roosendaal hervat.

Al enkele uren eerder, vermoedelijk aan het eind van de ochtend, had de directie, ir. W. Hupkes en ir. W. F. H. van Rijckevorsel, overleg gepleegd met de officiële vertegenwoordigers van het personeel, d.w.z. met het z.g. bureau van de Personeelraad. Twee van de leden van dat bureau, de vroegere vakbondsbestuurders G. Joustra en F. Landskroon, hadden zich donderdag in het noorden van het land bevonden; Hupkes die over de stakingen in Twente ingelicht was en die voorzag dat de beroering op de spoorwegen kon overslaan, had toen onmiddellijk telefonisch contact met hen gezocht en hun gevraagd, vrijdagochtend met spoed naar Utrecht terug te keren. Zij hadden dat gedaan – per spoor.

*

Wat bij de Nederlandse Spoorwegen tijdens de April-Meistakingen geschiedde, valt slechts te begrijpen wanneer men, gelijk Rüter gedaan heeft, op het beleid let dat bij dit grote bedrijf met zijn ruim dertigduizend man personeel van het begin van de bezetting af gevoerd was. Wij hebben dat beleid in dit deel reeds ter sprake gebracht toen wij er in hoofdstuk 1 op wezen dat de directie en de Personeelraad geen enkel verzet geboden hadden en zelfs geen woord van protest hadden geuit toen in juli '42 door de bezetter geëist was dat de spoorwegen ten behoeve van de Jodendeportaties extratreinen ter beschikking zouden stellen en van Hooghalen tot Westerbork een aftakking zouden aanleggen die, aldus de mededeling van de Duitse *Bahnbevollmächtigte*, na een jaar (als alle Joden gedeporteerd zouden zijn) weer afgebroken zou mogen worden. De aanvaarding van die opdrachten was als uitvloeisel gezien van de principiële afspraak die de directie in juni '40 met de bezetter gemaakt had: de Nederlandse Spoorwegen zouden, zonder enige restrictie, alle transporten uitvoeren waartoe de bezetter hun via de *Bahnbevollmächtigte* opdracht zou geven – omgekeerd zou de leiding van het bedrijf volledig bij de directie blijven berusten.

De directie die deze afspraak met de bezetter maakte, bestond nog uit prof. dr. ir. J. Goudriaan, president-directeur, en de heren Hupkes en van Rijckevorsel. In hoofdstuk 4 van deel 4 wezen wij er evenwel op dat Goudriaans positie binnen het bedrijf door gebeurtenissen in de meidagen van '40 ernstig geschokt was. Daar kwam nog bij dat hij als oud-voorzitter van

'Eenheid door Democratie' de bezetter onwelkom was; hij werd in oktober '40 als een der 'Indische' gijzelaars gearresteerd en in de lente van '41 wel weer vrijgelaten, maar hij mocht zijn functie niet hervatten en werd in de zomer door de *Reichskommissar* ontslagen. Spitzten, secretaris-generaal van Waterstaat, wist toen voor Goudriaan een acceptabele wachtgeldregeling te bereiken. Deze werd ambteloos burger, met het voornemen overigens om de teugels van het bedrijf zo spoedig mogelijk weer in handen te nemen. Zijn verdwijnen werd evenwel binnen het spoorwegbedrijf met instemming begroet: men had er Hupkes die sinds Goudriaans gijzeling als waarnemend president-directeur optrad, als een kundig en vasthoudend bedrijfsleider leren kennen en voor deze alsook voor de meeste leden van de raad van commissarissen stond vast dat Goudriaans rol bij de spoorwegen definitief uitgespeeld was; dat de directie niet van zins was, met Goudriaans eventuele gevoeligheden rekening te houden, bleek al uit het feit dat van zijn ontslag per dienstorder mededeling gedaan werd aan het personeel nog voor het definitief geregeld was.

Reeds de eerste bezettingsjaren gingen voor de spoorwegen met grote materiële moeilijkheden gepaard. Door het verdwijnen van bijna alle particuliere auto's en het inkrimpen van de interlocale busdiensten steeg het personenvervoer zeer aanzienlijk; vergeleken met vóór de oorlog was het eind '42 ongeveer verdubbeld.¹ Het Nederlandse goederenvervoer steeg niet, maar zowel aan personen als aan goederen moesten met het aanwezige, zwaar belaste materieel bovendien nog grote transporten voor de Duitsers uitgevoerd worden. Van het totale vervoer werd, in geld uitgedrukt, in '41 bijna een vijfde ten behoeve van de Duitsers verricht en hierbij ontstonden met name in perioden waarin grote Duitse troepentransporten plaatsvonden, kritieke situaties: de spoorwegen stelden er immers een eer in, aan de dienstregeling punctueel de hand te houden. Over het algemeen lukte dat ook wel, alleen in de strenge winter van '41 op '42 was het een te zware opgave.

Uiteraard nam het spoorwegbedrijf in de volkshuishouding een vitale plaats in. Die plaats was door het wegvallen van een groot deel van het bus- en vrachtautoverkeer zelfs nog belangrijker geworden dan vóór de bezetting. Op het gebied van het goedertransport waren (Rüter heeft er terecht op gewezen) vooral de steenkool- en voedseltransporten van betekenis: het grootste deel van de steenkolen werd van Zuid-Limburg uit met kolen-treinen over het land gedistribueerd; voedseltransporten vonden, het jaar als geheel genomen, grotendeels per schip plaats maar de medewerking van de

¹ De stijging in het personenvervoer leidde er toe dat de spoorwegen in '42, voor het eerst sinds '31, geen verlies meer leden.

spoorwegen was volstrekt noodzakelijk vooral wanneer het er in de herfst op aankwam, in het dichtbevolkte westen des lands de voedselvoorraden op te bouwen waarmee men de winter moest trachten door te komen.

Tegenover deze belangrijke diensten, bewezen aan de Nederlandse samenleving, stonden belangrijke diensten, bewezen aan de bezetter. In '41 was, gelijk reeds vermeld, het Duitse vervoer bijna een vijfde van het totale vervoer. Een overeenkomstig verhoudingscijfer voor '42 is niet bekend, wèl weten wij dat in laatstgenoemd jaar alleen al voor het vervoer van arbeiders naar Duitsland 632 extratreinen ingelegd werden en voor dat van Joden naar Hooghalen/Westerbork 148. Het spreekt vanzelf dat zeer velen aanstoot namen aan deze en dergelijke transporten en het een schande achtten dat slachtoffers van het Naziregime door een Nederlands bedrijf vervoerd werden. De desbetreffende opdrachten werden evenwel door de directie stipt uitgevoerd. Zij wierp geen bezwaren op, zij protesteerde niet, laat staan dat zij weigerde, haar diensten ter beschikking te stellen. Verzet op *deze* punten (maar dat waren nu juist de punten die de volksconsciëntie het diepst beroerden) beschouwde zij kennelijk als onbegonnen werk, of, beter misschien: zij nam die punten niet zo hoog op dat zij zich eenvoudig genoopt voelde, 'neen' tegen de bezetter te zeggen, wat daarvan ook de consequenties mochten zijn.¹

Het verzet dat door de directie wèl geboden werd, droeg een veel enger karakter: het was bedrijfsverzet. Geen enkele Duitse eis, strekkend tot het wegvoeren van spoorwegmaterieel of spoorwegpersoneel, werd voetstoots aanvaard. Vooral Hupkes was een meester in het naar voren brengen van

¹ Onder verwijzing naar de functie van de spoorwegen in het binnenlands vervoer schrijft Rüter over 'de waarlijk onmisbare diensten' die de spoorwegen 'dank zij de overeenkomst van juni 1940 en de daarop gebaseerde politiek van de directie' het Nederlandse volk bewezen hebben. 'Men vraagt zich af', zo vervolgt hij, 'hoe Nederland het in de oorlogsjaren had kunnen stellen zonder dit door Nederlanders in zeer moeilijke omstandigheden zo goed mogelijk verzorgde transport.' (Rüter: *Rijden en staken* p. 29) Wanneer Rüter hiermee beweren wil dat een wegvallen van het spoorwegbedrijf de Nederlandse volkshuishouding voor enorme moeilijkheden geplaatst had, heeft hij natuurlijk gelijk – maar is zijn constructie dat het functioneren der spoorwegen aan het aanblijven der directie gebonden was, wel reëel? Wij menen eerder dat Nederland een zo belangrijke plaats innam in de Duitse oorlogseconomie, dat de bezetter onder alle omstandigheden de voortzetting van de spoorwegtransporten zou hebben afgedwongen. Zoals nog blijken zal, was trouwens ook de directie van de Nederlandse Spoorwegen niet bereid, tot elke prijs in functie te blijven, anders gezegd: ook zij erkende dat zich omstandigheden konden voordoen waarin de nuttige functie die de spoorwegen binnen het geheel van de nationale economie uitoefenden, niet de doorslag geven mocht.

teh argument dat de bezetter, wilde hij van de Nederlandse Spoorwegen het volle profijt blijven trekken, het bedrijf met rust moest laten, en dan wist hij, steeds met het nodige cijfermateriaal, aan te tonen dat elke locomotief, elke spoorwegwagon en vooral elke werkkraft eigenlijk onmisbaar was. In hoeverre de Duitsers vooral later met het door Hupkes te bieden verzet bij voorbaat rekening hielden (en dus hun eisen opschroefden), weten wij niet – uit de bewaardgebleven stukken blijkt in elk geval dat op de aangegeven gebieden door de *Bahnbevollmächtigte* en andere Duitse instanties geen eis op tafel gelegd werd die er niet toe leidde dat Hupkes zich met kracht ging verweren. Met dat al kon hij het bedrijf niet tegen *elke* Duitse aanslag beschermen. Eind '41 moest hij enkele tientallen zware locomotieven afstaan alsmede personenwagens met bijna een negende van de totale capaciteit aan zitplaatsen; in de zomer van '42 volgden 2 000 van de 24 000 goederenwagens (de Duitsers hadden 4 800 geëist), later in '42 bijna de helft van de voorraad rails en vervolgens nog eens bijna 500 km liggende rails – enkele lijnen moesten toen opgebroken worden. Hardnekkig (en succesvol) was vooral Hupkes' verzet tegen het uitzenden van personeel in vaste dienst naar Duitsland.¹ In '41 wist hij de Duitse eisen op dat gebied te pareren door aan te bieden dat in de Centrale Werkplaatsen van de spoorwegen te Tilburg voortaan per maand naast de gebruikelijke 40 Nederlandse locomotieven 18 Duitse gerepareerd zouden worden (het personeel moest daartoe met vijfhonderd man uitgebreid worden en de werkweek werd tot 54 uur verlengd); in '42 voorkwam hij plaatsing van Nederlandse spoorwegmannen bij de *Reichsbahn* door aan te bieden dat de dienst in een aantal Duitse grensdistricten van Nederland uit waargenomen zou worden, en in '43 goochelde hij zo bekwaam met cijfers en andere gegevens dat, afgezien van een klein aantal vrijwilligers dat zich al eerder gemeld had, van het gehele personeel in vaste dienst van de spoorwegen nog geen vierhonderd man naar Duitsland moest vertrekken.² Het spreekt vanzelf dat dat personeel Hupkes buitengewoon erkentelijk was voor het feit dat hij wist te voorkomen dat zij,

¹ Wel werden met bemiddeling van de spoorwegdirectie ruim zestienhonderd personen naar Duitsland gezonden die de Dienst van Weg en Werken als seizoenarbeiders placht aan te trekken. ² 'De Nederlandse Spoorwegen werden', schrijft Rüter, 'een toevluchtsoord voor allerlei soort onderduikers.' Hij wijst dan (*Rijden en staken*, p. 121) op de in '40 aangestelde brandwachtters, op een bewakingscorps van vijfhonderd man dat treindiefstallen moest tegengaan, op de personeelsuitbreiding aan de Centrale Werkplaatsen te Tilburg en op de in augustus '42 geformeerde Railwacht van tweeduizend man om sabotage aan de lijnen te bemoeilijken. Het komt ons voor, dat in geen van deze gevallen van 'onderduikers' gesproken mag worden.

een paar honderd man uitgezonderd, in Duitsland moesten gaan werken.

Er was méér waar dat personeel Hupkes, en de directie in het algemeen, erkentelijk voor was. Alles wat met de NSB en met 'foute' instellingen te maken had, werd door de directie op afstand gehouden. Giften aan de Winterhulp werden door haar geweigerd, propaganda voor de Winterhulp of voor de Nederlandse Volksdienst werd uit de dienstgebouwen geweerd.¹ Toen de Duitse minister voor het verkeerswezen eens op bezoek kwam, weigerde Hupkes hem uit zijn hotel af te halen; de minister verliet toen kwaad Utrecht – het verhaal over het gebeurde deed Hupkes nog verder stijgen in de achting van zijn personeel. Bovendien zag dat personeel met genoegen dat het Nederlands Arbeidsfront bij de directie geen voet aan de grond kreeg.

Veruit het grootste deel van hen die in '40 bij de spoorwegen werkten, was lid van een vakbond. De bij het NVV aangesloten Nederlandse Vereniging van Spoor- en Tramwegpersoneel had de meeste leden – ongeveer evenveel als de bij het RKWV aangesloten bond 'St. Raphaël' en de bij het CNV aangesloten Protestants-Christelijke bond samen. Van die drie bonden was, zoals wij eerder in ons werk (deel 4, hoofdstuk 11 en deel 5, hoofdstuk 4) uiteenzetten, de 'Nederlandse Vereniging' onder leiding van voorzitter Joustra in '40 en '41 een flink stuk in de richting van de 'Nieuwe Orde' opgeschoven, zulks tot verontwaardiging van een aantal opposanten (Hamelink was een hunner); bij die opposanten wekte het nieuwe verontwaardiging toen vanuit de moderne bond in de zomer van '41 hier en daar getracht werd, profijjt te trekken uit het feit dat de twee confessionele organisaties na de mislukte gelijkshakeling van RKWV en CNV leeggestroomd waren. Sterk was die oppositionele vleugel evenwel niet: toen het Nederlands Arbeidsfront (het Naf) per 1 mei '42 opgericht werd, had slechts 5-10% van de oorspronkelijke leden de 'Nederlandse Vereniging' de rug toegekeerd – een veel lager percentage dan in het algemeen voor de NVV-bonden gold. Was het spoorwegpersoneel dan naar verhouding nogal volgzaam en weinig geneigd tot zelfstandig reageren? Rüter meent van wel. Het personeel vormde, schrijft hij, 'in feite een grote familie, waar de strenge discipline verzacht (werd) door een zekere gemoedelijkheid.'² Men werd binnen het

¹ Toen medio april '43 een groep Nederlandse SS'ers een van de hoofdgebouwen te Utrecht binnendrong om er tóch voor de Volksdienst te gaan collecteren, deed de directie aan de *Bahnbevollmächtigte* weten dat zij het personeel zou gelasten, het werk neer te leggen, als de SS'ers niet onmiddellijk uit het gebouw verwijderd werden. De *Bahnbevollmächtigte* droeg daar prompt zorg voor. ² Rüter: *Rijden en staken*, p. 6.

bedrijf opgeleid; overplaatsingen plachten de gebondenheid aan het bedrijf te versterken doordat zij andere banden verzwakten, en de afhankelijkheid van de werkgever werd geaccentueerd doordat men wist dat men slechts door goede arbeidsprestaties en ordelijk gedrag kans op promotie maakte. Daar stond veel tegenover: wie bij de spoorwegen in vaste dienst was, wist zich, aldus Rüter, 'voor zijn leven geborgen'¹; men had er dan 'geen ruim, maar wel een zeer verzekerd bestaan'², beter verzekerd dan in de meeste andere bedrijfstakken. Dat laatste gold ook tijdens de bezetting: de directie die veel van het personeel eiste, was bepaald scheutig met het verlenen van gratificaties aan het gehele personeel, meestal een week salaris extra; door de gunstiger financiële uitkomsten was nu voor die gratificaties ook de nodige ruimte.

Stakingen hadden de spoorwegen sinds 1903 niet meer gekend, en dat niet alleen doordat sinds dat jaar een stakingsverbod gold, maar vooral ook doordat het personeel meende dat de zeer actieve vakbonden bij hun onderhandelingen met de directie plachten te bereiken wat er te bereiken viel. Ter bevordering van dat overleg was in '26 de Personeelraad opgericht, die uit dagelijkse bestuurders van de vakbonden bestond. Die raad, en met hem de leiding der vakorganisaties, werd, constateert Rüter, 'niet alleen een vertegenwoordiging van het personeel bij de directie, maar weldra ook in feite een vertegenwoordiging van de directie bij het personeel.'³ Harerzijds zag de directie graag dat die bonden een vaste greep hielden op het personeel; verslaptte die greep, dan was denkbaar dat op den duur radicale stromingen meer invloed zouden krijgen.

Wat de directie van het aanpassingsbeleid vond dat Joustra's bond in '40 en '41 voerde, weten wij niet, maar het kan haar in elk geval niet onwelkom geweest zijn dat uit de oprichting van het Naf een crisis voortvloeide die het bestuur van de bond dichter tegen de directie aandrukte en die, belangrijker nog, aan het verwijt van een totaal gebrek aan strijdvaardigheid dat de opposanten geuit hadden, een deel van de gegrondheid ontnam. Toen namelijk van Joustra en de zijnen gevergd werd dat zij zich met hun organisatie bij het Naf zouden aansluiten, weigerden zij; hun parool: 'Buiten het Naf blijven!' werd door ongeveer zes-zevende van de leden gevolgd. Op zijn beurt weigerde Hupkes, de stromannen van het Naf als personeelsvertegenwoordigers te erkennen. Er werd toen na lang touwtrekken (waarbij Hupkes, met zijn portefeuille rammelend, de *Bahnbevollmächtigte* die zeer gevoelig was voor de 'rust in het bedrijf', aan zijn kant wist te krijgen) een compromis bereikt. Dat compromis hield in dat een broer van Naf-leider Woudenberg,

¹ A.v. ² A.v. ³ A.v., p. 12.

chef-commies bij de spoorwegen, op den duur voorzitter van de nieuwe Personeelraad zou worden; voorlopig werd dat Joustra. Lid werden diegenen die vroeger met Joustra hun bonden in de oude Personeelraad vertegenwoordigd hadden.¹ De leden van de nieuwe raad werden door het spoorwegbedrijf bezoldigd. Die raad kreeg een 'bureau', bestaande uit een voorzitter, een secretaris en een penningmeester, respectievelijk Joustra, H. Timmermans en F. Landskroon; Timmermans was secretaris van 'St. Raphaël' geweest, Landskroon secretaris van de 'Nederlandse Vereniging'. Met spoed ging dit 'bureau' er toe over, locale correspondenten te benoemen waarbij men een keus deed uit de kaderleden van de opgeheven organisaties. 'Hupkes en zijn medestanders hadden', aldus Rüter, 'knap werk verricht. De eerste aanval van het Naf was afgeslagen' (dat zou met de volgende aanvallen ook geschieden) 'en het oude apparaat der vakbeweging, voorzover dat mogelijk was, hersteld in een merkwaardige vorm, die men een gelegaliseerde illegaliteit zou kunnen noemen.'² 'Gelegaliseerde illegaliteit' – gaat dat niet iets te ver? Zeker, men had op bekwame wijze het Naf buiten de deur weten te houden, men had bereikt dat bestuurders van opgeheven organisaties hun vertrouwensposities mochten blijven innemen, maar dat alles was goedgekeurd door de *Bahnbevollmächtigte*, ja door het *Reichskommissariat* dat nu eenmaal geen behoefte had, zich voor de erkenning van het Naf veel moeite te geven. Met 'illegaliteit' had dit alles, dunkt ons, niets te maken.

Kunnen wij dat begrip elders op de *faits et gestes* van het spoorwegbedrijf wèl toepassen? Op de sector van de sabotage wellicht? Inderdaad, het kwam voor, dat hier of daar in het bedrijf opzettelijk langzaam gewerkt werd of dat transporten in de war gestuurd werden. Het was dan evenwel de directie die ingreep, soms straffen uitdeelde en in elk geval steeds een stipte dienstuitvoering eiste; de oprichting van de Railwacht om sabotage tegen te gaan, memoreerden wij al. Spionage dan? Ja, er werd, in '40 al, van buiten de spoorwegen getracht, geheime gegevens over spoorwegtransporten te verzamelen die, als zij bijvoorbeeld de verplaatsing van Duitse divisies betroffen, van evident belang waren voor de Engelsen. Die pogingen gingen in '40 van het Legioen Oudfrontstrijders uit, in '41 en '42 van de OD, en er is reden om aan te nemen dat die OD-activiteit Hupkes van de tweede helft van '42 af bekend was. Niet bekend was hem dat individuele leden van het

¹ Na de opheffing van het RKWV en de CNV hadden de bestuurders van de twee confessionele spoorwegbonden die lid geweest waren van de Personeelraad, dat lidmaatschap bestendig. ² Rüter: *Rijden en staken*, p. 104.

spoorwegpersoneel menigmaal hulp verleenden aan groepen die zich op de 'pilotenhulp' toeleghden.

Wij moeten de houding van Hupkes niet te simplistisch afschilderen.

Mèt de meeste leiders van grote Nederlandse ondernemingen bezat hij niet veel innerlijke verwantschap met de illegaliteit. Hij hoopte vurig op een spoedige bevrijding, hij was er op gebrand, onmiddellijk nadien met zijn spoorwegbedrijf een belangrijke bijdrage te leveren tot de wederopbouw, hij wenste dat bedrijf met zo weinig mogelijk kleerscheuren door de bezettingstijd heen te halen. Tegen het nemen van risico's zag hij niet op, maar hij wenste ze wèl te beperken. De illegaliteit was hem te onoverzichtelijk en vaak ook te 'wild' – mocht het ooit nodig zijn dat hij ter bespoediging van de bevrijding het gehele spoorwegbedrijf op het spel zette, dan zou dat een beslissing zijn die hij bepaald niet aan anonieme illegalen wilde overlaten; hij wenste haar zèlf te nemen, zo enigszins mogelijk in overleg met vertrouwde raadgevers uit het bedrijf. Een algemene spoorwegstaking zag hij als een troef die men slechts eenmaal kon uitspelen, en dat uitspelen zou eigenlijk alleen verantwoord zijn in omstandigheden waarin de bezetter noch op het bedrijf, noch op zijn werkkrachten een langdurige wraak zou kunnen nemen – anders gezegd: die algemene spoorwegstaking diende verbonden te zijn met de grote Geallieerde invasie op de Nederlandse kust. Heeft Hupkes in de zomer van '42, toen vrijwel heel Nederland op die invasie rekende, aan die mogelijke spoorwegstaking gedacht? Het lijkt ons plausibel¹, maar dan was het toch niet meer dan een vaag overwegen van mogelijkheden. Er werd niets voorbereid.

★

Niets was er ook voorbereid toen Hupkes en van Rijckevorsel op vrijdag 30 april '43 omstreeks het middaguur het overleg pleegden waarvoor Joustra en Landskroon haastig naar Utrecht teruggeroepen waren. Ook Timmermans, de secretaris van het bureau van de Personeelraad, was aanwezig, eveneens de hoofden van dienst van de spoorwegdirectie. Aan de drie personeelsvertegenwoordigers stelde Hupkes in de eerste plaats de vraag

¹ Wij hebben helaas verzuimd, Hupkes die vraag te stellen toen wij eind september '60, kort voor zijn dood, een lang en openhartig gesprek met hem voerden. Dat komt vaker voor: de betekenis van sommige vragen dringt zich eerst aan de onderzoeker op wanneer hij, zijn manuscript schrijvend, *alle* gegevens met elkaar in verband brengt – maar dan zijn belangrijke getuigen soms al overleden.

of er onder het personeel een neiging tot staken was. 'Zij zeiden 'neen'', zo verklaarde hij in '53 aan de Enquêtecommissie.

'De tweede vraag was: 'Is staking mogelijk?' In een fabriek kan men gemakkelijk plotseling staken; men kan daar allemaal weglopen en een ieder kan zien wat er gebeurt. Een onvoorbereide staking van de spoorwegen was niet mogelijk, want de ene helft heeft nachtdienst, de ander zit thuis en de derde is overdag aan het werk; de een zit in Groningen, de ander in Maastricht. Zoals ik dus al verwachtte, was het antwoord: 'Neen, wij achten het uitgesloten, met enig succes te staken.' Ik heb toen gezegd: 'Dan moeten wij het dus niet doen.' Mij is toen de vraag gesteld: 'Wanneer men ons vraagt: moeten wij staken of niet? – moeten wij dan zeggen: Dat moet je zelf weten!' Ik heb daarop geantwoord: 'Neen, dat vind ik niet juist. Wij moeten zeggen: De Personeelraad en de directie zijn van mening dat er niet moet worden gestaakt' ¹ –

het merkwaardige is dat Hupkes in dit relaas de veruit belangrijkste factor niet noemde: deze namelijk dat niets er op wees dat een Geallieerde invasie op komst was. Dat werd in de bijeenkomst wèl ter sprake gebracht, want van Timmermans is de opmerking bewaard gebleven: 'Ik zie de hand van Engeland niet'² – een opmerking die kennelijk door ieder beaamd werd en waarvan de juistheid ook werd bevestigd door de middaguitzending van Radio Oranje. Daar bleek immers uit dat de regering, en dus ook 'Engeland', niets van de stakingsbeweging wist en dat het uitgegeven parool zich uitsluitend tot de ex-militairen richtte die met opzending naar Duitsland bedreigd werden: 'niet aannemen; zich rustig houden; alle oproepen en alle bevelen doodgewoon negeren'. *Zich rustig houden* – dat wees wel in een heel andere richting dan in die van een spoorwegstaking.

Voor de spoorwegdirectie en de Personeelraad waren de moeilijkheden hiermee niet van de baan. Om te beginnen voorzagen zij dat het feit dat de spoorwegen bleven rijden, heftige, ja verontwaardigde kritiek zou uitlokken, maar bovendien: kort na de bespreking onder Hupkes' leiding ging, zoals wij al weergaven, een derde van het personeel dat in de hoofdgebouwen werkzaam was, in staking. Aan Hupkes stond scherp voor de geest wat hij in die situatie doen moest: zijn mensen, als steeds, zo goed mogelijk beschermen, d.w.z. enerzijds bereiken dat zij ten spoedigste hun werk zouden hervatten, anderzijds voorkomen dat de bezetter namen van stakers in handen kreeg. Toen de *Sicherheitspolizei* hem opbelde en aankondigde dat zij de hoofdgebouwen zou bezetten, zei hij dat hij, als die bezetting doorging,

¹ Getuige W. Hupkes, *Enq.*, dl. VII c, p. 686. ² Rüter: *Rijden en staken*, p. 138.

onmiddellijk zijn functie zou neerleggen. De *Bahnbevollmächtigte* deed de *Sicherheitspolizei* toen weten dat deze de zaak aan hem moest overlaten. De *Bahnbevollmächtigte* eiste toen dat het gehele personeel nog diezelfde dag, desnoods des avonds (de provincie Utrecht stond toen nog niet onder politiestandrecht, men mocht er dus tot twaalf uur op straat zijn), zijn handtekening zou plaatsen op presentielijsten. Hupkes bevorderde dat zulks geschiedde. Wij nemen aan dat niet iedereen op tijd kwam tekenen, maar dit had verder geen gevolgen. Hupkes vernietigde de presentielijsten en zei tegen de *Bahnbevollmächtigte* dat alles in orde was.¹

Zaterdag 1 mei

De stakingen waren op de tweede algemene stakingsdag, zaterdag, minder uitgebreid dan op de eerste, vrijdag. Vooral van het feit dat de spoorwegen bleven rijden, ging een deprimerend effect uit. Daar kwam nog bij dat uit de nieuwsuitzendingen van de *BBC* en de programma's van Radio Oranje bleek dat de autoriteiten in Engeland van de stakingen en van het afgekondigde politiestandrecht nog steeds onkundig waren. Tegen die achtergrond ging van de door de bezetter toegepaste repressie een merkbaar effect uit. In alle stakingsgebieden reden sterke patrouilles van de *Ordnungspolizei* en de *Waffen-SS* rond die, zodra zij groepjes mensen bijeen zagen staan, het vuur openden. Er vielen daarbij slachtoffers. Voorts werden links en rechts willekeurige stakers gearresteerd die naar de bureaus van de *Sicherheitspolizei* overgebracht werden waar de *Polizei-Standgerichte* in de loop van die zaterdag met hun werkzaamheden begonnen.² Het was niet de bedoeling, alle arrestanten te berechten: de *Sicherheitspolizei* koos gevallen uit die naar haar mening duidelijk lagen; uit alle overige arrestanten werden transporten samengesteld die naar het concentratiekamp Vught op weg gingen. Over de schietpartijen op straat alsmede over de arrestaties deden niet meer dan vage geruchten de ronde maar deze bleven veelal niet zonder effect. Talrijke stakers waren er evenwel die zich aan de hoop dat de Geallieerden zouden ingrijpen, bleven vastklampen en er in elk geval, verontwaardigd als zij nu

¹ De cheffin van de telefooncentrale in de Utrechtse hoofdgebouwen en de telexiste die aan achttien stations bericht gestuurd had dat Utrecht in staking ging, werden gearresteerd. Beiden werden tot vijftien jaar gevangenisstraf veroordeeld. De cheffin overleed in een Duitse gevangenis. ² Alleen het *Polizei-Standgericht-Hengelo* was niet in een bureau van de *Sicherheitspolizei* gevestigd.

óók waren over het brute Duitse ingrijpen, niet aan dachten de arbeid te hervatten.

In Twente (waar de fabrikanten vóór half één 's middags lijsten met de namen van afwezige arbeiders en employé's bij de politiebureaus moesten inleveren) werd het werk door velen hervat – vele anderen bleven in staking. De hoeveelheid bij de zuivelfabrieken afgeleverde melk was niet veel meer dan een derde van normaal, maar toch ruim tweemaal zoveel als de dag tevoren. Ook elders in Overijssel werd minder gestaakt dan op vrijdag, in Genemuiden breidde de staking zich daarentegen uit. Dat laatste was ook het geval in Drente waar de stakingen in het veenkoloniale gebied zelfs een algemeen karakter aannamen. In Friesland werd de 'melkstaking' vrijwel algemeen: op vrijdag was nog twee-derde van de normale hoeveelheid afgeleverd, op zaterdag was het slechts één-negende. Sommige boeren lieten de melk in de sloot lopen, vele andere gingen er toe over, haar tegen een normaal geachte prijs aan particulieren te verkopen; plaatselijk werden daar zelfs vaste verkooppunten voor georganiseerd. In de industriële bedrijven in Friesland namen de stakingen evenwel af, behalve in het noorden. Over het algemeen bleef de stemming fel. Een vooraanstaande figuur uit de LO die naar Leeuwarden onderweg was, kon zijn fiets alleen gerepareerd krijgen doordat hij zei dat hij aan een illegale bespreking over de staking moest deelnemen. Ook in Groningen (waar doorgestaakt werd, maar minder intensief) was de atmosfeer geladen. In Nieuwe Pekela kwam het des ochtends zelfs tot een optocht naar het gemeentehuis waar het personeel gedwongen werd, het werk neer te leggen. De kamer van de burgemeester, een NSB'er, werd bestormd, een daar hangend portret van Mussert werd op zijn hoofd uit de lijst geslagen en met die lijst om de nek werd de burgemeester in een kanaal geworpen en pas weer uit het water geholpen nadat hij zijn NSB-speldje weggeworpen en 'Oranje boven!' geroepen had. In optocht werd hij toen naar zijn woning gebracht, 'waar hem nog werd toegeroepen: 'De groet'n aan dyn vrou, en most maor gauw 'n dreug onderbroek aandoun!' '1 's Middags begaf zich in Nieuwe Pekela opnieuw een grote menigte naar het gemeentehuis, ditmaal met de bedoeling, het bevolkingsregister in brand te steken – onverrichterzake verspreidde men zich haastig toen de komst van een Duitse patrouille gemeld werd.

In Gelderland werd doorgestaakt, alsook in het grootste deel van Limburg waar evenwel zaterdagavond bij de mijnen op dringend verzoek van de directies meer dan de helft van de arbeiders weer kwam opdagen. Noord-

¹ P. J. Stavast in L. de Jong: *De bezetting*, p. 560.

Brabant staakte door. Wel werd de algemene staking in Helmond afgebroken, maar nu kwam het tot algemene stakingen in Breda en Eindhoven; in laatstgenoemde stad reden open vrachtauto's van Philips rond met arbeiders er op die met vlaggen zwaaiden. In Zeeland werden de beperkte stakingen die daar vrijdagmiddag nog gaande waren, afgebroken, maar hier kwam het opeens tot een algemene staking op Noord-Beveland die door OD'ers voorbereid was. In de provincie Utrecht werd iets minder gestaakt dan op vrijdag, in Zuid-Holland beperkten de voortgezette stakingen zich tot de streek van de Noord en de Merwede, in Noord-Holland werd op zaterdag alleen gestaakt in Krommenie/Wormerveer, in het tuinderijgebied benoorden Alkmaar en in het grootste deel van West-Friesland.

Overziet men nu de stakingsbeweging op zaterdag, dan mag men aannemen dat het *Reichskommissariat* (op zaterdag beter ingelicht dan op vrijdag) in zoverre reden had tot iets minder ongerustheid dat, het land als geheel genomen, de beroering verminderde; van een algemene werkhervatting was evenwel geen sprake: in *alle* provincies kwamen nog min of meer grote stakingen voor en in een aantal plaatsen en streken hadden zij zich zelfs uitgebreid. De krachtigste repressie werd dan ook nog steeds wenselijk geacht. Op de avond van 1 mei velden de *Polizei-Standgerichte* de eerste doodvonnissen die door Rauter per telex of telefonisch bekrachtigd werden. Voorts gaf Rauter instructie, grote aantallen gijzelaars te arresteren: directeurs van fabrieken en vroegere leiders van vakverenigingen en van politieke partijen; hij zal daarbij zeker overleg gepleegd hebben met Seyss-Inquart – deze was zaterdagmorgen weer in Den Haag op post. Die dag ging ook naar de *Sicherheitsdienst* de opdracht uit, naar zoveel mogelijk kerkdiensten die de volgende dag gehouden zouden worden, verspieters te zenden; het sprak vanzelf dat predikanten die het waagden, openlijk of bedekt tot staken aan te sporen, óók gearresteerd zouden worden. Waar Seyss-Inquart en Rauter daarnaast vooral bevreemd voor waren, was dat het Episcopaat en de protestantse kerkgenootschappen stelling zouden nemen op een wijze die het verzet kon aanwakkeren en de bezetter wellicht zou nopen, maatregelen tegen de leiders der kerkgenootschappen te nemen die hij, zo enigszins mogelijk, juist wilde vermijden.

Zondag 2 mei

Er waren die zondag slechts zeer weinig predikanten die niet terdege rekening hielden met de bepalingen van het politiestandrecht. *'Bei der heutigen*

Kirchenbewachung, zo seinde Lages in het begin van de zondagmiddag naar Den Haag,

*'wurde festgestellt, dass in den katholischen Kirchen kein Hirtenbrief verlesen worden ist und in allen protestantischen Kirchen keine Kanzelabkündigung stattgefunden hat. Es ist nicht ein einziger Fall bekannt geworden wo ein Geistlicher zu der augenblicklichen Lage während der Predigt Stellung genommen hat. Die Kirchen waren während des Gottesdienstes sehr stark besucht, einige Kirchen mussten wegen Überfüllung geschlossen werden. Bei den Kirchenbesuchern herrschte im Allgemeinen eine gedrückte Stimmung'*¹ -

dat sloeg dus op Amsterdam, wellicht ook op andere plaatsen in de twee door Lages regelmatig geobserveerde provincies: Noord-Holland en Utrecht. Dat Lages in *alle* daar gehouden kerkdiensten verspieders had, achten wij onaannemelijk; dat de stemming zeker in Amsterdam 'gedrukt' was, lijkt ons plausibel. Zij was dat intussen niet overal. Stellig verkeerden op die zondag velen in angst voor de verschrikkingen die nog uit het standrecht konden voortvloeien, en van de eerste doodvonnissen die door middel van aanplakbiljetten en door berichten in de draadomroep bekendgemaakt werden (hier en daar reden ook luidsprekerauto's rond), ging op die velen een deprimerende werking uit, maar anderen waren er die door de manifestaties van de Duitse terreur juist in hun verzetshouding gestijfd werden. Overal waar men op het platteland de patrouilles van de *Ordnungspolizei* en de *Waffen-SS* nog niet aan het werk gezien had, kon men zelfs nog hopen dat de stakingsbeweging op maandag 3 mei eerst recht het gehele land zou overspoelen. Strijdvaardig bleef vooral de stemming op het platteland in Friesland en in westelijk Noord-Brabant (alsook op het geïsoleerde Noord-Beveland).

In Leeuwarden kwamen die zondagochtend enkele vooraanstaande LO'ers opnieuw bijeen. Daags tevoren hadden zij in de gehele provincie een gestencilde illegale oproep verspreid die tot volhouden aangespoord had - nu constateerden zij dat het, aldus het geschiedwerk van de LO-LKP,

*'zelfmoord zou zijn om de staking partieel nog verder voort te zetten. Opnieuw de provincie door, om het consigne door te geven: 'Dinsdag weer aan het werk!' Dat kostte moeite. Het leek een nederlaag. Een van de medewerkers in de buurt van Dokkum vreesde voor zijn leven, toen hij de boodschap moest doorgeven. Een dominee, die het advies in zijn dorp gaf, werd voor een verrader en NSB'er uitgemaakt. Zo fel was de rustige plattelandsbevolking geworden.'*²

¹ Telexbericht, 2 mei 1943, van Lages aan de BdS (Bouman: *De April-Meistakingen van 1943*, p. 341). ² A. Algra in *Het grote gebod*, dl. I, p. 166.

Friesland is een van de weinige, misschien wel de enige provincie geweest waarin, toen de stakingen eenmaal uitgebroken waren, een illegale groepering (*in casu* de voormannen van het district-Friesland van de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers) effectieve leiding trachtte te geven: illegale werkers die de provincie goed kenden, kwamen bijeen, stelden een parool op en gaven dat door aan hun plaatselijke contacten. En waarlijk, als er één bevolkingsgroep was waar de harten sneller waren gaan kloppen toen men, elk in de eigen streek, op donderdag en vrijdag geconstateerd had dat massale stakingen tot ontwikkeling gekomen waren, dan wel de illegale werkers! Hun eigen strijdbaarheid zagen zij opeens weerspiegeld in de houding van grote volksmassa's. Desondanks hielden de Friese LO'ers die op zondag in Leeuwarden vergaderden, het hoofd koel.

Minder koel reageerde Jan Thijssen, chef van de Radiodienst en voorzitter van de pas opgerichte Raad van Verzet. De stakingen hadden bij hem en de leden van zijn raad het vertrouwen gewekt, dat heel Nederland eindelijk tot een grootse verzetsactiviteit gebracht kon worden, zich uitend in stakingen en breed-opgezette sabotage-acties. Het eerste doel moest zijn om tot elke prijs te verhinderen dat ook maar één oud-militair naar Duitsland overgebracht zou worden. Daarvoor was onderbreking van het spoorwegverkeer essentieel: een spoorwegstaking dus, gekoppeld aan bombardementen op gevoelige punten van het spoorweginet door de *Royal Air Force*. De Raad van Verzet moest dat alles coördineren; wenselijk was dat hij dat zou kunnen doen met de autorisatie van de regering. Welnu, in de loop van zaterdag had Thijssen te Baarn in overleg met enkele leden van de raad een manifest opgesteld, dat hij terstond in veertigduizend exemplaren liet drukken. De Raad van Verzet, met name genoemd, presenteerde zich hierin aan de gehele bevolking met een 'Oproep' waarin een uit vijf punten bestaand program van actie ontvouwd werd: niemand moest zich aanmelden om in krijgsgevangenschap te worden weggevoerd; iedere Nederlandse ambtenaar moest medewerking aan die wegvoering weigeren; men moest in staking gaan niet alleen bij de spoorwegen, maar ook bij de waterwegen, het wegvervoer, de PTT en de 'electrische centrales die krachtstroom leveren aan de grote bedrijven'; voorts diende men met 'verzetsgroepen' en 'verzetscommando's' sabotage te bedrijven aan alle communicatiemiddelen, en tenslotte waren 'terreur tegen de mede-verantwoordelijken (NSB'ers, Duitsgezinden, medewerkende ambtenaren, lieden die zich toch melden) en vernieling van ambtelijke gegevens' wenselijk. 'Het verzet gaat onmiddellijk in en eindigt eerst', zo heette het aan het slot,

'als de bezetter de gebrandmerkte maatregel intrekt. Laat u niet overbluffen door het machtsvertoon van de vijand en door zijn bedreigingen. De omvang van zijn militaire formaties in ons land is slechts gering, en hij weet dit. Vermijdt opstootjes en samenscholingen, maar slaat, in kleine verzetsgroepen georganiseerd, krachtig toe. *Nederlanders, de maat is voll!*'

Wij nemen aan dat deze oproep op zondag gedrukt werd, d.w.z. op een moment waarop het twijfelachtig was of de stakingen op maandag in aanzienlijke mate hervat zouden worden. Zag Thijssen het optimistischer? Dat moeten wij wel aannemen. Hij had op zaterdag een lang telegram opgesteld dat door van Schendel, de chef-marconist van zijn Radiodienst, geseind zou worden aan de Engelse geheime dienst, *MI-6*, waarmee hij, Thijssen, door middel van een van de twee voor de OD bestemde zenders ('Eton III' en 'Eton IV') die hij zich toegeëigend had, al in contact stond.¹ Dat dit telegram achter de rug van Six, de chef-staf van de OD, verzonden zou worden, beschouwde van Schendel als insubordinatie maar Thijssen zei hem dat hij de volledige verantwoordelijkheid jegens Six op zich nam² en van Schendel zette zich toen aan het coderen van de lange tekst.³ In de eerste helft die zaterdagavond werd doorgeseind, werd eerst Christiansens proclamatie van 29 april weergegeven; het telegram ging voort:

'Gevolg: stakingen. Vrijdag mijnen, werven, fabrieken, trams, openbare lichamen, deel PTT, politie. Standrecht afgekondigd hele land. Bestrafing voor samenscholingen, actieve of passieve werkstakingen, dragen wapens, pamfletten enz. Volgens artikel 66 verordening 1/43 in algemeen doodstraf. Van twintig tot nul zes (uur) binnen blijven.'

Zondagmorgen seinde van Schendel de tweede helft van het telegram door:

'Raad van Verzet per manifest volk oproepen weigeren melding, weigeren medewerking, ambtenarenstaking, bij verkeersmiddelen, spoorwegen en elektrische centrales sabotage, vernieling verkeersmiddelen, terreur tegen handlangers vijand. Steunt onze oproep krachtig door Radio Oranje, door *RAF* bombardementen spoorwegen. Waarschuwt ambtenaren en politie. Bevolking aanmanen stakers helpen. Noem Raad van Verzet.'

¹ Via dat contact waren nog slechts enkele berichten doorgegeven die van de groep-Oosterhuis (Delfzijl) afkomstig waren. ² Volgens een in september '43 door Thijssen geschreven en voor de regering bestemd verslag was het van Schendel die als eerste voorstelde, een telegram naar Londen te zenden. Dat heft uiteraard Thijssens verantwoordelijkheid voor het feit dat het uitging, niet op. ³ Tekst in D. D. Vollgraff: 'Overzicht van telegrammen afkomstig uit het archief van Bureau Inlichtingen en van de Ordiedienst' (*Enq.*, punten g en h, gestenc. bijlage 94), p. 18.

Op vrijdag 30 april had Londen niets uit bezet gebied vernomen, op zaterdag 1 mei evenmin. De enige aanwijzing dat er ernstige dingen gaande waren, was gevormd door een passage in de radiotoespraak die Mussert op 1 mei kort na het middaguur ter gelegenheid van de 1 mei-viering voor de Hilversumse zender uitsprak. Hij repte daarin van 'een wedergeboren Nederlands volk'; vervolgens zei hij: 'Laten wij verenigd met elkander aan deze wedergeboorte werken en alle dwaasheden achterwege laten, die alleen maar dienen om ons nog dieper in de put te werken. Ik doe een dringend beroep op het gezond verstand van ons volk.'¹

Vanwaar dat 'dringend beroep'? Wat waren die 'dwaasheden'? Niemand in Londen kon die raadsels oplossen.

Maar ziedaar: zondag aan het eind van de ochtend kon *MI-6* de twee helften van Thijssens gedecodeerde telegram (dat evident hoogst belangrijk was) aan Somer, hoofd van het Bureau Inlichtingen der Nederlandse regering, doorgeven. Bij het decoderen was een fout gemaakt; het begin van de tweede helft: 'Raad van Verzet per manifest volk opgeroepen enz.' was weergegeven als: 'Raad aan: verzet per manifest volk opgeroepen enz.', hetgeen de tekst er niet duidelijker op maakte. Duidelijk leek nu wèl, dat zich in bezet Nederland geweldige stakingen ontwikkeld hadden, dat de bezetter daar met kracht op gereageerd had, dat de afzender van het telegram, de Raad van Verzet, een hele reeks suggesties deed of in bezet gebied al gedaan had, en dat die Raad van Verzet nu dus blijkbaar via de OD (de oorsprong van de tekst werd door Somer aangegeven als: 'Bron: R.V.V. Via: OD') om steun van de regering vroeg en ook zelf in de Londense radio-uitzendingen genoemd wenste te worden. Somer noch iemand anders in Londen had ooit van die Raad van Verzet gehoord.

Onmiddellijk trachtte Somer minister-president Gerbrandy en de minister van oorlog, van Lidth de Jeude, in te lichten; beiden vertoefden buiten Londen en bleken, wat erger was, onbereikbaar te zijn. Somer gaf toen de tekst aan koningin Wilhelmina in Maidenhead door, dichtbij Londen. De koningin het Somer terstond naar zich toe komen; bij hun gesprek was ook prins Bernhard aanwezig. Het telegram van de Raad van Verzet leek er op te wijzen dat in bezet gebied een kritieke, wellicht desperate toestand ontstaan was.

¹ Regeringsvoorlichtingsdienst, Luisterdienst van Radio Oranje: Overzicht uitzendingen van 1 mei 1943.

Koningin en prins reisden met Somer naar Londen, de prins gaf Somer opdracht, onmiddellijk een plan op te stellen om, gelijk de Raad van Verzet gevraagd had, door bombardementen het verkeer in Nederland te ontwrichten; de bedoeling van de prins was, dat plan, als het door de ministers goedgekeurd was, voor te leggen aan het *Air Ministry* waar de *RAF* onder ressorteerde. Somer riep enkele officieren op die de gehele nacht doorwerkten en de volgende ochtend was inderdaad een uitgewerkt plan gereed dat voorzag in het bombarderen van de belangrijkste spoorbruggen, locomotiefloodsen, spoorwegemplacements, spoorwegwerkplaatsen en fabrieken van spoorwegmaterieel, voorts ook van niet minder dan 22 elektrische centrales; tenslotte wilde Somer in de waterwegen naar Duitsland en bij de haven van Delfzijl mijnen laten afwerpen.

Wat de koningin het meest benauwde, was dat de stakingen die zich blijkbaar in heel Nederland ontwikkeld hadden, alleen volgehouden konden worden indien de wens in vervulling ging die, daar was zij zeker van, door al die stakers vurig gekoesterd werd: spoedige Geallieerde hulp. Zondagavond vond een bespreking plaats tussen de koningin, prins Bernhard, Gerbrandy, Beelaerts van Blokland (de vice-president van de Raad van State die de koningin op 13 mei '40 bij haar tocht naar Engeland vergezeld had) en Somer. De aan Somer verstrekte opdracht (het bombardementsplan) werd door Gerbrandy goedgekeurd.¹ Wat men met het telegram van de Raad van Verzet doen moest, wist men niet recht. Enkele aanwezigen wantrouwden de juistheid ervan. Besloten werd dat Somer een telegram met verzoek om nadere informatie zou laten uitgaan naar de OD², dat prins Bern-

¹ Kennelijk heeft niemand in Londen stilgestaan bij de gevolgen die uit het uitschakelen van 22 elektrische centrales zouden voortvloeien; wij nemen aan dat men (om slechts dat ene punt te noemen) de grootste moeilijkheden gekregen zou hebben bij het in werking houden van de gemalen die de waterhuishouding in het westen des lands regelden. ² Dit telegram werd op 3 mei uitgezonden ter ontvangst door de zender via welke de OD zich weer present gemeld had: die welke in het bezit was van Oosterhuis in Delfzijl. De tekst getuigde niet alleen van de onwetendheid der regering maar ook van haar wantrouwen met betrekking tot de inlichtingen over de situatie in bezet gebied die in Thijssens telegram vervat waren: 'Regering verzoekt dringend nauwkeurige berichten over maatregelen Duitsers tegenover oude Nederlandse leger. Hoe is de houding van het leger tegenover die maatregelen?' (Dwaze vraag! Wie kon daar in 's hemelsnaam antwoord op geven?) 'Wensen ook te worden ingelicht over stemming bevolking. Wordt er verzet geboden tegen de Duitse maatregelen en, zo ja, in welke vorm?' (D.D.Vollgraf: 'Overzicht van telegrammen afkomstig uit het archief van Bureau Inlichtingen en van de Ordedienst', p. 24).

hard het bombardementsplan, zodra het gereed was, aan het *Air Ministry* zou voorleggen (*zonder* op de nadere inlichtingen van de OD te wachten), dat Gerbrandy in de uitzending van Radio Oranje op maandag 3 mei de regeringsoproep die sinds vrijdag was uitgegaan: geen medewerking te verlenen aan de wegvoering der oud-militairen, nader zou specificeren en dat hij onmiddellijk contact zou zoeken met Churchill teneinde na te gaan, of, als er inderdaad een soort volksofstand in bezet Nederland gaande was, de Geallieerden militaire hulp konden bieden.

Prins Bernhard toog op maandag naar het *Air Ministry* waar hem duidelijk gemaakt werd dat de kracht van de Duitse luchtverdediging boven bezet Nederland het volstrekt onmogelijk maakte, het ambitieuze (en onberaden) plan dat Somer met zijn officieren op schrift gesteld had, uit te voeren. Het enige wat uit de stap van de prins voortvloeyde was dat op dinsdag drie lichte bommenwerpers van de *RAF* een aanval uitvoerden op de telefooncentrale en de elektrische centrale van Den Haag; er werd slechts geringe schade aangericht. De elektrische centrale was vier-en-twintig uur buiten bedrijf maar de voor Den Haag benodigde energie kon aan een koppellijn onttrokken worden.¹

Inmiddels had Gerbrandy maandagochtend Churchill bezocht die hem zei dat een feitelijk ingrijpen van de Geallieerden in Nederland helaas uitgesloten was. Gerbrandy had tevens van den Broek, de hoofdredacteur van Radio Oranje, opdracht gegeven, de toespraak te schrijven die hij als minister-president voor Radio Oranje wilde uitspreken. De strekking van het betoog werd door de ministerraad goedgekeurd.² Met betrekking tot de aangekondigde wegvoering der oud-militairen werd in de toespraak herinnerd aan 'de opdracht van 4 februari 1943 aan alle leden van het personeel in overheidsdienst. Deze opdracht gelastte: bemoeilijking en tegenwerking van alle maatregelen van de bezetter, die het Duitse oorlogspotentieel zouden verhogen ten koste van het Nederlandse volk'; dat werd nu gespecificeerd: 'Meer in het bijzonder geldt dit voor wat de identificatie, de opsporing, de aanhouding en de wegvoering van de slachtoffers van de Duitse maatregel betreft. Tevens wens ik echter', zei de minister-president, 'uitdrukkelijk te verklaren dat dit geen oproep tot algemeen gewapend verzet betekent. Als het ogenblik daarvoor gekomen is' (Gerbrandy meende dat *SOE* grote

¹ In '40 was de elektrische centrale van Den Haag slechts met die van Rotterdam verbonden maar het provinciaal bestuur van Zuid-Holland had in '41 en '42 koppelingen laten aanbrengen met de centrales van Dordrecht, Gouda en Leiden; de koppeling met Delft kwam eerst eind '44 tot stand. ² Tekst in Bouman: *De April-Meistakingen van 1943*, p. 41.

hoeveelheden wapens aan Nederlandse verzetsgroepen had doen toekomen – deze waren door het *Englandspiel* alle in Duitse handen gevallen), ‘zal de Nederlandse regering u dat op overduidelijke wijze laten weten.’

Het begrip ‘stakingen’ kwam in deze toespraak niet voor en de Raad van Verzet werd niet genoemd. Op dinsdag 4 mei ging naar de OD een telegram de lucht in waarin Gerbrandy’s oproep nog wat gespecificeerd werd; de laatste zin luidde: ‘Hoe is de samenstelling en wie vormt de Raad van Verzet?’¹

De stakingen verlopen

Voorzover zij maandagmiddag 3 mei naar Radio Oranje luisterde, kon de bevolking in bezet gebied aan Gerbrandy’s woorden slechts één conclusie verbinden: Geallieerde hulp was niet op komst. Velen hadden dat al gevreesd; de uitdrukkelijke verklaring van de minister-president dat zijn oproep tot verzet tegen het in gevangenschap wegvoeren van de oud-militairen ‘geen oproep tot algemeen gewapend verzet was’, bevestigde die vrees. Het lot van de stakingen was daarmee bezegeld. Trouwens, van meet af aan had vastgestaan dat zij niet volgehouden zouden kunnen worden, óók niet als zij de gehele werkende bevolking omvat zouden hebben – hetgeen niet het geval was. Onvermijdelijk was het dat de Duitse terreur zijn invloed steeds sterker deed gevoelen. Die terreur was er op gericht dat het werk overal op maandag hervat zou worden. Zondagavond wist men in vele delen des lands dat er al stakers gefusilleerd waren, in totaal negentien. Ook hadden velen van arrestaties vernomen; op zondagmorgen waren er al bijna duizend arrestanten en dat aantal nam in de loop van die dag nog toe; in Groningen waren het er zoveel dat men hen in een sporthal opsloot. Hier en daar hadden evenwel opdrachten tot het uitvoeren van arrestaties, voorzover zij tot Nederlandse instanties gericht waren, geen effect gehad: in Meppel hadden de burgemeester, G. Wisman, en de hoofdinspecteur van politie, H. Breedveld, in Harderwijk de burgemeester, mr. H. C. Vos (het enig lid van Nationaal Front dat tot burgemeester benoemd was) en de inspecteur van politie, H. Kraaijenbrink, hun leven op het spel gezet door te weigeren, gijzelaars te laten arresteren – wat Meppel betrof, legde de *Beauf-*

¹ Telegram, 4 mei 1943, van het Bureau Inlichtingen van de OD (D. D. Vollgraff: ‘Overzicht van telegrammen afkomstig uit het archief van Bureau Inlichtingen en de Ordedienst’, p. 21).

tragte in Drente zich daarbij neer, de twee Harderwijker weigeraars werden gearresteerd en enkele dagen in Ede vastgehouden.

★

Er waren meer Nederlanders voor wie vaststond dat zij, ter bescherming van landgenoten, de risico's van een weigering op zich dienden te nemen. Toen op zaterdag in Twente geëist was dat de fabrikanten lijsten met de namen van stakers zouden inleveren, wist men nog niet met zekerheid hoe ver de bezetter bij zijn repressie zou gaan, maar na de op zondag bekendgemaakte doodvonnissen moest elkeen die een lijst in te leveren kreeg, vrezen dat zulks aan verscheidenen van de met name genoemden het leven zou kosten. Sommige fabrikanten volhardden in hun weigering, vaker kwam het voor dat men wèl lijsten inleverde maar dan bij allen die op maandag niet verschenen waren, een 'geldige' reden voor absentie invulde, ook deden zich gevallen voor waarbij men de stakers inderdaad aan de *Sicherheitspolizei* bekendmaakte, maar eerst toen men vertrouwen mocht dat de *Sicherheitspolizei*, nu er zoveel minder gestaakt werd, niet eens tot arrestaties zou overgaan. Hirschfeld en Frederiks hadden in het weekend al de indruk gekregen dat het er de bezetter niet om te doen was, zo veel mogelijk slachtoffers te maken. Hirschfeld had op zaterdag zijn ambtenaren wèl presentielijsten laten tekenen maar hij had hun die dag tot laat in de avond gelegenheid gegeven, hun handtekening te plaatsen, waarmee hij hun, constateerde de *Sicherheitsdienst*, 'eine Brücke baute um sie vor Strafverfolgungen . . . zu schützen'.¹ Bij deze tactiek, constateerde Hirschfeld, hadden de Duitsers zich neergelegd. Frederiks had zondagavond, met via Schmidt verkregen verlof van Seyss-Inquart alle burgemeesteres een telegram kunnen sturen waarin stond dat, als zij maar zorgden dat de 'melkstaking' maandag ten einde was, represailles achterwege zouden blijven.

Ten aanzien van het inleveren van lijsten deed zich het scherpste conflict op maandag voor, en wel bij de mijnen.

Zondagochtend had de *SS-Richter* uit Düsseldorf die voorzitter was van het Maastrichter *Polizei-Standgericht*, Rauter telefonisch doen weten dat hij van vijftien arrestanten vier ter dood veroordeeld had; hij vroeg om bekrachtiging van de vonnissen. Rauter had gezegd dat in Limburg niet vier, maar

¹ 'Meldungen aus den Niederlanden', 142 (4 mei 1943), p. 17.

zeven slachtoffers moesten vallen, en 'toen hem', aldus een Nederlander die bij het telefoongesprek aanwezig was, 'gezegd werd, dat er uit de gearresteerde mensen niet meer dan vier te halen waren, gaf hij order zelf maar te zien, hoe de andere drie er bij te krijgen'¹ – het werden er zeven, onder wie drie uit de mijnstreek.²

In die mijnstreek waren in de nacht van vrijdag op zaterdag al velen van hun bed gelicht. Op zaterdag hadden de hoofddirecteur van de Staatsmijnen, ir. D. P. Ross van Lennep³, en zijn collega van de Oranje-Nassau-mijnen, mr. A. Haex, geweigerd, naamlijsten van stakers in te leveren bij de Duitse *Bevollmächtigte* voor de Limburgse mijnen, *Bergassessor* H. W. Bruch; dat voorbeeld was door de directeurs van de overige particuliere mijnen gevolgd. Door Ross van Lennep en Haex was die weigering des zaterdags tweemaal herhaald. Mèt de overige directies hadden zij zich wèl grote moeite gegeven om de werkhervatting te bevorderen en, zoals wij al vermeldden, was bij de Staatsmijnen zaterdagavond meer dan de helft van de arbeiders weer verschenen (bij de particuliere mijnen een nog groter deel). Desniettemin had de *Sicherheitspolizei*-Maastricht in de nacht van zaterdag op zondag toch weer twintig mijnwerkers gearresteerd. Dat wekte verbittering – een verbittering die steeg toen men in de loop van zondag van de eerste executies vernam. Het gevolg was dat het percentage stakers nauwelijks daalde: bij de Staatsmijnen bleef maandagochtend weer ca. 45% van de arbeiders weg. Opnieuw kwamen de Duitse overvalwagens aanraken, waarbij het zich op minstens één punt voordeed, dat arbeidersvrouwen met hun kinderen de weg op renden om de wagens tot staan te brengen. Vooral bij de staatsmijn Emma (waar overigens naar verhouding de meeste arbeiders het werk hervat hadden) vonden talrijke arrestaties plaats, met name van hogere functionarissen.

Vroeg in de ochtend werden de mijndirecties mèt *Bevollmächtigter* Bruch bij

¹ PRA-Heerlen: p.v. inz. H. W. Bruch (19 juli 1946), p. 12 (getuige J. Bosch) (Doc I-225, b-8). ² Boulanger, de *SS-Richter* die als voorzitter van het *Polizei-Standgericht*-Hengelo fungeerde, kreeg ter plaatse spoedig de overtuiging dat in de hem voorgelegde gevallen de doodstraf een onevenredig zware straf zou zijn; zodra dat aan Rauter gerapporteerd werd, werd Boulanger afgezet. Hij werd door een *Untersuchungsrichter* van het *SS- und Polizeigericht X*, dr. Arno Arlt, vervangen en deze zorgde voor de nodige doodvonnissen. Het verdient de aandacht dat Boulangers carrière geen enkele schade leed; begin '44 promoveerde hij tot *Chefrichter* bij het *SS- und Polizeigericht XXIII* te Salzburg. ³ Nadat dr. ir. Groothoff, hoofddirecteur van de Staatsmijnen, op 1 april '43 gearresteerd was in het kader van de grote actie tegen het Nationaal Comité en de groep-Vorriink, was Ross van Lennep als Groothoffs waarnemer gaan fungeren.

het hoofd van de *Aussenposten der Sicherheitspolizei und des SD* te Maastricht ontboden – deze, *SS-Hauptsturmführer* Max Strobl, had het aanplakbiljet waarmee in Limburg het standrecht afgekondigd was, op tafel voor zich liggen. Hij eiste inlevering van de naamlijsten van stakers. Alle directieleden weigerden. ‘*Es geht diesmal ums Leben*’, betoogde Bruch. ‘*Denken Sie doch an Ihre Familie!*’ Strobl stelde de mijndirecteuren man voor man de vraag of zij tot medewerking bereid waren. Allen weigerden. Voorshands mochten zij naar hun kantoren terugkeren. Zij lieten Bruch in wanhoop achter: werden de mijndirecties gefusilleerd, dan zou dat de ijver waarmee tot dusver in de mijnen gewerkt was, aanzienlijk doen dalen; aan de andere kant: de *Sicherheitspolizei* kon geen ongehoorzaamheid dulden. Was geen compromis mogelijk? Bruch had de indruk dat de inleveringskwestie voor de *Sicherheitspolizei* een pure prestigezaak geworden was; misschien zegde Strobl hem ook toe dat op het inleveren van de lijsten geen nieuwe arrestaties zouden volgen. Hoe dat zij – Bruch besloot Spitzen in Den Haag op te bellen: als secretaris-generaal van waterstaat, onder wie de mijnen ressorteerden, kon deze aan de directie van de Staatsmijnen formeel opdracht, ja bevel geven, de lijsten in te leveren. Maar Bruch kon Spitzen niet aan de lijn krijgen. Toen belde hij Hirschfeld op aan wie hij verzocht, zich enerzijds met Rauter in verbinding te stellen, anderzijds met de mijndirecties. Hirschfeld verklaarde zich onmiddellijk tot medewerking bereid. Bij Rauter trof hij evenwel geen spoor van bereidheid aan tot het doen van concessies. Hirschfeld kreeg (het was toen even voor half elf) van de *Höhere SS- und Polizeiführer* alleen maar te horen dat deze, gegeven de halstarrige houding van de mijndirecties, nu bij voorkeur mijndirecteuren en mijn-ingenieurs zou laten doodschietsen – vóór twaalf uur moest hij bericht hebben dat de stakerslijsten ingeleverd waren.

Om half elf kreeg Hirschfeld Ross van Lennep aan de lijn. Hij bracht Rauters eis over, hij wees op het standrecht. Ross van Lennep, die nu al twee volle dagen lang geweigerd had, naamlijsten van stakers in te leveren, weigerde opnieuw. ‘Ik beveel u in opdracht van Rauter’, zei Hirschfeld toen, ‘de lijsten op te maken en af te geven aan de SD.’ ‘Ik heb van u geen bevelen in ontvangst te nemen’, antwoordde Ross van Lennep. Maar Hirschfeld liet niet los. ‘Het bevel’, betoogde hij, ‘is formeel gegeven. Het is hier een prestigekwestie, de lijsten interesseren hun niet . . . Ik verklaar dat geen der stakers zal worden vervolgd’ – dat had Hirschfeld vermoedelijk van Bruch vernomen. Ross van Lennep blééf weigeren. ‘Breng mijn bevel dan over aan de directies van de particuliere mijnen’, zei Hirschfeld. Ook dát weigerde Ross van Lennep. Het gesprek werd beëindigd. Twee telefoongesprekken volgden nog: één, om elf uur, van Bruch die aan Ross van

Lennep nerveus toevoegde dat het 'Wahnsinn' was dat Hirschfelds goed gemeend bevel niet opgevolgd werd, één, om kwart voor twaalf, van Spitzen die door Hirschfeld benaderd was en nu als verantwoordelijk secretaris-generaal het al door Hirschfeld gegeven bevel herhaalde. Misschien zou Ross van Lennep ook toen nog zijn koers niet gewijzigd hebben, ware het niet dat hem, wij weten niet precies hoe laat, Strobls dreigement bereikt had (het zal wel door Rauter geïnspireerd zijn geweest) dat, als de stakerslijsten niet ingeleverd werden, nog diezelfde dag om twee uur *alle* arrestanten uit de mijnstreek doodgeschoten zouden worden.

Om twaalf uur kwamen de mijndirecties op de kamer van Ross van Lennep bijeen. Deze zei hun dat hij geen andere keus meer zag dan de gevraagde naamlijsten in te leveren, doch achter de naam van elke afwezige zou, voegde hij toe, een reden voor de absentie vermeld worden die niets met staken te maken had. Hij had, zei hij ook nog, 'spijt' van zijn koerswijziging. 'Nee, Ross van Lennep', zei toen Haex, 'ik noem het besluit verstandig. Wij nemen dezelfde houding aan. Wij besluiten, uw besluit over te nemen en maken er een gemeenschappelijk besluit van.'¹

Men begon aan het opstellen van de lijsten.

Later op die maandag werden tien arrestanten uit de mijnstreek door het *Polizei-Standgericht* ter dood veroordeeld – Rauter hield de bekrachtiging van de vonnissen in petto. Dinsdag werd in de mijnen weer min of meer normaal gewerkt.

★

Maandag 3 mei was de dag van de scherpste Duitse terreur geworden. Juist doordat de meeste arbeiders weer aan het werk gingen, was het de bezetter mogelijk, de resterende stakingshaarden te identificeren en er met grote kracht tegen op te treden. Vernamen de *Kommandeure* der ingestelde *Sicherungsgebiete* dat ergens nog door alle of door een deel der arbeiders gestaakt werd, dan werden er haastig krachten van de *Ordnungspolizei* of de *Waffen-SS* heen gezonden die er soms lukraak in het rond schoten, soms personen arresteerden (hier en daar zelfs vrouwen en kinderen) die naar de arrestanten-centra overgebracht werden.

Wat Overijssel betraf: in Twente bleef een deel van de arbeiders te Haaksbergen in staking. Enkele tientallen werden er gearresteerd en naar Enschede

¹ PRA-Hcerlen: p.v. inz. H. W. Bruch, p. 5-7 (getuige D. P. Ross van Lennep).

weggevoerd. 's Avonds werd aan vijftien man gezegd dat ze naar huis mochten terugkeren. Aan negen van die vijftien werd tussen Enschede en Hengelo gelast, de overvalauto die hen vervoerde, te verlaten. Zeven werden er *'auf der Flucht erschossen'*, zoals dat heette, twee ontkwamen; van die twee dook één onder, de ander ging naar huis, werd daar de volgende dag opnieuw gearresteerd en onmiddellijk voor een vuurpeleton geplaatst.

Doorgestaakt werd die maandag ook in Genemuiden, waar het gehele dorp omsingeld werd en drie-en-twintig stakende arbeiders weggevoerd werden; tot ieders verbazing en vreugde kwamen zij de volgende dag weer thuis.

In Gelderland werd nog gestaakt in Vaassen, Epe en Heerde en door een deel van het personeel van de Verenigde Nederlandse Rubberfabriek 'Hevea' bij Renkum. In al die plaatsen werden stakers gearresteerd. Ook in een deel van het Land van Maas en Waal werd de staking voortgezet, zo ook in Weert, in Best door de 'Bata'-schoenfabrieken en in Eindhoven door een deel van de arbeiders van Philips. Die middag werden op een van de binnenplaatsen van de Philipsfabrieken zeven stakers gefusilleerd; ir. F. Philips en drie andere hoge Philips-functionarissen werden gearresteerd en naar de gevangenis te Haaren overgebracht.

In een groot deel van West-Brabant bleef het platteland in staking; ook op Noord-Beveland werd het werk niet hervat (dat geschiedde eerst een dag later). In Noord- en Zuid-Holland en in Utrecht kwamen op maandag haast geen stakingen meer voor, maar in de Drentse veenkolonies, hier en daar in Groningen, vooral evenwel in Friesland (waar nog maar ruim tweevijfde van de normale hoeveelheid melk ingeleverd werd) bleef het onrustig. Rauter, bevreesd dat de stakingsbeweging van het noorden uit toch weer op andere delen van Nederland zou overslaan, eiste extra scherp optreden. Vooral in Groningen werden veel doodvonnissen geveld – enkele arbeiders werden er in Slochteren op een fabrieksterrein gefusilleerd, andere in Hoogezand. Het scherpst (en het meest onbeheerst) was het Duitse optreden in Marum, in de Groninger zuidwest-hoek. Er was daar een weg versperd door een omgehakte boom. Een *Feldweibel* van de *Wehrmacht* had dat geconstateerd – hij had toen op het erf van de dichtstbijzijnde boerderij tien personen gearresteerd (onder wie de boer en drie van zijn zoons) die met zes andere willekeurige arrestanten in een barak bij een Duitse stelling opgesloten werden; vervolgens had die *Feldweibel* aan de *Sicherheitspolizei* gerapporteerd dat in Marum 'barricades opgeworpen' waren. Een Duitse overvalwagen werd toen van Groningen uit naar de Duitse stelling gezonden en de zestien arrestanten werden, zonder enig nader onderzoek, ter plaatse neergeschoten, onder hen een dertienjarige jongen die, bij een poging

te ontsnappen, zijn klompen uitgetrokken had om sneller te kunnen lopen; ook hem trof een Duitse kogel. 'In een provincie in het noorden van het land verzetten zich', aldus Rauters bekendmaking in de avondbladen, 'marxistische elementen onder de plattelandsbevolking tegen het ordenende ingrijpen der politie. In overeenstemming met de bepalingen van het politiestandrecht maakte deze gebruik van de wapens en schoot degenen die actieve tegenstand boden, neer.'

Elders in het land werden die maandag twee-en-twintig personen door patrouilles gedood, drie-en-vijftig zwaar gewond. Het aantal bekendgemaakte doodvonnissen steeg die dag tot zestig. Daar kwamen op dinsdag nog negentien doodvonnissen bij. Eerst op woensdag werd de arbeid der *Polizei-Standgerichte* beëindigd.¹ In Friesland werd overigens plaatselijk nog tot vrijdag doorgestaakt, in delen van westelijk Noord-Brabant zelfs tot zaterdag.

★

Door de *Polizei-Standgerichte* werden in totaal 116 doodvonnissen geveld. Zij werden door Rauter, die *Gerichtsherr* was, met betrekking tot tachtig Nederlanders bekrachtigd. In 36 gevallen verleende hij gratie² – naar wij aannemen: uitsluitend van maandagmiddag 3 mei af. Onder diegenen die gratie kregen, bevonden zich ook de tien arrestanten die op 3 mei in Maastricht ter dood veroordeeld waren. Hirschfeld had bij Rauter geïntervenieerd. 'Was wollen Sie: Leichen oder Kohle?' zou Hirschfeld bij die gelegenheid gevraagd hebben.³ Er waren, meende Rauter blijkbaar, lijken genoeg.

Tachtig gefusilleerden dus – overlijdensadvertenties werden niet toegestaan. Op straat doodgeschoten waren in totaal vijf-en-negentig Nederlanders; meer dan vierhonderd waren ernstig gewond. Hoeveel personen in totaal wegens deelneming aan de stakingen of wegens minder belangrijke vergrijpen (de bepalingen voor de spertijd werden nogal eens overtreden) gearresteerd werden, weten wij niet; het waren er alleen al in Noord-Brabant zevenhonderd. Een groot deel van de arrestanten werd na een paar dagen vrijgelaten, de 'zwaardere gevallen', ca. negenhonderd, werden als regel

¹ Het politiestandrecht is op 15 mei '43 opgeheven. De spertijd, oorspronkelijk van acht uur 's avonds tot zes uur 's morgens, werd van 5 mei af gesteld op van negen uur 's avonds tot vier uur 's morgens. ² In enkele gevallen waarin gratie verleend was, werd ter meerdere intimidatie in de pers vermeld dat de betrokkenen gefusilleerd waren. ³ A. J. van der Leeuw: 'Notities betr. een gesprek met dr. Hirschfeld' (16 mei 1955), p. 2 (Doc I-702, a-9).

naar het concentratiekamp Vught gebracht dat overvol werd. Binnen een maand hadden de meesten hunner Vught weer verlaten, maar enkele honderden werden er veel langer vastgehouden, tot een jaar toe, soms ook uit Vught naar concentratiekampen in Duitsland getransporteerd.

Ontslagen wegens deelneming aan de staking of (in geval van superieuren) wegens te passief optreden werden ruim honderd ambtenaren of ambtsdragers, onder hen de commissaris van de provincie Drente, mr. dr. R. H. baron de Vos van Steenwijk, en vijftien burgemeesters, hoofdzakelijk van gemeenten waar intensief gestaakt was.

Op de nominatie om ontslagen te worden stond ook Hirschfelds plaatsvervanger, dr. T. P. van der Kooy, die al een jaar eerder door de *Sicherheitsdienst* aangeduid was als '*die Seele des Widerstandes*' bij het departement¹ – Hirschfeld voorkwam het ontslag door aan te kondigen dat hij, als van der Kooy genoopt werd te vertrekken, zelf ook zijn functie zou neerleggen. Het was Seyss-Inquart veel waard dat Hirschfeld bleef: er was in Nederland meer onrust geweest dan hem als *Reichskommissar* lief was en hij moest er rekening mee houden dat op tal van sectoren van de Nederlandse samenleving (maar dan liefst niet op de economische sector!) nieuwe onrust zou ontstaan door een reeks dwangmaatregelen die onmiddellijk op het neerslaan van de April-Meistakingen gevolgd waren: op woensdag 5 mei was bekendgemaakt dat alle mannelijke studenten die de loyaliteitsverklaring niet afgelegd hadden, zich de volgende dag moesten komen aanmelden om naar Duitsland te worden weggevoerd, op vrijdag 7 mei dat, jaarklasse na jaarklasse, alle mannen tussen de achttien en vijf-en-dertig jaar zich eveneens moesten komen aanmelden voor de arbeidsinzet in Duitsland, op donderdag 13 mei dat de bevolking de radiotoestellen moest inleveren.² En daar kwam dan nog als algemene straf bij dat het toch al zo kleine boterrantsoen vier weken lang ingehouden werd; men moest dat, aldus een officiële bekendmaking, aan de 'melkstaking' wijten.

Effect

In het manifest dat hij had laten drukken, had de Raad van Verzet getracht de stakingsbeweging en het daaraan gekoppelde verzet aan een bepaalde

¹ Notitie, april 1942, van de *BdS*, III C 4 aan het *RSHA* (*HSSuPF*, 69 Ae). ² Kort na de stakingen had de *Beauftragte* van Zeeland de inlevering van de radiotoestellen gelast op Noord-Beveland en in de enige Zeeuwse gemeente waar eveneens vrij langdurig gestaakt was: Kapelle bij Goes (Zuid-Beveland).

doelstelling te binden: zij zouden eerst eindigen, 'als de bezetter de gebrandmerkte maatregel intrekt.' Wij nemen aan dat er op donderdag 29 en vrijdag 30 april ook onder de stakers velen waren die de hoop, wellicht de overtuiging koesterden dat men, door in staking te gaan, de bezetter zou kunnen dwingen, de aangekondigde wegvoering van de Nederlandse oud-militairen niet te laten doorgaan. Onjuist zou het evenwel zijn om de ontzaglijke beroering die zich in den lande voorgedaan had, louter met die ene 'gebrandmerkte maatregel' in verband te brengen: deze was niet meer dan de druppel geweest die de emmer deed overlopen. Men 'had er genoeg van' – genoeg van alle Duitse dwang, van alle *ge-massregel*, van het naar voren schuiven van verachtelijke 'landverraders', van de vervolging van weerloze Joden, van het deporteren van arbeiders, van de jacht op allen die zich tot verzet genoopt voelden. De stakingen waren in de eerste plaats een protest – precies als de Februaristaking ruim twee jaar tevoren een protest geweest was.

Er had, anders dan bij de Februaristaking, aan het uitbreken van de April-Meistakingen geen enkele organisatie ten grondslag gelegen, geen enkele illegale groepering had ze voorbereid of er (met uitzondering van de OD op Noord-Beveland) toe opgeroepen, geen enkele groepering had er leiding aan gegeven of er greep op kunnen krijgen – ook de Raad van Verzet niet. De stakingen waren, zou men kunnen zeggen, autonoom ingezet, wisselend dus naar tijd en plaats, en evenzeer, onder invloed van de Duitse repressie en terreur, wisselend naar tijd en plaats afgebroken. Bouman heeft getracht die wisselingen in verband te brengen met de streekkarakters – het was een nuttig uitgangspunt maar hij kwam zelf tot de conclusie dat men het tempo waarin de stakingen zich ontwikkelden en de mate waarin zij volgehouden werden, slechts binnen zeer enge grenzen in verbinding kon brengen met de streekkarakters. 'Het merkwaardige van de April-Meistakingen is juist', schreef hij terecht, 'dat zij zo sterk varieerden in het moment van uitbreken, in duur en intensiteit van het verzet, zelfs in streken waar men in verband met de volksaard en de sociaal-economische omstandigheden een zekere gelijkheid van reageren had mogen verwachten.'¹ Dat wil niet zeggen dat het streekkarakter géén rol speelde, maar louter dat er, als bij alle ingrijpende historische processen, naast die ene factor talrijke andere waren (sommige daarvan later niet eens te achterhalen) die het uitbreken, de vormen en de duur van de stakingen bepaalden. Dat zij op 29 april in Twente begonnen, is slechts van ondergeschikte betekenis geweest: veruit de meesten van hen die op 30 april in staking gingen, wisten van het gebeuren in Twente niets af. Voorzover men reageerde, reageerde men overal in de eerste plaats vanuit

¹ Bouman: *De April-Meistakingen van 1943*, p. 86.

het gevoel dat Christiansens aankondiging van de wegvoering, 'terstond' nog wel, van driehonderdduizend mannelijke Nederlanders een onduidbare ingreep vormde.

Die aankondiging in de vorm van de proclamatie van de *Wehrmacht-befehlshaber* is, dunkt ons, een ernstige Duitse beleidsfout geweest – zulks gemeten niet aan onze maatstaven, maar aan die van de bezetter. Sluwe geleidelijkheid is het kenmerk geweest van Seyss-Inquarts beleid en juist die geleidelijkheid werd bij het feit en in de formulering van de proclamatie volledig uit het oog verloren. Eind april '43 was de bezetter er in geslaagd, in ruim negen maanden meer dan tachtigduizend Joden uit de Nederlandse samenleving te verwijderen (door opsluiting in Westerbork of Vught of door deportatie naar het oosten) zonder dat het tot collectief verzet gekomen was, hetzij van Joden, hetzij van niet-Joden. De geleidelijkheid en het perfide systeem van uitzonderingen (de 'stempels') hadden daar een wezenlijke rol bij gespeeld. Bij de wegvoering der oud-militairen zouden ook uitzonderingen erkend worden, maar Christiansens proclamatie zweeg daar over. Let men dan voorts op het feit dat *uiteindelijk* (wij komen er in ons volgend deel op terug) van de driehonderdduizend leden van de voormalige Nederlandse krijgsmacht, de beroepsofficieren uitgezonderd, slechts elfduizend in krijgsgevangenschap afgevoerd zijn, dan gaat het nauwelijks te ver, Christiansens proclamatie een slag in de lucht te noemen. Heeft Seyss-Inquart beseft hoezeer die proclamatie in haar brute algemeenheid afweek van de tactische concepties waarmee hij van de zomer van '40 af zijn strategie had trachten te verwezenlijken? Wij zijn er niet zeker van. Dat Christiansens actie met een algemene proclamatie ingeleid zou worden, stond al eind februari vast. Denkbaar is het dat Seyss-Inquart niet bijster ingenomen was met de door Hitler goedgekeurde tekst die hem op 25 of 26 april onder ogen kwam; dat hij zich moeite gegeven heeft, die tekst gewijzigd te krijgen (zo dat al mogelijk was!), blijkt nergens uit. De *Reichskommissar* heeft het effect dat juist *deze* tekst hebben moest, trouwens niet voorzien; had hij dat wèl gedaan, dan zou hij niet op 27 april Nederland verlaten hebben.

★

Uit alles wat wij in dit en de voorafgaande delen over bezet Nederland geschreven hebben, is gebleken dat wij, althans in de tot dusver behandelde periode, Seyss-Inquart als de grote tegenspeler zien van het Nederlandse volk – niet Rauter of Schmidt, niet Fischböck of Wimmer. Dat wil niet zeggen

dat het Seyss-Inquart was die de doeleinden bepaalde welke in Nederland bereikt moesten worden. Dat deed Hitler, dat deden, met Hitlers uitdrukkelijke of stilzwijgende goedkeuring, de centrale bestuursinstanties van het Derde Rijk. Maar het was toch bij uitstek Seyss-Inquarts taak, vast te stellen, *hoe* die doeleinden het best, d.w.z. met de minste frictie, bereikt konden worden. Menig intern Duits conflict had hij daarbij moeten beslechten, ook was hij er enkele malen in geslaagd, al te brute eisen die hem van Berlijn uit gesteld waren, onder verwijzing naar de hem door Hitler gegeven opdracht geheel of gedeeltelijk te neutraliseren. Wel was het politieke gedeelte van zijn opdracht (het Nederlandse volk door een mengsel van algemene beloften en specifieke dwang te winnen voor het nationaal-socialisme) in '40-'41 mislukt, maar die politieke taak zou opnieuw ter hand genomen kunnen worden indien de oorlog er voor Duitsland gunstiger voor kwam te staan, en tegenover dat pohtieke falen stond in elk geval dat Nederland nog steeds in betrekkelijke rust voor Duitsland produceerde en aan Duitsland leverde wat de Duitse oorlogseconomie nodig had. Alle acties van illegale groepen ten spijt, leek Nederland nogal volgzzaam en wij kunnen ons niet aan de indruk onttrekken dat Seyss-Inquart tot diep in het derde bezettingsjaar het gevoel had dat hij met zijn numeriek kleine *Aufsichtsverwaltung* (gedekt door de *Wehrmacht* natuurlijk) een vaste greep had op de situatie in bezet gebied.

Van het moment af dat zich, na Musserts 'erkenning' als 'Leider van het Nederlandse volk' (december '42), de 'stroomversnelling' in de gebeurtenissen voordeed die wij in de voorafgaande vier hoofdstukken beschreven, is, dunkt ons, Seyss-Inquarts greep merkbaar verzwakt. Misschien gaven wij daar al vroegere symptomen van aan: de 'fietsenrazzia' (juli '42) en het executeren van de vijf 'gijzelaars van Rotterdam' (augustus '42) waren acties welker 'baten' in een wanverhouding stonden tot de politieke kosten. Geldt niet hetzelfde voor de ineffectieve razzia in het hoger onderwijs (6 februari '43) en voor de even ineffectieve 'jacht op de jeugd' (9 februari)? En hoe wisselvallig waren Seyss-Inquarts reacties op de artsen-demonstratie, hoe misplaatst was zijn evidente verwachting dat de loyaliteitsverklaring door de meerderheid der studenten ondertekend zou worden! Het Nederlandse volk was bezig hem te ontglippen. Het mocht dan de schijn hebben alsof in en door het snelle neerslaan van de April-Meistakingen door de bezetter een politieke overwinning behaald was – in werkelijkheid kwam alleen al het feit dat zich die immense explosie van verontwaardiging en haat in alle openlijkheid voorgedaan had, op een formidabele politieke nederlaag neer.

Heeft Seyss-Inquart dat beseft? Heeft hij beseft dat, gegeven het algemene oorlogsverloop (enkele dagen na de April-Meistakingen capituleerde de

Duits-Italiaanse troepenmacht in Tunesië), het Nederlandse volk hem steeds verder ontglippen zou, d.w.z. zich in zijn gedragingen in toenemende mate tegen de bezetter zou keren? Wij menen van wel. Wij menen voorts dat voor *Generalkommissar* Schmidt die zich tijdens de April-Meistakingen volledig uitgeschakeld gevoeld had en bij enkele gelegenheden had getracht, verzachtend in te grijpen, hetzelfde geldt. Niet voor Rauter! Hij had zich in de dagen waarin hem de uitoefening van het politiestandrecht toevertrouwd was, in zijn element gevoeld: hij was in feite de baas geweest¹, hij had zonder enige restrictie handelend kunnen optreden en het vervulde hem met trots dat hij er, zonder steun van de *Wehrmacht*, louter met zijn *SS- und Polizeieenheden* in geslaagd was, binnen enkele dagen 'rust en orde te herstellen', een en ander tot volle tevredenheid van diegenen die hij als zijn *werkelijke* superieuren beschouwde: de *Führer*, de *Reichsführer-SS*. Hun waardering liet niet lang op zich wachten. 'Lieber Rauter', zoschreef hem op 9 mei Himmler –

*'Ich spreche Ihnen ind Ihren Männern für das umsichtige und tatkräftige Durchgreifen bei dem von einer verbrecherischen Emigrantenregierung angezettelten Generalstreik und die rasche Niederschlagung desselben meine volle Anerkennung aus'*² –

een beloning volgde: promotie, door Hitler, tot *SS-Obergruppenführer*. Dat was dezelfde rang die Seyss-Inquart bezat. De gelijkstelling kan de *Reichskommissar* niet welkom geweest zijn, bij Schmidt bevestigde zij het bange vermoeden dat zijn rivaal hem verre ging overvleugelen.

¹ Van Wimmer, die tot algemeen *Sonderbeauftragter* benoemd was, is tijdens de stakingen niet veel uitgegaan. Rauter bewaakte zijn eigen machtspositie met argusogen. Daarvan een voorbeeld. Op maandag 3 mei aan het eind van de middag kregen de burgemeesters in die gemeenten waar de 'melkstaking' nog gaande was, opdracht, de afdelingsvoorzitters en -secretarissen van de opgeheven landbouworganisaties te laten arresteren. In Noord-Brabant maakten enkele burgemeesters hun bezwaren kenbaar aan de commissaris van de provincie, jhr. mr. A. B. G. M. van Rijckevorsel. Deze belde Frederiks op. Frederiks stelde zich met Schmidt in verbinding en na met Seyss-Inquart overleg gepleegd te hebben, deelde deze hem mee dat met de arrestaties gewacht kon worden tot Frederiks op dinsdag de zaak met Wimmer had kunnen bespreken. Frederiks zond de burgemeesters vervolgens een telegram: wachten met de arrestaties! Hij werd toen dinsdag door Rauter opgebeld. 'Toen ik hem', aldus Frederiks in '45, 'meedeelde dat ik het telegram had verzonden met machtiging van Schmidt die zelf overleg had gepleegd met de Rijkscommissaris, kende zijn woede geen grenzen meer en het gebulder aan de telefoon was zo ontzettend dat ik de hoorn enigszins van mijn oor afhield om te voorkomen dat mijn trommelvlies het zou begeven.' (K. J. Frederiks: *Op de bres 1940-1944*, p. 17) ² Brief, 9 mei 1943, van Himmler aan Rauter (Bouman: *De April-Meistakingen van 1943*, p. 375).

Dat Seyss-Inquart zich van de betekenis der April-Meistakingen bewust geweest is, blijkt uit de moeite die hij zich gaf om die stakingen te doorgronden en uit zijn besluit om zijn bevindingen zo spoedig mogelijk aan het Nederlandse volk voor te leggen – een auditorium dat, na al het bloed dat gevloeid had, wel volstrekt ontoegankelijk genoemd mocht worden voor enig betoog van de *Reichskommissar*.

Hij besloot dat betoog voor een gehoor van opgetrommelde arbeiders af te steken op de plaats waar zich de eerste staking gemanifesteerd had: de grote fabriekshal van Stork te Hengelo. Zijn toespraak bereidde hij met grote zorg voor – de tekst moet hem dagen schrijf- of dicteerwerk gekost hebben. Daar zit haast iets zieligs in.

Om te beginnen gaf hij op 10 mei zijn *Beaufragten in den Provinzen* en in Amsterdam en Rotterdam schriftelijk opdracht, hem binnen een week een uitgebreid rapport te sturen over de stakingen in hun ressort.¹ Elf punten gaf hij daarbij aan. Punt 1 was: *‘Welche sind die Hintergründe des Streikes?’* punt 11: *‘Welche Schlussfolgerungen ziehen Sie aus diesen Ereignissen für den Fall einer feindlichen Landung?’* Seyss-Inquart vroeg ook nog, *‘insbesondere ein besonders unsinniges Verhalten der Streikenden, das letzten Endes nur die niederländische Bevölkerung trifft, kurz zu erwähnen’* – het was blijkbaar zijn bedoeling, die voorbeelden in zijn toespraak te vermelden. Geen van de *Beaufragten* kon hem evenwel aan voorbeelden helpen.

Uit hun rapporten (ze zijn alle bewaardgebleven²) blijkt dat de *werkelijke* ‘achtergronden van de staking’ (de weerzin die drie jaar bezettingsbestuur bij de brede massa van het Nederlandse volk gewekt had, de haat jegens ‘de Moffen’) tot geen der *Beaufragten* duidelijk doorgedrongen waren; die weerzin en die haat werden althans door geen hunner genoemd. Een enkeling gaf zich nog aan kinderlijke illusies over. Zo rapporteerde de *Beaufragte* van Zeeland, Münzer: *‘Das Herz der Mehrheit des seeländischen Volkes ist bei den Deutschen’* – Münzer zag in het geval van een Geallieerde landing louter *‘die Reaktion’* als *‘eine grosse Gefahr’*.³ De overige *Beaufragten* waren van

¹ Telexbericht, 10 mei 1943, van Seyss-Inquart aan de *Beaufragten* a.v., p. 379–80).

² A.v., p. 381–423. ³ A.v., p. 383. Evenzeer er naast was de *Beaufragte* voor Overijssel die van mening bleek dat aan de stakingen in Twente een omvangrijke organisatie ten grondslag gelegen had: hoe hadden zij zich anders zo snel kunnen uitbreiden?

mening dat dat 'gevaar' een veel bredere basis had: zij verwachten allen dat het bij een Geallieerde landing, en zeker als deze in eerste instantie slaagde, tot grote stakingen zou komen; enkelen hielden dan zelfs een soort algemene opstand voor mogelijk. Het verdient de aandacht dat door zes *Beaufragten* kritiek uitgeoefend werd op de inhoud van Christiansens proclamatie, zulks in de geest die wij reeds aangaven.

Diezelfde kritiek uitte het hoofd van de *Aussenstelle der Sicherheitspolizei und des SD* te Rotterdam, Wölk, die in het door hem aan Harster uitgebracht rapport¹ het psychologisch effect van de stakingen en vooral van de bloedbaden die aangericht waren, met een duidelijkheid aangaf die in de rapporten van de *Beaufragten* nagenoeg volledig ontbreekt: '*Wenn man bisher in deutschfeindlichen niederländischen Kreisen unter besonders günstigen Umständen zu einer Änderung der politischen Gesinnung vielleicht geneigt gewesen wäre*' (erg optimistisch klonk dat al niet), '*so kann dieses jetzt unter keinen Umständen mehr angenommen werden. Man hat jetzt einen unabänderlich fanatisch deutschfeindlichen Standpunkt eingenommen, und ist davon überzeugt, dass es nie mehr eine Brücke zwischen dem deutschen und niederländischen Volke geben kann.*' Die wijziging in de stemming werd door een der *Beaufragten* duidelijk bevestigd, nl. door de *Beaufragte* van Limburg die zelf tijdens de stakingen in Duitsland vertoefd had. '*Nummehr*', zo rapporteerde hij aan Seyss-Inquart, '*zeigt sich die Bevölkerung uns gegenüber kühl, ablehnend und man kann sagen hochmütig. Ich kann mir hierüber ein gutes Bild machen, weil ich einige Wochen abwesend war und nun wieder in der Bevölkerung stehe.*'²

De rapporten van alle *Beaufragten* waren op tijd, d.w.z. voor 17 mei, bij Seyss-Inquart binnen. Hij sprak op 19 mei in de fabriekshal van Stork, staande op een grote machine die als podium ingericht was. Om de hal te vullen had men met extra-treinen zelfs Duitse arbeiders uit Gronau laten komen. Wat Seyss-Inquart te zeggen had (de meeste Nederlanders onder zijn gehoor verstonen geen Duits, velen trachtten de hal te verlaten), nam bijna anderhalf uur in beslag; de haastig (en slecht) vertaalde tekst vulde daags daarna in alle dagbladen meer dan twee dichtbedrukte pagina's.

Seyss-Inquarts betoog³ klonk uitgesproken defensief: hij wilde vasthouden aan zijn politieke doelstellingen, het was noodzakelijk geweest de militair-goeiefenden uit te schakelen, de stakingen ('*Es hat keinen Generalstreik gegeben!*') moesten gebroken worden, de *Polizei-Standgerichte* hadden met zorgvuldigheid gewerkt, er waren in totaal minder slachtoffers gevallen dan bij het bombardement van Rotterdam op 31 maart '43 en de bevolking moest

¹ A.v., p. 349-55. ² A.v., p. 397. ³ Duitse tekst in A. Seyss-Inquart: *Vier Jahre in den Niederlanden. Gesammelte Reden* (1944), p. 127-47.

blij zijn dat de *Wehrmacht* niet ingegrepen had. Op militair gebied stond, zei hij, Duitsland er gunstig voor: Hitler had *'dadurch dass er nach Tunis gegangen ist, sechs Monate strategisch gewonnen'*, de Geallieerde bombardementen konden Duitsland niet wezenlijk schaden, een Geallieerde overwinning was zinloos: die zou *'vor allem die Auslieferung an das Judentum'* betekenen, *'und das ist der sicherste Weg zum Bolschewismus.'* In de Sowjet-Unie, zei Seyss-Inquart, waren sinds de Russische revolutie veertig miljoen mensen te gronde gegaan, *'und wenn Deutschland fällt'* (die mogelijkheid erkende hij dus), *'dann hat auch Europa ausgespielt.'* Trouwens, ook als het waar was (Seyss-Inquart bestreed het) dat de Verenigde Staten en Engeland samen konden verhinderen dat heel West-Europa communistisch werd, dan nog had het Nederlandse volk van een bevrijding niets goed te verwachten; drie groepen zouden, voorspelde de *Reichskommissar*, om de macht strijden: de *'Orderdienst'*, het *'Befreiungskomitee'* (Nationaal Comité annex Grootburgercomité) en de communisten. De *'Orderdienst'* was hopeloos reactionair, het *'Befreiungskomitee'* wilde met een *'eenheidskrant'* van start gaan – maar de communisten hadden zich nu *'selbständig gemacht'* (Seyss-Inquart dacht daarbij vermoedelijk aan de Raad van Verzet): *'die machen sich ihre eigenen Organisationen, mit einem einzigen Ziel: in dem Augenblick, in dem es zum Losschlagen kommt, die Führung an sich zu reissen.'*

Kwam het tot een Geallieerde invasie, dan zou *'die Höhe der Verluste die Gegenseite zur Besinnung bringen'*; de Engelsen zouden dan begrijpen dat de oorlog louter ten behoeve van de Joden begonnen was en voortgezet werd: *'daran ist ausschliesslich der Einfluss der jüdischen Ratgeber auf die Regierungen unserer Feinde schuld'*. Hoe dat zij: het Derde Rijk zou vastberaden volhouden en zijn vertegenwoordigers in Nederland zouden hetzelfde doen: *'Wir werden'*, aldus de slotpassage, *'unsere Aufgabe erfüllen, wir werden bis zum Äussersten und Letzten unseren Einsatz leisten. Vor allem aber wird aus jedem Nationalsozialisten unseren Gegnern ein fanatischer Kampfwille entgegenschlagen. Dem Führer Heil!'*

★

Van die *'fanatischer Kampfwille'* was bij het gros van de Nederlandse nationaal-socialisten vóór de April-Meistakingen al niet veel over, nadien nog minder.

De NSB was tijdens de stakingsdagen niet erg naar voren getreden. Wel was de Hulppolitie gemobiliseerd, maar wij hebben de indruk dat deze hoofdzakelijk gebruikt werd om partijgebouwen en vooraanstaande partijleden te beschermen en dat zij in elk geval niet met de wapenen tegen Nederlanders

ingezet werd.¹ Dat neemt niet weg dat verscheidene individuele NSB'ers tijdens de onlusten actieve hulp verleenden aan de bezetter: het waren veelal 'foute' elementen die de *Sicherheitspolizei* of de patrouilles van *Ordnungspolizei* en *Waffen-SS* attent maakten op 'stakers'.² Talrijke NSB'ers-gezagsdragers of functionarissen van 'foute' organisaties stelden bovendien na de stakingen rapporten op waarin aan Duitse instanties bericht werd, wie zo al tijdens de beroering bijzonder actief in anti-Duitse zin opgetreden was. Er waren echter ook 'foute' gezagsdragers die in de stakingsdagen bij de *Kommandeure* der *Sicherungsbereiche* op matiging aandrongen, veelal mede vanuit het besef dat, als er veel bloed vergoten werd, het nationaal-socialisme in Nederland geen toekomst meer had. Oók het Nederlandse nationaal-socialisme niet! Want na drie jaar bezetting was, zoals wij eerder betoogden, de NSB zozeer met de bezetter geïdentificeerd dat versterkte haat tegen de Duitsers versterkte haat tegen de NSB betekende. Veel NSB'ers waren zich daarvan bewust. Omtrent Musserts naaste raadgever, burgemeester Müller van Rotterdam, vernam Wölk al op 4 mei dat hij gezegd had:

¹ De plaatsvervangend *Bevollmächtigte* voor Gelderland vermeldt in zijn rapport aan Seys-Inquart: '*Der Distriktsleiter der NSB stellte sich mit seinen Männern zur Verfügung. Die WA erschien ohne Aufforderung in Uniform und leistete vor allem in abgelegenen Gebieten gute Dienste. Verschiedene nationalsozialistische Bürgermeister bedienten sich der WA.*' (Bouman: *De April-Meistakingen van 1943*, p. 408) Wij nemen aan dat in Gelderland (het kan ook elders gebeurd zijn) door de WA gepatrouilleerd werd en in de bedoelde gemeenten nagegaan of het werk hervat was. ² Rost van Tonningen deelde aan de *Sicherheitspolizei* mee dat de agent van de Nederlandse Bank te Almelo met zijn personeel op 30 april een tijdlang gestaakt had – een feit dat de controleur-generaal van de bank die zich die dag in Zwolle bevond, onder zich gehouden had. De controleur-generaal werd door Rost ontslagen zonder overleg met zijn mede-directeuren, prof. mr. A. M. de Jong en mr. J. F. de Beaufort. Een en ander was voor de Jong en de Beaufort voldoende reden om hun functie neer te leggen.

Rost was in die tijd een nog groter illusionist dan Münzer. Medio april had hij in een brief aan Himmlers secretaris, dr. R. Brandt, geschreven: '*Ich habe in den bald drei Jahren welche seit dem deutschen Einmarsch erfolgt sind, den Reichskommissar, die Herren Wimmer und Fischböck immer wieder darauf hingewiesen, dass das Volk (die Bauern, Arbeiter, Fischer und auch ein Teil des Mittelstandes) weitgehend für den Führer gewonnen war.*

Es war umsonst. Die Herren haben zu viel mit den guten Kreisen verkehrt . . .

Es heisst jetzt, wo die Kriegslage recht schwer wird, sich dessen bewusst zu sein, dass bei dem jetzigen Tempo das niederländische Volk (nicht die Intelligenz) innerhalb zwei Jahre in Waffen stehen wird auf Deutschlands Seite. Sie werden diese Behauptung sehr kühn finden' (inderdaad), '*sie wird sich bestätigen.*' (brief, 13 april 1943, van Rost van Tonningen aan R. Brandt, selectie 'Correspondentie van mr. M. M. Rost van Tonningen', 422).

'Die NSB könne jetzt aufhören mit ihren Versuchen, das niederländische Volk für den Nationalsozialismus zu gewinnen, denn die Deutschen hätten den letzten Weg zum Herzen des gutwillenden Teiles der niederländischen Bevölkerung versperrt . . . Er sei in diesen Tagen von vielen führenden NSB-Mitgliedern angesprochen und angerufen worden, die alle zum Ausdruck gebracht hätten, dass die Arbeit des Leiters umsonst gewesen sei.'¹

Zag Mussert-zelf het ook zo? Zeker niet ten volle. Hij besefte wèl dat het wenselijk was om, blijvend in de rol van 'beschermmer der Nederlandse belangen' die hij zich sinds zijn 'erkenning' door Hitler aangemeten had, zich publiekelijk tot op zekere hoogte van het Duitse optreden te distantiëren. Hij deed dat door in het eerste nummer van *Volk en Vaderland* dat na de stakingen verscheen, een 'Mededeling van de Leider aan de leden der Beweging' op te nemen waarin hij berichtte dat hij van Christiansens proclamatie tevoren onkundig geweest was; de afkondiging van het standrecht noemde hij 'een politiemaatregel die helaas nodig was'. Maar 'ook onder moeilijke omstandigheden zoals nu', aldus het slot van zijn 'mededeling', 'kunnen wij gezamenlijk, schouder aan schouder staande, in vast vertrouwen de toekomst tegemoet zien. Ons uitgangspunt is juist, de weg die wij gaan, is de enig mogelijke, het doel zal worden bereikt en eens zal ons gehele volk dit inzien en ons erkentelijk zijn.'²

'Eens' – wanneer?

In hetzelfde nummer van *Volk en Vaderland* werd als hoofdartikel een fel tegen de SS gerichte beschouwing van Carp opgenomen waarin Mussert vergeleken werd met Rutger Jan Schimmelpenninck (afgezet bij de *inlijving* van Nederland!) en de Oostfrontstrijders met het 'Bataafs Legioen'. Welnu, vooraanstaande tegenstanders van het toenmalig Oranjehuis als Daendels en van Maanen, waren, aldus Carp, na de val van Napoleon (lees: Hitler) onder koning Willem I tot eer en aanzien gekomen.

Carp's artikel wekte bij het *Reichskommissariat* veel ongenoegen, speciaal Rauter nam aanstoot aan die publieke aanval op de SS-denkbelden en aan het defatistisch element in beschouwingen die kennelijk met Musserts instemming op een zo prominente plaats in het weekblad der NSB gepubliceerd waren.

★

¹ Brief, 4 mei 1943, van H. Wölk aan de BdS (Bouman: *De April-Meistakingen van 1943*, p. 353). ² *Volk en Vaderland*, 7 mei 1943.

Gelijk reeds gezegd, had het *Reichskommissariat* op zaterdag 1 mei gevreesd dat de kerken op zondag de 2de hun stem zouden verheffen in protest tegen de op dat moment reeds aangekondigde algemene repressie, wellicht ook in protest tegen Christiansens op donderdag gepubliceerde proclamatie. Zo vlug konden de kerken evenwel niet reageren – maar die reactie kwam.

Op 12 mei zond de Algemene Synode van de hervormde kerk aan alle predikanten een tekst toe die als ‘inleiding’ bedoeld was bij het gebed in de dienst op 16 mei.¹ ‘Gemeente’, zo zou zo al niet in alle, dan toch in vele hervormde diensten gezegd worden,

‘diepe nood is in onze zielen over het lijden van ons volk . . . In verband met de sinds april afgekondigde maatregelen zijn talloos velen in de diepste verslagenheid gebracht. Het leed onder de nabestaanden van de slachtoffers der onrustige spanning waarin de eerste dagen van mei doorleefd moesten worden, de smart der gezinnen die een studerende zoon moeten missen of waarvan vaders, zonen en broeders in de naaste toekomst zullen worden opgeëist voor onvrijwillige arbeid in een vorm waarbij de pijnlijkste gewetensnood niet wordt ontzien, heeft onze zielen verbijsterd. Op allen drukt loodzwaar de last van hetgeen als een schrijnend onrecht wordt gevoeld.

Hoe wij elkander ook trachten te helpen in deze barre nood, wij gevoelen ons machteloos en rechteloos.

Als gemeente moeten wij bidden, misschien nog leren bidden, temidden van alle nood die in ons en om ons is.

In dat gebed willen wij belijdenis doen van onze zonden, onze volkszonden en kerkelijke zonden, maar roepen wij ook Hem aan die de Almachtige en Rechtvaardige, de Genadige en Barmhartige is, die temidden van het oordeel des ontfermens gedenkt, die verlost heeft, verlost en verlossen zal’ –

en hierop volgden nog enkele passages ter verdere inleiding van het gebed.

Wat wij citeerden (dezelfde tekst werd in de meeste andere protestantse diensten gebruikt), was een hartekreet die, zij het niet zonder eigen zondebesef, het beleid van de met geen woord zelfs maar genoemde bezetter aan de kaak stelde: ‘Op allen drukt loodzwaar de last van hetgeen als een schrijnend onrecht wordt gevoeld.’ Het was evenwel een hartekreet die met nogal wat verzuchtingen gepaard ging; het voorstel om er een duidelijk *protest* in op te nemen, was door het bestuur van de hervormde kerk afgewezen. Het bisschoppelijk mandement dat op diezelfde 16de mei in alle katoelike diensten voorgelezen werd², was aanzienlijk strijdvaardiger. Alleen die aanhef al:

¹ Tekst in Touw: *Het verzet der Hervormde Kerk*, dl. II, p. 144–45.   ² Tekst in Stokman: *Het verzet van de Nederlandse bisschoppen*, p. 278–80.

'Steeds zwaarder worden de beproevingen die ons vaderland treffen. Een wereldbeschouwing, die lijnrecht met het Christendom in strijd is, wordt reeds drie jaar lang met alle middelen aan ons volk opgedrongen . . . De geestelijke weerstandskracht van het overgrote deel van ons volk (blijft) Goddank ongebroken. Dit vervult ons met grote troost en vertrouwen voor de toekomst. Ondanks alle onderdrukking van andersgezinden en de voorspiegeling van allerlei stoffelijke voordelen, zal ons volk nooit nationaal-socialistisch worden, als wij steeds trouw blijven aan ons voorvaderlijk geloof. Weest sterk in het geloof!'

Men bedenke: deze tekst werd door mgr. de Jong persoonlijk opgesteld terwijl het politiestandrecht nog van kracht was. Hij had geen enkele behoefte, een blad voor de mond te nemen; wat hij schreef, kwam, aldus Aukes, 'recht uit zijn wezen.'¹ Na de aanhef werden 'de rampen die ons volk getroffen hebben en de ergere die ons nog bedreigen', gememoreerd. Velen hadden 'gebrek aan noodzakelijke levensbehoeften', maar

'groter nog is het leed dat door de wegvoering en de gedwongen tewerkstelling in het buitenland wordt veroorzaakt. Hoeveel gezinnen zijn uit elkaar gerukt! . . . Van hoevelen wordt de levensvreugde vernietigd die met jarenlange inspanning een eigen bedrijf hadden opgebouwd dat nu dreigt te worden opgeofferd.'²

Doch thans is een hoogtepunt bereikt: alle bruikbare mannen zullen worden weggehaald, die slechts enigermate kunnen worden gemist. Het is een deportatie op grote schaal, zoals de wereld in Christentijden niet gekend heeft. Wij moeten daarvoor teruggaan naar de tijden der Babylonische gevangenschap toen het volk Gods in ballingschap werd weggevoerd . . .

En niet alleen is deze deportatie een ramp, zij is ook een gruwelijk onrecht, in strijd met alle menselijke en goddelijke wetten. Als herders uwer zielen mogen Wij niet zwijgen over hetgeen nu ons volk wordt aangedaan. Het nageslacht zou het Ons eeuwig als een schande aanrekenen, als Wij dit onrecht stilzwijgend zouden aanzien' –

de *woorden*: 'verzet u uit alle macht', ontbraken, maar elke zin uit die passage riep tot verzet op. De aartsbisschop liet de nationale grondslag van dat verzet niet ongenoemd:

'Als ooit een volk de oorlog niet gewild heeft, dan is dit het Nederlandse volk. Wij waren er niet op voorbereid. Wij hebben alleen ons vaderland verdedigd, toen het werd aangevallen. Dat moesten wij doen, omdat het onze plicht was en omdat ons vaderland ons dierbaar is. Al is ons vaderland klein, wij hebben er een even grote liefde voor als welk volk ook.'

¹ H. W. F. Aukes: *Kardinaal de Jong*, p. 441. ² Dat sloeg op de twee maanden tevoren aangekondigde sluiting der 'luxe'-bedrijven.

Nu was, en werd, 'een groot deel der bevolking' gedwongen in Duitsland te werken 'om Duitsland de overwinning te verzekeren.' Waarom? Terwille van de strijd tegen 'het Bolsjewisme' –

'Doch dit is slechts een leuze. Wie werkelijk het door de Paus zo scherp veroordeelde 'goddeloze Communisme' wil bestrijden, moet niet het Christendom op alle wijzen onderdrukken, zoals het Nationaal-Socialisme doet, dat het Christendom wel niet bloedig vervolgt, maar zijn levenskracht verstikt . . .

Neen, beminde gelovigen, de enige macht om wezenlijk het Communisme te bestrijden, is niet het Nationaal-Socialisme, maar het Christendom . . .

Dierbare gelovigen! Wij hebben het reeds in een vroegere bisschoppelijke brief verklaard: machtsmiddelen staan Ons niet ten dienste. Maar Wij smeken u: neemt uw toevlucht tot God en keert in het binnenste uws harten. Ons volk als zodanig heeft ook in deze vreselijke tijd nog niet gebeden zoals het bidden moest. Als gij dat doet, dan zal God u helpen; dit is geen frase, maar de onfeilbare belofte van God zelf . . .'

Na deze tekst in Duitse vertaling gelezen te hebben, ging Seyss-Inquart in zijn toespraak in Hengelo uitgebreid met het Episcopaat polemiseren. Wij achten zijn argumentatie niet van belang – het feit van de polemiek mag men zien als een nieuwe aanwijzing hoezeer de *Reichskommissar* in het defensief gedrongen was. Hij deed in die toespraak twee dingen die hij nooit eerder gedaan had: denkbeelden bestrijden die de kerken verkondigd hadden, en ingaan op tegenstellingen binnen de illegaliteit. Het was een dubbele erkenning dat niet naar hemzelf maar in de eerste plaats naar de kerken en naar de illegaliteit geïluisterd werd.

★

Wat schreef de illegale pers?

In *De Oranjekrant* (Johan Doorn, de samensteller, was lid van de Raad van Verzet) werd gemeend dat de staking, 'deze prachtige, spontane uiting van het Nederlandse volk', 'vermoord' was door de directie van de Nederlandse Spoorwegen, t.w. door 'de heren Hupkes en van Rijckevorsel, sidderend van verachtelijke lafheid.'¹ *Vrij Nederland* stelde de zaak ruimer. 'Men kan van mening verschillen', schreef van Randwijk, 'of deze staking al dan niet te vroeg was; men kan van mening zijn dat een algemene staking noodwendig moet verlopen, indien er niet een spoedige Geallieerde invasie op volgt. En

¹ *De Oranjekrant*, 19 (mei 1943), p. 5.

ook wij menen dat dit zo is.¹ Een nummer later noemde van Randwijk de April-Meistakingen

‘onbezonnen heldhaftigheid. Ongetwijfeld behoren deze dagen tot de heldhaftigste uit de geschiedenis van ons volk. 30 april tot 4 mei waren de vijf oorlogsdagen van Nederlands burgerij, zoals ze het drie jaar geleden van de Nederlandse militairen waren. In de orde van het verzet hebben zij hun onuitwisbare betekenis als *uiting*, uiting van verontwaardiging, van woede, gekwetst eergevoel en als zodanig van de levenskracht van ons volk. Als *stoot* tegen de vijand, als verijdeling van ’s vijands oogmerken waren ze een mislukking’² –

maar waren ze wel als ‘stoot’ bedoeld? In van Randwijks benadering proeven wij de teleurstelling van de illegale werker die zijn volk meent te kennen, anderhalf jaar lang op systematisch georganiseerd verzet aangedrongen heeft en dan opeens verrast wordt door het feit dat dat volk in een enorme, spontane stakingsexplosie zijn *eigen* weg gaat.

Van Heuven Goedhart die vóór de stakingen het steeds sterker wordend, grommend protest der brede massa zuiverder aanvoeld had dan van Randwijk, kon er, toen dat protest in de stakingen uitgebarsten was, ook zuiverder op reageren. ‘Het waren ogenblikken’, schreef hij in *Het Parool*,

‘waarin wij dieper en vrijer ademden dan we in jaren hebben gedaan; enkele momenten was de angstpsychose doorbroken en voelden wij ons geen onderdanen van een schrikbewind, maar moedige, bevrijde mensen, plotseling voortgestuwd door een onzichtbaar onderling verband.’³

Niet anders *Trouw*: ‘Hier sprak het volk als geheel wat er leefde in zijn hart . . . De slachtoffers van deze staking moet men dan ook zien als getuigen. En daarbij bedenken dat een ander woord voor ‘getuige’ het woord ‘martelaar’ is.’⁴ Breder nog *De Vonk* (links-socialistisch):

‘Dit, voor de Duitsers (èn voor ons) zo onverwachte herstel van een brede en sterke geest van verzet, maakte een gelukkig einde aan die rampzalige periode waarin schier iedere Nederlander een steeds laffer verraad pleegde jegens zijn eigen volk. Het was vóór alles een *overwinning* op onszelf, op onze lafheid en angst . . . Een volk dat eenmaal deze drempel heeft leren overschrijden, treedt nooit meer voorgoed terug tot burgerlijke rust, maar zal de wapens van lijdelijk verzet en burgerlijke ongehoorzaamheid tot en met staking tegen iedere onderdrukker hanteren. Wij kunnen de staking van begin mei 1943 zien als de her-

¹ *Vrij Nederland*, III, 9 (5 mei 1943), p. 4-5.   ² *A.v.*, III, 10 (10 juni 1943), p. 2.

³ *Het Parool*, 54 (28 mei 1943), p. 3.   ⁴ *Trouw*, I, 6 (3 juni 1943), p. 3.

rijzenis van Nederland uit een afzichtelijke put van afgestompte passiviteit, tot de activiteit van een vrij en zuiver geweten.¹

★

In hun onmiddellijke reacties op de stakingen hebben, dunkt ons, *Het Parool*, *Trouw* en *De Vonk* het effect der stakingen in wezen uitnemend aangevoeld. *De Vonk* ging te ver voorzover dit blad meende dat een geheel volk 'de wapens van lijdelijk verzet en burgerlijke ongehoorzaamheid' zou gaan hanteren en dat het nu gedaan was met de 'afgestompte passiviteit' – die 'afstomping' en die 'passiviteit' zouden ook na de stakingen bij velen een rol blijven spelen. Ja, wie tevoren van elk risico teruggeschokken was, kon, als hij dat wenste, in de door de Duitsers bedreven terreur een nieuw motief vinden om ook nadien geen risico te nemen. En toch: er was een beslissende verandering ingetreden.

'De eerste dagen van mei '43' (wij citeren een later vastgelegde herinnering van Schortinghuis, een van de leden van de spionagegroep 'Dienst-Wim')

'was ik in Groningen. Daar hingen plakkaats aan de muur dat de eerste Nederlander krachtens het standrecht al gefusilleerd was. Het was Jochem van Zwol uit Leens, een boerenarbeider die geweigerd had, melk aan de fabrieken af te leveren. Het waren dagen waarin iedere vezel van het leven doortrokken was van een vreemde mengeling van trots, angst, blijdschap, glorie en vertrouwen, een gevoel dat een natie alleen maar bezielen kan op de dag van zijn nationaal ontwaken. Er was in die dagen maar één generatie, ouderen werden jonger, jongeren werden ouder, de verantwoordelijkheid rustte op alle schouders even zwaar of liever gezegd even licht, omdat toen het besef, niet anders te mogen, zoveel kracht gaf om de gevolgen van het eenmaal begonnen begin te dragen. Er was vrijheid, eindelijk'² –

treffend bevestigt deze herinnering wat van Heuven Goedhart schreef: 'voelden wij ons moedige, bevrijde mensen, plotseling voortgestuwd door een onzichtbaar onderling verband.'

Geen toeval is het dat Schortinghuis dat eerste aanplakbiljet memoreert dat hij in Groningen zag: het hield hem voor dat er een Nederlander was die, al was het standrecht afgekondigd, *geweigerd* had te doen wat de vijand van

¹ *De Vonk* (extra nummer, eind mei 1943), p. 1. ² D. Schortinghuis: 'Herinneringen' (1946), I, p. 12 (GC, 250 d).

hem verlangde; Jochem van Zwol had niets bijzonders geweigerd, neen: hij had juist het *gewone* geweigerd: melk afleveren aan de zuivelfabriek. Hij had er voor betaald met zijn leven.

Moed werkt aanstekelijk en het lijdt geen twijfel dat er talloze Nederlanders zijn geweest wier gedrag tijdens de April-Meistakingen allen die hun optreden zagen of er later van hoorden, als bij uitstek moedig trof. Allereerst werd bewaarheid wat *Trouw* geschreven had: de tachtig gefusilleerden werden tachtig 'getuigen', tachtig 'martelaren'. Een hunner was Martinus Bouman, oud-officier van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger, invalide, hoofdcontroleur van de Centrale Crisis-Controle-Dienst te Roermond en, zoals wij in ons vorig deel vermeldden, een van de belangrijkste organisatoren van de 'piloteenhulp' in Limburg. Bouman had op de eerste stakingsdag in zijn kantoor een stakingsoproep laten stencillen. Enkele verspreiders werden verraden, gearresteerd, voor het *Polizei-Standgericht*-Maastricht gebracht. Hopend aldus hún leven te kunnen redden, ging Bouman zich aanmelden. Hij was een van de zeven wier fusillering op zondag 2 mei in Limburg bekendgemaakt werd. Duizenden waren er in het zuiden des lands die van Boumans daad van zelfopoffering vernamen.

In het noorden had op de tweede stakingsdag, zaterdag 1 mei, een vijf-entwintigjarige gereformeerde boer, Berend Trip, in het Drentse Nieuw-Buinen de stakende dorpingen toegesproken teneinde hen tot volhouden aan te sporen. Na door een 'foute' dorping verraden te zijn, werd Trip de volgende ochtend gearresteerd samen met enkele 'stakers'. Voor het *Polizei-Standgericht*-Groningen nam hij alle schuld op zich. Aan het eind van de middag werd hij ter dood veroordeeld. Het vonnis aan Rauter voorleggend, roemde de voorzitter van het *Polizei-Standgericht* Trips '*fabelhafte persönliche Haltung*'.¹ Het vonnis werd bekrachtigd, Trip werd gefusilleerd, degenen die samen met hem terechtgestaan hadden, werden na enige tijd vrijgelaten, en alweer: er zijn stellig in het noorden des lands tallozen geweest tot wie het relaas van Trips gedrag doordrong.

In het westen werd in Werkendam, waar op vrijdag 30 april een weg opgebroken geweest was, één dag later door de *Sicherheitspolizei* aan de burgemeester, J. de Bruyne, de eis gesteld dat hij tien burgers als gijzelaars zou aanwijzen. Hij bood slechts vier: zichzelf en, met hun instemming, de drie plaatselijke predikanten: J. H. Jonker, M. Overduin en E. van Wieringen, aan de Duitsers aan; die lieten de zaak toen lopen.

¹ Telexbericht, 2 mei 1943, van het *Polizei-Standgericht*-Groningen aan Rauter (Bouman: *De April-Meistakingen van 1943*, p. 341-42).

Er waren er meer die zich zo zelfopofferend gedroegen. Wij denken dan niet alleen aan de ambtsdragers die weigerden arrestaties uit te voeren, maar speciaal ook aan de bedrijfsdirecteuren die, ondanks dat het standrecht van kracht was waarbij *elke* weigering met de dood bestraft kon worden, niet bereid waren, de bezetter de opgeëiste naamlijsten van stakers te verschaffen. Die weigering heeft geen hunner het leven gekost – maar dat wisten zij niet toen zij ‘neen’ zeiden.

Van deze en dergelijke gedragingen is een inspirerende werking uitgegaan. Minstens zo sterk was het effect van de Duitse terreur.

Diegenen die gefusilleerd waren, werden niet als ‘illegalen’ beschouwd, maar als ‘gewone burgers’, als ‘onschuldigen’. *A fortiori* gold dat voor de slachtoffers die op straat door de kogels van *Ordnungspolizei* en *Waffen-SS* gevallen waren. Wat Amsterdam aanschouwd had in de Februaristaking, had men nu in tientallen steden en dorpen te zien gekregen: Duitsers die op mensen schoten alsof zij konijnen waren. Ja er waren stille delen van het platteland waar men voor het eerst geüniformeerde Duitsers te aanschouwen gekregen had, maar nu dan ook in hun meest aanstootgevende rol.

Wanneer het juist is dat Amsterdam aan de April-Meistakingen nauwelijks deelgenomen heeft omdat de bevolking van de hoofdstad de tijdens de Februaristaking uitgeoefende terreur indachtig was, dan moeten wij wel aannemen dat van de terreur die men bij het breken van de April-Meistakingen te zien kreeg, een overeenkomstig effect uitgegaan is. Voor elke Nederlander die zich van de problematiek van het verzet rekenschap gaf, stond na die stakingen vast dat met dergelijke openlijke daden van collectief verzet gewacht moest worden tot de Geallieerde strijdkrachten in of bij Nederland verschenen waren. Anders lag het met het geheime verzet. Dat kreeg van de stakingen een enorme impuls.

Om te beginnen had ieder die tot illegaal werk geneigd was, kunnen zien dat de haat jegens de bezetter die in hem leefde, óók leefde in honderdduizenden andere Nederlanders. Die honderdduizenden hadden hun ware gezindheid getoond: daar ging steun van uit. Illegale werkers mochten zich na de stakingen sterker geborgen voelen in hun volk. Daarnaast hadden die stakingen in het bijzonder effect gehad op drie bevolkingsgroepen: ten eerste op de politie waar alle niet-‘foute’ elementen tijdens de stakingsdagen, belast als zij waren met de opdracht, op landgenoten te schieten (zij hebben, voorzover ons bekend, nimmer raak geschoten), zich sterker dan tevoren bewust geworden waren van de afschuwelijke functie die zij tijdens de bezetting vervulden; ten tweede op het overheidsperoneel dat zich, waar zovelen zoveel risico genomen hadden, genoopt voelde, voortaan zelf ook de bezetter actiever tegen te werken; ten derde op de plattelanders, onder wie

'HET PLATTELAND WAS ONTWAAKT'

zich zeer velen bevonden aan wie nu pas de ogen geopend waren voor de realiteit van de bezetting. In Friesland was tevoren, aldus een van de geschiedschrijvers van de LO,

'het parool: fatsoenlijk blijven. Als de rustige tuinder hoorde van de vervolgingen en het verzet in Amsterdam, schudde hij het hoofd en zei: 'It is slim, tige slim, dat it sa moat.'¹ Maar dan liet hij er op volgen dat de aardappels er goed voor stonden en stopte nog eens zijn pijp'² -

iemand die zó reageerde, zag geen eigen taak in het verzet. Die zag hij na de April-Meistakingen wèl: toen 'ging het plaatsen van onderduikers tienmaal beter dan daarvoor'³, of, zoals een van de voormannen van de LO, Henk van Riessen, geschreven heeft: 'Het platteland was ontwaakt.'⁴ De tienduizenden onderduikers zouden honderdduizenden worden, het was met het nogal vlot verloop van de arbeidsinzet gedaan. Trouwens, geen enkele vorm van illegale activiteit was er waar niet van mei '43 af krachten aan toevloeden in een mate die men tevoren niet gekend had.

Nederland dat in de eerste drie bezettingsjaren in zijn gedragingen over het algemeen, zij het vaak met lood in de schoenen, met de bezetter in de pas liep, is zich in het vierde jaar duidelijker gaan verzetten, meer dwars gaan liggen. Tot die ontwikkeling, tot die ommekeer, hebben de April-Meistakingen zowel door hun bevrijdende werking als door de repressie waartoe de bezetter overging, een wezenlijke, ja onmisbare bijdrage geleverd.

¹ 'Het is erg, heel erg, dat het zo moet.' ² A. Algra in *Het grote gebod*, dl. I, p. 159.

³ A.v. ⁴ H. van Riessen in *O en V*, dl. III, p. 698.

Datumlijst

Augustus 1941

- 16 Invoering van de vrederechtspraak (p. 647)

Januari 1942

- 12 Het z.g. toetsingsarrest van de Hoge Raad (p. 665)

April 1942

- 1 Afkondiging van het Arbeidsdienstplichtbesluit (p. 499)

Mei 1942

- begin 53 van de 68 Leidse hoogleraren vragen ontslag (p. 579)

Juni 1942

- 1 F. W. van Vloten volgt C. Piek op als leider van de Winterhulp Nederland en van de Nederlandse Volksdienst (p. 491)
- begin Jhr. P. J. Six wordt feitelijk leider van de Ordedienst (p. 183)
- 9 De oprichting van de Nederlandse Oost-Compagnie wordt bekend gemaakt (p. 458)
- 22 De eerste gevangenen arriveren in het concentratiekamp Ommen (p. 678)
- 25 H. Ch. Kohlbrugge, grondlegster van de 'Zwitserse Weg', komt in Zwitserland aan (p. 159)

Juli 1942

- 11 De kerken protesteren telegrafisch tegen de aangekondigde Jodendeportaties (p. 13)
- 14 Razzia op Joden in Amsterdam-centrum en -zuid (p. 7)

DATUMLIJST

- 15 Vertrek van de eerste trein met gedeporteerde Joden uit Amsterdam (p. 10)
- 20 Begin van de 'fietsen-razzia' in alle gemeenten met meer dan 10 000 inwoners (p. 60)
- 25 Via Radio Oranje spoort prof. Gerbrandy tot hulp aan de Joden aan (p. 23)
- 26 Voorlezing van het kerkelijk protest tegen de Jodenvervolging in alle kerken, behalve de hervormde (p. 19)

Augustus 1942

- 2 Razzia op katholieke Joden (p. 19)
- 6 Razzia op Joden in Amsterdam-zuid (p. 26)
- 7 **De Amerikanen landen op Guadalcanal** (p. 522)
Spoorwegaanslag in Rotterdam (p. 66)
- 9 Weer een razzia op Joden in Amsterdam-zuid (p. 29)
- 10 Begin van de evacuatie van Walcheren (p. 86)
- 15 Fusillering van de vijf 'gijzelaars van Rotterdam' (p. 75)
midden Uit Ommen worden ca. 800 gevangenen naar Heerte overgebracht (p. 685)
- 17 **Eerste operatie van Amerikaanse bommenwerpers boven West-Europa** (p. 523)
- 19 **Engelse 'raid' op Dieppe** (p. 81)

September 1942

- 13 **De Duitsers zetten hun grote aanval op Stalingrad in** (p. 518)

Oktober 1942

- 2 en 3 Razzia op de Joodse werkkampen (p. 233)
  - 3 Seyss-Inquart en Schmidt confereren met Hitler (p. 556)
- 14 Overval op het distributiekantoor te Joure (p. 115)
- 16 *Chefsitzung* bij Seyss-Inquart over de behandeling van de Joodse uitzonderingsgroepen (p. 272)
Vijftien gijzelaars bij Woudenberg gefusilleerd (p. 79)
- 17 Grote razzia op de Nederlandse Volksmilitie te Rotterdam en elders (p. 173)
- 18 Overval op de groep-Hamelink te Rotterdam (p. 109)
- 23 **De Engelsen vallen aan bij El Alamein** (p. 529)

November 1942

- 2 **Rommel begint bij El Alamein terug te trekken** (p. 529)
 begin Begin van de samenwerking tussen de 'Raad van Negen' (studenten-
 verzet) en *De Geus* (p. 593)
- 8 **Landing van de Amerikanen en Engelsen in Marokko en Algerië**
 (p. 531)
- 9 **De Duitsers landen op het vliegveld van Tunis** (p. 534)
- 11 **Hitler bezet Vichy-Frankrijk** (p. 533)
- 19 **Begin van het Russische offensief tegen het Duitse Zesde Leger
 bij Stalingrad** (p. 535)
- 24 De Nederlandse regering waarschuwt tegen de aankoop van uitreis-
 vergunningen ten behoeve van vervolgde Joden (p. 281)
- 27 *Generalkommissar* Wimmer overlegt met de secretarissen-generaal over
 de dislocatie der departementen (p. 767)

December 1942

- 6 De Philips-fabrieken gebombardeerd (p. 525)
- 9 Secretaris-generaal Van Dam deelt de *rectores magnifici* mee dat de helft
 van de studenten in Duitsland moet gaan werken (p. 597)
- 10 Bespreking van Mussert, Seyss-Inquart en Schmidt met Hitler (p. 562)
- 12 **Begin van het Duitse tegen-offensief om het Zesde Leger te
 ontzetten** (p. 537)
 In Utrecht wordt de studenten-kartotheek in brand gestoken (p. 601)
- 13 Viering van het tienjarig bestaan der NSB; Mussert wordt 'Leider van
 het Nederlandse volk' (p. 544)
- 14 De Raad van Negen roept een algemene studentenstaking uit (p. 599)

Januari 1943

- 13 Het concentratiekamp Vught wordt in gebruik genomen (p. 330)
- 16 De eerste Joden komen in het *Judendurchgangslager* Vught aan (p. 331)
- 19 Geboorte van prinses Margriet Francisca (p. 602)
- 20 De Raad van Negen adviseert de studenten, naar de universiteiten en
 hogescholen terug te keren (p. 602)
- 21 Ontruiming van het Joodse krankzinnigengesticht 'Het Apeldoornse
 Bos' (p. 321)
- 26 **Bekendmaking van de resultaten van de conferentie van Casa-
 blanca - 'onvoorwaardelijke overgave' wordt geëist** (p. 541)

DATUMLIJST

- 30 Afkondiging van de verordening inzake de inschakeling van de Secretarie van Staat der NSB in het landsbestuur (p. 564)

Februari 1943

- begin Eerste nummer van *Trouw* (p. 139)
- 2 **Einde van de strijd bij Stalingrad** (p. 604)
Fusillering van tien gijzelaars in Haarlem (p. 611)
- 4 Afkondiging van de 'Stalingrad-rouw' (p. 610)
Publikatie van de naamlijst van Mussert's 'gemachtigden' (p. 569)
Prof. Gerbrandy wekt via Radio Oranje het overheidspersoneel tot sterker verzet op (p. 570)
- 5 Liquidatie van generaal Seyffardt (p. 614)
- 6 Razzia's op studenten te Amsterdam, Delft, Utrecht en Wageningen (p. 617)
- 9 Razzia op de 'plutocratenzonen' (p. 621)
- 13 Himmler stelt Hitler voor, alle Nederlandse ex-militairen te interneren (p. 793)
- 14 **Het Rode Leger herovert Rostow** (p. 606)
- 20 Bespreking van leden van de rechterlijke macht over de wantoestanden in het kamp-Ommen (p. 687)
- 21 In de kerken worden kerkelijke protesten tegen het beleid van de bezetter voorgelezen (p. 631)
- 25 Het z.g. Leeuwarder arrest (p. 639)

Maart 1943

- 6 De Raad van Negen adviseert de studenten, geen enkele loyaliteitsverklaring af te leggen (p. 743)
- 9 Oprollen van de sabotagegroep-Pahud de Mortanges (p. 163)
- 10 Arrestatie van mr C. C. Dutilh, leider van de spionagegroep-'Kees' (p. 154)
- 12 H. G. de Jonge, de eerste door het Bureau Inlichtingen uitgezonden agent, arriveert in bezet gebied (p. 151)
- 13 Afkondiging van de regelingen die o.m. van de studenten het afleggen van een loyaliteitsverklaring vergen (p. 737)
- 15 Afkondiging van de verordening krachtens welke alle 'luxe'-bedrijven gesloten moeten worden (p. 789)
- 25 Algemene demonstratie van de Nederlandse artsen tegen de Artsenkamer (p. 699, 706)

DATUMLIJST

- 27 Het Amsterdamse bevolkingsregister wordt in brand gestoken (p. 719)
- 31 Ongelukkig bombardement van de Amerikaanse luchtmacht op Rotterdam (p. 762)

April 1943

- 1 Oprollen van het Nationaal Comité en van de groep-Vorrink (p. 219)
- Einde van de artsendemonstratie (p. 710)
- begin De Joden 'uit de provincie' moeten zich naar het kamp Vught begeven (p. 330)
- 3 Arrestatie van Jan Dieters, lid van het driemanschap dat de illegale CPN leidt (p. 177)
- 6 Arrestatie van Lou Jansen, tweede lid van het driemanschap. (p. 177)
- 10 Ca. 85% van de studenten weigert de loyaliteitsverklaring te ondertekenen (p. 756)
- cinde Oprichting van de Raad van Verzet (p. 195)
- 29 Oproep van generaal Christiansen: alle ex-militairen moeten zich aanmelden om in krijgsgevangenschap te worden weggevoerd (p. 795)
- Begin van de April-Meistakingen in Twente (p. 801)
- 30 Stakingen in het gehele land (p. 806)
- Afkondiging van het politie-standrecht in vier provincies (p. 811)
- Radio Oranje: 'Niet aanmelden! Rustig houden!' (p. 817)
- De spoorwegen gaan niet in staking (p. 826)

Mei 1943

- 1 Afkondiging van het politie-standrecht in het gehele land (p. 828)
- 2 Jan Thijssen, voorzitter van de Raad van Verzet, stuurt een telegram naar Londen (p. 833)
- 3 Prof. Gerbrandy spoort aan, de wegvoering van de ex-militairen te verhinderen (p. 837)
- 5 De *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD*, dr. W. Harster, geeft instructies voor de laatste fase van de Jodendeportaties (p. 370)
- 16 Kerkelijke afkondigingen n.a.v. de April-Meistakingen (p. 855)
- 19 Toespraak van Seyss-Inquart in Hengelo (p. 851)

Juni 1943

- 4 Eerste KP-overval (Langweer) (p. 129)

DATUMLIJST

Juli 1943

- 1 De plegers van de aanslag op het Amsterdamse bevolkingsregister gefusilleerd (p. 733)
- 19 Gefingeerde aanslag op de *V-Mann* Anton van der Waals (p. 222)
- 20 Oprollen van de spionage-groep 'Dienst-Wim' (p. 155)
- 22 Oprollen van de groep-Oosterhuis die voor de 'Zweedse Weg' zorgde (p. 157)

September 1943

- eind 'Val' van de leider van de Nederlandse Landstand, E. J. Roskam (p. 483)

Oktober 1943

- 9 Lou Jansen en Jan Dieters gefusilleerd (p. 179)
- 11 Invoering van de 'Germaanse groet' in de Nederlandse Arbeidsdienst (p. 509)

Lijst van illustraties

	na pag.
1 Eduard Veterman	94
2 Gerrit van der Veen	94
3 Gerrit van der Veen en enkele leden van zijn verzetsgroep	94
4-7 Leden van de verzetsgroep van Gerrit van der Veen bij het namaken van persoonsbewijzen	94
8 J. J. Hamelink	126
9 Theo Dobbe	126
10 H. Th. Kuipers-Rietberg	126
11 Ds. F. Slomp	126
12 Pagina 1 van het eerste nummer van <i>De Oranjekrant</i>	126
13 Mr. C. H. de Groot	126
14 Wim Speelman	126
15 Pagina 1 van het eerste nummer van <i>Trouw</i>	126
16 C. C. Dutilh	142
17 A. L. Oosterhuis	142
18 Jhr. P. J. Six	142
19 Jan Thijssen	142
20 Pagina 1 van een spionage-rapport van Leendert Pot	142
21-24 De Hollandse (Joodse) Schouwburg te Amsterdam	262
25-30 Werkzaamheden van de Joodse Raad	262
31-32 Transport van Joodse meubelen in Amsterdam	350
33 Dichtgemetselde Joodse woningen in Amsterdam	350
34 Transport van Joodse meubelen in Groningen	350
35 Hannes Bogaard	350
36 Joodse onderduikertjes bij de familie Bogaard	350
37 Joop Westerweel	350
38 Kwitantie voor het inleveren van Joden bij de <i>Sicherheitspolizei</i>	366
39 Harsters circulaire van 5 mei 1943 met instructies voor de laatste fase der Jodendeportaties	366
40 Mussert inspecteert manschappen van het <i>NSKK</i>	438
41-43 Vertrek van 'Oostfront-vrijwilligers' uit Den Haag	438
44 <i>SS</i> 'ers in opleiding in de <i>SS-Schule</i> Avegoor	438
45-47 De <i>Werkdienst Holland</i> in de Oekraïne	438

LIJST VAN ILLUSTRATIES

	na pag.
48 Vertrek van 'Oostland-boeren'	438
49 Bespreking in Hitlers hoofdkwartier, zomer 1942	522
50 Russische tanks in de aanval aan het Oostelijk front	522
51 Duitse infanterie in Rostow	522
52-53 De strijd in Stalingrad	522
54-55 De strijd in de Kaukasus	522
56-57 Russische partizanen	522
58 Stormaanval tijdens de slag bij El Alamein	530
59 Landing der Engelsen in Noord-Afrika	530
60 Roosevelt, Churchill, de Gaulle en Giraud in Casablanca	530
61 November 1942 - het Rode Leger valt aan	538
62 Russisch raketgeschut	538
63 Generaal Malinowski en Nikita Chroestsjow	538
64-67 De Duitse nederlaag	538
68 Rostow wordt door de Russen heroverd	538
69 Russische troepen in Charkow	538
70 Toevoerweg naar Leningrad over het bevroren Ladogameer	538
71 Opheffing van de blokkade van Leningrad	538
72 Willem Arondeus	722
73-75 Het Amsterdamse bevolkingsregister na de aanslag	722
76-82 De afbraak van delen van Den Haag en het aanleggen van Duitse versperringen	778
83 Versperringsmuur bij Bergen	778
84 Versperringsmuur bij Wassenaar	778
85 Bunker aan het Scheveningse strand	778
86 Muur van de z.g. Vesting Scheveningen	778
87-88 Aankomst van evacueés uit Scheveningen in Aalten	778
89 Lege melkwagens bij Vriezenveen op vrijdag 30 april 1943	818
90 Aanplakbiljet ter afkondiging van het politiestandrecht in Overijssel	818
91 Melkhalen bij Sneek op zaterdag 1 mei 1943	818
92 De 'Oproep' die de Raad van Verzet op zondag 2 mei 1943 liet drukken	818

BRON-OPGAVE DER ILLUSTRATIES

Heinz Bergschicker: *Der zweite Weltkrieg. Eine Chronik in Bildern* (Oost-Berlijn, 1963): 51, 52, 54, 58, 62, 64-67, 69, 71

BRON-OPGAVE DER ILLUSTRATIES

Geschichte des Grossen Vaterländischen Krieges der Sowjet-Union, dl. II (Oost-Berlijn, 1963): 53, 55, 70; dl. III (Oost-Berlijn, 1964): 61, 63, 68
 C. L. Sulzberger: *Picture History of World War II* (New York, 1966): 50

De overige foto's zijn afkomstig uit de collecties van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, met uitzondering van 21 (Gemeentemusea van Amsterdam). Het copyright van de volgende foto's berust bij de volgende personen of instellingen:

Violette Cornelius, Spuistraat 125a, Amsterdam: 3-7

Joh. de Haas, Curaçaostraat 86, Amsterdam: 25-30

R.G.H. Steinberg, Corso Christoforo Colombo 127/16, Chiavari (Italië): 32

C. M. J. Rikkert-Wijmsmuller, Surinameplein 106, Amsterdam: 33

J. S. Douma, Pieter Bothstraat 47, Deventer: 34

J. C. A. L. van den Heuvel, Obrechtstraat 20, Den Haag: 77-79

Fotodienst KLM: 82

C. J. Schouten, Postweg 2, Schoorl: 83

B. Garretsen, Wehmerstraat 20, Aalten: 87, 88

M. P. Kruisinga-Lijzen, Almeloseweg 11, Vriezenveen: 89

O. J. M. van Dijk, Boekweitkorrel 3, Laren (Noord-Holland): 91

Lijst van kaarten

	pag.
I West-Europa, zomer 1942	82
II Het gebied van de 'Oostinzet'	455
III Oostelijk front, lente-herfst 1942	516
IV Het strijdtonceel in het zuidwesten van de Stille Oceaan	521
V De Geallieerde landingen in Frans Noord-Afrika	531
VI Oostelijk front, de Russische offensieven aan Wolga en Don	536
VII Oostelijk front, situatie na het Russische winter-offensief 1942-1943	605
VIII Opheffing van de blokkade van Leningrad, januari 1943	605

De kaarten zijn getekend door P. Compaan, Den Haag.

Lijst van afkortingen, gebruikt in de voetnoten

A.v.	Als voren
BDC	Collectie fotokopieën van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, afkomstig uit het <i>Berlin Document Center</i> (SS-archieven)
BdS	<i>Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD</i>
BG	Bijzonder Gerechtshof
BRK	<i>Beauftragter des Reichskommissars</i>
BRvC	Bijzondere Raad van Cassatie
Butler: <i>Grand Strategy</i>	(<i>United Kingdom, Cabinet Office</i>) <i>History of the Second World War, Military Series</i> , J. R. M. Butler: <i>Grand Strategy</i> , dl. III, tweede helft (1964)
CDI	Collectie stukken van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, afkomstig van verschillende Duitse instellingen.
CNO	Idem, afkomstig van verschillende Nederlandse instellingen
Cpz	Commissie voor de perszuivering
Csg	College van secretarissen-generaal
DGBR	Directoraat-generaal voor de bijzondere rechtspleging
Doc	Collectie Documentatie van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie
DVK	Departement van Volksvoorlichting en Kunsten

LIJST VAN AFKORTINGEN, GEBRUIKT IN DE VOETNOTEN

<i>Enq.</i>	Staten-Generaal, Tweede Kamer, Enquête-commissie 'Regeringsbeleid 1940-1945': <i>Ver- slagen, bijlagen en verhoren</i> , dl. I-VIII (1949- 1956)
<i>EuL</i>	<i>Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft</i> van het Generalkommissariat für Finanz und <i>Wirtschaft</i>
<i>FiWi</i>	<i>Generalkommissariat für Finanz und Wirtschaft</i>
<i>FO/SD</i>	Collectie fotokopieën van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, afkomstig uit het <i>Foreign Office/State Department Document Cen- ter</i> , Berlijn (archieven van het <i>Auswärtige Amt</i> en de <i>Reichskanzlei</i>)
GC	Collectie Gevangenenissen en Concentratie- kampen van het Rijksinstituut voor Oorlogs- documentatie
<i>GeWi</i>	<i>Hauptabteilung Gewerbliche Wirtschaft</i> van het <i>Generalkommissariat für Finanz und Wirtschaft</i>
<i>GKzbfV</i>	<i>Generalkommissariat zur besonderen Verwendung</i>
<i>HA</i>	<i>Hauptabteilung</i>
Howard: <i>Grand Strategy</i>	(<i>United Kingdom, Cabinet Office</i>) <i>History of the Second World War, Military Series</i> , M. Howard: <i>Grand Strategy</i> , dl. IV (1972)
<i>HSSuPF</i>	<i>Höherer SS- und Polizeiführer</i>
JR	Joodse Raad
JR-CC	Joodse Raad, Centrale Commissie
NAD	Nederlandse Arbeidsdienst
NKK	Nederlandse Kultuurkamer
<i>O en V</i>	<i>Onderdrukking en Verzet. Nederland in oorlogs- tijd</i> , dl. I-IV (1948-1955)

LIJST VAN AFKORTINGEN, GEBRUIKT IN DE VOETNOTEN

OCCWC	Collectie fotokopieën van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, afkomstig van het <i>Office of Chief of Counsel for War Crimes</i> , Neurenberg
OCCWC-BB	Idem, <i>Berlin Branch</i>
OKW	Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen
OWC	Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming
POD	Politieke Opsporingsdienst
PRA	Politieke Recherche-Afdeling
p.v.	proces-verbaal
RK	<i>Reichskommissariat</i>
Rü-In	<i>Rüstungsinspektion Niederlande</i>
RvO	Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie
Vergad. p.g.	Notulen van de vergaderingen van de leiding van het departement van justitie met de procureurs-generaal
VO	Verordening
VuJ	<i>Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz</i>
VuP	<i>Hauptabteilung Volksaufklärung und Propaganda</i>
WBN	<i>Wehrmachtbefehlshaber in den Niederlanden</i>

Register

Samengesteld door drs. C. J. F. Stuldrcher

- Aalders, W. J., 16, 504n
Aalten, 230, 357, 778
Aanslagen, 164, 167, 169, 174, 424, 571, 610-611, 612, 711, 714, 720, 793
'Aanwijzingen betr. de houding . . . in geval van een vijandelijke inval', 627
Aben, F. J. M., 157-159
Abwehr, 48, 93, 132, 141, 210, 366n, 398, 533
'Achisomog', Apeldoorn, 319, 322
Achterhoek, 286, 348, 354, 495n, 776, 808
Adriani Engels, M. J., 477n
'Adviesbureau ten bate van de niet-Arische Christenen', 302, 304
Adviesbureaus voor Arbeid in het Buitenland, 780
Afwikkelingsbureau van Defensie, 424, 771
Air Ministry, Londen, 835-836
Alaska, 528n
Alblas, A. H., 133
Alblasserdam, 164
Alexander, H., 529
Algemeen Handelsblad, 47n
Algemeen Nederlands Persbureau, 799
Algemene Doopsgezinde Sociëteit, 13n
Algemene Landsdrukkerij, 107, 293, 805, 812-813
Algerië, 341, 529-532, 534, 608
Algiers, 531, 534
Algra, A., 129n, 831n, 861n
Algra, H., 419
Alkmaar, 477, 830
Almelo, 501, 852n
Alphen aan de Rijn, 254
Althoff, A. A. F., 132, 145
Althoff-Loubère, G., 34n, 36n
Ambtenaren, houding van, 99, 102, 775, 785, 786n, 790, 844
Amersfoort, 110, 349, 771, 816, 819
Amersfoort, kamp, 8, 16, 20, 37, 79n, 84, 123, 137, 215n, 247, 269, 330, 331n, 436-437, 462, 584, 596n, 701, 789
Amstelveen, 62
Amsterdam, 61-63, 88, 115-116, 298, 381n, 384, 432, 458, 493, 544, 550, 596, 599, 647, 684, 689, 739, 747, 763n, 769, 771, 802, 803, 805-815, 831, 860;
aanslag Bevolkingsregister, 709, 711-737;
Centraal Station, 4, 10, 26, 28, 30, 31, 33, 41, 238, 256;
Gemeentepolitie, 6, 29, 31-33, 62-63, 239, 241, 242, 244, 249, 634, 716, 725;
Gemeentetram, 4, 39, 41, 256, 263, 635;
Huis van Bewaring, Weteringschans, 728;
en Jodenvervolging, 1-10, 24-33, 44, 45, 51, 227, 229, 231, 233, 234, 236, 238-239, 245-246, 248-249, 252, 255, 256-259, 296, 302, 325, 326, 329, 330, 333, 336, 338, 342, 361, 366, 368, 370, 634;
Lloyd-Hotel, 679;
Politie: Bureau 'Joodse Zaken', 248-249, 362-367;
Politiebataljon, 27, 31, 33, 226, 244-247, 255;
verzet, 22n, 41n, 51, 100, 104, 110, 112, 142n, 165, 167-168, 174-176, 193, 310n, 352-354, 600, 610, 612, 634, 701

REGISTER

- Amsterdamse Droogdokmaatschappij, 810
 Amsterdamse Effectenbeurs, 84
 Amsterdamse Keurkamer, 476
 Amsterdamse Stadsdrukkerij, 106
 Andrée Wilten, A. J., 601
 Andriessen-Tels, E., 246
 Andringa, A. R., 71, 690
 Andringa, L., 217n
 Angeren, J. R. M. van, 636n
Anordning 54/42, 553-555, 557, 558-559
 Anti-Revolutionaire Partij, 126
 Antisemitisme, 131, 161, 234, 325, 343, 409
 Antwerpen, 143, 156, 298
 Apeldoorn, 157, 177-179, 193, 222, 230, 319, 321, 361, 552n, 771
 Apeldoorn, L. J. van, 582
 Apeldoorns Kanaal, 808
 'Apeldoornse Bos, Het', Apeldoorn, 319-326
 Apitz, G. A., 594-595, 600, 783-786, 787n
 April-Meistakingen, 129, 626, 695, 697, 761, 779, 792, 799-861 *passim*; betekenis van, 846-849, 860-861; slachtoffers, 843, 850
 Arbeiderspers, 100-101, 108, 412, 457
 Arbeidsbureaus, Gewestelijke, 80, 236, 461, 594-595, 712, 759, 780, 784-785, 787, 790
 Arbeidsinzet, 125, 129, 176, 218n, 472, 502, 581, 594-602, 616, 630, 633, 703-704, 715, 735, 737-739, 742, 744-745, 747, 750, 759-760, 772, 779-792, 795-796, 821, 822, 844; protesten en verzet tegen, 784, 787-791
Arbeislerziehungslager, 789
 Archangel, 528
 Argentinië, 275
 Ariëns Kappers, C. U., 313
 Ariërverklaring, 43, 103, 656-657
 Arlt, A., 839n
 Arnhem, 65, 122, 193, 230, 245, 254, 336, 353, 359n, 651n, 652, 693, 765, 802n, 805, 808, 813
 Arnhemse Orkest-Vereeniging, 478
 Arondeus, W. J. C., 712, 713-714 levensloop, 715-720, 722-723, 725-726, 729-735
 Arrestaties, 8, 15, 47, 48, 49, 92-93, 101, 107, 108, 116-117, 120, 122-123, 130, 132, 134, 135-136, 140, 142, 145, 153, 154, 156, 157, 158, 165, 167, 171, 172, 173, 174-175, 178, 179, 180, 182, 193n, 204, 205, 211n, 216-217, 219, 222, 241, 242n, 247-252, 255n, 279n, 290n, 294, 327, 328, 345n, 348, 350-351, 356, 478, 488, 577, 584, 587, 600, 602, 611, 618n, 627n, 634-635, 654, 675n, 678, 701, 707, 715, 725-726, 784n, 786n, 810n, 814n, 828, 837, 839, 842, 843-844, 848n; *Zie ook*: Joden; Razzia's
 Artillerie Inrichtingen, 401
 Artsen, 399
Zie ook: Medisch Contact
Artsenblad, 706
 Arys, 446, 447
 Asch van Wijck, L. H. K. C. van, 665n, 687n, 705n
 Asscher, A., 1-2, 5, 29, 31, 38n, 228, 246, 256, 258, 264n, 284, 298, 303n, 324, 330-332, 334
 Assen, 152, 327, 634, 635, 802n, 803, 808
 Astrakhan, 517
Atlantikwall, 86, 461n, 538, 765, 780, 796
 Atlantische Oceaan, 519
 Auchinleck, C., 528
 Audier, A. G., 319-320, 322, 325
 Aukes, H. W. F., 636, 855
 Aus der Fünften, F. H., 1-2, 6, 28-29, 56, 228, 230, 284, 295, 320-324, 330-331, 334
 Auschwitz, vernietigingskamp, 4, 20, 37, 54, 172, 173, 177, 269, 273, 276n, 279n, 284, 294, 304, 321, 324, 368, 369, 370, 588n
 Australië, 522
Auswärtige Amt, 56, 274, 277, 280, 362, 368, 556-557, 796-797
 Avegoor, 234-235, 410, 625, 815
 Avereest, 437
 Avirolanda, 215
 Axel, 430

REGISTER

- Baarle-Nassau, 47
 Baarn, 832
 Back, O., 312
 Backer, A. J., 425-427, 434, 492
 Baelde, R., 73, 75
Bahnbevollmächtigte, 39-41, 819, 822, 823n, 824-825, 828
 Bakhuisen van den Brink, J. N., 578
 Bakker, S., 718, 720, 725, 730-731, 733
 Balkan, 519
 Baltische landen, 451n, 459, 462
 Bannier, J. P., 145
 Bannink, D., 79
 Baracs, S., 352
 Barentsen, C. L., 611, 717, 731, 733
 Barge, J. A. J., 195n
 Barneveld-'De Biezen', 289-290, 368-369
 Barneveld-'De Schaffelaar', 269, 288-290, 368-369
 Barnhoorn, J. A. J., 701, 703, 709, 710
 Bart, D. J., 171n
 Barth, K., 159-160, 162
 'Bata'-Schoenfabriek, Best, 842
 Bataafse Petroleum-Maatschappij, 463
 Beatrix, Prinses, 603, 818
 Beaufort, J. F. de, 852n
 Beck, W., 717-718, 720, 722-723, 726, 729-731, 733, 735
 Beck, K. van, 477
 'Beekvliet'-St. Michielsgestel, 72-73, 79, 437
 Beelaerts van Blokland, F., 835
 Begheijn, J., 743-744, 746
 Beilen, 241
 Beinum, E. van, 478
Bekennende Kirche, 160
 België, 46-47, 102, 132, 143-144, 292, 298, 335, 358, 385, 436, 438, 553, 661, 780, 814
 Belgrado, 89n
 Bene, O., 56n, 274, 280, 287n, 362, 557-558
 Bennebroek, 351
 Bennekers, C., 73, 75
 Bennekom, 351
 Berchtesgaden, 797, 798, 805
 Berckel, A. L. M. van, 650
 Berg-Stichting, Amersfoort, 349
 Berga, K., 635n
 Bergen-Belsen, *Austausch-Lager*, 276, 289n, 301, 315, 357n, 369, 371
 Bergen op Zoom, 143, 155
 Berger, G., 559
 Bergfeld, J., 470, 478
 Berghem, 392
 Bergman, A., 152, 155
 Bergsteyn, N. H., 98, 112-113, 115-118, 122
 Berkovich, E., 104, 718-719, 720, 727
 Berlijn, 449, 556, 562, 795
 Bern, 46
 Bernhard, Prins, 834-836
 'Bertha', De, 158
 Best, 842
 Besten, H. den, 635n
 Bethmann, *Generalarbeitsführer*, 498, 502-503, 509-511, 595
 Bettink, H. W., 414
 Betuwe, 776, 808
 Beugcl, E. H. van der, 302
 Beverwijk, 110, 116, 174
Bevollmächtigte für den Nahverkehr, 338
 'Bezige Bij, De', 353
 Bie, H. de, 695n
 Biever, P. M., 38, 242
 Bilderbeek, C. W. van, 375, 379
 Bilt, De, 180
 Bilthoven, 142
 Bioscoopbezoek, 474-475
 Birkenau (*Auschwitz II*), 324
 Birma, 539
 Blankert, S., 400
 Bleeker, J., 494n
 Blerick, 818
 Blesgraeft, H. M., 298-299
 Block, A. L. de, 288, 597
 Blocq van Scheltinga, D. de, 405n, 553n
 Bloemendaal, 333n, 611
 Bloemgarten, R., 611-612, 717-718, 720-723, 726, 728-730, 733
 Blokker, 629n
 Blokzijl, M., 162n
Blue Stars, The, 477
 Blumenthal, H. C. C., 354
 Bock, L. A. C. de, 498, 502-503, 509-510
 Bockelmeyer, R. J., 365n

REGISTER

- Böhmcker, H., 53, 582n
 Boeke, J. H., 576-577
 Boekelo, 482, 486
 Boening, H., 783
 Boer, M. de, 118-119
 Boer, M. H. de, 195n, 201n
 Boer, W. H. de, 401
 Boerema, D., 146, 148, 159
 Boersma, H. E., 421
 Bogaard, A., 348-351
 Bogaard, J., 348-351
 Bogaard Jr., J. ('Oom Hannes'), 348-351
 Bogaard, P., 348-351
 Bogaard, T., 348-351
 Bogaard, W., 348-351
 Boissevain, G. W., 165
 Boissevain, J. K., 165
 Bolkestein, G., 753, 755
 Bolle, K., 119-120
 Bolle, M. H., 264, 332
 Bolsius, E. J. M. H., 424
 Bombardementen, 62n, 422, 523-526, 539, 544, 642n, 762-763, 833, 835-836, 851
 Bond van Nederlandse Muziekverenigingen, 470
 Bond van Nederlandse Zangverenigingen, 470
 Bond voor Heemkunde, 416
 Bône, 534
 Boom, B. ten, 348n, 364
 Boom, C. ten, 348, 364
 Boom, W. ten, 348n
 Boonekamp, W. H. M., 475n
 Boonstra, D., 635n
 Boot, J. J. G., 63n, 286n, 348, 495n, 627n, 628n, 763n
 Borculo, 242
 Borggrevén, A. W. J., 454
 Bormann, M., 22, 292, 553-554, 557-563, 609, 621, 798, 804
 Borst, J. G. G., 701
 Borst, P. C., 686
 Borstlap, C., 242
 Bos, E., 401
 Bosch, B. ten, 193n
 Bosch, G. van den, 177, 180
 Bosch, I. J. van den, 525
 Bosch van Rosenthal, L., 146
 Bosch van Rosenthal, L. H. N., 133, 201n
 Boswijk, J. C., 328
 Boswijk, W. A., 182-186, 188
 Bougie, 534
 Boulanger, G., 812, 839n
 Bouman, M., 859
 Bout, D. A. C., 778n
 Bouwman, P. J., 793n, 794n, 795n, 799n, 800n, 809n, 813n, 831n, 845, 848n, 852n, 853n, 859n
 Boven, A. van, 59, 84n, 254, 431n, 818n
 Bovenkarspel, 629n
 Bozenhardt, A., 298-299
 Bozenhardt, O., 298-299
 Braak, J. W. G. ter, 327
 Braat, L. P. J., 191n
 Brahn, M., 5
 'Brandaris, De', 24, 160, 453
Brandarisbrief, 713
 Brandenburg, J., 177, 180-181
 Brandon, J., 332
 Brandsma, T., 418
 Brandt, R., 852n
 Breda, 87n, 193, 412, 810, 830
 Breda, Huis van Bewaring, 47
 Breedveld, H., 837
 Breems, A. H. den, 414-415
 Bremen, 523
 Brendel, A., 234
 Bretagne, 81, 537
 Breunese, J. N., 498-499, 509
 Briel, Den, 427
Brieven en bescheiden betreffende Nederland uit de archieven der SS, 446n
 Brink, N. van den, 719, 727
British Broadcasting Corporation, 2, 41, 67-68, 83-84, 817, 828
 Broederschap van Notarissen, 705n
 Broek, H. J. van den, 24, 817, 836
 Broekhuizen, 353
 Broekman, H. G., 151
 Broens, J. H. H., 242
 Broersen, L. J., 243, 394-395, 423n, 634
 Broock, A., 527n
 Brouwer, B., 582-587, 596
 Brouwer, J., 592, 600, 712, 716-717,

REGISTER

- 725-726, 729-731, 733
 Brouwer, J., 195
 Brouwer, M., 142, 149, 186-187, 212, 224
 Bruch, H. W., 839-841
 Bruggen, B. P. N. van, 338-339
 Bruggen, P. N. van, 338-339
 Bruins Slot, J. A. H. J. S., 135, 137
 Bruneval, 81
 Brussel, 48, 143, 144, 351
 Brutel de la Rivière, J. J., 577n, 701
 Bruyne, J. de, 859
 Bruyne, M. R. de, 187
 Buchenwald, concentratiekamp, 172n, 180, 221, 358, 369
 Buckan, W., 786n, 787n
 Büchi, W., 279n
 Bühner, F., 271, 302
 Bührmann, J. C., 151n, 185n, 190, 193, 198, 200
 Buenk, L., 504
Bulletin van het MLL-Front, 130
 Bulthuis, T., 635n
 Bureau Afvoer Burgerbevolking, 86, 765, 774-777
 Bureau Afvoer Regeringsapparaat, 771
 Bureau Inlichtingen, 144, 145, 148, 151-152, 224, 636, 817, 834
 Burgemeesters, 62-65, 186, 202, 241-242, 244, 287, 289n, 319, 398, 399, 424-435, 469, 491, 494, 495n, 552n, 570, 621-622, 626-629, 771, 775, 784, 786n, 816, 837, 838, 844, 848n, 852n, 859
 Burlet, H. M. de, 596-598, 600-601, 737, 749, 755
 Buskes, J. J., 22n, 71, 73, 160
 Bussum, 143, 193, 375, 727
 Butler, J. R. M., 527n
 Buunk, Th., 635n
 Buytendijk, F. J. J., 588
 Bijleveld, W. J., 193n
 Bijlmer, H. J. T., 313
Bijna te laat!, 160
 Byvanck, A. W., 596n
 Bijzondere Rechtspleging, 300n, 315n, 337, 367-368
 Cadier en Keer, 432
 Cahn, H. J., 49n
 Calmeyer, H. G., 54-56, 271-274, 284, 291-293, 300n, 301, 303n, 305-316, 359
 Campert, J. R. Th., 46-47, 353
 Canada, 603
 'Cannenburgh, De', 315n
 Capelle, D., 363
 Caraïbische Zee, 519
 Carels, J., 41n
 Carp, J. H., 433-434, 546, 548n, 569-570, 650, 655, 853
 Casablanca, 538-541
 Castricum, 723
 Cate, L. ten, 306-310, 314-315, 424
 Centraal Bevolkingsregister, 712, 715
 Centraal Bureau voor Sloopmaterialen, 773
 Centraal Distributiekantoor, 114, 771, 809-810
 Centraal Theater, Amsterdam, 610
 Centrale Arbeiders- en Levensverzekeringsbank, 768
 Centrale Crisis-Controle Dienst, 423, 672, 859
 Centrale Dienst voor Sibbekunde, 306, 424
 Centrale Raad van Beroep, 640, 655
 Centrale Vereniging voor Openbare Leeszaalen, 475
 Charkow, 445, 454, 517, 607
Chiefs of Staff, Britse, 81, 527
Zie ook: Combined Chiefs of Staff
 China, 523n
 Christelijk Nationaal Vakverbond, 126, 139n, 478-479, 823
 Christelijke Boeren- en Tuindersbond in Nederland, 482
 Christelijke Gereformeerde Kerk, 13n
 Christiansen, F. C., 60, 436, 438;
 en bestrijding verzet, 67-69, 73-76, 611, 619, 793-797, 799-800, 803, 805, 846, 850;
 en Jodenvervolgving, 11, 13, 14, 286;
 en kustverdediging, 86-89, 765-766
Christofoor, 130
 Churchill, W. S., 84-85, 527-528, 530, 532, 538-540, 609, 836

REGISTER

- Cleeren, E., 144
Clercke Cronike, Der, 588
 Cleveringa, R.P., 576, 578, 580, 662n
 Coakley, R. W., 520n
 Coleman, T., 635n
 Cohen, A. E., 553
 Cohen, D., 1-2, 5, 29, 38n, 228-230, 246, 258, 261, 264-266, 284, 303n, 324, 330-332, 334, 355
 Cohen, H., 3-4
 Cohen, J., 143-144, 156
 Cohen, V., 258
 Colette, F. A., 173n
 Collaboratie, 209
 Collecte voor de bijzondere noden, 21
 College van Rijksbemiddelaars, 480-481
 College van Secretarissen-Generaal, 199 202, 287, 320, 468, 489, 570, 657, 661-662, 666, 668, 675, 677, 680, 693, 738, 742-743, 748, 758, 767-769, 780n, 792
 Colijn, H., 657
Combined Chiefs of Staff, 527, 609
 Comité van Waakzaamheid, 582n
 Commissarissen der provincie, 424-427, 489, 678, 844
 Communistische Partij Nederland
Zie: Illegale CPN
 Concentratiekampen, 387, 409-410, 436-437, 675, 677, 710, 738n, 844
Zie ook: Amersfoort; Auschwitz; Bergen-Belsen; Birkenau; Buchenwald; Dachau; Majdanek; Mauthausen; Natzweiler; Neuengamme; Ravensbrück; Sachsenhausen; Schoorl; Sobibor; Theresienstadt; Vught; Westerbork
 Concertgebouworkest, 289n, 476, 478
 Conferentie van Casablanca, 538-541, 608
 Conring, H., 588
 Consulaat, Zwitsers, in Amsterdam, 277-278
 Contractbrekers, 789-790
 Convent van Kerken,
Zie: Interkerkelijk Overleg
 Coolen, A., 105n, 444n
 Cornelis, J., 701
Correspondentie van mr. M. M. Rost van Tonningen, 446n, 457n, 459n, 464n, 558n
 Cox, R., 110-111
 Cramer, J., 139
 Croin, C. C. A., 700, 702-704, 706, 708-711
 CS-6,
Zie: Groep CS-6
 Cuba, 279
 Culano, 449, 454, 463

 Dachau, concentratiekamp, 180, 221, 242n, 415, 635n
Dagboekfragmenten 1940-1945, 337n, 444n, 763n
 Dahmen von Buchholz, R. W., 248-249
 Dakar, 533
 Dam, F., 419n
 Dam, H. van, 79
 Dam, H. J. van, 341
 Dam, I. van, 356
 Dam, J. van, 268, 284, 286, 287-289, 300n, 411, 561, 570, 573-581, 584, 587, 588n, 590n, 595-601, 616, 737-743, 745, 748-761, 767, 769, 770
 Damave, O. F. J., 482, 486-489
 Darlan, F., 531-532, 540
 Dasberg, S., 266
 Dassen, N., 402
 Davids, A. B. N., 340-341
 Davids, H., 29-30, 49, 346
 Davids, J. J., 248-249
 Deddens, J. H., 635n
 Dedemsvaart, 391
 Deelen, vliegveld, 510
 Deelman, H. T., 596-597, 599, 746, 750, 755, 757-758
 Deil, 98
 Deinum, H., 146-148
 Dekker, J. A., 427n, 491-492
 Dekking, F., 720, 726, 729-733
 Delfos, W. D., 338n
 Delft, 164, 365, 433n, 491, 497, 618n, 756, 811, 836n
 Delfzijl, 146, 148, 149, 154, 156, 835
 Delleman, Th., 17n, 304n, 501n, 505n, 631n

REGISTER

- Denemarken, 274, 275, 441, 519, 553-554
- Denunciatie, 18, 47, 48, 49, 121, 180, 248, 361-367, 394, 397-402, 472, 583, 602, 621, 724, 733, 738, 761, 852, 859n
- Departementen, 765-769, 771;
 Algemene Zaken, 423, 499, 771;
 Binnenlandse Zaken, 86, 423-424, 469, 613, 766, 771, 774. *Zie ook*: K. J. Frederiks
- Bijzondere Economische Zaken, 423, 486, 767, 771;
 Financiën, 771, 811;
 Handel en Nijverheid, 424, 671-672, 771, 811, 838, 844. *Zie ook*: H. M. Hirschfeld
- Justitie, 424, 499, 642, 644, 672, 679, 680, 693, 767, 769, 771.
Zie ook: J. J. Schrieke
- Koloniën, 771;
 Landbouw en Visserij, 423, 486, 771;
 Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming, 573-574, 576, 595, 599, 616, 754, 767, 771. *Zie ook*: J. van Dam
- Sociale Zaken, 424, 703, 706, 769, 771, 782, 785. *Zie ook*: R. A. Verwey
- Volksvoorlichting en Kunsten, 44, 380, 381, 390, 405, 423, 448n, 465-469, 473, 475-476, 478, 766, 767, 788n.
Zie ook: T. Goedewaagen
- Waterstaat, 771
- Dessing, G., 205-207, 217n
- Deterding, H., 463
- Deutsche Akademische Austauschdienst*, 590n
- Deutsche Arbeitsfront*, 479
- Deutsche Dienstpost*, 414
- Deutsche Reichsbahn*, 822
Zie ook: *Bahnbevollmächtigte*
- Deutsche Zeitung in den Niederlanden*, 381n, 451, 452, 458, 544n, 550n
- Deutsches Rote Kreuz*, 279
- Deutsches Theater in den Niederlanden*, 473
- Deventer, 687, 688, 771
- Devisenschutzkommando*, 313
- Deysse, L. van, 476
- 'Dienst Wim', 143, 148, 155-157, 159, 222-224, 719
- Diepenbroek en Reigers, Ulft, 801
- Diepgrond, K. L., 670-671, 681, 684, 690-691
- Dieppe, 81-88, 551, 765
- Dieren, 177
- Dieren, E. van, 464,
- Dieters, J., 167, 176-180
- Dill, J., 527
- Dingsdag, E., 172
- Dinxperlo, 230, 495n
- Dislocatie, 767-771
- Distributie, 764, 785, 844
- Distributiestamkaart, 51n
- Distributiewet-1939, 672-673
- Dittmar, W. W., 552n
- Dnjepr, 445, 463
- Dobbe, Th., 98-99, 112-124, 140, 718
- Docter, P. C., 300
- Doetinchem, 285
- Dogger, G. A., 181-182
- Dolder, Den, 327, 342
- Dollard, 678-679
- Dominicaanse Republiek, 274
- Don, 537
- Donetzbekken, 607
- Doniawerstal, 347
- Donker, L. A., 72
- Donner, J., 658-659, 663
- Doom, 507
- Doom, J. H., 11, 91, 131-132, 195, 224, 532, 856
- Doorn, C. van, 721, 726, 730-733
- Dordrecht, 34, 143, 494, 811, 836n
- Dorgelo, H. B., 596-597, 739, 755-756
- Dormits, S. Z., 66, 69-70, 168-172, 296, 366n
- Douwes, A., 344-345
- Drees, W., 197n, 219
- Dreierausschuss*, 798
- Drente, 34, 128, 176, 332, 384n, 485, 493, 708, 776, 777, 788, 808, 815, 829, 842
- Dresden, D., 252n
- Driebergen, 127
- Dries, N. C. M. A. van den, 668n
- Drievoudig snoer*: *God-Nederland-Oranje*, *Het*, 137
- Drion, H., 592-593, 601, 745

REGISTER

- Drion, J., 592-593, 601, 745
 Drost, J. P., 242
 Drukkerij 'Elsevier', Amsterdam, 552n
 Drukkerij H. Smit en Co, Hengelo, 800-801
 Drukkerij en Uitgeverij v/h M. J. van der Loeff, Hengelo, 800
 Drum, K., 67
 Dudok van Heel, F. N., 182
 Duitsland, 126, 274-275, 522, 523-524, 540-541, 607, 610, 795, 835
   Jodenvervolgving in, 5, 37n, 52-53, 267-268, 272, 273, 282-283, 290-291
 Dullemen, A. A. L. F. van, 684
 Dusschoten, M. C., 328, 364-365, 368
 Dutilh, C. C., 142, 145-146, 148, 154, 167
 Duwaer, F., 105-107, 223, 727n
 Duys, J. E. W., 651n
 Dijkmeester, H. J., 14-16, 18, 305
 Dijk, A. van, 366-368
 Dijk, J. J. C. van, 19, 195-197, 203, 213
 Dijk, L. J. A. van, 715
 Dijkstra, R., 16
- Ebbinge, J. B., 685-686
 Echtscheidingsrecht, 645-646n
 Eckstein, M. J., 366n
 Economische rechtspraak, 665-666, 671-674, 676-677, 679-680
 Ecuador, 277
 Ede, 132n, 289n, 654, 838
 Eden, A., 532
 Edersheim, H., 38, 250
 'Eenheid door Democratie', 820
 Eerbeck, 179
 Eerten, W. van, 177n
 Eftger, E., 709n, 764n
 Eggink, W., 593
 Egmond aan Zee, 778
 Egypte, 523n, 529
 Ehrman, J., 541
 Eibergen, 808
 Eichmann, O. A., 53, 267, 276, 282-284, 321, 370
Eight Air Force, 762-763
 Eindhoven, 36, 37, 193, 218, 219, 245, 432, 524-526, 545, 762, 802, 807, 810, 813, 830, 842
Einsatzstab Rosenberg, 335-337
 Eindhoven, L., 700n
 Eisenhower, D. D., 531-532, 540n
 Eitje, R. H., 265
 Ekker, A., 48
 Ekker, E., 498, 507
 El Alamein, 529, 532, 608
 Ellecom, 234
 Ellens, A. J., 695n
 Elzinga, J., 635n
 Emmen, 432, 808
 Emmen Riedel, W. R. van, 109-110
 Emmer, J., 119
 Enderveld, J. C., 79
 Engeland, 2, 45, 274, 276-278, 281, 358
   Zie ook: Geallieerde oorlogvoering
 Engelandvaart, 45, 132, 151, 158, 182
 Engelhard, C. F., 327-328
Englandspiel, 141-142, 153-157, 163, 165, 182, 205-222, 224, 837
 Enkhuizen, 145, 357, 425
 Enquêtecommissie 'Regeringsbeleid 1940-1945', 39-43, 132, 135, 206, 281, 568n, 827
 Enschede, 242, 264n, 286n, 347, 356-357, 634, 688, 801, 841-842
 Epe, 400, 842
 Ermelo, 242
 Ernst, U. O., 484, 486-487
 Erven Tijl, Zwolle, 801
 Esch, P. van den, 328
 Esschen, 47
 Esselink, J., 635n
 Essen, 523
 Essen, *Arbeitserziehungslager*, 789
 Essen, G. A. van, 723, 726, 731, 733
 Essen, N. R. H. van, 299
 Essen, W. A. C. van, 328
 Est, T. van, 111
 Etten, H. W. van, 411, 412, 413n, 442, 486
 Evacuaties, 86-87, 338, 380, 774-779
   Zie ook: Dislocatie
 Evangelisch-Lutherse Kerk, 13
 Ewijk, W., 79
 'Excelsior', De, 158
 Executies, 75, 79, 141, 165, 173, 179,

REGISTER

- 182n, 193, 220, 255n, 356, 610-611,
626, 675n, 814n, 837, 842
Eykman, J., 211
- Fabius, F. W., 328n
Fachwerber, 461-462, 594, 779-780, 785
Februaristaking, 803, 807, 810, 845, 860
Federatie van Nederlandse Toonkun-
stenaars, 470
Feitsma Jr., J., 612, 625, 717
Feitsma Sr., J., 612, 625, 684, 687
Feldgendarmerie,
Zie: *Wehrmacht, Deutsche*
Feldmeijer, J. H., 374, 375, 408, 410,
411, 413, 414, 415, 442-443, 445n, 466
Feltz, L. A. S. J. van der, 685-688, 694,
696
'Fiat Libertas', 102, 224
Fiebig, R., 297, 786-787
Filmgilde, 470
Finland, 274, 275
Fischböck, H., 454, 458, 484n, 788n,
794-795, 846, 852n,
Fischer, F., 38, 251, 255n, 269-270, 326-
327, 359, 360-361, 370
Flipse, E., 478
Flipse, J. J. C., 121, 123-124
Folkertsma, E. B., 419-421
Fraenkel, J. C., 76-77
Fraenkel-Verkade, E., 436, 460n
François, J. P. A., 657
Frank, A., 341-342
Frank, P., 611
Frankland, N., 526n
Frankrijk, 46, 48, 68, 282, 335, 356, 358,
436, 438, 491n, 523, 530-533, 780, 814
Fransen, W. H., 634
Frederiks, K. J., 12, 61-62, 64, 80, 203,
209, 241-242, 243-244, 268-269, 284,
286-289, 300n, 320, 325, 426, 430n,
433-435, 492, 495, 498-499, 566, 570,
627-629, 735, 743, 767, 769-771, 774,
784-786n, 838, 848n
Frekenhorst, P. J., 112-113, 115, 118-
120, 122-123
Frielingsdorf, M., 309n
Friesland, 20, 112, 128, 176, 254, 332,
347, 354, 357, 384, 392, 394, 417-422,
424, 479, 485, 487, 708, 776, 788,
802n, 808, 811, 815, 829, 831-832,
842-843
Froë, A. de, 313
'Frontzorg', 478
Fruin, H. M., 644
Frijda, H., 165
Frijda, L., 165
Frysk Faksiste Front, 420
Fryske Folksparty, 420
Fryske Rie, 421
Führerhauptquartier, Wolfsschanze, 562,
609
Furstner, J. T., 187
- Gans, J., 166
Ganzevles, G. J. H., 49
Garderen, 726
Gaulle, C. de, 530, 532, 540
Gaykow, Dr., 67
Geallieerde oorlogvoering, 81-83, 518-
543, 765
Geelkerken, C. van, 376, 377, 379-380,
386, 395-396, 398-399, 434n, 438,
488, 544, 570, 599, 619-622
'Geestelijk Contact' (GC), 161
Geheime Dienst Nederland, 461n
Geïllustreerd Vrij Nederland, 505
Gelder, G. H., 592
Gelder, H. E. van, 773n
Gelder, L. van, 364n
Gelderland, 169, 229, 230, 233, 252,
254, 333, 360, 366n, 384n, 400, 424,
485n, 789, 808, 812, 813, 815, 816n,
829, 842, 852n
Geleen, 524
Gelein Vitringa, J. van, 658
Gemachtigde van de Arbeid, 480-481
Gemachtigde voor de Prijzen, 671-672
Gemeente-Universiteit Amsterdam,
571, 572n, 581-587, 591, 593, 596,
599-600, 615, 618, 737, 742, 750, 751,
755, 757, 760, 761
Gemeentelijk Lyceum, Kampen, 400-
401
Gemmecker, A.K., 272, 307, 320-321, 370
Genechten, R. van, 55, 381n, 388, 424
561, 576-577, 580, 619, 621n, 625,

REGISTER

- 642, 647-649, 651, 654, 674n, 740,
 Genemuiden, 391, 829, 842
 Genève, 139, 160
 Gennep, 727n, 771n
 Genootschap Saxo-Frisia, 416-422
 Gerbrands, P. R., 145, 152, 817
 Gerbrandy, P. S., 23-24, 160, 187, 209,
 210, 211, 212n, 213n, 215, 242, 570,
 628, 817, 834-837
 Gerbrandy, W., 215n
 Gereformeerde Gemeenten, 13, 73n
 Gereformeerde Kerken, 13n, 17, 19,
 303, 500, 505-506, 631
 Gereformeerde Kerken in Hersteld
 Verband, 13n, 71
 Gerhardt, I. M. G., 400
 Gerkesklooster, 638, 669
 Germaanse Werkgemeenschap Neder-
 land,
Zie: Volkse Werkgemeenschap
 Gernand, H., 559
 Gerritsen, A. J., 79
Geus onder studenten, De, 130, 587, 589,
 592, 593, 601, 616, 745, 748n
 Geus, J. de, 142, 224
Geuzenliedboek, 567n
 Gevangenis, in Duitsland,
Zie: Kleef; Wolfenbüttel
 Gevangenis, in Nederland, 671, 676-
 677, 679, 680n
Zie ook: Amsterdam; Breda;
's-Gravenhage; Haaren (NB); Haar-
lem; Ommen; Scheveningen
 Geyl, P., 90
 Gezantschap, Nederlands, in Zwitser-
 land, 186-187n, 212n
 Gibraltar, 530, 533
Gids van de Joodse Raad, 265
 Gier, C. J. de, 705
 Giesberger, G. F. H., 40-42
 Gigch, S. van, 169-170, 366n
 Gilde voor Bouwkunst, Beeldende
 Kunsten en Kunstnijverheid, 470
 Gilde voor Theater en Dans, 470
 Gilse, J. H. van, 166, 167, 720
 Gilze-Rijen, vliegveld, 510
 Gips, F. B. J., 458-460, 464
 Giraud, H., 531-532, 540n
 Giskes, H. J., 141, 187, 205
 Gitz, N., 348n
 Gobets, M., 363n
 Goebbels, J., 473
 Goede, A. de, 128n
 Goede, J. B. de, 98
 Goedereede/Stellendam, 427
 Goedewaagen, T., 285, 405, 409, 465-
 469, 552n, 561, 576, 580, 767, 770
 Goedhart, F. J., 48, 121n, 132-133
 Goedhuys, W., 457
 Goering, H., 298, 537, 540, 797
 Goes, 430, 491, 603
 Gonggrijp, G., 597, 751, 758
 Gooi, Het, 810
 Goot, J. M. van der, 420
 Gorinchem, 313, 627, 718
 Gorssel, 133
 Gotjé, H. C. E., 717, 728, 733
 Gouda, 34, 254, 329, 353, 679, 836n
 Goudriaan, J., 819-820
 Goulooze, D., 177, 181
 Goverts, J. G. J., 289n
 Graaff, F. A. de, 526n
 Graaff, A. van der, 327
 Graafhuis, B., 195
 Gravemeyer, K. H. E., 14, 15, 594, 629-
 631
 's-Gravenhage, 13, 61, 64, 87, 394, 403,
 432, 433n, 437, 473, 477, 493, 569,
 622, 634, 642n, 652, 712, 765-766,
 771-777, 780n, 790n, 793, 802, 803,
 810n, 836;
 Jodenvervolg, 34, 37, 38, 43, 229,
 234, 242, 244, 245, 250-251, 254,
 255n, 264, 270, 303, 326-327, 329,
 334, 337-338, 348, 353, 361, 364,
 634;
 verzet, 110, 144-145, 169, 175, 182,
 193, 218, 219, 353, 592, 614, 634,
 811, 815
 's-Gravenhage, 'Huize Windekind', 250
 Graz, 447, 448
 Greiffelt, U., 451
 Gröger, K. B. R. P., 714n, 717-718,
 720, 722-723, 726, 728-731, 733
 Groeninx van Zoelen, F. A., 685-688,
 694, 696
 Groep-CS 6, 165-167, 174, 223, 257,
 366n, 468, 571, 613-614, 617-618

REGISTER

- Groep-Dobbe, 111-125, 129, 131 134, 140, 398, 577, 580, 584, 619-621, 627n, 659, 820;
 Groep-'*Fiat Libertas*', 102, 224 CPN, 79
 Groep-J. de Geus, 224
 Groep-Hamelink, 108-111, 223
 Groep-Hazelhoff Roelfzema, 121n
 Groep-'Kees' (Dutilh), 142, 145-146, 148, 154-155, 216, 224, Haaksbergen, 841
 Groep-'*Luctor et Emergo*', 102, 142, 144-145, 148, 224 Haantjes, J., 79
 Groep-'Nomedos', 343 Haaren, gevangenis en gijzelaarskamp, 136, 220, 408n, 437, 842
 Groep-'Packard', 142, 146-148, 224 Haarlem, 34, 108, 109, 175, 176, 245, 333n, 348, 353, 425, 610-611, 707, 762, 818
 Groep-Pahud de Mortanges, 154, 164-165, 174, 215n, 216, 222, 742 Haarlem, strafgevangenis, 692n
 Groep-Veterman, 99-102, 223 Haarlemmermeer, 349
 Groep-Vorrink, 839n Haas, N. de, 412
 Zie verder: Nationaal Comité van Verzet; J. J. Vorrink Härtel, E. K. H., 438n
 Groep-Westerweel, 354-356 Haex, A., 839, 841
 Groep-'Zwaantje', 148-151, 157-159, 224, 833n Haga, H., 650, 658, 661
 Groep, L. van der, 119 Haighton, A. A., 476
 Gronau, 850 Haïti, 274
 Groningen, provincie, 34, 176, 254, 332, 347, 384n, 424, 485n, 487, 491n, 708, 776, 784n, 788, 789, 802n, 808, 811, 815, 829, 842 Hal, G. A. van der, 286n
 Groningen, stad, 129, 193, 228, 245, 329, 354, 357, 487n, 623, 815, 837, 858, 859 Halberstadt, H., 717, 720, 727, 728-731, 733
 Gronsveld, 401 Halbertsma, S. N. B., 650n
 Groot, A. W. de, 584-586, 750n, 755 Hallekamp, J. B., 401
 Groot, C. H. de, 132-133, 681 Halverstad, R., 259n
 Groot, J. H. de, 134 Ham, H., 635
 Groot, P. de, 91, 167, 176-180, 533 Ham, J. van, 481n
 Groot, R. de, 176-177 Hamel, L. A. R. J. van, 593
 Grootburgercomité, 189, 195, 211-212, 851 Hamelink, J. J., 108-111, 823
 Grootebroek, 629n *Hamer*, 415
 Grootegast, 635 Hamer, P. M. C. J., 338
 Groothoff, C. T., 214, 219, 839n Handy, T. T., 539n
 Grootseminarie Haaren, gijzelaarskamp, 437 Hannema, D., 564n
 Grote, F., 482-483 Hansen, H., 215, 218-219
 Grouw, 98, 485n Hardenbroek van Ammerstol, M. C. van, 718, 727
 Gruffke, E., 74, 271, 305n Harderwijk, 837
 Gruyter, De, 's-Hertogenbosch, 36, 479 Harinxma thoe Slooten, P. A. V. van, 419
 Grijpskerk, 635n Harlingen, 357, 784n
 Guadalcanal, 522 Harmsen, G. J., 181
 Gijzelaars, 179-180, 596n, 610, 830, 859; Harster, W., 15n, 20, 37n, 56, 72, 121, 123, 283, 291, 320-321, 339-340, 362, 370-371, 377, 399, 619, 675-676, 737-739, 812-813, 815, 850
 Mei en juli '42, 15, 66-75, 79, 127, Hartogh, C., 714n, 717-718, 720, 722-723, 726-727, 729-731, 733
 Haspels, J. C., 425

REGISTER

- Hatenboer, D., 324n
 Hattem, 771, 809–810
 Hattem, J. van, 151–152
 Hauw, T. van der, 635n
 Havelte, strafkamp, 680n
 Haxe, A., 328
 Hazelhoff Roelfzema, E., 121n
 Hazemeyer's Fabriek van Signaalapparaten, Hengelo, 801, 807
 Hazewinkel-Suringa, D., 582–587
 Heeckeren van Brandsenburg, P. A. G. van, 98
 Heeg, 113
 Heemse, 126
 Heemstede, 333n, 611, 707
 Heemstra, E. J. Th. van, 286n
 Heerde, 842
 Heerema, P. S., 461
 Heerenveen, 112–114, 116–117, 119
 Heerlen, 399n, 818
 Heerte, strafkamp, 679, 682–688, 690, 695, 789
 Hein, W. J. C., 377–378
 Hekket, G., 818, 828n
 Helder, Den, 218, 772, 775
 Helle, P. A., 436–438
 Hellevoetsluis, 427
 Helman, A., 104, 106, 715n
 Helmond, 336, 810, 830
 Hemelrijk, J., 7–8, 10
 Hemert, G. F. van, 205–207, 209, 217
 Hengelo (O), 286n, 686, 688, 800–801, 805, 807, 808, 812, 813, 815, 816, 839n, 849
 Hennebühl, J., 245
 Henneicke, W. Ch., 336, 363, 368
 Hennepe, B. C. J. te, 705
 Heringa, G. C., 109, 701
Hermann-Goering-Werke, 638, 679, 789
 Hermans, A. J. A., 763n
 Hermans, P. J., 336
 Hermesdorf, B. H. D., 600, 754
 Hers, F., 790n
 Herstel Evangelisch-Luthers Kerkgenootschap, 13n
 's-Hertogenbosch, 36, 65, 136, 193, 218, 374, 391, 628n, 810, 813
 Hervormde Kweekschool, Amsterdam, 352, 354
 Herweyer, W. A., 561
 Herzberg, A. J., 230, 231n, 232–233, 290, 313, 314n
 Heubel, W. J., 409n, 415
 Heuven Goedhart, G. J. van, 133, 800, 857, 858
 Heydrich, R., 53, 267, 282–283, 291–292, 453
 Heijink, J. H., 239, 634n
 Heijmeijer, J. B. J., 638, 669, 689, 693n
 Heijningen, K. van, 238
 Heijningen, P. A. van, 79
 Hiemstra-Timmenga, A., 670n
 Hierl, K., 510
 Hildebrand, W., 552n–553n
 Hilst, J. C. van der, 249
 Hilversum, 48, 49, 193, 336, 765
 Himmerich, F., 812, 816n
 Himmeler, H., 411n, 437, 451, 453, 461n, 468, 540, 552–561, 619, 766, 797–798, 852n;
 en bestrijding van verzet, 80, 614, 615n, 620n, 621, 710, 738, 793–794, 804–805, 814, 848;
 en Jodenvervolgving, 33, 37n, 53, 236, 240, 292, 296, 297, 368, 370;
 en A. A. Mussert en NSB, 376, 396, 399, 408, 413, 443, 449, 547–548, 552–561, 563n, 564n, 565n, 614, 645
 Hirschfeld, H. M., 12, 61, 76, 285, 449, 457, 483–484, 486, 491n, 525, 568, 570, 628, 671–676, 681, 705, 742, 758, 767, 769, 770–771, 809, 810n, 838, 840–841, 843, 844
 Hitler, A., 305n, 407, 409, 541n, 594;
 en April-Meistakingen, 814, 846, 848;
 en beleid Seyss-Inquart, 68, 553–558, 560, 792, 847;
 en Jodenvervolgving, 335, 533n, 671;
 en A. A. Mussert en NSB, 468, 544–558, 560–566, 568, 621;
 en oorlog Geallieerden, 86, 533, 540, 765–766, 814, 851;
 en oorlog Sowjet-Unie, 515–517, 535–537, 606–609;
 en Oostinzet, 453
 en terugvoering van Nederlandse militairen in krijgsgevangenschap, 792–800

REGISTER

- Hoek, W., 588
 Hoek van Holland, 772, 776
 Hoekstra, H. G., 46
 Hoekstra, J., 193
 Hoeven, H. van der, 328
 Hoeven, J. van der, 31-32, 242
 Hof, H. C. van 't, 405-406
 Hoffmann, J. W., 173
 Hofkamp, H. S., 114-116, 121
 Hofman, W. B. I., 41
 Hofmeester, J. W., 338
 Hoge Raad der Nederlanden, 640, 642, 646, 649-650, 656-669, 674, 692, 695, 771
 Holdert, H. M. C., 378, 552n
 Hollander, F. Q. den, 401
 Hollandia Confectiefabrieken Kattenburg, Amsterdam, 168, 172-173, 296-297, 718
 Hollandse Kunstzijde Unie, Breda, 479
 Hollandse Schouwburg, Amsterdam, 26, 29-31, 33, 38, 41n, 54, 167, 245, 254, 255-259, 262, 330, 352
 Hollandse IJssel, 88
 Holvast, D., 635n
 Homburg, A., 73
 Homosexualiteit, 408n, 641, 713
 Honduras, 274, 277
 Hongarije, 274, 275, 312n
 Honig, C. A., 717-718, 720, 722-723, 726, 729-730, 733
 Hoo, S. de, 809-810
 Hoofddorp, 351
 Hoogeveen, 777, 808
 Hoogezand, 842
 Hooghalen, 3, 4, 39, 41, 153, 819
 Hoogovenbedrijf, 524, 802
 Hoop, M. van der, 34n
 Hooykaas, J. P., 499, 642, 645, 648-649, 661-663, 665, 673
 Hopmans, P. W. A., 632n
 Horak, W. J., 116-124, 140-141, 675n
 Horst, E. E. van der, 303n
 Hos, H. P., 121, 134, 136, 141, 160
 Houthuys, W. J. H., 367
 Howard, M., 532n, 541
 Huf, J., 733n
 Hugenholtz, P. Th., 342
 Huizinga, J., 395, 590n
 Huizum, 98
 Hulk, H. F. van der, 105-106
 Humor, 494n
 Hupkes, W., 39-42, 819-828, 856
 Hussen, H. J. J. van, 497n
 Huurdeman, D., 319n
 Huygen, C. J., 378-379, 388-389, 492n
 Hijink, F. J. A., 658
 Hijmans, B., 255n
 Idaarderadeel, 98
 Idenburg, P. J., 290n, 577-579
 Illegale CPN, 165, 167-181, 343, 591, 618n, 810, 851;
     Militair Contact, 66, 79, 93, 165, 166, 167, 174-175, 223, 584, 613, 720, 728, 802
 Ingen, S. van, 242
 Ingen Housz, A. H., 195n
 Inlevering,
     radiotoestellen, 844
     Zie ook: Vorderingen
 Inlichtingendienst (ID)-van Hattem, 151-152
 Inlichtingendiensten, Engelse, 141, 147, 533;
     Zie verder: Abwehr; Bureau Inlichtingen; Englandspiel; Military Intelligence-6; Special Operations Executive-Belgian Section; Special Operations Executive-Dutch Section
 Interacademiaal Overleg, 589-590, 747
 Interkerkelijk Overleg, 12-21, 22n, 73, 77, 329, 629-631, 645, 830
 Internationale Rode Kruis, 283
 Interneringskampen, civiele, in Duitsland, 275, 282
 Inundaties, 510
 Irak, 528
 Irene, Prinses, 603, 818
 Ispert, W., 421-422
 Italië, 274, 275, 510, 522, 529, 533, 540-541
 Iterson, W. van, 578
 Itterzon, G. P. van, 16

- '*Jack and his Swinging Queens*', 477
 Jacobs, C. H., 635n
 Jager, W. R., 389n, 398n
 Jager Meezenbroek, P. G., de, 393-397, 405, 413
 Jansen, J., 177, 180
 Jansen, L., 167, 176-177, 179-180
 Jansen, L. F. W., 130
 Jansen de Wit's Kousenfabrick, Schijndel, 479
 Jansonius, J. L., 414
 Japan, 519, 521-522, 528n, 539, 540-541
Je Maintiendrai, 224
 Jeswiet, J., 740
 Joden, 494, 499;
 afsluiting telefoon, 43-44;
 arisering, 457;
 Barneveld-lijst, 268-269, 273, 284, 285-290, 300n, 316, 369-371;
 'Blauwe Reiter', 273, 285, 300n, 316;
 Calmeyer-gevallen, 226-227, 268, 269, 270, 271-274, 300n, 303n, 305-316, 317, 333, 358;
 deportaties,
 aantallen gedeporteerden, 37, 226, 254-255, 276n, 284, 324, 329, 335, 358, 363, 368-369, 370n;
 procedure, 2-7, 26, 29-32, 54, 256, 368-372;
 protesten en verzet tegen, 6-7, 10-24, 26, 29-38, 41n, 42-43, 241, 245, 255, 256, 264n, 286n, 302-316, 325, 327-329, 356-357, 630, 632, 633-636. *Zie ook*: Joden, onderduik; Joden, ontsnapping transporten naar Vught, 330-331, 846;
 transporten naar Westerbork, 4, 10, 25, 28, 30, 33-38, 39, 43, 253-254, 278, 611, 821, 846;
 vrijstelling van, 2, 5, 9, 14-15, 25-26, 31, 52-57, 266, 290-294, 298, 316. *Zie ook*: Joden, stempels;
Devisen-Juden, 273, 279-282, 300, 316, 369-370;
Diamant-Juden, 272, 295, 297, 298-301, 316;
 emigratie, 121, 270, 272-273, 274-282, 317, 358;
 fietsen-vordering, 24, 61;
 gemengd-gehuwden, 15, 20, 53-54, 226-227, 235, 243, 267-268, 272-274, 279, 282, 290-294, 300n, 301, 316, 317, 322, 333, 356, 358, 369-371;
 half-joden, 267-268, 282, 290-291;
 hulp aan, 21, 46-48, 49-52, 102, 105-106, 109, 113, 115, 119, 121, 127, 129, 223, 238, 239, 269n, 320, 321, 328, 332-333, 339-360, 494, 687n, 700, 717;
 en illegaliteit, 168, 354-356, 728;
 Jodenster, 6, 7, 8, 28, 54, 76n, 272-273, 290, 293-294, 308, 369;
 Katholiek-gedoopte Joden, 14-15, 19-20, 53-54, 272-274, 301, 304;
 lijsten, 266-274;
 onderduik, 37, 49-52, 95, 125, 132, 176-177, 209n, 239, 245, 248, 251, 264n, 270, 291, 301, 328, 333, 337, 339-368;
 onderwijs, 44;
 ontruiming van provincies, 332-333, 370;
 ontsnapping naar het buitenland, 36-37, 43-49, 132, 257, 270, 282, 354-356, 362, 366;
 Palestina-certificaten, 276-278, 317, 369;
 Palestina-pioniers, 354-356, 359;
 Portugese, 54-56, 269, 272-274, 300n, 307-308, 371;
 Protestants-gedoopte Joden, 14-15, 17-19, 22, 53-54, 226-227, 268, 272-274, 287, 300n, 301-305, 316, 317, 333, 368, 633;
 razzia's en ophaalacties, 7-8, 20, 26-29, 31-33, 37, 44, 252-253, 286n, 318-329, 342, 350, 355, 356, 360, 626;
 registratie, 55, 274, 291, 301;
Riistungsjuden, 24, 39, 53-54, 226-227, 267, 268, 270, 272-274, 294-298, 300n, 316, 330, 369, 371;
 stempels, 56-57, 227-228, 266-274, 293, 295, 298-301, 316, 369;
 '120 000-stempel', 299-301, 316, 369-371;

REGISTER

- sterilisatie, 267, 369-371;
 strafgevallen, 8, 10, 24, 28, 37n, 247-
 250, 269, 294, 339, 367;
 uitplundering, 335-339;
Verdienstjuden, 283-284, 287, 316,
 370;
 verhuisverbod, 28;
 verraad, 365-368;
 veteranen eerste wereldoorlog, 273,
 282, 284, 317;
 vondelingen, 371;
 werkcampen, 37, 84, 233-240, 669-
 671, 777;
 zelfmoord, 45, 255, 328;
Zie ook: F. C. Christiansen; W. La-
 ges; A. A. Mussert; H. A. Rauter;
 F. Schmidt; A. Seyss-Inquart; F.
 Wimmer; Duitse Politie; Neder-
 landse Politie; *Zentralstelle für*
Jüdische Auswanderung; NSB;
 Amsterdam; 's-Gravenhage;
 Rotterdam; Hollandse
 Schouwburg; Barneveld
- Joden, buitenlandse, niet-Duitse, in
 Nederland, 5, 227, 268, 274-285,
 300n, 316, 368
- Joden, Duitse, in Nederland, 5, 30, 227,
 278, 292, 301, 317, 368, 781n
- Joeles, A. M., 195n, 221
- Jolink, G., 348
- Jolink, M., 348
- Jong, A. M. de, 852n
- Jong, A. M. de, 147-148, 157-158
- Jong, D. J. de, 242
- Jong, J. de, 19-21, 319, 441, 501, 630,
 636, 703, 744, 746-747, 754, 855
- Jong, J. S. de, 242
- Jong, L. de, 127n, 238n, 635n, 651n,
 654n
- Jong, S. de, 112, 114-115, 118, 121-122,
 124
- Jong, S. de, 253
- Jonge, E. W. de, 142, 145-146, 205, 817
- Jonge, H. G. de, 152-153, 224
- Jonker, J. H., 859
- Joods Lyceum, Amsterdam, 6, 7
- Joods Weeshuis, Rotterdam, 326
- Joods Ziekenhuis, Rotterdam, 326
- 'Joodse Invalide, De', Amsterdam, 326
- Joodse Raad voor Amsterdam, 44,
 209-210, 214n, 259-266, 355;
 afdeling-Hulp aan vertrekkenden,
 260-262;
Beirat, 5n;
 en deportaties, 1-6, 9-10, 25-26, 29-
 32, 37-38, 41, 263-266, 303n, 324,
 330-332, 340-341;
 emigratie-afdeling, 277-278;
Expositur, 5, 28, 30-31, 257-258, 260,
 269;
 financiën, 262-263;
 en *Hausraterfassung*, 337;
 Joodse Raad-stempels, 2-3, 5, 9, 25,
 28-29, 31, 57, 226-232, 260, 264-
 265, 268, 270, 273, 300n, 316, 333,
 369;
 en *Jugenddurchgangslager* Vught, 330-
 332, 334;
 vertegenwoordiging buiten Amster-
 dam, 3, 34-36, 38, 228-230, 250,
 263, 264n, 269, 290, 356;
 voorzitters, 1-2, 5, 9, 28-29, 246-247,
 611. *Zie ook*: A. Asscher; D. Cohen
- Joodse Weekblad, Het*, 9-10, 28-29, 37
- Joseph, B., 366
- Josephus Jitta, A. C., 342
- Joure, 111, 114-117, 129
- Joustra, A., 118-119
- Joustra, G., 118-119
- Joustra, G., 40, 819, 823-825, 826
- Jüdische Kultusgemeinden*, 283
- Jütting, W., 786n, 787n
- Juliana, Prinses, 137, 603, 818
- Juten, A. J. L., 143, 155-156
- Kairo, 528, 551
- Kalkema, H., 321
- Kalma, D., 420
- Kalma, J. J., 420-421
- Kamp, A. van de,
Zie: A. van Boven
- Kampen, 128, 242, 254, 400, 430
- Kamphuisen, P. E., 597, 600
- Kapelle, 844n
- Kapenga, P., 242
- Kaper, A., 248, 362, 368
- Kappeyne van de Coppello, N. J. C. M.

REGISTER

- van, 478
 Kaptein, C. J., 250n, 364, 368
 Kapteyn, J. M. N., 416-417, 421-422, 588, 596
 Kardoes, M., 405
 Karhof, N. J., 430n
 Karnebeek, H. A. van, 770
 Kaspische Zee, 463
 Kastein, G., 154, 166-167, 613-614, 616-618
 Katan, H., 165-166
 Kate, C. G. B. ten, 400
 Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond, 482, 488
 Katwijk, 811
 Kaukasus, 445, 462n, 517, 518, 537, 551, 606, 608
 Kazakstan, 515
 Keitel, W., 794-798
 Kel, W., 34n
 Keller, H. M., 399n
 Kemp, J., 727, 731
 Kempe, G. Th., 51
 Kempin, O., 249, 363
 Kerkelijk verzet, 12-23, 302-304, 319, 329, 441, 483n, 485, 500-507, 510, 629-633, 743, 745-746, 791, 830-831, 854-856
 Kerkhoff, J. van den, 79
 Kerlen, G. J., 634
 Kern, De, 109
 Kersten, F., 453
 Kersten, G. H., 13, 73n
 Kertsj, 517
 Kettmann Jr., G., 552n-553n
 Kettmann-Warnsinck, M., 553n
 Ketwich Verschuur, H. P. J. van, 109-110
 Keulen, 335, 523
 Keulen, strafkamp, 685
 Keyzer, M. J., 38, 290
 Kiès, P., 299, 419n
 Kiestra, D. H., 420-421
 Kiew, 445, 456, 463-464
 Kik, W., 211, 219-220
 'Kindercomité'-Utrecht, 21, 51, 352-353, 599
 King, H. E., 522
 Kisch, I., 289, 326
 Klagenfurt, 445
 Klarenbeek, W., 249
 Kleef, vrouwengevangenis, 733
 Kleffens, E. N. van, 187
 Kleinveld, G., 98, 112, 115, 122-123, 195
 Kleijn, F., 22n
 Kling, J. F., 327n
 Klinkenberg, F. D. G., 251-252
 Kloeg, R. D., 145
 Kloet, J. de, 401
 Kloosterman, S., 288
 Kloostra, T., 175
 Klundert, 137
 Knolle, F., 20, 72, 88-89, 619
 Koch, A. B. J., 143, 155, 157, 224
 Koch, E., 454, 456, 460
 Koe, S. de, 146, 154-155, 224
 Köhler, D., 338
 Kohlbrugge, D. J., 163
 Kohlbrugge, H. C., 159-163, 185, 198, 200
 Kok, J., 190, 194, 224
 Kolff, W. M., 98, 144-145
 Koloniaal Instituut, Amsterdam, 7
 Koning, H., 149-152, 156, 158, 194
 Koninklijk Huis, 137, 149, 398, 548, 564n, 602-604, 818
 Koninklijk Nederlands Landbouwcomité, 482
 Koninklijke Nederlandse Hoogovens, 524, 802
 Koog aan de Zaan, 810
 Kooistra, A., 134
 Koopmans, J., 160, 302, 305
 Kooy, G. A., 384
 Kooy, T. P. van der, 844
 Kors, J., 79
 Korteweg, J. S., 680, 683-684
 Kusters, J., 657-658, 662-663
 Kotting, A. N., 311, 314-315
 Kowno, 460
 Kraaijenbrink, H., 252n, 359n, 361n, 507n, 837
 Kraemer, H., 13-15, 500
 Kranenburg, R., 578, 580
 Krankzinnigengesticht Oud-Rozenburg, 327
 Krantz, D., 459, 461

REGISTER

- Krantz, L. P., 481n, 576
 Krekel, H., 576, 580
 Kreta, 519
 Kreuzwendedich von dem Borne, G. A. K., 587-588
Kriegsmarine, 88, 439n, 519, 524, 541
 Krikke, H., 363n
 Krimpen, H. van, 54-55
Kristlik Frysk Selskip, 419-420
 Kroatië, 274, 275, 443, 449
 Krom, J. H. C., 364
 Krommenie/Wormerveer, 830
 Kroon, K. H., 162
 Krop Jr., F. J., 110-111
 Krop Sr., F. J., 110-111
 Krouwer, A., 262
 Krüger, R., 788n
 Kruse, C. J. M., 628-629n
 Kruyt, H. R., 574, 596n
 Krijgsgevangenen, Duitse, 81, 529
 Krijgsgevangenen, Geallieerde, 83, 102
 Krijgsgevangenen, Nederlandse, 182, 334n, 423n, 635n;
 terugvoering in krijgsgevangenschap, 619, 792-802, 816-817, 836, 845-846
 Krijgsman, B. J., 401
 Kühne en Nagel, Rotterdam, 338
 Kuipers-Rietberg, H. T., 126-127
 Kustbewaking, 437
 Kustverdediging, 86-89, 772-774, 765-766
 Kwatta Chocoladefabriek, Breda, 479
 Kweksilber, W.,
Zie: H. Wielek
- Laan, A. van der, 303n
 Labouchère, C. G., 760n
 Ladogameer, 517, 607n
 Lages, W.,
 en bestrijding van het verzet, 611, 723, 805, 810, 831;
 en maatregelen tegen de Joden, 6, 53, 246, 248, 300, 315, 331-332, 336-337, 363
 Lammers, H. H., 798, 804
 Land van Maas en Waal, 808, 842
 Landbouwhogeschool, Wageningen, 571, 572, 573, 574, 596-597, 599-600, 602, 615, 618, 737, 740, 742, 749, 750, 751, 755, 757, 761
 Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers, 50, 94, 124, 126, 222, 343-347, 503, 506, 636, 787, 831-832, 861;
 Knokploegen, 129, 346
 Landoorlogreglement, 40, 582, 596, 641, 646n, 660, 662, 664, 665-667, 704
 Landskroon, F. P. A., 40, 819, 825, 826
Landstand, De, 451, 485
 Landstorm Nederland, 315n, 387, 407
 Lang, A., 418n
 Lange-Wibaut, H. C. de, 105n
Langemarck-Studium, 590n
 Langstraat, 810
 Langweer, 129
 Lankenau, H., 619
 Laseur, C., 478, 610
 Lauwers, H. M. G., 144
 Laval, P., 532
 Leahy, W. D., 527n
 Ledden Hulsebosch, C. J. van, 314
 Ledebouer, B. Ch., 701
 Leemhuis, C., 170n, 250-251
 Leenaers, H. M. J. M., 701, 709, 710
 Leens, 858
 Leeuw, A. J. van der, 20n, 298, 460n, 843n
 Leeuw, J. R. van der, 751n
 Leeuwarden, 64, 65, 128, 193, 218, 329, 353, 357, 421, 638, 802, 807, 808, 829, 831
 Leeuwarden, vliegveld, 510
 Leeuwarder arrest, 638-639
 Leeuwarderadeel, 98
 Leeuwen, N. J. van, 362, 684
 Legioen Oud-Frontstrijders, 193n, 825
 Le Havre, 83-84
 Leiden, 143, 216, 327, 336, 351, 432, 621-622, 634, 836n
 Leighton, R. M., 520n
 Lelie, gezusters, 205
 Lemberg, T. U., 298
 Leningrad, 446, 449, 515, 606-607
 Lentz, J. L., 96, 735, 784-785
 Leseman, K. J., 364
 Lessen, J. H. van, 401

REGISTER

- Letland, 462
 Letterengilde, 470
 Lever, H. J., 113, 117, 121
 Levisson, A. S., 357
 Liberia, 274, 275
 Libye, 529, 534
 Lichtenauer, W. F., 429n, 430n, 604
 Lidth de Jeude, O. C. A. van, 834
 Lier, S. J. van, 266
 Lierens, S., 237n
 Liet, J., 32
 Lieve, H. L., 84n
 Lighten, J. B. van, 89n
 Ligtenberg, P. H., 401
 Limburg, 34-35, 37, 254, 332, 384, 389,
 394, 399, 404, 414, 425, 429, 483, 485,
 493, 497, 788, 812, 813, 829, 838-841,
 859
 Limburg Stirum, O.E.G. van, 72-73, 75
 Limperg, K., 715, 720, 723, 727, 730,
 732-733
 Limperg, Th., 758
 Linthorst Homan, H. P., 525
 Linthorst Homan, J., 700n
 Lippmann-Rosenthal-Sarphatistraat,
 44, 257, 262, 299, 312, 336-337
 Liquidaties, 110-111, 112, 167, 448, 468,
 612-613, 614, 618, 623-624, 727
 Lissabon, 132,
 Litauen, 463
 Lobstein, J., 320-322
 Loo, F. A. H. van de, 13, 19
 Looi, L. J. van, 203, 205-209, 213, 215,
 217-221
 Loon, A. van, 47n
 Loon, J. van, 56, 650n, 657-658, 663,
 669n, 674n, 692, 695
 Loosdrecht, 355
 Loosduinen, 342n
 Louwes, H. D., 195n
 Louwes, S. L., 449, 484, 671, 673-676,
 683, 742n, 770
 Loyaliteitsverklaring, 617, 737-762, 844
 Lublin, 454n
Luftwaffe, 88, 439n, 528n, 537, 814
 Lugt Melsert, C. van der, 478
 Lunteren, 548-549
 Lunterse Kring, 160
 Luther, M., 556
 Lutkie, W., 632n
 Luxemburg, 814
*Lijst van personen van vol-Joodse bloede
 die als kerkelijke gezindte een Christelijke
 godsdienst hebben opgegeven*, 304
 Maasland, 651
 Maastricht, 34-35, 48, 132, 390, 399n,
 405, 812, 838-839, 859
 Maatschappij voor Diergeneeskunde,
 705
 Maatschappijen van Landbouw, 482
 MacArthur, D., 522
 Machinefabriek Gebr. Stork en Co,
 Hengelo, 801, 808, 849, 850
 Maclaine Pont, A., 353
 Macmillan, H., 540n
 Maidenhead, 834
 Mainz, H., 277
 Majdanek, concentratiekamp, 37n
 Malta, 529
 Mandele, K. P. van der, 71
 Manstein, E. von, 537, 606, 609
 Marchant et d'Ansembourg, M. V. E. H.
 J. M. de, 389, 399, 401, 402, 425, 497n
 Marechaussee, 35, 242, 244, 251, 323,
 328, 362, 423n, 635, 726, 809
 Margriet, Prinses, 602-604
 Maris, E., 723, 727, 731, 733
 Marokko, 341, 529-532, 608
 Marshall, G. C., 520, 522, 538-539
 Marskamp, G. J., 635n
 Martens, H. M., 242
 Marum, 842-843
 Maurik, 654
 Mauthausen, concentratiekamp, 7, 9-10,
 28, 221, 247, 333, 339, 358, 369
 Medemblik, 629n
 Medisch Contact, 109, 577n, 685, 699-
 704, 706-711, 750
 Meer, D. van der, 195
 Meerwaldt, A., 598
 Mees, W. C., 596-597, 602, 737, 749,
 755
 Meeuwen, P. G. M. van, 650
 Meischke, J. C. V., 654
 Melkman, J., 355n
 Mendels, J. L., 366n

REGISTER

- Mengelberg, W., 476, 478
 Menko, S. N., 356
 Menten, E. E., 195-196, 201n, 203-204, 213, 219
 Menthon Bake, R. W. J. C. de, 658
 Meppel, 34, 137, 237, 239, 344, 808, 837-838
 Merwede, 811, 830
 Mesritz, D., 593
 Messer, E., 47-48
 Meuldijk, M., 507-508
 Meulen, D. van der, 79
 Meulen, J. E. van der, 658
 Meulenbelt, J., 51, 353
 Mexico, 274
 Meijer, hoogleraar Graz, 448
 Meijer, J., 132-133, 467
 Meyer, J., 250
 Meyer, M., 167
 Meyer-Schwencke, A., 46, 133-134, 466-467
 Meijers, E. M., 290, 395
 Middelburg, 87
 Middellandse Zee, 534, 538
 Middelstum, 149
 Midden-Oosten, 528-529, 608
 Midway, 522
 Miessen, H., 310, 312
 Mildam, 112
 Militaire Strafkamer, 642n, 648
Military Intelligence-6, 141-143, 147, 148-151, 158, 187, 205, 833-834
Misthoorn, De, 381n, 409, 552-553n
 Moerman, H. J., 400
 Moermansk, 528
 Molen, G. H. J. van der, 134-135, 137, 352, 354
 Molenaar, J., 205-206
 Molotow, W. M., 527
 Monchy, S. J. R. de, 196
 Montgomery, B., 529, 532
 Monyé, G. A. M. de, 705,
Moochers, The, 477
 Mooyman, G., 446n
 Moskou, 84, 181, 515-517, 527, 608
 Müller, F. E., 70-71, 396-397, 425, 429-430, 433n, 434, 458, 562, 565, 622, 852
 Müller-Lehning, H. W., 328, 702
 Müller-Reinert, B., 328n
 München, 533, 535
 Münster, 335
 Münzer, W., 849, 852n
 Mulder, H. W. J., 774-775, 777
 Mulder, R., 635n
 Muller, F., 662n
 Murphy, R., 530-531
 Musschenbroek, E.S.A. van, 717-718, 720-723, 726, 729-730, 732-733
 Mussert, A. A., 478, 486-488, 613;
 en Jodenvervolgung, 268, 273n, 285, 624;
 'Leider van het Nederlandse volk', 220, 468, 507, 544-571 *passim*, 599, 612, 619, 623-624, 633, 709, 784, 847, 853;
 leiding en positie van NSB, 373-380, 383, 385, 395-397, 403, 434, 457, 465, 467-468, 481, 495, 507-508, 770;
 en loyaliteitsverklaring, 740-741, 745;
 en Oostinzet, 450-451, 454, 458-459;
 redevoeringen, toespraken, 374-375, 549-550, 834;
 en SS-richting, 412-414, 439, 447-449, 547, 558
 Mussert, J. A., 651
 Muziekgilde, 470-471
 Mijnlieff, M. C., 375
 Mijnlieff-Verburg, H., 375
 Naarden, 112, 718
 Nachenius, J. C., 421n
 Naeff, T., 76
 Namen, A. H. van, 134-136, 200
 Nantes, 68n
 Nationaal Comité van Verzet, 42n, 152-153, 163, 195-204, 212-214, 217, 221, 224, 768, 839n, 851
 Nationaal Front, 597n, 705, 837
 Nationaal Socialistische Beweging, 63, 84, 344, 347, 474, 711, 816, 851-853;
 afkeer van, 387-388, 390, 392, 400-402, 498, 552n, 566-567, 590, 612-614, 647, 653-654, 711, 829;
 Algemeen Toezicht Leden, 393-402, 405, 413, 578;

REGISTER

- benoeming in overheids- en andere functies, 241, 248, 250, 289, 328, 422-435, 448n, 479, 483, 486, 491, 545, 561, 564-566, 570, 575-578, 587, 596, 642, 648, 650, 657-658, 671-672, 680, 700, 703, 705, 706, 740, 775, 780, 786n, 790, 813;
 Bureau voor Bijzondere Aangelegenheden, 567;
 Economisch Front, 433;
 elfjarig bestaan 13.12.1942, 544-545;
 financiën, 380-382, 412, 569;
 'Frontzorg', 478;
 Hoge Raad en Raden van Discipline, 396, 413, 467-468;
 Hulppolitie, 27, 31, 33, 226, 244-247, 255, 621, 625;
 en Jodenvervolgving, 26, 33, 44, 245, 247-251, 326, 328, 338, 347, 368;
 leden, 158, 242, 248, 250, 251, 299, 300, 320, 338, 375, 382-393, 412, 421n, 425, 468, 480, 484, 487, 491, 498, 546, 552n, 575, 587, 612, 643, 644, 651n, 670, 671, 705, 740;
 en Nederlandse Arbeidsdienst, 497-499, 501, 503, 507-509;
 organisatie, 378-380;
 positie van, 373-374, 511-514, 620-621, 852-853;
 propaganda, 162n, 381n, 389-391, 465-466, 469, 474, 518;
 Rechtsfront, 392-393, 432;
 Secretarie van Staat, 487n, 548n, 568-571, 612, 740;
 Studentenfront, 590, 737-738, 740, 760;
 en Winterhulp Nederland, 489-492, 494-496;
 Vormingsschool, 548;
 WA, 239, 245, 251, 327, 381, 383n, 389, 403-407, 411, 413, 438, 439-448, 491, 552n, 566n, 625, 652, 815, 852n;
 Zie ook: H. Himmler; A. Hitler; A. A. Mussert; H. A. Rauter; F. Schmidt; A. Seyss-Inquart; Nationale Jeugdstorm; Nationaal-Socialistische Vrouwen-Organisatie; Vrederechtspraak; Nederlandse SS
- Nationaal-Socialistische Nederlandse Arbeiderspartij - (van Rappard), 279, 413, 414, 419n, 437, 457, 468, 490, 652
 Nationaal-socialistische Staathuishoudkunde, 577
 Nationaal-Socialistische Vrouwen-Organisatie, 386, 389
 Nationaal Steunfonds, 343n, 345, 579
 National-Sozialistische Volkswohlfahrt, 489, 494, 496
 Nationale Dagblad, Het, 381n, 382, 392, 451, 452, 459, 509
 Nationale Jeugdstorm, 381, 386-388, 406-407
 Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, 553-555
 Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, Arbeitsbereich Niederlande, 26, 239, 427, 553, 621
 Nationalsozialistisches Kraftfahr-Korps, 387, 437n, 438-439, 440-441
 Natzweiler, concentratiekamp, 182n, 415
 Nauta, D., 597-598, 755
 Navis, C., 182, 190, 193
 Nederkoorn, J., 405
 Nederlands Agrarisch Front, 482
 Nederlands Arbeidsfront, 109, 298, 412, 478-481, 489, 561, 823-825
 Nederlands Bijbelgenootschap, 305n
 Nederlands Christelijk Werkliedenverbond 'Patrimonium', 139
 Nederlands Juristenblad, 663
 Nederlands Verbond van Vakverenigingen, 79, 108, 478-479, 823
 Nederlands-Duitse Kultuurgemeenschap, 473-474
 Nederlands-Hervormde Stichting voor Zenuw- en Geesteszieken, Assen, 327
 Nederlandse Akademie van Wetenschappen, 590n
 Nederlandse Antillen, 282
 Nederlandse Apothekerskamer, 704, 706
 Nederlandse Arbeidsdienst, 125, 129, 423, 497-511, 549, 561, 595, 816
 Nederlandse Artsenkamer, 561, 699, 702-704, 706-709, 711

REGISTER

- Nederlandse Bank, 457, 458, 852n
 Nederlandse Dierenartsenkamer, 704-705
 Nederlandse Dokmaatschappij, Amsterdam, 810
 Nederlandse Economische Hogeschool, Rotterdam, 571, 575, 597, 599-600, 615, 749, 751, 754, 757, 758, 761
 Nederlandse Handel-Maatschappij, 458
 Nederlandse Heidemaatschappij, 237, 508
 Nederlandse Hervormde Kerk, 13n, 14, 16-19, 21-23, 302, 305, 500, 503-505, 629-631, 633, 757n, 854
 Nederlandse Kultuurkamer, 103, 465, 467-469, 470-473, 478, 714
 Nederlandse Kultuurraad, 465, 564n, 768n
 Nederlandse Landstand, 349, 374, 421n, 451-452, 468, 481-489, 561
 Nederlandse Landwacht, 348n, 387, 407
 Nederlandse Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst, 700
 Nederlandse Nationaal-Socialistische Uitgeverij, 376-377, 381
 Nederlandse Omroep, 469, 472, 495; Zondagmiddag-cabaret, 285n, 483n
 Nederlandse Oostbouw, 461-462
 Nederlandse Oostcompagnie, 452, 456-465, 491n, 569, 769
 Nederlandse Rode Kruis, 278, 313
 Nederlandse Socialistische Werkge-meenschap, 109
 Nederlandse Spoorwegen, 4, 10, 38-43, 80, 108-109, 164, 263, 321, 326, 635, 762, 807, 818-828, 856
 Nederlandse Staatscourant, 499n, 503n, 570
 Nederlandse Studenten Federatie, 573, 591
 Nederlandse Tandartsenkamer, 704-706
 Nederlandse Unie, 94, 109, 202, 224, 404, 420, 490, 700n
 Nederlandse Vereniging van Spoor- en Tramwegpersoneel, 823, 825
 Nederlandse Vereniging van Zieken-fonds-artsen, 700, 702-703
 Nederlandse Vereniging van Zieken-fonds-tandartsen, 706
 Nederlandse Volksdienst, 406, 489, 490-497, 774, 823
 Nederlandse Volksmilitie, 66, 69, 74, 168-174, 223, 296, 366n
 Neher, L., 42n, 784n
 Nelck, J. P. F., 401
 Neungamme, concentratiekamp, 47
 Neva, 607n
 Nève, E. de, 134
 New Britain, 522
 New Ireland, 522
 Nicaragua, 274
Niedersächsische Wach- und Schliess-gesellschaft, 435
 Nienaber van Eijben, C. B., 127
 Niermeyer, J., 141-142, 224
 Nieuw-Guinea, 522
 Nieuw Helvoet, 427
 Nieuw-Vennep, 348-351
Nieuwe Gids, De, 476
 Nieuwe Pekela, 251, 829
Nieuwe Rotterdamse Courant, 70, 429n
 Nieuwenhuis, G., 32n
 Nieuwland, J., 114, 122, 124
 Niftrik, J. G. van, 160
 Nimtz, E., 454, 456
 Nispen tot Sevenaer, C. M. O. van, 664, 667
 'Nomedos', 343
 Noord, De, 811, 830
 Noord-Afrika, 90, 133, 422, 444, 527-534, 848
 Noord-Beveland, 830, 831, 842, 844n
 Noord-Brabant, 36, 46, 87, 128, 143, 233, 254, 332, 347, 384n, 392, 394, 414, 479, 483, 485, 497n, 765, 788, 810-812, 815, 816n, 830-831, 842, 843, 848n
 Noord-Holland, 85-88, 128, 254, 333, 384, 424, 425, 483, 485n, 487, 492, 614, 619-620, 765, 772, 775, 776, 778, 803, 806, 810, 811, 812, 813, 830-831, 842
 Noord-Limburg, 353, 390, 810
 Noordhoek Hegt, W. F., 701
 Noordoostpolder, 679, 693, 808
 Noordijk, D. G., 400n
 Noort, L. P. D. op ten, 575, 579, 596-597, 760

REGISTER

- Noorwegen, 14, 441, 519, 527, 528n,
533, 547, 553-554, 558, 795
Nooy Azn., J. K. A., 777n
Noppen, L. A., 121, 123-124
Norden, W. van, 132-134, 467
Nordheim, L., 355
Nordhorn, 807
Norel, K., 124, 343n, 353n
Norg, 778
Normandië, 81
Nunes Vaz, J., 132
Nunspeet, 179, 242, 635
Nijgh, Y. H. M., 311
Nijhoff, M., 715
Nijkamp, M. J. G., 47
Nijl, 527, 529
Nijmegen, 193, 477, 771, 786n, 808
Nijssse, J., 552n
- Oberkommando der Wehrmacht,*
Zie: Wehrmacht, Deutsche
Oder, 429
Oegstgeest, 342, 776
Oekraïne, 456, 460, 463, 491n
Oeral, 515, 535
Oever, J. van den, 242
Oever, J. P. A. van den, 334n
Olivier, S. C. J., 596n
Olst, 357
Ommen, strafgevangenenkamp 'Erica',
462, 669-670, 678-688, 690-693,
695-696, 789.
Zie ook: Heerte; Keulen; Salzgitter;
Siegburg
Onderduik, 94-95, 125-129, 190, 223,
339-360, 462, 506, 581, 623, 636, 777,
787-788, 790, 822n
Onderwijs, 44, 398-400, 483, 502-503.
Zie ook: Universiteiten en Hoges-
cholen
Ons kind in gevaar!, 160
Oostelijk front, 84, 90, 133, 406, 411,
422, 426, 438, 439, 444-445, 449, 462,
515-518, 519, 527, 534-537, 547, 606-
607, 784
Oosterbeek, 778
Oosterhuis, A. L., 146, 148-151, 156,
158-159, 833n, 835n
Oostfront-vrijwilligers, 439-449, 478
Oostinzet, 449-465, 509, 549, 678, 780
Oostzee, 462, 463
Ooijevaar, E., 79
Oppendoes, 629n
Oran, 531
Oranje, J., 400
Oranje-Nassau-Mijnen, 839
Oranjeboode, De, 137
Oranjekrant, De, 11, 91, 131, 224, 532,
856
Orde van Advocaten, 650n, 705n
Ordedienst, 94, 98, 113, 115, 121n, 124,
135, 137, 142, 148, 149-150, 152, 160-
161, 174-175, 181-195, 212, 217, 222-
224, 792, 825, 830, 834-837, 845, 851;
Radiodienst, 149, 190-195, 224, 833
Organisatie-Commissie voor het Be-
drijfsleven, 458
Organisation Todt, 387, 456, 780n
Oss, 234n, 392, 717
Ostministerium, 452, 459, 460
Ostra, P., 477
Oten, J., 237
Ottawa, 603, 818
Otto, E., 468, 472
Oud, P. J., 429, 670
Ouddorp, 427
Oude Wolbers, G. W., 363
Oven, J. C. van, 578
Overduin, L., 119, 121, 347, 354, 356
Overduin, M., 859
Overhoff, C. F., 84n
Overvallen, 111, 113-116, 118-119, 124,
129, 346, 602
Overijssel, 79, 128, 169, 233, 254, 332,
384, 389-391, 424, 485n, 685-686,
776, 777, 806, 808, 812, 813, 816, 829,
841-842
'Oxerhof'-Deventer, 89n
Ozinga, T. E. N., 494n
- 'Packard', 142, 146-148, 224
Paedologisch Instituut, Amsterdam, 354
Pahud de Mortanges, W. I., 164-165,
593, 617.
Zie ook: Groep-Pahud de Mortanges
Palestina, 276-278, 282

REGISTER

- Palestina-pioniers,
Zie: Joden
- Palies, A. L. C., 437n
- Pannekoek, Y. K.,
Zie: Dekking, F.
- Paraguay, 277
- Parool, Het*, 7n, 10-12, 48, 59, 65, 77, 90, 130-134, 139, 160, 224, 255, 281, 467, 474, 500, 526, 532, 566, 587, 604, 624, 636, 639, 681, 684, 697, 699, 708, 711, 747, 763, 774, 791, 800, 857-858
- Parool-groep*, 98, 132, 467
- Parteikanzlei*, 554-555
- Pasdeloup, W., 121, 136-137, 182
- Patijn, R. J. H., 42
- Paulus, F., 606, 610
- Pearl Harbor, 519
- Peenemünde, 136
- Peereboom, L., 246-247
- Peeters, C. M. A., 744n
- Peeters, L. P. J., 405
- Peipusmeer, 464
- Pellicaan, J. C., 139-141
- Pelser, H., 48
- Pers, illegale, 94, 130-141, 224, 394, 474, 510, 697, 791, 856-858;
 Illegale brochures en oproepen, 160, 162, 196, 394, 807, 831-833;
Zie ook: De Bezige Bij; Brandarisbrief; Bulletin van het MLL-Front; Christoffoor; Het drievoudig snoer; God-Nederland-Oranje; Geïllustreerd Vrij Nederland; De Geus onder studenten; Je Maintiendrai; De Kern; De Oranjebode; De Oranjekrant; Het Parool; Rattenkruid; Slaet op den Trommele; Spartacus; Trouw; Verzet; De Vonk; Vrij Nederland; De Vrije Katheder; De Vrije Kunstenaar; De Waarheid; Bijna te laat!; Geuzenliedboek; Ons kind in gevaar!
- Pers, legale, 1, 23n, 26, 58, 67, 69, 75, 93, 293, 332, 339, 398, 544, 550, 558n, 566, 570, 655, 693, 698, 723, 741, 754, 766, 785, 812, 815, 843n, 850;
 instructies, 44, 468, 633;
 persconferenties, 788n, 813
- Persgilde, 470, 471
- Personeelraad van de Nederlandse
 Spoorwegen, 39-40, 42, 819, 824-826
- Persoonsbewijs, 95-99, 227, 293n, 342, 345, 361, 726, 735, 799
- Persoonsbewijzencentrale, 102-107, 223, 718, 719, 727n
- Peru, 274
- Perzië, 528
- Perzische Golf, 528n
- Pétain, Ph., 531
- Philippeville, 534
- Philips, Eindhoven, 36, 147, 193, 334, 479, 524-526, 544, 762, 802, 813, 830, 842
- Philips, F., 525, 842
- Piek, C., 489-491
- Pilotenhulp, 48, 145, 826, 859
- Pisk, A., 318, 321, 323
- Plekker, S. L. A., 611
- 'Plutocraten-zoontjes', 620-623, 633
- Poelje, G. A. van, 662
- Polak, E., 113, 117-118, 120, 121, 131
- Polak, H., 790n
- Polak, L., 588n
- Polak, R., 113, 117-118, 121, 131
- Polak Daniëls, L., 587-588
- Polen, *Generalgouvernement*, 277, 438, 451n, 519
- Politie, Duitse,
Aussenstellen der Sicherheitspolizei und des SD, 247, 362, 370, 400, 710, 811;
Aussenstelle-Amsterdam, 140, 172, 175, 178-180, 239, 249, 351, 354, 426-427, 670, 723-725;
Aussenstelle-Groningen, 251, 842;
Aussenstelle-'s Hertogenbosch, 483, 632n, 813;
Aussenstelle-Maastricht, 839-840;
Aussenstelle-Rotterdam, 70, 72, 173, 222, 250, 366n, 850;
Aussenstelle-Utrecht, 414, 827-828;
Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD, 414. *Zie ook: W. Harster; Abteilung IV (Gegnerbekämpfung)*, 120-121, 140, 220;
Referat IV B 4, 37, 38, 39, 53-54, 56, 121, 247, 250, 269-270, 272, 276, 278, 280, 282, 284, 289n, 291-292, 295-296, 298, 300, 301-302,

REGISTER

- 304, 307-310, 315, 322-323, 334n, 359, 361-362, 364;
Abteilung V (Kriminalpolizei), 121;
Ordnungspolizei, 7-8, 20, 28, 33, 75, 171, 213, 236-239, 244, 245, 321-323, 350, 360, 614, 619, 797, 802-803, 805-806, 807n, 810, 815, 816, 828, 831, 841, 852;
SS-Polizeiregiment 'Todt', 802, 805;
Polizei-Standgerichte, 804-805, 812, 815, 828, 830, 838-839, 841-843, 850, 859;
Sicherheitsdienst, 14, 19, 65, 362, 376, 378, 394-395, 398-399, 413-414, 427, 466, 483n, 486-487, 566, 578, 619, 682, 694, 715, 793n, 830;
Sicherheitspolizei, 466, 472, 488n, 566, 622, 625, 675, 766
 en bestrijding van verzet, 67, 92-93, 96, 101, 132, 136, 141, 158-159, 160, 167, 171-173, 208, 211, 219, 402, 433, 573, 583, 587, 602, 614, 618n, 622, 701, 707, 710, 759, 789;
 en Jodenvervolgung, 20, 28, 47, 49, 96, 243, 263, 303, 336, 339, 343, 348, 356, 360, 670
 Politie, Nederlandse, 61-65, 423n, 475, 477, 570, 672, 675, 678, 716n, 756, 777, 794, 804, 815, 816;
 en bestrijding van verzet, 111, 169-174, 177, 599-600, 602, 604, 710, 789, 809;
 Documentatiedienst Den Haag, 250, 328, 364;
 Hulppolitie, 27, 31, 33, 226, 244-247, 255, 621, 625;
 en Jodenvervolgung, 6, 20, 29, 31-33, 37-38, 239, 240-252, 321, 325, 327-328, 333, 336, 337-338, 350, 357, 359n, 360-368, 552n, 634-636;
Opsporingsregister, 95, 98;
 Rijksrecherche centrale, 95n, 98, 102, 106n, 116, 675n;
 Staatspolitie, 716n;
 Vrijwillige Hulppolitie, 27, 31, 33, 226, 244-247, 255, 621, 625, 815, 851;
Zie ook: Amsterdam; Marechaussee
 Politie standrecht, 803-805, 810n, 811-815, 828, 831, 843, 853
 Politiek Convent, 195, 197-198, 219, 221, 429
 Politieke Opsporingsdienst, 736n
 Polygoon, 389, 474
 Pompén, A. W. M., 701
 Pool, M. D., 169-170
 Pool, M. J., 3-4, 25
 Pool, N. D., 337
 Poole, J. le, 143, 719
 Poortman, J., 237, 239
 Poos, L. A., 119-120, 157
 Pooters, P., 166, 366n
 Port Moresby, 522
 Portugal, 56, 274, 275, 282
 Post, J., 345n
 Posthuma, F. E., 568-569
 Posthumus' Stempelfabriek, Amsterdam, 258
 Postma, H., 767-770
 Postma, J., 178-179, 181
 Pot, L., 145-146, 148, 154, 224
 Presburg-Blazer, J., 314-315
 Presser, J., 6, 8, 25, 27-28, 228, 259, 312n, 326n, 341n
Presseabteilung im Stabe des Reichskommissars, 77n
 Prins, W., 163
 Prins Hendrik-Stichting, Egmond aan Zee, 778
 Pripet-moerassen, 464
 Procureurs-generaal, 642, 674, 677, 678-679, 684, 696
 Proebsting, H., 414-415
 Profilti, 389, 474
 Proosdij, J. van, 311-312
 Prostitutie, 645, 777
 Protectoraat Bohemen-Moravië, 292, 795
 PTT, 5, 6, 43-44, 87, 193, 401, 467, 784n, 811
 Publieke opinie, 58, 65, 75-78, 90-91, 382n, 523, 534, 541-543, 697-698
 Puls, A., 336
 Putten, 251
 Puttkammer, E. A. P., 279-280, 300
 Pijnacker, 98

REGISTER

- Quay, J. E. de, 700n
 Querido, A., 320n, 322
 Quisling, V., 547, 558, 562
- Raad van State, 546-548, 561, 771
 Raad van Verzet, 123, 132n, 194-195, 727, 832-835, 837, 844-845, 851, 856
 Raatgever, J., 382n
 Rabl, K., 662-663
 Rademaker, A. C. A., 327n
 Radio Hilversum, 75, 570, 753, 799, 812, 834
 Radio Oranje, 23, 76-77n, 137, 155, 160, 207-208, 216, 280, 452-453n, 494, 568, 570, 603, 623, 628-629n, 753, 807, 817, 827, 828, 833, 836; Luisterdienst, 834
 Radio-Dansorkest, 477
 Radio-luistervergunning, 344
Räumungskommissar, 768
 Railwacht, 80, 169, 822n, 825
 Rajakowitsch, E., 290n, 291, 306
 'Ramaer-kliniek', Loosduinen, 342n
Ramblers, The, 477
 Rambonnet, F. L., 768-771, 811
 Randwijk, H. M. van, 11, 90, 104, 110, 116, 134-141, 160, 163, 175, 191-192, 197-198, 200-201, 208, 532, 856-857
 Randwijk-Henstra, A. M. van, 140-141
 Ranitz, S. M. S. de, 468-469, 470n
 Rappard, E. H. van, 446n, 457n
 Rappard, L. R. J. van, 627-628
Rattenkruid, 716-717, 728
 Rauter, H. A., 482-484, 486-487, 766-767, 846, 848; en bestrijding van verzet, 67-69, 72, 74-75, 79-80, 123, 172, 210, 394-395, 399, 614, 615n, 616-617, 619-621, 634, 710, 723, 737-738, 756, 759-760, 793-794, 797, 803-806, 812-815, 830, 838-843, 846, 848, 859; en Jodenvervolging, 13, 15, 33, 53, 236, 240, 243-244, 248, 271-274, 283, 291-293, 296-297, 306-309, 314, 320-321, 332, 362, 370-371; en A. A. Mussert en NSB, 376, 379, 423n, 482-484, 486-487, 547-548, 554-555, 557-560, 564n, 565n-566, 614, 645, 853; en Nederlandse SS, 408, 410-415, 446n, 447-448, 461n, 466
 Ravensbrück, concentratiekamp, 348, 358, 369
 Ravenswaay, C. van, 432-434, 552n, 561
 Razzia's, 79, 571, 614-616, 618, 620-626, 737. *Zie ook*: Joden
 Rechterlijke macht, 638-642, 646, 647, 648-650. *Zie ook*: Economische rechtspraak; Hoge Raad der Nederlanden; Vrederechtspraak
 Rechtspraak, Duitse, civiele, 92-93, 179, 656n, 661, 675n, 803
 Rechtspraak, Duitse, militaire, 92-93, 159, 172, 173, 182n, 220, 763
 Rediess, F. W., 453
 Reeskamp, H., 112, 118-119, 129
 Regering, Nederlandse, in Londen, 452, 524, 663, 799, 817-818, 827, 833-835; contacten met bezet gebied, 150-151, 156, 160-161, 186-190, 197-199, 201-207, 210-213, 217, 224; en maatregelen tegen de Joden, 23-24; waarschuwingen voor bezet gebied, 76-77, 90, 242, 280-282, 290n, 570, 623, 629n, 635, 636, 746, 753, 817, 836-837; *Zie ook*: Koningin Wilhelmina; Bureau Inlichtingen; Radio Oranje
 Regt, J. M. de, 367
 Regteren Altena, J. Q. van, 758
Reich, Das, 381n
 Reich, O., 446
Reichsarbeitsdienst, 440, 498, 507, 510
Reichsinnenministerium, 267, 291
Reichsjustizministerium, 645
Reichskanzlei, 556, 795, 798
Reichssicherheitshauptamt, 280, 330, 361, 418, 804; IV B 4, 4, 53, 276-277, 284, 289n, 359, 370-371; Amt VI, 88-89
Reichsvereinigung der Juden in Deutschland, 283
Reichsverfügungsblatt, 553-554

REGISTER

- Reimer, *Konteradmiral*, 295
 Reinink, H. J., 575, 577
 Reitsma, A. C. J., 717-718, 720, 722-723, 727, 729-730, 733
 Remiëns, D., 719, 727
 Remonstrantse Broederschap, 13n, 22n
 Renken, C. N., 99
 Renkum, 842
Residentiebode, De, 482
 Rethmeyer, J., 685-686
 Reuter, F., 319-320
 Reuter, G., 703-704, 709
 Reydon, H., 468, 618, 621n, 623, 625, 793
 Reyneke van Stuwe, H. R., 476
 Ribbentrop, J. von, 277, 797
 Ridderhof, A. M., 181
 Riessen, H. van, 343n, 861
 Rietveld, L. C., 286, 767
 Ringeling, C., 662
 Ringers, J. A., 87n, 195-196, 203-204, 213, 219, 221, 768, 769, 770
 Ritmeester, G., 214, 218-219
 Ritterbusch, W. F. A., 488
 Rockanje, 427
 Roebbers, J. H., 79
 Roegholt, R. F., 353n
 Röell, W., 181-182
 Roemenië, 274, 275, 449, 451n, 523n
 Roermond, 859
 Roland Holst, M. 734n
 Rombach, A., 665
 Rommel, E., 422, 527, 528-529, 551
 Roo, M. de, 721, 725, 727
 Rooms-Katholiek Episcopaat, 13, 19-20, 51, 483n, 485, 501, 503, 505n, 636, 646n, 703n, 754, 788, 830, 854-856
 Rooms-Katholiek Werkliedenverbond, 478-479, 823
 Rooms-Katholieke Economische Hogeschool, Tilburg, 571, 575, 597, 599-600, 749, 751, 754, 757, 759, 761
 Rooms-Katholieke Universiteit, Nijmegen, 571, 575, 597, 599-600, 616, 749, 751, 754, 757, 759, 761
 Rooms-Katholieke Vereniging van Ziekenhuizen, 319
 Roorda, J., 701
 Roos, A., 717, 721, 723, 727, 731, 733
 Roos, C., 721, 723, 727, 731, 733
 Roos, J. de, 717
 Roosendaal, 47, 88, 819
 Roosevelt, F. D., 520, 522, 527, 532, 533, 538-540, 609
 Roossien, H., 149, 159
 Rooy, H. van, 777n
 Rooyen, C.W. van, 327
 Rooymans, H. G. M., 744n
 Roozendaal, R., 367
 Ros, N. J., 300
 Rosenberg, A., 335, 450-451, 453
 Roskam, E. J., 482-484, 486-489
 Ross van Lennep, D. P., 839-841
 Rost van Tonningen, M. M., 109, 310, 374, 375, 379, 396, 401, 415, 446n, 457-459, 461, 486, 558n, 568, 625, 647, 767-771, 852n
 Rost van Tonningen, N. A., 647
 Rostow, 537, 606
 Rothe, G., 292
 Rotte, H. A., 112, 115
 Rotterdam, 61, 64, 425, 429, 432, 458, 493, 497n, 654, 762-763, 790n, 836n; Jodenvervolgung, 3, 33-34, 37, 173, 234, 242, 244, 245, 250, 254, 326, 329, 338, 343, 353, 361, 634; verzet, 66, 70-71, 73, 110-111, 128, 165, 168, 175, 222, 343, 353, 603, 634, 811
 Rotterdams Philharmonisch Orkest, 478
 Rowno, 456, 463-464
Royal Air Force, 83, 835-836; *Bomber Command*, 523-524; *Fighter Command*, 524-526
Royal Navy, 83
 Roijen, A. J. van, 689-692, 696, 697
 Rozema, T., 248n
 Rozenburg, 427
 Rueb, A. S., 695n
 Rübsaam, C. J., 106n
Rüstungs- und Beschaffungskommission (Rübeko), 787
Rüstungsinspektion Niederlande, 54, 295-297, 480, 781-782, 787n
 Rüter, A. J. C., 109, 818n, 819, 820, 821n, 822, 823, 824, 825, 827n
 Ruhrgebied, 89, 524

REGISTER

- Ruiter, G. J., 484, 486-487
 Ruiter, J. W. de, 381n
 Ruiter, W. de, 171n
 Ruller, E. van, 137
 Rundstedt, G. von, 86
 Rustema, D., 149, 151
 Rutgers, J., 195n, 221
 Rutgers, V. H., 220, 400, 597n, 623, 663-665
 Ruurlo, 127
 Ruys, C., 478
 Ruys, W., 73, 75, 76
 Ruyter van Steveninck, R. N. de, 575, 579
 Rijckevorsel, A. B. G. M. van, 629n, 848n
 Rijckevorsel, W. F. H. van, 40, 819, 826, 856
 Rijke, W. J. de, 642, 677, 684, 686, 687n
 Rijksarbeidsbureau, 780, 789
 Rijksasyls voor Psychopaten, 437n, 676
 Rijksbureau voor Diamant, 299
 Rijksbureaus voor Handel en Nijverheid, 771
 Rijkscommissariaat, 209-210, 381, 466, 474, 478, 765-766, 798
Zie ook: A. Seyss-Inquart;
Beaufragten des RK für die Provinzen,
 19, 234, 398-400, 427, 431, 480, 709, 811, 849-850;
Beaufragte des RK-Amsterdam, 19, 53, 234-236, 849. *Zie ook: H. Schröder;*
Beaufragte des RK-Drente, 838;
Beaufragte des RK-Limburg, 812, 850;
Beaufragte des RK-Noord-Brabant, 319;
Beaufragte des RK-Noord-Holland, 425-426;
Beaufragte des RK-Overijssel, 707, 812; 849n;
Beaufragte des RK-Rotterdam, 19, 71, 234, 235, 849;
Beaufragte des RK-Utrecht, 327-328;
Beaufragte des RK-Zeeland, 844n, 849;
- Beaufragte des RK-Zuid-Holland,* 428, 433n;
Generalkommissariat für Finanz und Wirtschaft, 296, 482-483, 594, 683, 766, 782. *Zie ook: H. Fischböck;*
Gewerbliche Wirtschaft-Sonderreferat Rationalisierung, 782, 787n;
Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz, 426, 427, 428, 431, 434-435, 583, 675, 682-683, 686, 690, 692, 694-697, 703, 766. *Zie ook: F. Wimmer;*
Hauptabteilung Erziehung und Kirchen, 595;
Generalkommissariat zur besonderen Verwendung, 470, 476, 481, 484, 594, 670, 766. *Zie ook: F. Schmidt;*
Hauptabteilung Soziale Verwaltung, 594, 600, 779-781, 783, 785-787;
Sonderbeauftragten, 804-805, 812, 815-816, 848n
- Rijksduitsers in Nederland, 781n
 Rijksgebowendienst, 768
 Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters, 4n, 96-98, 293, 304, 735, 766, 784-785
 Rijksuniversiteit Groningen, 571, 575, 587-589, 596, 599-601, 615, 616, 737, 742, 749, 750-751, 755, 757, 760, 761
 Rijksuniversiteit Leiden, 571, 573, 574-581, 590, 596, 599, 625n, 759
 Rijksuniversiteit Utrecht, 468, 571, 574, 575, 596, 599-601, 615-616, 618, 737, 742, 747-749, 750, 751, 755, 757, 760, 761
 Rijksverkeersinspectie, 338
 Rijkswerkinrichting Veenhuizen, 676
 Rijnsburg, 776
 Rijst, C. J. van, 480-481
- Sabotage, 63-65, 66-67, 78-80, 163-177, 190, 217-218, 584, 802, 822n
 Sachsenhausen, concentratiekamp, 221, 351, 588n, 621n
 Sakkers, D. J., 163
 Salisbury, H. E., 517n
 Salland, 354
 Salomonseilanden, 522

REGISTER

- Salzgitter, strafgevangenenkamp, 638, 679
- San Salvador, 274
- Sandberg, E. F., 430-431
- Sandberg, J. A. G., 211, 219-220
- Sandberg, W. M. H. B., 105, 712, 713, 716, 718-719, 725, 727-728
- Sandberg-Geisweit van der Netten, M. E. H., 712, 736
- Sande Bakhuyzen, A. van de, 579
- Sanders, G. B., 356
- Santema, W., 195
- Santpoort, 327-328, 342, 687n
- Sardinië, 538
- Sarlouis, L. H., 264
- Sauckel, F., 594, 620, 737-738, 780-783, 786, 787
- Schaap, P., 363, 365n, 366-368
- Schaart, J. M., 98
- Schaik, A. van, 634
- Schaik, G. van, 635
- Schalkhaar, 244n
- Scheepvaarthuis, Amsterdam, 771n
- Scheffer, P., 477
- Schelven, A. A. van, 597n
- Schendel, A. M. S. van, 150-151, 193, 833
- Scheps, J. H., 109-111
- Schermerhorn, W., 195n
- Scherpenzeel, 122
- Scheveningen, 38, 88, 141, 765, 772-776, 778
- Scheveningen, *Polizeigefängnis*, 38, 171, 219, 220, 250, 290, 336, 348n, 676
- Schimmelpenninck, J., 181, 201
- Schimmelpenninck van der Oye, A., 72-73, 75, 224
- Schiphol, vliegveld, 510
- Schlösser, A., 718, 720
- Schmidt, F., 450, 481, 482, 484, 488, 553-559, 615n, 766, 846, 848; en arbeidsinzet, 594-595, 600, 602, 620-621, 760, 780-781, 784-786, 788n, 789, 796; en bestrijding van verzet, 67-69, 71-74, 616-617, 619-621, 838, 848; en Jodenvervolgning, 1, 13-15, 17-19, 23n, 26, 55, 271-274, 288, 304-305, 307; en A. A. Mussert en NSB, 376, 428, 457, 466-468, 491, 544, 549-552, 554-559, 561-562, 566, 619-621, 624, 647-648, 655, 709; en Nederlandse SS, 415, 421n, 422
- Schokker, H. C., 671, 675, 677
- Scholten, J., 718, 725, 733
- Scholten, P., 15, 16n, 195n, 587, 589
- Scholtens, A. L., 662
- Schoolverzet, 16
- Schoorl, kamp, 658
- Schortinghuis, D., 143, 156-157, 159n, 626, 858
- Schouten, J., 137-139, 153, 195-196, 203-204, 212, 213, 219, 221, 623
- Schouten, J., 167
- Schouw, De*, 46, 472
- Schouwen, 88
- Schreieder, J., 68-70, 74, 119, 141, 152-155, 165, 187, 205, 207-210, 213, 216-217, 219, 618n
- Schrieke, J. J., 72, 80, 243, 247, 441, 499n, 502n, 503, 504, 546, 568, 642, 643-646, 648-650, 655-658, 661, 674-680, 682-684, 686-687, 689, 691-694, 696, 705n, 767, 770
- Schröder, H., 53, 235, 240, 272, 293, 611n, 755, 812, *Schutzhaft*, 92
- Schwarz, F. X., 559
- Schwarz, H., 579, 595
- Schwebel, E. A., 428, 433n
- Schwier, W., 638, 670-671, 678, 680, 682, 684-685, 690-691, 693
- Schijndel, 391
- Seiffert, W., 673n, 676n, 678n, 680n, 682n
- Sebastopol, 517
- Seligmann, fam., 113, 117, 121, 131
- Selskip for Frysk tael- en skriftenkennisse*, 420
- Senheim, 442, 444, 447
- Seyffardt, H. A., 439, 446, 447, 449, 569, 571, 613, 617-620, 623, 625, 793
- Seyss-Inquart, A., en April-Meistakingen, 802, 805, 811-814, 830, 848, 849-851, 853, 856;

REGISTER

- en arbeidsinzet, 595, 598, 616, 784, 788, 791, 795-797;
 en Artsenverzet, 708-711;
 benoemingen en ontslagen, 412, 422-433, 467-468, 484, 545, 564, 570, 576-578, 584-585, 587, 625n, 642, 646, 648, 657-658, 659n, 676n, 693n-695, 820, 844;
 en dislocatie instellingen van bestuur, 765-767, 771;
 fietsenvordering juli '42, 60, 64;
 en Jodenvervolging, 1, 13-15, 18-20, 22, 52-56, 233, 235, 240, 268, 271-274, 280-281, 285, 287, 288, 291-293, 297, 301, 304, 307-309, 314, 329, 335, 362, 369-371, 632;
 en handhaving van rust en orde, 67-69, 72-74, 221, 584, 614-621, 668, 678, 728, 738n, 794, 803-805;
 en loyaliteitsverklaring, 739-742, 744, 752-753, 759;
 en A. A. Mussert en NSB, 376, 379, 380, 457, 465-468, 472, 478, 481, 544-566, 569, 599, 619-621, 624-625, 655, 709;
 en Nederlandse Arbeidsdienst, 510;
 en Nederlandse Landstand, 482, 484, 486-489;
 en Nederlandse rechterlijke macht, 660-662, 678, 690, 697;
 en Nederlandse SS, 407-408, 412, 413;
 en onderwijs, 574-575, 584-586, 616-617;
 en Oostfront-vrijwilligers, 439-442, 446, 447-448;
 en Oostinzet, 449, 452, 458;
 positie en politiek beleid, 412, 554-562, 641, 704, 767-768, 797-798, 846-851;
 en razzia's studenten februari '43, 614-621, 630-633;
 en terugvoering Nederlandse militairen in krijgsgevangenschap, 793-797, 799;
 en Winterhulp Nederland, 489-492, 495-496
 Sibbe, 415
 Siberië, 515, 528n
 Sicilië, 426, 538
 Siegburg, strafgevangenenkamp, 685, 687, 693
 Sies, M., 171n
Signal, 381n
Silbertanne-moorden, 374
 Simon, A., 354n
 Simon, J., 355
 Simons, B., 365n, 367
 Simonszand, 156
 Six, O. E. W., 144, 286, 628, 680, 767, 770
 Six, P. J., 135, 149-150, 161, 163, 181-190, 193-195, 200-201, 203, 208, 215, 833
Slaet op den Trommele, 12, 90-91, 130, 475, 604
 Slagter, M., 157
 Sleeuwijk, 391
 Slochteren, 842
 Slomp, F., 126-129
 Slotemaker de Bruïne, G. H., 161, 163, 198
 Slotemaker de Bruïne, M. C., 303n
 Sloterdijk, 720, 728
 Slottke, G., 284n, 289n, 316, 370
 Slowakije, 274, 275
 Sluijs, D. M., 303n
 Sluyser, M., 205-208
 Sluzker, E., 5, 28n, 29, 32, 257, 260-261, 324, 330
 Smallegange, P. M., 430
 Smedts, P. M., 48, 200n
 Smit, A., 280n
 Sneek, 117, 357
 Snel, H., 477
 Snouck Hurgronje, A. M., 499n
 Snijder, G. A. S., 416, 441n, 465, 481, 599, 755, 758, 768n
 Sobibor, vernietigingskamp, 20n, 132n, 247n, 269, 365n, 366n, 369, 370n, 727n
 Sociaal-Democratische Arbeiders-Partij, 108, 110
 Somer, J. M., 151-152, 155, 834-836
 Souburg, strafkamp, 680n
 Sowjet-Unie, 2, 274, 515-518, 527-528, 535-537, 553, 604-607, 851;
 Rode leger, 515-518, 535-537, 606-607

REGISTER

- Spaanderman, J., 478
 Spaans, M., 328, 364-365
 Spanier, F. M., 321
 Spanje, 274, 275, 282, 356, 533
 Spartacus, 130
Special Operations Executive-Belgian Section, 143-144, 156
Special Operations Executive-Dutch Section, 69, 141-142, 163, 187, 205-209, 213, 217, 836-837
 Specken, J. L. H., 701
 Speelman, W., 121, 134-138, 160
 Speer, A., 296, 533n, 787
 Speksnijder, H., 173
 Speksnijder, K., 173
 Spertijd, 619, 833, 843
 Speijer, N., 322n, 323n
 Spier, E., 290
 Spier, J., 285
 Spionage, 119-120n, 132, 141-163 *passim*, 190, 214, 310n, 461n, 525, 825-826
 Spitzen, D. G. W., 422n, 628, 742-743, 758, 767, 770, 820, 840-841
 Sprey, J. J. B., 89, 408n
 Springer, B., 198
 Spruit, W., 218-219
 Spijkerboor, fort, 678, 679
 SS,
   Division 'Wiking', 444-445, 448, 606;
   Einsatzgruppen, 608;
   Ergänzungsstelle Nord-West, 407, 436, 440-442, 447;
   Ersatz-Bataillon, 445, 448;
   Ersatzkommando 'Niederlande'. *Zie:*
     Ergänzungsstelle Nord-West;
     Freiwilligen-Panzer Grenadier Brigade 'Nederland', 449;
     Freiwilligen-Standarte 'Nord-West', 446-447;
   Frontarbeiter, 460-462;
   Führungshauptamt, 436;
   Germanische Leitstelle, 415, 454n, 552n;
   Junkerschule Tölz, 448;
   Nederlandse (Germaanse) SS in Nederland, 234-235, 239, 381, 383n, 407-422 *passim*, 439, 461, 466, 468, 491, 547-548, 552n, 558n, 566, 681, 815, 823n, 853;
   Rasse- und Siedlungshauptamt, 315n, 371, 410-411;
   Schule 'Avegoor', 234-235, 410, 625, 815;
   Sonderverband Friedenthal z.b.V., 89n;
   SS- und Polizeigericht, 255n, 728-729, 812;
   Standarte 'Germania', 444;
   Standarte 'Nordland', 444;
   Standarte 'Westland', 439, 442-445;
   Straflager Dachau, 732;
   Vrijwilligerslegioen Nederland, 439-443, 446, 447-449, 551, 553n, 563n, 569, 575, 613;
   Wachbataillon, 387;
   Wachbataillon Nord-West, 436-437, 678, 767, 815;
   Wachkommando, 436;
   Waffen-SS, 88, 89n, 257, 279, 320-321, 323, 387, 407, 412, 439-447, 462, 464, 551, 612, 802-803, 815, 816, 828, 831, 841, 852;
   A-Schule West (Seehof), 88-89, 408n;
   Baubataillone der Waffen-SS, 462;
   Wirtschaftsverwaltungshauptamt, 461
 St. Nazaire, 81
 Staal, K. van, 205, 207, 209, 218-221, 342
 Staatsmijnbedrijf, 163, 401, 839-841;
 Staatsmijn Emma, 839;
 Staatsmijn Maurits, 524, 802, 810, 812;
   Zie ook: Oranje Nassau Mijnen
 Staf, C., 449, 742n
 Stalin, J., 84-85, 527-528, 532, 535, 538, 608
 Stalingrad, 133, 341, 517, 518, 535-537, 548, 604-610, 788
 Stam, M., 105
 Standrecht, 695. *Zie ook:* Politiestandrecht
 Staphorst, 237
 Stavast, P. J., 829n
 Steeg, De, 576n
 Steege, K. R. ter, 84n
 Steenwijk, H., 113-114, 117-118, 121
 Stein, E., 20
 Steiner, F., 445

REGISTER

- Stenger, W., 143
 Stille Oceaan, 519, 522
 Stockholm, 148, 149, 157
 Stokman, S., 19n, 485n, 501n, 631n, 646n, 703n, 854n
 Stokvis, B., 257, 311-313
 Storm-SS, 24n, 77, 409, 411, 412, 486-487
 Straatsburg, 760, 798
 Straelen, H. J. J. M. van, 501, 503
 Stravers, H., 493n
 Strick van Linschoten, E. J., 695n
 Strobl, M., 840-841
 Strop, A., 327
 Studentenverzet, 573, 584-587, 590-593, 596n, 598-602, 633, 737, 745-762;
 Contact Commissie Studenten, 574, 602;
 Contactgroep Delftse Studenten, 756;
 hulp aan Joodse kinderen, 353-354;
 'Raad van Negen', 593, 598-601, 616, 737, 743-746, 748, 752, 753
Studies over Nederland in Oorlogstijd, dl. I, 460 n
Stürmer, Der, 381n
 Stufkens, N., 161, 163, 198
 Süskind, W., 258-259, 352-354
 Suriname, 282
 Swaan-Willems, G. C. M. de, 349, 351
 Swaap, S., 290
 Swagers, B. M., 231n
 Sybesma, R. P., 419-421
 Sijdzes, G., 735
 Sijes, B. A., 460n, 594, 779n, 800n
 Sijes-van der Hulst, G., 238
- Taalingen-Dols, L. M. I. L., 55, 290n
 Taconis, T., 144
 Talens' Verffabrieken, Apeldoorn, 771
 Tammens, P. F., 487-489
 Tas, S., 725-726
 Taverne, B. M., 658, 666, 693n
 Technische Hogeschool Delft, 571, 572, 573, 574-576, 591, 593, 596, 599-600, 615, 618, 737, 742, 750, 751, 755-756, 757, 761
 Telders, B. M., 576, 665
- Telegraaf, De*, 76, 378
 Tenkink, J. C., 642, 661, 672
 Terboven, J., 553
 Teunissen, P. T., 721, 724-725, 727
 Teutscher, C., 314
 Texel, strafkamp, 680n
 Theresienstadt, *Altersghetto*, 267, 270, 273, 282-285, 288, 289, 290n, 291, 366n, 368, 370, 371
 Thierack, G., 37n
 Thöne, C. W., 695n
 Thijssen, J., 150-151, 191-195, 224, 832-835
 Thijssen, P. I. M., 328
 Tibo, N., 181
 Tiel, 242, 357, 808
 Tilburg, 48, 63, 176, 802, 810, 822
 Timmermans, H., 825, 826-827
 'Tirpitz', De, 81
 Tito, J. Broz, 449
 Todt, F., 787
 Tol, L., 338n
 Ton, P., 652
 Toneel, 473-475, 478, 610
 Tongeren, J. J. van, 733n
 Toornstra, K., 218-221
 Toulouse, 143
 Touw, H. C., 12n, 13n, 15, 16, 18, 21, 22, 23n, 73n, 74, 162n, 302n, 500n, 504n, 630n, 631n, 632n, 645n, 791n, 854n
 Trip, B., 859
 Troelstra-Beweging, 419n, 437
 Trondheim, 81
Trouw, 130, 138, 224, 471n, 474, 505, 506, 526, 623, 773, 857-859
Trouw-groep, 137-139
 Tulagi, 522
 Tulp, S., 248
 Tunisië, 530, 534, 538, 848
 Tunis, 534
 Turkije, 274, 275
 Turnhout, 47
 'Tweede Front', 2, 6, 58-91 *passim*, 181, 266, 271, 317, 341, 502, 527-528, 532, 542, 608, 765-766, 792, 807, 826-827, 849-850, 851
 Twente, 78-79, 176, 347, 354, 800-801, 806-807, 811, 812, 816, 829, 838, 841-

REGISTER

- 842, 845, 849n
 Tijen, J. E. van, 203-204, 213, 214-217, 219-221
 Tijn en Zack, van, Clichéfabriek, Amsterdam, 102
 Tijn-Cohn, G. van, 261-262, 277-278
- U-Boote*, 519, 539
 Uden, 392
 Uden Masman, T., 477
 Ugeux, W., 143
 Uitgeverij 'De Amsterdamse Keurkamer', 552n
 Uitgeverij 'Hamer', 415
 Uitgeverij 'Westland', 476
 Ulft, 801
Unie, De, 404
 Unie van Katholieke Studentenverenigingen, 593, 600
 Universiteiten en Hogescholen, 571-602, 614, 737-761
 Urk, 391
 Uruguay, 274
 Utrecht, provincie, 127, 254, 333, 384, 424, 425, 485, 615, 619-620, 806, 810, 815, 830-831, 842
 Utrecht, stad, 21, 34, 51, 113, 192n, 193, 244, 245, 250, 352, 361, 405, 432-434, 544, 593, 599-602, 618n, 634, 678, 700, 769, 771, 818, 819, 823
Utrechts Faculteitenblad, 748
- V-Männer*, 68, 119, 135, 158, 181-182, 215, 365-367, 398, 402, 466, 578, 726
 V-wapens, 608
 Vaagsö, 81
 Vaassen, 310, 808, 842
 Vader, M., 146-148
 Valkenburg, 406-407
 'Valkenheide', Maarsbergen, 441
 Valkenswaard, 810
 Vandermeerssche, G., 143-144, 155-156
 Varsseveld, 348
 Vas, D., 38n
 Vaz Dias, S., 133
 Veen, D. D. B. van, 112-115, 118, 120, 122-124, 134, 140-141
 Veen, J. van, 79
 Veen, G. van der, 11, 38, 102-104
 levensloop, 105-107, 164, 191-192, 592, 712-716, 718-720, 722-723, 727-728, 734, 736
 Veghel, 392
 Vegte, W. L. Z. van der, 401, 466-467, 644
 Velasques Sigarenfabriek, Meerveldhoven, 479
 Veld, N. K. C. A. in 't, 441, 449, 560
 Veldkamp, J. T., 735n, 736n
 Velp, 242, 653, 771
 Velsen, 174, 611, 776, 802, 810
 Velsen, A. van, 601
 Veluwe, 128, 156-157, 342, 802, 808
 Velzen, J. C. van, 100-101
 Vening Meinesz, F. A., 747-748
 Venlo, 193, 390
 Venray, 679
 Verbeek, D., 473, 478
 Verdinaso-Nederland, 420n
 Verenigde Nederlandse Rubberfabriek 'Hevea', Renkum, 842
 Verenigde Staten van Amerika, 2, 274, 358, 608. *Zie ook*: Geallieerde oorlogvoering
 Verenigde Vliegtuigfabrieken 'Fokker', 215
 Verhey, H. J. W., 778n
 Verleun, J., 166, 614
 Vermeulen, J. B., 143, 155-157, 159n
Vermögensverwaltung- und Rentenanstalt, 41, 263, 362, 670
 Vernimmen, Hotel, Heerenveen, 114-117, 119
 Verordeningen, 578, 660-663, 666-668;
 VO 3/40, 662;
 VO 81/40, 641;
 VO 187/40, 642;
 VO 2/41, 642;
 VO 6/41, 55n;
 VO 11/41, 672;
 VO 13/41, 440;
 VO 55/41, 803;
 VO 62/41, 573;
 VO 71/41, 673;
 VO 97/41, 499, 508;

REGISTER

- VO 130/41, 646;
 VO 135/41, 440;
 VO 136/41, 440;
 VO 153/41, 575;
 VO 156/41, 648;
 VO 163/41, 575;
 VO 174/41, 674;
 VO 214/41, 575;
 VO 16/42, 704;
 VO 23/42, 704;
 VO 24/42, 704;
 VO 45/42, 440;
 VO 92/42, 674;
 VO 114/42, 480;
 VO 122/42, 440;
 VO 137/42, 440;
 VO 1/43, 804-805, 833;
 VO 10/43, 568;
 VO 16/43, 788;
 VO 20/43, 788;
 VO 27/43, 739;
 VO 28/43, 741;
 VO 30/43, 788-789;
 VO 62/43, 656n
- Verordeningenblad*, 570
- Verstuur, T. J., 195, 197, 202, 204, 213, 219, 221
- Versteeg, J., 684
- Versteegh, P., 181, 184
- Verwalter*, 102, 298, 300, 462-463, 479, 492
- Verwey, R. A., 209, 285, 480, 561, 570, 645, 693, 703, 706, 709, 711, 767, 770, 780n, 784-785, 791, 792
- Verzet, 11-12, 26-27, 28, 132;
 en illegaliteit, 92-94, 223-225, 612-613, 793, 821, 826, 845, 860-861;
- Illegale organisaties, *Zie*:
 Groep-CS 6;
 'Dienst Wim';
 'Geestelijk Contact';
 Geheime Dienst Nederland;
 Groep-Dobbe;
 Groep-'*Fiat Libertas*';
 Groep-J. de Geus;
 Groep-Hamelink
 Groep-Hazelhoff Roelfzema;
 Groep-'Kees' (Dutilh);
 Groep-'Luctor et Emergo';
 Groep-'Nomedos';
 Groep-'*De Oranjekrant*';
 Groep-Pahud de Mortanges;
 Groep-Reeskamp;
 Groep-Veterman;
 Groep-Vorink;
 Groep-Westerweel;
 Groep-'Zwaantje';
 Grootburgercomité;
 Illegale CPN;
 Inlichtingendienst (ID)-van Hattem;
 'Kindercomité'-Utrecht;
 Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers;
 Legioen Oud-Frontstrijders;
 Nationaal Comité van Verzet;
 Nationaal Steunfonds;
 Nederlandse Volksmilitie;
 Ordedienst;
 'Packard';
 Parool-Groep;
 Persoonsbewijzencentrale;
 Raad van Verzet;
 Trouw-Groep;
 Verzetsgroep TD;
 Vrij Nederland-Groep;
 'Zweede Weg, De';
 'Zwitserse Weg, De';
- Zie ook*: Aanslagen, Arbeidsinzet; Engelandvaart; Kerkelijk Verzet; Liquidaties; Medisch Contact; Onderduik; Overvallen; Pilotenhulp; Politiek Convent; Sabotage; Schoolverzet; Spionage; Studentenverzet.
 Joden, hulp aan; Februaristaking; April-Meistakingen; Duitse Politie; Nederlandse Politie; Amsterdam; 's Gravenhage; Rotterdam
- Verzetsgroep TD, 346
 Verzijl, J. H. W., 584
 Vessem, A. J. van, 657
 Veterman, E. N., 99-102, 106, 145
 Veur, M. W. G. van der, 87n
 Viehoff, F. F., 638-639, 669, 689, 693-697
 Viëtor, J. N., 170n, 250-251

REGISTER

- Visser, J. G., 401n
 Visser, L. E., 642, 650n, 656-658, 662-663
 Visser-Wertheim, C. J. S., 290
 Visser 't Hooft, W. A., 139, 160-163, 186, 189, 198, 203, 211, 242
 Vlaams Nationaal Verbond, 408
 Vlaanderen, 408, 441, 451, 554, 557, 559
 Vliegenthart, A. J., 695n
 Vliegvelden, 435, 510
 Vlissingen, 62n, 772
 Vloten, F. W. van, 491-492, 494-497
 Vlijm, W., 635
 Vlijmen, 391
 Völckers, C. L. F., 71, 604
Völkischer Beobachter, 381n
Volk en Vaderland, 377, 381, 382, 392, 408n, 412, 507, 548, 550, 552n, 633, 745, 853
Volksdeutsche Mittelstelle, 453-454n
Volkse Wacht, 415
 Volkse Werkgemeenschap, 415-417
 Vollgraaf, D. D., 833n, 835n, 837n
Vonk, De, 11, 79n, 624, 857-858
 Voorburg, 726
 Voorhoeve, E., 172, 386, 414, 420n, 442, 443n, 448, 466
 Voorne, 776
 Voorschoten, 333n
 Voorspellingen, 60
 Voort, D. van der, 177n
 Voorthuizen, E. van, 112, 115, 123
 Vordingen, fietsen, 60-66, 76n. *Zie ook*: Inlevring
Vorming, 509
 Vorrink, A., 218-219, 221
 Vorrink, J. J., 11-12, 26, 34n, 48, 132, 153, 163, 164, 195-201, 203-204, 205-222, 224, 623
 Vos, H. C., 837
 Vos, J. F., 383
 Vos, S., 365
 Vos van Steenwijk, J. A. G. de, 695n
 Vos van Steenwijk, R. H. de, 844
 Vossius Gymnasium, Amsterdam, 354
 Vosveld, P. O. C., 177-180
 Voûte, E. J., 62-63, 241, 426, 431, 458, 460, 575, 583-584, 735, 758
 Vrederechtspraak, 647-656
 Vries, J. de, 469
 Vries, M. de, 265
 Vries, Ph. de, 700n, 702n, 704n, 710-711
 Vries, T. de, 591
 Vries, W. de 685-687, 696
 Vries Robles, B. de, 258n
 Vrind, H. W., 79
 Vroom en Dreesmann, Maastricht, 35
Vrij Nederland, 7n, 11, 59, 78, 90, 130-131, 139, 140, 160, 224, 325, 500, 505, 532, 603, 624, 668, 856-857
Vrij Nederland-Groep, 98, 110, 111, 112-115, 120-124, 134-137, 139-141, 143, 160, 192, 198, 223, 224
Vrij Nederland, Londen, 149
Vrije Katheder, De, 585-587, 591, 599, 744
Vrije Kunstenaar, De, 103, 714, 718
 Vrije Universiteit Amsterdam, 400, 571, 575, 587n, 593, 597-600, 615, 749, 751, 754-755, 757, 759, 761
 Vrijwilligerslegioen Nederland, *Zie*: SS
 Vught, 391
 Vught, concentratiekamp, 242n, 340, 348n, 350, 356, 367, 437, 611, 615, 616-617, 620, 623, 633, 634n, 635, 710, 733, 737-738, 740, 742, 755, 760, 768n, 828, 844; als *Judendurchgangslager*, 263, 269, 272, 298, 299, 305n, 330-334, 342, 358, 368-371
 Vuuren, L. van, 596-597, 599-601, 616, 739, 747-749, 755, 760
Waag, De, 381n, 382n, 457
 Waals, A. van der, 68, 70, 74, 98, 142n, 153-157, 164-165, 207-222, 617-618
Waarheid, De, 11-12, 78, 84-85, 91, 130, 139, 174-177, 224, 240n, 325, 326, 433, 526, 529n, 533, 538n, 566, 624, 735
Wachdienst Niedersachsen, 435-436
Wäckerle, SS-Standartenführer, 445
 Wagenaar, G., 66, 167, 174, 192n, 613

REGISTER

- Wageningen, 602, 615, 714
 Wal, O.W. van der, 327
 Walbeehm, S., 348
 Walcheren, 86-88, 765, 772, 773, 774,
 776, 778
 Wallagh, G. H., 477n
 Walle, W. L., de, 685-688, 694, 696
 Walsum, G. E. van, 219
 Wamsteeker, H., 701
 Wander, G., 310, 312-313, 314n
 Wannée, J. C., 98n, 144-145, 148
 Wapperom, P., 175, 618n
 Warendorf, J. C. S., 132
 Warschau, 445
 Washington, 72, 527
 Wassenaar, 120, 648
 Wassenbergh, H. A., 336, 342, 684,
 687-689, 691-694, 696-697
 Waterink, J., 354, 400, 598
 Webster, Ch., 526n
 Wedemeyer, A. C., 539n
 Wedeven, J., 638, 669, 689, 693-697
 Weekenstroo, A. H., 170
 Weeren, J. van, 102
 Weert, 145, 810, 842
 Weichsel, 463
Wehrmacht, Deutsche, 277, 387, 515-
 518, 535-537, 551, 604-609, 780;
OKW, 794-795;
 in Nederland, 24, 39, 53, 60-65, 67,
 86-89, 169, 215, 254, 296, 337,
 387, 435-436, 438, 510, 610-611,
 645, 677, 680n, 772-773, 776, 777,
 797, 802, 814, 842, 848, 851;
Feldgendarmerie, 436, 437;
NSKK-Staffel WBN, 438-439;
Wachabteilung des Chefintendanten beim
Wehrmachtbefehlshaber in den Nie-
derlanden, 436;
376ste Infanterie-Division, 814;
16de Luftwaffe-Felddivision, 814
 Weidlich, K. G. G., 812, 816
 Weille, J. de, 467
 Weinert, H., 313
 Weinreb, F., 270
 Weismann, J. J., 279-280
 Weitjens, W. M. A., 669n
 Wense, J. C. G. von der, 483-484,
 486-487
 Wentholt, L. R., 770
Werkdienst Holland, 454, 456, 458, 460
Werkdienst Ukraine, 454
 Werkendam, 391, 859
 Werkman, K., 115, 120, 122
 Werkspoor, Amsterdam, 810
 Werkverruimingskampen, 777-778
 Werkweigeraars, 129, 789-790
Wervelwind, De, 90
 Wervershoof, 629n
 Wery, B., 313-314
 Wessel, I., 701
Westdeutsche Wach- und Schutzdienst,
 435-436
 Westerbork, *Judendurchgangslager*, 3-4,
 7, 20, 25, 28, 29, 33, 34, 37, 39, 41,
 54, 132n, 172, 226-227, 233, 235,
 239-240, 246n, 247, 251, 254, 263,
 264, 269, 283, 288, 290n, 299, 301,
 304-305, 320, 323, 330-332, 351, 358,
 368-371, 437, 635n, 819;
Ordedienst, 257, 318, 321-323, 325,
 326
 Westerveld, J., 181
 Westerweel, J. G., 354-356
 Westerweel, W., 356
 Westfriesland, 810, 830
 Westland, 128, 776, 811
 Westra, D. H., 644
 Westra, H., 433n, 622
 Westwoud, 629n
 Wetboek van Strafrecht, 440, 656n
 Wiardi Beckman, H. B., 121n
 Wibaut, F., 701
 Wiederkehr, A., 280
 Wielek, H., 20n
 Wieringen, E. van, 859
 Wieringermeer, 355
 Wiersma, E. C., 756
 Wiersma, J. P., 485n
 Wiersma, S., 357
 Wilde, W. J. de, 73-75, 629n
 Wildervank, 241
 Wilhelmina, Koningin, 72, 206, 209-
 210, 215, 603, 807, 834-835
 'Willem Arntsz Hoeve, De', Den
 Dolder, 327-329
 Wilmar, V. E., 182-183
 Wilna, 463

REGISTER

- Wilsen, A. van, 49n
 Wilt, K. F. van der, 170
 Wilton-Fijenoord, Rotterdam, 763
 Wimmer, F., 61, 64, 87, 495, 644, 655, 673n, 709, 711, 740, 759, 760, 815, 846, 852n;
 en arbeidsinzet, 784, 786n;
 en benoemingen en ontslagen, 433, 466, 484, 576-578, 580;
 en bestrijding van verzet, 67-68, 619;
 en dislocatie der departementen, 768-769, 771;
 en Jodenvervolging, 54, 224, 286-287, 292, 309, 325;
 en razzia's studenten februari'43, 615, 616;
 en strafkamp Ommen, 680, 682-683, 689-690, 692, 695
 Winkel, L. E., 130, 133
 Wins, A., 205-207, 217
 Winschoten, 251
Winterhilfswerk des Deutschen Volkes, 489
 Winterhulp Nederland, 489-495, 654, 823
 Winterswijk, 126, 127, 128, 230, 342, 357, 384
 Wisch en Terborg, 63
 Wisman, G., 837
 Wit, H. de, 241-242
 Witsen, A. M. van, 323n
 Witt, J. D. de, 635n
 Wladiwostok, 528n
 Wölk, H. J., 171-173, 850, 852
 Woerdeman, M. W., 582n, 585
 Woerden, 654
 Wolchow, 446
 Wolf, J. J. de, 772-773
 Wolfenbüttel, gevangenis, 681
 Wolff, K., 457
 Wolff, M. J., 230
 Wolff, L. de, 28
 Wolga, 515, 517, 518, 535, 537, 608
 Woltersom, H. L., 457-459
 Wommels, 111, 118-119, 129
 Woronesj, 537, 606
 Woude, W. van der, 596-597
 Woudenberg, 79, 98, 115
 Woudenberg, C., 824-825
 Woudenberg, H. J., 478-481, 670
 Wouters, G. P., 41n
 Wumkes, G. A., 418-419
 Wijbenga, P., 112n, 357, 420
 Wijk en Aalburg, 391
 Wijmbritseradeel, 347, 784n
 Wytema, H. J., 241, 243
 Ymkers, A. J., 79
 IJmuiden, 524
 Ypma, Y. N., 124, 347n
 IJssel, 808
IJssel-Stellung, 88
 IJsselmeer, 145, 437, 817
 IJsselstein, 130
 Zaandam, 216, 432
 Zaanstreek, 174-176, 810
 Zaltbommel, 164, 428
 Zandvoort, 725n, 803
 Zeeland, 86-88, 332, 384, 427, 485n, 627n, 708, 806, 810, 811, 815, 830, 849
 Zeeuw, A. B. de, 429-430
Zeeuwse Stroom, De, 430
 Zeist, 26, 652
Zentralauftragsstelle, 295-297, 454, 480, 781-782, 787n
Zentralstelle für jüdische Auswanderung, 1-10, 25-26, 28-33, 37, 39, 53-54, 56, 226-229, 231, 236, 239, 244, 249, 256, 257, 260, 269, 272, 284, 288, 293, 295-296, 298, 301-302, 307, 315, 316, 318, 322-323, 333, 335, 361, 362, 370; *Hausraterfassung*, 31, 33, 226, 244, 300, 335-338, 361, 687n;
Kolonne Henneicke, 336-337, 362-366
 Zjitomir, 456
 Zöpf, W., 276, 283-284, 291-292, 305, 306, 321-323, 359, 370-371
 Zondervan, A. J., 404, 406, 434
 Zündler, A., 258
 Zürich, 280
 Zuid-Amerika, 56, 274, 358
 Zuid-Holland, 85-88, 254, 333, 384, 385, 424, 427, 614, 619-620, 765, 772, 776, 778, 806, 810-811, 815, 830, 842
 Zuid-Limburg, 176, 432, 802, 810, 811, 812, 820, 839-841

REGISTER

- Zuidlaren, 112
 Zuidwalziekenhuis, 's Gravenhage, 327
 Zutfen, 176, 177, 688, 771
 Zwaan, J. de, 195n
 'Zwaantje',
   Zie: Groep-'Zwaantje'
 Zwaardemaker, A. F., 71, 457n, 689-
 690
 Zwanenberg N.V., Oss, 479
 Zwanenburg, M. van, 234
 Zwarte handel, 94-95, 114-115, 119-
 120, 129, 299, 336, 403, 482, 671-672,
 674, 675n, 726n
Zwarte Soldaat, De, 381n, 566n
 Zwarte Zee, 445
 Zwartsluis, 98
 Zweden, 142, 274, 275, 452
 'Zweedse Weg', de, 142, 145, 146-149,
   154, 158, 159, 194, 203, 224
 Zwitser, E., 111
 Zwitserland, 45, 49, 121, 136, 142, 160,
   274, 275, 276n, 278, 279, 290n, 356,
   358, 461n, 817
 'Zwitserse Weg', de, 142, 146, 154, 159,
   163, 186, 189, 197, 203, 212, 224
 Zwol, J. van, 858-859
 Zwolle, 84, 128, 179, 254, 391, 628n,
   683, 688, 707, 771, 801, 809-810,
   852n
 Zwijndrecht, 811